

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικῶν σπουδῶν

Φ. ΗΛΙΟΥ, Πόθος μαρτυρίου □ ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Ὁ ἐπεκτατικός προσανατολισμός τοῦ Βαγιαζήτ Β΄ □ Θ. ΚΑΡΑΒΑΤΟΣ, Ἑρμῆς ὁ Λόγιος καί ἡ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ □ Κ. ΚΡΙΜΠΑΣ, Ἡ Γαλλική Ἐπιστημονική Ἀποστολή στόν Μωριά □ ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, Τά σύμβολα τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους □ Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Γ. Σκληρός καί μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρῦσανθος Φιλιππίδης □ Π. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ, Ἀπό τήν ἀπελευθέρωση στόν Δεκέμβρη □ Ν. ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ, Ὁ Λόγος τῆς Λαμίας τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη □ ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ἡ λογική τῶν συγκρούσεων στήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ □ ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Τί γυρεύει ἡ ἱστορία στόν κινηματογράφο □ Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Σχόλια στόν François Furet □ ΛΙΝΑ ΒΕΝΤΟΥΡΑ, Ἡ διάσωση τῶν ἀρχείων τῶν ἀποδήμων □ ΧΡΟΝΙΚΟ: Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν □ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Α. Ἐλεφάντης, Α. Σεβαστάκης, Σ. Ἀσδραχάς, Γιολάνδη Τριανταφυλλίδου-Baladié, Π. Παπαστράτης, Βερονίκη Δαλακούρα

23

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
ΜΕΛΙΣΣΑ

ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3611692, FAX. 3600865
ΓΡΑΦΕΙΑ: ΣΚΟΥΦΑ 77, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3611692, 3638921

ΜΕΛΙΣΣΑ

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Κυκλοφοροῦν δύο φορές τό χρόνο

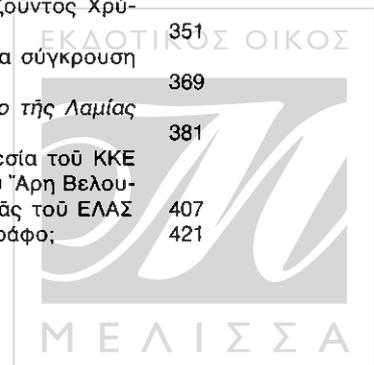
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ - ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ». ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΑΓΙΑΣ

Περιεχόμενα

Φίλιππος Ήλιού	Πόθος μαρτυρίου: από τίς βεβαιότητες στην άμφισβήτηση του Μ. Γεδεών. Συμβολή στην ιστορία των νεομαρτύρων	267
Έλισάβετ Α. Ζαχαριάδου Θανάσης Καράβατος	Ό επεκτατικός προσανατολισμός του Βαγιαζήτ Β΄ Έρμης ό Λόγιος: ένα βήμα διαλόγου για τή μετακένωση του ζωικού μαγνητισμού-μεσμερισμού	285 299
Κώστας Β. Κριμπάς	Η Γαλλική Έπιστημονική Άποστολή στον Μωριά: ή φυσιογνωσία στην Έλλάδα και ή άπαρχή τής άντιπαράθεσης των Ξένων έπιστημονικών έπιτροών	317
Λουκία Δρούλια Όδυσσέας Λαμπίδης	Τά σύμβολα του νέου έλληνικού κράτους Γ. Σκληρός και μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρύσανθος Φιλιππίδης	335 351
Προκόπης Παπαστράτης	Άπό τήν άπελευθέρωση στην έμφύλια σύγκρουση του Δεκέμβρη	369
Νίκος Κοταρίδης	Η ιστορία και ή σύγκρουση στο Λόγο τής Λαμίας του Άρη Βελουχιώτη	381
Ίωάννα Παπαθανασίου	Η λογική των συγκρούσεων στην ήγεσία του ΚΚΕ 1945-1948: από τήν «καταδίκη» του Άρη Βελουχιώτη στην άρνηση τής κληρονομιάς του ΕΛΑΣ	407
Μαρία Α. Στασινοπούλου	Τί γυρεύει ή ιστορία στον κινηματογράφο;	421

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ		
<i>Γιάννης Βούλγαρης</i>	Ό κομμουνισμός και ή εσωτερική δυναμική της δημοκρατίας: σχόλια στον François Furet	437
<i>Λίνα Βεντούρα</i>	Η διάσωση των αρχείων των αποδήμων Έλλήνων και ή μελέτη της ιστορίας της μετανάστευσης	458
ΧΡΟΝΙΚΟ		
<i>Ίωάννα Πετροπούλου</i>	Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών: μιά επέτειος	461
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ		
<i>Άγγελος Έλεφάντης</i>	Κ. Θ. Δημαράς - Νίκος Σβορώνος	466
<i>Άλεξης Δ. Σεβαστάκης</i>	Ό «Ίερός Κώδιξ» του Πατριαρχείου	468
<i>Σπ. Ι. Άσδραχάς</i>	Ό τόπος και οι πηγές του: ένα ώραίο δείγμα	470
<i>Γιολάνδη Τριανταφυλλίδου-Βαλαδιέ</i>	Οικογένειες και περιουσίες στη Δαμασκό	472
<i>Προκόπης Παπαστράτης</i>	Βαλκανικές μειονότητες	474
<i>Βερονίκη Δαλακούρα</i>	Φυσιογνωμίες μεταναστών	480
	Βιβλία που έλαβαν Τά Ίστορικά	483

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ: ΤΑ ΊΣΤΟΡΙΚΑ, ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ», ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 106 80 ΑΘΗΝΑ - ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: ΔΡΧ. 1.800, ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ: ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΡΧ. 5.000, ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΟΛΑΡΙΑ 20, ΤΡΑΠΕΖΕΣ - ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΔΡΧ. 10.000 - ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ «ΦΑΣΜΑ» Π. ΚΑΠΕΝΗΣ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ 17, ΤΗΛ. 3301607 - ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗ ΓΚΟΝΗ, ΧΑΡ. ΤΡΙΚΟΥΠΗ 18, ΤΗΛ. 3620383 - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ - Τό τεύχος αυτό των Ίστορικών κυκλοφόρησε τον Μάιο του 1996.

Πόθος μαρτυρίου:

ἀπό τίς βεβαιότητες στήν ἀμφισβήτηση τοῦ Μ. Γεδεών
Συμβολή στήν ἱστορία τῶν νεομαρτύρων

αἵματα πωλεῖτε, καί οὐρανοῦς ἀγοράζετε¹

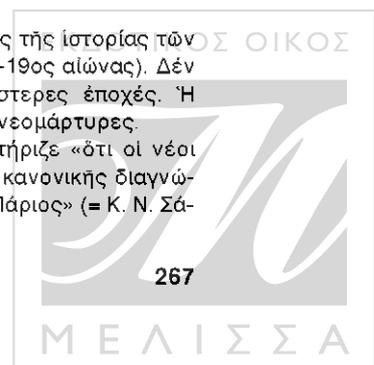
Στήν τυπολογία τῶν νεομαρτύρων², τήν ἀκραία περίπτωση, καί τήν πιό χαρακτηριστική τοῦ μαρτυρικοῦ φαινομένου, ἀντιπροσωπεύουν ἐκεῖνοι οἱ χριστιανοί πού, σέ κάποια στιγμή τῆς ζωῆς τους, «ἤλθον εἰς ἔφεσιν μαρτυρίου», ἢ, κατά τή συνηθέστερη διατύπωση τῆς θρησκευτικῆς παράδοσης καί τῶν μαρτυρολογίων, καταλήφθηκαν ἀπό «πόθον μαρτυρίου», καί ἐπεζήτησαν τόν μαρτυρικό θάνατο καί «θυσίαν αἵματος». Πρόκειται γιά τήν πιό καθαρῆ μορφή μαρτυρίου, στό μέτρο πού ἡ ἀπόφαση τοῦ πιστοῦ νά ἀκολουθήσει τό δρόμο τῆς μαρτυρικῆς ἀθλήσης, ἐκφράζει, κατά τεκμήριο, καί ὅποιες κι ἄν μπορούσαν νά εἶναι οἱ συλλογικές πλαισιώσεις πού ποδηγετοῦσαν στήν ὁδó τῆς θυσίας, μιá προσωπική ἐπιλογή ἢ ὅποια εἶταν δυνατό, σέ κάθε στιγμή, νά ἀθετηθεῖ: καί, κατά κανόνα, στίς μαρτυρημένες περιπτώσεις, δέν ἀθετεῖται.

Σέ ὅλες τίς ἄλλες ἐκδοχές μαρτυρίου, ὅσες μᾶς εἶναι γνωστές, ἡ νεομαρτυρική ἰδιότητα ἀποκτᾶται μέσα ἀπό τίς διαδικασίες τῆς δημόσιας ἀρνήσης τοῦ ἐξισλαμισμού: ὡς νεομάρτυρας θά ἀναγνωρισθεῖ ἀπό τήν παράδοση, καί ἐνδεχομένως ἀπό τήν ἐπίσημη Ἐκκλησία³, ἐκεῖνος πού ὁδηγεῖται στόν μαρ-

1. [Νικόδημος ἀγιορεΐτης], *Νέον Μαρτυρολόγιον ἤτοι Μαρτύρια τῶν νεοφανῶν Μαρτύρων τῶν μετὰ τήν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ διαφόρους καιρούς, καί τόπους μαρτυρησάντων*, Βενετία 1799, σ. 25.

2. Στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἐξετάζονται ἐκδοχές καί ἐρμηνεῖες τῆς ἱστορίας τῶν νεομαρτύρων κατὰ τήν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (15ος-19ος αἰώνας). Δέν μέ ἀπασχολοῦν ἐδῶ οἱ περιπτώσεις νεομαρτύρων σέ προγενέστερες ἐποχές. Ἡ παρούσα προσέγγιση ἀποτελεῖ τμήμα εὐρύτερης μελέτης γιά τούς νεομάρτυρες.

3. Ὁ Ἄθανάσιος Πάριος εἶχε συγγράψει ἔργο στό ὅποιο ὑποστήριζε «ὅτι οἱ νέοι Μάρτυρες εἰσὶν ἅγιοι, καί πρέπει νά τιμῶνται ὡς τοιοῦτοι καί ἄνευ κανονικῆς διαγνώσεως τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»· βλ. Α. Ζ. Μάμουκας, «Ἄθανάσιος Πάριος» (= Κ. Ν. Σά-

Φίλιππος Ἡλιοῦ

τυρικό θάνατο γιατί δέν δέχτηκε νά «μαγαριστεῖ» ἢ νά «τουρκίσει», δηλαδή νά ἀλλαξοπιστήσῃ, προκειμένου νά ἀποφύγει τοὺς θασανισμοὺς καί νά σώσῃ τὴ ζωὴ του. Οἱ παραλλαγές πού ἐμφανίζονται σ' αὐτές τίς περιπτώσεις εἶναι πολλές, ὅπως πολλές εἶναι καί οἱ ἀντίστοιχες, ἐνίοτε περίπλοκες, κατηγοριοποιήσεις πού ἔχουν, κατὰ καιροὺς, προταθεῖ ἀπὸ διάφορους μελετητές. Μποροῦν, πάντως, νά ἀναχθοῦν σέ δύο διακριτά ὑποσύνολα⁴: στὴν μικρὴ ομάδα ἐκείνων πού δέν δέχτηκαν προτεινόμενο ἐξισλαμισμὸ καί στὴν πολυπληθέστερη, πού ἀντιπροσωπεύει τὸν κύριο ὄγκο τῶν νεομαρτύρων, καί ἀποτελεῖται ἀπὸ χριστιανούς οἱ ὅποιοι, κατὰ τὴν παράδοση, ἀρνήθηκαν, δημόσια, ἀβανίες, τεχνάσματα καί ψευδεῖς, ἐνδεχομένως, ἰσχυρισμούς μουσουλμάνων, ὅτι σέ κάποια στιγμή –πού συχνά εἶταν ὥρα μεθυσιοῦ ἢ παιχνιδιῶν– εἶχαν δηλώσει ὅτι προσχωροῦν στὴν θρησκεία τοῦ Προφήτη καί δέν δέχονταν νά ἐπισημοποιήσουν τὴν ἀποδιδόμενη ἀποστασία μέ τὴν περιτομὴ καί τὸ σαλαβάτι⁵. Σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, καθὼς καί σέ ἄλλες, πῶς ἀκράειες, ὅπου ἡ ἰδιότητα τοῦ νεομάρτυρα ἀποδόθηκε σέ πρόσωπα πού θανατώθηκαν γιὰ πράξεις πού στρέφονταν ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, κοινὸς παρονομαστής εἶναι ἡ δημόσια ἀρνήσή τους νά ἀλλαξοπιστήσουν. Ἄντιπροσωπεύουν τὰ δύο τρίτα, περίπου, τῶν γνωστῶν νεομαρτύρων.

Σέ ἀντίθεση μέ τίς καταστάσεις αὐτές, ὁ «πόθος μαρτυρίου», ὅταν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἔμπρακτὴ τήρηση τῆς «μαρτυρικῆς ἐφέσεως», καί κορυφώνεται μέ τὸν μαρτυρικὸ θάνατο, δέν ἀπαντᾷ σέ μία πρόκληση-πρόταση τῆς ἀλλόθρησκης ἐξουσίας: ἀντιπροσωπεύει μιὰ προσωπικὴ ἐπιλογή, ἐνδεχομένως ὑποκινούμενη, πού ἐμπεριέχει πάντως, αὐτὴ, τὴν πρόκληση πρὸς τὸν ἀλλόθρησκο κυριάρχη: «θεληματικῶς καί αὐτόκλητοι ἐπήγαν, καί ἐμαρτύρησαν», θά γράψῃ, γιὰ τὴν κατηγορία αὐτῆ τῶν νεομαρτύρων, ὁ Νικόδημος ἀγιορείτης⁶.

θας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 642). Βλ. καί τὰ σχετικὰ κείμενα τοῦ Ἀθανασίου Πάριου καί τοῦ Νικόδημου ἀγιορείτη στό *Νέον Λειμωνάριον*, Βενετία 1819, σ. στ', ια' καί ιγ', ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνάγεται ὅτι ὑπῆρξε ἀμφισβήτηση τῆς δυνατότητας νά ἀγιοποιηθοῦν ἄνθρωποι πού εἶχαν προηγουμένως ἐξωμοτήσῃ. Βλ. τώρα καί Π. Β. Πάσχος, «Ὁ Μοναχισμὸς, οἱ Νεομάρτυρες καί ἡ παράδοση», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς*, τ. ΚΘ', Ἀθήνα 1994, σ. 265 κ.ἐξ.

4. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ἐλαχίστων «ἐξ' Ἀγαρηνῶν» νεομαρτύρων, δηλαδή τῶν μουσουλμάνων πού ἀποδέχτηκαν τὴ χριστιανικὴ πίστη καί τὴν ὁμολόγησαν δημόσια. Βλ. Ι. Μ. Περωνῶνης, *Ἡ ἰδέα τῆς ἱεραποστολῆς καί οἱ ἐξ' Ἀγαρηνῶν Νεομάρτυρες*, Ἀθήνα 1966 (ἀνάτ. ἀπὸ τό π. *Πορευθέντες*, τχ. 29-31) βλ. καί S. Salaville, «Pour un répertoire des néo-saints de l'Église orientale», π. *Byzantion*, τ. 20, Βρυξέλλες 1950, σ. 233. Π. Β. Πάσχος, «Ἰσλάμ καί Νεομάρτυρες», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς*, τ. Λ', Ἀθήνα 1995, σ. 421.

5. *Σαλαβάτι*: ἡ σύντομη ὁμολογία πίστεως τῶν μουσουλμάνων, τὴν ὁποία οἱ ὀθωμανοὶ κριτές ζητοῦσαν καί ἀπὸ τοὺς ἐξωμότες νά ἐκφωνήσουν γιὰ νά ἀποφύγουν τὴ θανατικὴ ποινὴ καί τὰ θασανιστήρια.

6. *Νέον Μαρτυρολόγιον*, 1799, σ. 20.

Πόθος μαρτυρίου

Ώστόσο, καί στό σημείο αυτό, πρέπει νά γίνει μιά διάκριση ειδών. Στό σύνολο τών νεομαρτύρων γιά τούς όποιους παραδίδεται όπι άκολουθήσαν τήν «δάφνιον όδόν τοῦ μαρτυρίου», παρακινήμενοι άπό τήν «φλόγα τοῦ θεϊκοῦ πόθου»⁷, λίγοι εἶναι εκείνοι πού φέρονται νά εἶχαν, ώς μοναδικό κίνητρο τῆς ἐνέργειάς τους, τόν «θεῖον ἔρωτα» καί τήν ἄδολη δίψα τοῦ μαρτυρίου γιά τή δόξα τοῦ Κυρίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς τελευταίας αὐτῆς στάσης, ό ἀγραφιώτης νεομάρτυρας Κυπριανός, πού μαρτύρησε στήν Κωνσταντινούπολη, τό 1679. Γράφει ό συναξαριστής του: «ἄναψεν ό θεῖος πόθος εἰς τήν καρδίαν του, ὅθεν ἠλλοιώθη τήν καλήν ἄλλοίωσιν, καί ἐνετρώφα ἀκορέστως τῷ θεῖῳ ἔρωτι τοῦ σωτήρος Χριστοῦ, ὑπό τοῦ όποίου καταφλεγόμενος, ὅσα καί ἄν ἔπραπτε, δέν ἐνόμιζε πώς πράττει κἀνενα ἄξιον τῆς ἀγάπης αὐτοῦ»... «ἀλλ' ὅμως ταῦτα πάντα», ὅσα κατὰ τήν πνευματική του ἀσκησι ὑπέφερε, «δέν ἐνόμιζεν ὅλως ἀντάξια τοῦ ὑπέρ ἡμῶν ἀποθανόντος Χριστοῦ, ἐάν δέν χύση καί τό αἷμά του δι' αὐτόν· δι' ὃ καί ἐπεθύμει καθ' ἡμέραν, καί ἐδίψα ὡς ἔλαφος τό διά Χριστόν μαρτύριον, καί τόσον ἐκαίετο, καί ἐπυρπολεῖτο άπό τήν θεῖαν ἀγάπην, ὥστε όπού καί αὐτό τό μαρτύριον ὀλίγον τοῦ ἐφαίνετο, εἰς τό νά πληρώση τόν πόθον του»⁸.

Μικρός εἶναι ό ἀριθμός τών νεομαρτύρων πού μποροῦν νά συναριθμηθοῦν, μέ τόν Κυπριανό, στήν κατηγορία ἐκείνων πού ἐπεζήτησαν τό μαρτύριο γιά μόνο τό λόγο ότι «ἡ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ ἄναψεν τήν καρδίαν» τους⁹. Μέ ὅλες τίς ἐπιφυλάξεις πού μποροῦν νά προκαλέσουν ὑπολογισμοί αὐτοῦ τοῦ εἶδους¹⁰, μποροῦμε νά θεωρήσουμε, μέ τό σημερινό ἐπίπεδο τών γνώσεών μας, ότι ό ἀριθμός τους δέν ὑπερβαίνει τούς δώδεκα.

7. *Νέον Λειμωνάριον*, 1819, σ. 86.

8. *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Ἀθήνα 1856, σ. 87-88.

9. *Νέον Λειμωνάριον*, 1819, πολλ.

10. Εἶναι προφανές ότι εκείνοι πού «ἐμαρτύρησαν» εἶναι περισσότεροι άπό αὐτούς τών όποιών γνωρίζουμε τό μαρτύριο (πβ., ἐνδεικτικά: Τάσος Καραναστάσης, «Ἐνας νεομάρτυρας στίς Σέρρες τοῦ 8' μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ό Σερραῖος καί ἡ ἀκολουθία του, ἔργο τοῦ Μεγάλου Ρήτορος Μανουήλ Κορινθίου», π. *Βυζαντινά*, τ. 16, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 197 κ.έξ.). Ὅπως, ἐπίσης, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ότι ἔνα τμήμα άπό τούς καταγραμμένους νεομάρτυρες δέν ἔχουν τίς ιδιότητες πού θά ἐπέτρεπαν τήν ἐνταξή τους σ' αὐτή τήν κατηγορία. Ὅμως ἡ συστηματική προσπάθεια πού ἔχει γίνει πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ἀνίχνευσης παρουσίας νεομαρτύρων στά χρόνια πού μάς ἐνδιαφέρουν, ἐπιτρέπει, πρὸς ὥρας, τήν ὑπόθεση ότι τά νέα στοιχεία, ὅσα προκύπτουν άπό νέες ἐρευνες, δέν πρόκειται νά ἀλλοιώσουν αἰσθητά τήν τάξη τών μεγεθῶν. Σημειῶνω, πάντως, ότι δέν ἔχουν ἀκόμη διερευνηθεῖ οι πιθανές τουρκικές πηγές καί ότι δέν ἔχει ἐξαντληθεῖ ἡ ἐρευνα τών τεκμηρίων πού πρέπει νά διασώζονται σέ δυτικές πηγές. Γιά τά τελευταία αὐτά θλ., ἐνδεικτικά, S. Salaville, *Pour un repertoire*, ὁ.π. καί X. Γ. Πατρινέλης, «Εἰδήσεις γιά γνωστούς καί ἀγνώστους νεομάρτυρες», *Ροδωνιά. Τιμή στόν Μ. Ι. Μανούσκα*, τ. Β', Ρέθυμνο 1994, σ. 451-458.

Φίλιππος Ἡλιού

Πολύ ισχυρότερη παρουσία ἐμφανίζει ἡ ομάδα πού ἀποτελεῖται ἀπό χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι, σέ κάποια στιγμή τοῦ βίου τους, συνήθως σέ νεανική ἡλικία, ἀρνήθηκαν τήν πίστη τοῦ Χριστοῦ, «ἐτούρκισαν» καί, στή συνέχεια, μεταμελήθηκαν, ἀποκήρυξαν τή θρησκεία τοῦ Προφήτη καί τήν προηγούμενη ἀποστασία τους καί θέλησαν νά διατρανώσουν τή μετάνοιά τους μέ ἕνα νέο βάπτισμα, πού αὐτή τή φορά εἶταν «βάπτισμα αἵματος». Μέ τίς ἴδιες ἐπιφυλάξεις γιά τή σχετική ἀξία τῶν ὑπολογισμῶν, μπορούμε νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ ἀριθμός τους ὑπερβαίνει τούς πενήντα πέντε.

Χρησιμοποίησα ἀριθμούς καί, στό σημεῖο αὐτό, χρειάζονται κάποιες διευκρινήσεις. Ὑπάρχουν, θέβαια, οἱ ρητορικοῦ τύπου γενικευτικές διατυπώσεις παλαιότερων συγγραφέων, πού εὐνοοῦν τήν ὑπερβολή, προκειμένου νά ἐνισχυθοῦν ἐπιθυμητές ροπές ἢ νά καλυφθοῦν οἱ ἀμηχανίες τῆς ἀγνοίας. Σ' αὐτή τή συνάφεια, ὁ ἀριθμός τῶν νεομαρτύρων πού ἀναδείχτηκαν κατά τήν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἐμφανίζεται ἐξαιρετικά ὑψηλός καί ἰδιαζόντως νεφελώδης. Συχνά χρησιμοποιημένα ἀπό τή μεταγενέστερη φιλολογία, τὰ παραθέματα ἀπό κείμενα τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων Νεκταρίου (: «οὐ γάρ ἐστι πόλις καί τόπος, ὅπη τῶν ὀρθοδόξων ἡμῶν, οὐ προχέονται τῆς εὐσεβείας τὰ αἵματα»)¹¹, τοῦ Καισάρου Δαπόντε (: «εἶναι δέ ὑπέρ τούς χιλίους καί περισσότεροι»)¹² ἢ, ἀκόμη, τοῦ Νικόδημου ἀγιορείτη, πού μιλά γιά «νέφη» νεομαρτύρων (: «ένα ὀλόκληρο σύννεφον ἀπό νέους μάρτυρας»)¹³, ἀποτελοῦν, καί μέσα ἀπό τήν ὑπερβολή τους, καλὰ δείγματα ἐνός θρησκευτικοῦ λόγου πού ἀποβλέπει στόν φρονηματισμό τοῦ ὀρθόδοξου ποιμνίου καί ὑπηρετεῖ τίς παιδευτικές σκοπιμότητες τοῦ κηρύγματος καί τίς ἀνάγκες τῆς ἀντιρρητικῆς πολεμικῆς. Ἡ ὑπερβολή τους δέν πρέπει νά ὀδηγήσει στήν ἀπόρριψη: μέ τόν ἰδιότυπο τρόπο τους, κείμενα αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἐπιτρέπουν, καί αὐτά, νά ἀναχθοῦμε σέ φαντασιακές πραγματικότητες καί σέ νοητικές κατασκευές πού ἔχουν ἀντίκρισμα στίς συλλογικές νοοτροπίες, στό μέτρο, ἰδίως, πού συνδέονται μέ ἐσχατολογικά μηνύματα καί καθήσυχάζουν πάγιες ἀνησυχίες γιά τή ζωή μετὰ θάνατον.

Δέν ἐπιτρέπουν, πάντως, νά ἀναχθοῦμε σέ ἐλέγξιμα, ἀξιόπιστα μεγέθη. Γιά τό σκοπό αὐτό εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά χρησιμοποιοῦμε ἀριθμούς συμβατικά ἀποδεκτοῦς, ἐπιδεκτικούς σέ τροποποιήσεις ἀλλά καί σέ ἀμφισβητήσεις, πού ἔχουν τοῦτο, μόνο, τό πλεονέκτημα, ὅτι διαμορφώνουν μιὰ πρώτη τεκμηριακή ὕλη, ἢ ὁποῖα ἐπιτρέπει ἀσφαλέστερες προσεγγίσεις. Ἀποδεκτοῦς ἀριθμούς θά πρέπει νά θεωρήσουμε ἐκείνους πού προκύπτουν

11. *Πρός τάς προσκομισθείσας θέσεις παρά τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Φρατόρων... περί τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα Ἀντίρρησις*, Ἰάσιο 1682, σ. 209.

12. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, σ. 124.

13. *Νέον Μαρτυρολόγιον*, 1799, σ. 25.

Πόθος μαρτυρίου

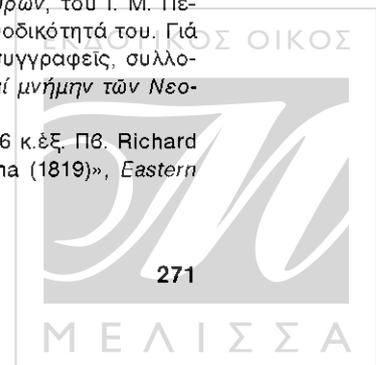
ἀπό τὰ συναξάρια καί τίς ἀκολουθίες νεομαρτύρων πού ἔχουν διασωθεῖ, στό μέτρο πού τὰ κείμενα αὐτά περιέχουν ἐλέγξιμα στοιχεῖα τῆς ἱστορικότητας τῶν βιογραφουμένων προσώπων, καί ἀπό σύγχρονες, ἐξωτερικές, μαρτυρίες, τῶν ὁποίων δέν ἔχουμε λόγο νά ἀμφισβητήσουμε τήν ἐγκυρότητα. Οἱ μεταγενέστερες ἀγιοποιήσεις προσφέρουν ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο, τό ὁποῖο, ὅμως, δέν εἶναι ἀμάχητο καί πρέπει νά χρησιμοποιεῖται μέ ἐξαιρετική προσοχή.

Μέ αὐτές τίς προδιαγραφές μπορούμε, τώρα πιά, νά μιλοῦμε γιά ἕνα ἀποδεκτό σύνολο 180-190 νεομαρτύρων¹⁴, πού ἐμφανίζονται στήν περίοδο πού ἐκτείνεται ἀπό τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα ἕως τήν δεκαετία τοῦ 1840, ὅταν ἡ ὀθωμανική ἐξουσία ἀνακοίνωσε τήν ἀπόφασή της νά σταματήσουν οἱ θανατικές καταδικές χριστιανῶν ἀποστατῶν γιά θρησκευτικούς λόγους¹⁵. Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δέν μπορεῖ νά θεωρηθοῦν ὀριστικοί. Ἐπιτρέπουν, τουλάχιστον, καί διευκολύνουν, μιᾶ ἱστορικότερη, καί πιό προσγειωμένη, προσέγγιση τοῦ φαινομένου.

Σημείωσα ἤδη τήν ἰδιάζουσα θέση πού κατέχουν, στό σύνολο τῶν νεομαρτύρων, οἱ μετανοημένοι ἀρνησίθρησκοι ἐξωμότες, ὅσοι κυριεύθηκαν ἀπό πάθος μαρτυρίου καί ἐπεζήτησαν τόν ἐξιλεωτικό θάνατο. Γιά τούς φιλομάρτυρες, τή θρησκευτική παράδοση καί τή λαϊκή λατρεία, ἀντιπροσωπεύουν, καί αὐτοί, παραδειγματικές μορφές, οἰκειότερες, ἴσως, στό χριστεπώνυμο

14. Ἡ πρώτη συστηματική συναγωγή βίων νεομαρτύρων, συνταγμένη μέ πρόθεση πληρότητας ἀλλά καί ἐπίγνωση τῶν κενῶν, εἶναι τό *Νέον Μαρτυρολόγιον* τοῦ Νικόδημου ἀγιορείτη, 1799 (γιά τή σύνθεσή του καί τὰ προβλήματα πού θέτει ἡ πατρότητα τοῦ ἔργου βλ. Β. Στ. Ψευτογκάς, «Ἴωνας ὁ Καυσοκαλυβίτης. Ὁ βίος καί τό ἔργο του», *Ἀναφορά εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986*, τ. Ε', Γενεύη 1989, σ. 399-427). Τό *Νέον Μαρτυρολόγιον* καταγράφει 87 νεομάρτυρες. Δεύτερη μεγάλη συναγωγή τό *Νέον Λειμωνάριον*, 1819, παρέχει καί νέους βίους, νεομαρτύρων τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Γιά τούς ὑπολογισμούς μου χρησιμοποίησα τὰ στοιχεῖα πού περιέχονται στίς δύο αὐτές συναγωγές, συμπληρώνοντας μέ ὅσα ἀξιόπιστα προκύπτουν ἀπό μεταγενέστερους *Συναξαριστές* –τοῦ Κ. Δουκάκη (1889-1896), τοῦ Β. Ματθαίου (1950) καί τοῦ Στ. Κεμεντζίδη (1984)– καί ἀπό τό *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας* τοῦ Σ. Εὐστρατιάδη (1961). Χρησιμοποίησα, ἐπίσης, τά νεώτερα δημοσιεύματα γιά ἐπώνυμους νεομάρτυρες καθώς καί τίς αὐτόνομες ἐκδόσεις ἀκολουθιῶν καί βίων νεομαρτύρων. Τό ἐξαιρετικά χρήσιμο *Λεξικόν τῶν Νεομαρτύρων*, τοῦ Ι. Μ. Περραντώνη (τ. Α'-Γ', Ἀθήνα 1972), δέν διακρίνεται, πάντα, γιά τή μεθοδικότητά του. Γιά ὅλα αὐτά πθ. καί Β. Ψευτογκάς, «Μαρτυρολόγια Νεομαρτύρων (συγγραφεῖς, συλλογές καί ἐκδόσεις)», *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καί μνήμην τῶν Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 75-103.

15. Βλ. R. M. Dawkins, *The monks of Athos*, Λονδίνο 1936, σ. 316 κ.ἐξ. Πθ. Richard Clogg, «A little-known Orthodox Neo-Martyr, Athanasios of Smyrna (1819)», *Eastern Churches Review*, τ. Ε', 1973, σ. 28-36.

Φίλιππος Ἡλίου

πλήρωμα, στό μέτρο πού εἶναι πλησιέστερες πρὸς τοὺς μέσους ὄρους τῆς καθημερινότητος: «δέν εἶναι τόσο παράδοξον», θά γράψει ὁ Νικόδημος, «τό νά νικηθεῖτε, ἀδελφοί, καί νά πέσετε εἰς τοῦτο τό πτώμα τῆς ἀρνήσεως, διὰ τί εἰς τοῦτον τόν κόσμον γίνεται πόλεμος παντοτεινός τοῦ διαβόλου μέ τόν ἄνθρωπον· καί τότε ὁ ἄνθρωπος νικά, τότε νικάται, “ἐπτάκις γάρ πεσεῖται δίκαιος, καί ἀναστήσεται!”»¹⁶.

Θά παρακολουθήσουμε, στή συνέχεια, πῶς αὐτή ἡ μορφή τοῦ μαρτυρίου, ἡ ὁποία δέν φαίνεται νά συνάδει μέ τή θεωρία καί τήν πρακτική τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας, ἀμφισβητήθηκε καί θεωρήθηκε προῖόν θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ καί καλογερίστικης δεισιδαιμονίας. Αὐτό δέν ἐμποδίζει τή διαπίστωση ὅτι, στό ἐπίπεδο τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητος καί τῆς συλλογικῆς πρόσληψης τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος, λειτούργησε ὡς στοιχείο διαμορφωτικό τῆς ἐσωτερικῆς συνοχῆς τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου, μέ ἰσχυρές προεκτάσεις στά πεδία τῶν συμβολικῶν ἀναπαραστάσεων καί τῶν λατρευτικῶν σχημάτων. «Τό μπαϊράκι τοῦ Χριστοῦ τό κρατῶ δυνατά», διαμνηνοῦσε ὁ πρῶν ἐξωμότης, καί στή συνέχεια νεομάρτυρας, Μάρκος, ὁ ἐν Χίω, στούς χριστιανούς πού ἀνησυχοῦσαν ἂν θά μπορέσει «νά τελειώση καλῶς τόν ἀγῶνα» του. Τά λόγια μπορεῖ νά μὴν εἶναι τοῦ Μάρκου ἀλλά τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου, πού ἔγραψε τό *Μαρτύριον* τοῦ νεομάρτυρα¹⁷. Εἰκονογραφοῦν, ὅμως, μέ ἐνάργεια, τίς συμβολικές διαστάσεις πού μποροῦσαν νά ἔχουν οἱ νεομαρτυρικές ἀθλήσεις στή συλλογική συνείδηση: ἰδίως ὅταν, πράγμα πού συμβαίνει συχνά καί ὄχι μόνο στήν περίπτωση τοῦ Μάρκου, ἐκδηλώνεται ἡ ἰσχυρή, ἀμφίδρομη, σχέση τοῦ νεομάρτυρα μέ τό χριστιανικό λαό ὁ ὁποῖος τόν περιβάλλει καί τοῦ συμπαρίσταται νοερά κατά τόν χρόνο τῆς τελικῆς δοκιμασίας του.

Ἡ ἐπίκριση καί ἡ καταδίκη αὐτῶν τῶν συμπεριφορῶν προέρχεται ἀπό μία ἄλλου τύπου θρησκευτική λογική πού ἔχει, καί αὐτή, τίς δικές της σκοπιμότητες. Ἀπό τήν πλευρά αὐτή ὁ ἔλεγχος στηρίζεται στή γνώση τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου καί, κυρίως, στή διαφορετική ἐκτίμηση γιά τό νόημα καί τή σημασία πού μποροῦσε νά ἔχουν ὅσα συνέβαιναν κατά τήν περίοδο πού μεσολαθεῖ ἀπό τήν ἄρνηση τῆς ἀλλαξοπιστίας ἕως τή δημόσια ὁμολογία τῆς ἐπιστροφῆς στή χριστιανική πίστη καί τόν ἐπακόλουθο μαρτυρικό θάνατο.

Πράγματι, τά *realia* πού ἐμφανίζονται, ἐπαναλαμβανόμενα, στούς βίους τῶν νεομαρτύρων, ἐπιτρέπουν νά ἀνιχνευθοῦν, μέσα ἀπό τίς ἀτομικές διαδρομές καί τίς πνευματικές μεθοδεύσεις πού ὀδηγοῦν ἀπό τήν ἀποστασία στό μαρτύριο, κάποιοι ἐνιαῖοι ἐσωτερικοί ρυθμοί καί χρονικές διαδοχές, σχε-

16. *Νέον Μαρτυρολόγιον*, 1799, σ. 21. Τό παράθεμα πού χρησιμοποιεῖ ὁ Νικόδημος εἶναι ἀπό τίς *Παροιμίες*, κδ' 16.

17. *Νέον Λειμωνάριον*, 1819, σ. 82-96 (δεύτερη σελιδαρίθμηση). Τά παραθέματα ἀπό τίς σ. 90 καί 86.

Πόθος μαρτυρίου

δόν υποχρεωτικές, πού μοιάζει σάν νά ανταποκρίνονται σέ άγραφους κανόνες πού ρυθμίζουν τήν πορεία πρὸς τή μαρτυρική τελείωση¹⁸. Ὑπάρχουν, βέβαια, πάντα, τὰ μυθικά στοιχεία ὅσα, στά συναξάρια καί τὰ μαρτυρολόγια, πλαισιώνουν τούς βίους τῶν νεομαρτύρων: τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ ἀγιολογικά πρότυπα πού ἀκολουθοῦσαν οἱ συντάκτες τῶν βίων καί συνδυάζονται μέ τὰ στερεότυπα τοῦ εἴδους, τὰ ὁποῖα, σέ μεγάλο βαθμό, ἀντλοῦνται ἀπὸ τὰ συναξάρια τῶν παλαιῶν μαρτύρων. Ἐχουν καί αὐτά τή σημασία τους, ἀλλά δέν θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ.

Οἱ κύκλοι τῆς ζωῆς τῶν νεομαρτύρων ἐμφανίζουν κανονικότητες πού χρειάζεται νά ἐπισημανθοῦν. Ἐξαιρετικά σπάνιες εἶναι οἱ περιπτώσεις τῶν χριστιανῶν πού ἀλλαξοπίστησαν, μεταμελήθηκαν ἀμέσως καί ἔσπευσαν νά ὁμολογήσουν, δημόσια, τήν ἐπιστροφή τους στή χριστιανική πίστη. Κατά κανόνα ὁ χρόνος πού μεσολαβεῖ ἀπὸ τήν ἀποστασία ἕως τή μεταμέλεια εἶναι μακρός. Ἀλλά καί ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα τῆς μετάνοιας, πάλι θά περάσει χρόνος πού, ἕως ὅτου ὁ μετανοήσας θεωρήσει πῶς πρέπει νά ἐξαργυρώσει τήν ἀποστασία του μέ θυσία αἵματος καί, κυρίως, ἕως ὅτου προχωρήσει στήν τελική πράξη καί ἐπιζητήσει τό θάνατο.

Στά ἐνδιάμεσα στάδια συντελοῦνται διεργασίες, οἱ ὁποῖες, κατά τούς συναξαριστές, προετοιμάζουν πνευματικά τόν μέλλοντα μάρτυρα, γιά νά ἀντιμετωπίσει τήν τελική κρίση. Τίς περισσότερες φορές, ὕστερα ἀπὸ τή μετάνοια, τήν ὁποία ἀποφεύγει νά δημοσιοποιήσει, ὁ τέως ἀρνησίθρησκος φεύγει ἀπὸ τόν τόπο του καί καταφεύγει σέ μέρη ὅπου μπορεῖ νά περάσει ἀπαρητήρητος καί νά ἀποφύγει τό σκάνδαλο καί τόν κατατρεγμό. Γιά πάρα πολλούς ἡ μετάβαση στόν Ἄθω, συχνά ὕστερα ἀπὸ ἄλλες περιπλανήσεις, ἀποτελεῖ μιὰ λύση πού ἐπιτρέπει νά ἀποφευχθεῖ ἡ ὀργή καί ἡ ἐκδίκηση τῶν ἀλλοθρησκῶν, τῶν ὁποίων ἡ θρησκεία δέν συγχωρεῖ, οὔτε αὐτή, τήν ἀλλαξοπιστία καί τήν τιμωρεῖ μέ θάνατο· ταυτόχρονα ἐπιτρέπει στόν με-

18. Ὁ Νικόδημος κωδικοποιεῖ τούς σταθμούς τῆς πορείας πού ὀφείλει νά ἀκολουθήσει ὁ μετανοημένος ἀρνησίθρησκος, μέ σαφεῖς ὁδηγίες πρὸς τούς ὑποψηφίους: «τό λέγομεν καθαρῶτερον· α'. Πρέπει νά ὑπάγετε εἰς κανένα πνευματικόν ἐμπειρον, καί ἐνάρετον, νά ἐξομολογηθῆτε τήν ἄρνησιν ὅπου ἐκάμετε, καί ὅλας τὰς λοιπὰς ἀμαρτίας σας· φανερώνοντας εἰς αὐτόν καί τόν σκοπόν ὅπου ἔχετε διά τό μαρτύριον· β'. Νά ζητήσετε νά λάβετε τήν δευτέραν χρίσιν τοῦ Ἁγίου μύρου, κατὰ τήν διάταξιν τῆς Ἁγίας Ἐκκλησίας μας· γ'. Νά τραθηχθῆτε εἰς ἕνα μέρος ἡσυχον, καί ἐκεῖ καθήμενοι νά παρακαλέσετε τόν Θεόν μέ νηστείαν, ἀγρυπνίαν, καί δάκρυα, διά νά γένη ἴλεως εἰς τό μέγα σφάλμα ὅπου ἐκάμετε· καί μάλιστα διά νά ἀνάψη τήν θεῖαν τοῦ ἀγάπην εἰς τήν καρδίαν σας, καί νά σᾶς ἐνδυναμώσῃ εἰς τό Μαρτύριον, διά νά κατασχύνετε τόν διάβολον, καί τούς ὑπηρέτας του· δ'. Νά κοινωνήσετε τὰ θεῖα μυστήρια μέ κατάνυξιν καί εὐλάβειαν. Καί ε'. ὕστερα ἀπὸ ὅλα ταῦτα, νά σηκωθῆτε νά ὑπάγετε εἰς τόν τόπον ἐκεῖνον ὅπου ἠρνήθητε τόν Χριστόν πρότερον, καί ἐκεῖ νά ἀρνηθῆτε τήν θρησκείαν ἐκείνην ὅπου ἐδέχθητε, καί νά ὁμολογήσετε τήν πίστιν τοῦ Χριστοῦ, καί ἐν τῇ ὁμολογίᾳ ταύτῃ νά χύσετε τό αἷμά σας, καί νά ἀποθάνετε»: *Νέον Μαρτυρολόγιον*, 1799, σ. 21.

Φίλιππος Ἡλιοῦ

τανοημένο χριστιανό νά βρεθεῖ σέ ἓνα κλίμα πού θά τόν βοηθήσει, μέ τήν πνευματική καί τή σωματική ἄσκηση καί τή δέουσα πλαισίωση, νά ἐπανορθώσει τό ἀτόπημα, νά χρισθεῖ μέ τό ἅγιο μύρο καί νά λάβει ἄφεση ἁμαρτιῶν. Στόν ἸΑθω¹⁹ ἤ σέ ἄλλους τόπους, ὅπου ἔχει καταφύγει, ὁ ἄνθρωπος αὐτός, πού ἔχει πιά ἐπανέλθει στούς κόλπους τῆς πατρογονικῆς του θρησκείας, θά ἔχει τήν εὐκαιρία, ἢ θά ἐπιζητήσει, νά συναντήσει πνευματικούς σοφοὺς καί πεπειραμένους, οἱ ὅποιοι θά ἀκούσουν τήν ἐξομολόγησή του καί θά τόν διδάξουν πῶς θά προχωρήσει στήν ὁδὸ τῆς σωτηρίας. Συμβαίνει συχνά ὁ πνευματικός νά εἶναι ἐκεῖνος πού προσεγγίζει τόν μετανοήσαντα, ἀφοῦ, προηγουμένως, ἔχει παρατηρήσει, προσεκτικά, τήν συμπεριφορά του: στή συνάφεια ὧσων θά σημειωθοῦν στή συνέχεια, τό πρᾶγμα ἔχει τή σημασία του.

Δέν εἶναι, πάντα, σαφές, στίς διηγήσεις τῶν μαρτυρολογίων, ἂν ὁ «πόθος μαρτυρίου» πού κυριεύει τίς ψυχές τῶν νεομαρτύρων ἐκδηλώνεται πρὶν ἢ μετά τῆ συνάντησής τους μέ τούς πνευματικούς. Ἡ γενική τάση τῶν συναξαριστῶν εἶναι νά ἀποδοθεῖ ἢ «ἔφεσις τοῦ μαρτυρίου» στήν αὐθόρμητη καί αὐτόβουλη ἀπόφαση τοῦ ἴδιου τοῦ νεομάρτυρα. Θά ὑπάρξει καί ἡ ἀντίθετη ἄποψη. Καί, ὅπωςδήποτε, ἐμφανίζονται, στόν κύκλο τῶν μαρτυρολογίων, κάποια πρόσωπα, ὅπως ὁ Μακάριος Νοταρᾶς, στή Χίο, πού μοιάζει νά ἔχουν εἰδικευθεῖ στήν προπαρασκευὴ καί τήν ἐνθάρρυνση αὐτῶν πού προετοιμάζονται νά ἀντιμετωπίσουν τό μαρτύριο. Ἴσως καί τούς παροτρύνουν.

Ἀπὸ τῆ στιγμή πού θά συναντηθεῖ μέ τόν πνευματικό, ὁ ὁποῖος θά τοῦ παρασταθεῖ ἕως τήν ὥρα τῆς ἀποδημίας του γιά τόν τόπο τοῦ μαρτυρίου, ὁ ἐπίδοξος νεομάρτυρας μοιάζει νά βρίσκεται κάτω ἀπὸ τόν ἀπόλυτο ἔλεγχό του: ὁ πνευματικός θά ἐπιστατήσει στήν προετοιμασία του, θά ὀρίσει τίς πνευματικές ποινές καί τίς ἀσκήσεις στίς ὁποῖες ὀφείλει νά ὑποβληθεῖ, καί αὐτός θά ἀποφασίσει ἐάν καί τότε ὁ ἀσκούμενος εἶναι ἔτοιμος γιά τήν ὑστατη δοκιμασία: αὐτός, τέλος, θά δώσει τήν ἄδεια «νά πληρωθῇ ὁ ἐκ τοῦ μαρτυρίου πόθος». Στούς βίους τῶν νεομαρτύρων συναντοῦμε περιπτώσεις ὅπου πνευματικοὶ ἐμπόδισαν τήν ἐκπλήρωση τῆς ἐπιθυμίας ἀνθρώπων ἀποφασισμένων νά ἐπισπεύσουν τήν ἐμφάνισή τους στά κριτήρια τῶν ἄλλοθρησκων, γιὰτί θεωροῦσαν πῶς ἡ προετοιμασία δέν εἶταν ἐπαρκής. Ἐκεῖνο πού φαίνεται νά ἀνησυχεῖ τούς πνευματικούς εἶναι ἡ ἀβεβαιότητα γιά τήν τελική στάση πού θά κρατοῦσε αὐτός πού ἐπιζητοῦσε τό μαρτύριο ἐμπρός στά θασανιστήρια ἢ τό θάνατο: ἡ ἐνδεχόμενη λιποψυχία του καί μιά ἐνδεχόμενη

19. Γιά τήν ἐξέχουσα θέση τοῦ ἸΑθω στή διαδρομὴ πρὸς τό μαρτύριο πβ. Γ. Στογιόγλου, «Ἁγιορεῖτες Νεομάρτυρες», *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου*, ὁ.π., σ. 365-392 καί Δ. Γ. Τσάμης, «Ἡ θεληματικὴ προσέλευση στό μαρτύριο ἀγιορειτῶν Νεομαρτύρων», *στό ἴδιο*, σ. 341-353. Στά χρόνια τῶν κολλυβάδων, ἡ Χίος, ἐπίσης, ἀναδεικνύεται σέ κέντρο ἐκκόλαψης νεομαρτύρων.

Πόθος μαρτυρίου

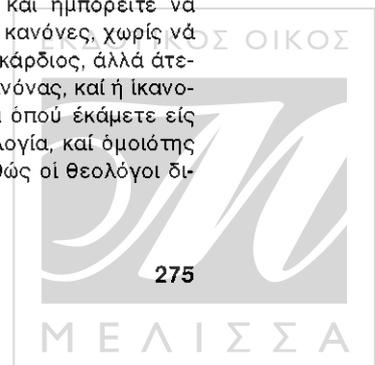
νέα απόστασία²⁰ θά προξενούσαν κατασχύνη στήν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί θά ἔθεταν σέ κίνδυνο ὄσους τοῦ εἶχαν παρασταθεῖ.

Οἱ χρόνοι πού ἀπαιτοῦνται γιά ὅλα αὐτά τά πράγματα εἶναι μακροί. Ὅταν, κάποτε, ὁ ἐτοιμασμένος λάβει τήν ἄδεια νά ξεκινήσει γιά τόν τόπο τοῦ μαρτυρίου, ὁ ὁποῖος πρέπει, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ, νά εἶναι ὁ ἴδιος μέ τόν τόπο τῆς πρώτης ἀποστασίας, ἐμφανίζεται ἕνα, ἀκόμα, πρόσωπο, ὁ συνοδίτης: ὁ ἔμπειρος μοναχός, ὁ ὁποῖος θά συνοδεύσει τόν νεομάρτυρα στό τελευταῖο ταξίδι, γιά νά τόν συντροφεύσει στίς δύσκολες αὐτές ὥρες, νά τόν στηρίξει ἂν ταλαντευτεῖ καί νά ὑποδαυλίζει, ὡς τήν ὕστατη στιγμή, τή φλόγα πού εἶχε ἀνάψει τοῦ μαρτυρίου ὁ πόθος.

Αὕτη εἶναι ἡ ἐκδοχή πού προσφέρουν τά μαρτυρολόγια, καί μέσα ἀπό αὐτό τό σχῆμα μορφοποιήθηκε ἡ πρόσληψη τοῦ νεομαρτυρικοῦ παραδείγματος ἀπό τίς συλλογικότητες τῶν θρησκευομένων συνειδήσεων. Ἡ γενική πλαισίωση τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ἀπό τήν ἐνιαία ἀποδοχή ὅτι ἡ ἁμαρτία ἐξαγοράζεται μέ τήν καταβολή τοῦ ἀναλογουῦντος τιμήματος²¹, εὐνοεῖ καί καθιστᾷ εὐληπτες, καί ἐπιθυμητές, καταστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Γιά ἕνα κόσμο πού ζεῖ μέ «τόν φόβον τῆς μελλούσης κρίσεως», ἡ ἐξασφάλιση τῆς καλῆς θέσης στή βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀποτελεῖ τό μέγα ζητούμενο. Στίς προτροπές του πρὸς τοὺς χριστιανούς νά ἀκολουθήσουν τό δρόμο τοῦ μαρτυρίου, ὁ Νικόδημος ἀγιορείτης δέν θά διστάσει νά χρησιμοποιοῦσει διατυπώσεις πού τείνουν νά ἐμφανίσουν τήν ἐπιλογή τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου μέ ὄρους συναλλαγῆς καί «πολυκερδοῦς» ἐμπορίας: «Τρέχετε, τρέχετε λοιπόν ἀδελφοί, διὰ νά φθάσετε τό ποθούμενον. δράμετε, δράμετε, διὰ νά μή φύγη

20. Μαρτυρημένη ἡ περίπτωση δύο μοναχῶν, τοῦ Βονιφάτιου καί τοῦ Εὐδόκιμου, πού ξεκίνησαν ἀπό τόν Ἄθω γιά νά «μαρτυρήσουν» στήν Κωνσταντινούπολη, τό 1818, συνοδευόμενοι ἀπό τόν διονυσιάτη μοναχό Γεννάδιο. Τήν τελευταία στιγμή λιποψύχησαν, ἐξωμότησαν γιά δεύτερη φορά, καί ὑπέδειξαν τόν συνοδίτη τους Γεννάδιο ὡς ὑπαίτιο τῶν πράξεών τους. Ἀποτέλεσμα τῆς καταγγελίας τους εἶταν νά καταδικαστεῖ ὁ Γεννάδιος στόν μαρτυρικό θάνατο. Βλ. Γαθριήλ, ἀρχιμανδρίτης, *Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει Ἱερά Μονή τοῦ Διονυσίου*, Ἀθήνα 1959, σ. 154. Ἀνάλογη περίπτωση ἀντιπροσωπεύει καί ὁ συνοδίτης Ἰωσήφ, ζωγράφος, ὁ ὁποῖος καταγγέλληκε στοὺς τούρκους, ἀπό τόν ἴδιο μοναχό Εὐδόκιμο, ὅταν ὁ τελευταῖος φοβήθηκε νά ἀντιμετωπίσει τήν τελευταία πράξη τοῦ μαρτυρίου πρὸς τό ὁποῖο ὄδευε (στό ἴδιο, σ. 154-155).

21. «ἐσεῖς ὅπου ἠρνήθητε μίαν φοράν τόν Χριστόν, ἀγκαλά καί ἤμπορεῖτε νά σωθῆτε διὰ μετανοίας, καί ἱκανοποιήσεως, ὅπου διορίζουν οἱ θεοὶ κανόνες, χωρίς νά μαρτυρήσετε. ἡ μετάνοιά σας ὅμως αὕτη δέν εἶναι τελεία, καί ὀλοκάρδιος, ἀλλά ἀτελής, μερική, καί κολοθή, μέ τό νά μή ἐξισοῦται καί νά ἀναλογῆ ὁ Κανόνας, καί ἡ ἱκανοποίησις μέ τό σφάλμα τῆς ἀρνήσεως, καί μέ τά ἄλλα ἁμαρτήματα ὅπου ἐκάμετε εἰς τόν καιρόν τῆς ἀρνήσεως. πάντοτε δέ πρέπει νά ἦναι κάποια ἀναλογία, καί ὁμοιότης ἀναμεταξύ εἰς τό σφάλμα, καί εἰς τόν Κανόνα τοῦ σφάλματος, καθὼς οἱ θεολόγοι διδάσκουσι»: *Νέον Μαρτυρολόγιον*, 1799, σ. 21-22.

Φίλιππος Ἡλιοῦ

τό κυνήγι ἀπό τὰς χεῖρας σας. ἀγωνισθῆτε, ἀγωνισθῆτε διὰ νὰ μὴ σὰς πάρουν ἄλλοι τὸν Στέφανον. ὀλίγος εἶναι ὁ κόπος, ἀλλ' ἡ ἀνάπαυσις εἶναι πολλή. προσωρινά εἶναι τὰ θάσανα, ἀλλὰ τὰ ἀγαθὰ ὅπου κληρονομεῖτε εἶναι παντοτινά. πικρόν εἶναι τοῦ Μαρτυρίου τό ποτήριον, ἀλλὰ γλυκεῖα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ ἀπόλαυσις. *πραγματεία πολυκερδῆς εἶναι αὕτη ἀγαπητοί. φθαρτὸν σῶμα δίδετε, καὶ ἄφθαρτον τό ἀπολαμβάνετε. αἵματα πωλεῖτε, καὶ οὐρανοὺς ἀγοράζετε.* ἢ πρῶτον, ἢ ὕστερον ἐσεῖς εἶναι ἀνάγκη φυσική, διὰ νὰ ἀποθάνετε. λοιπὸν κάμετε τὴν ἀνάγκην ταύτην φιλοτιμίαν, καὶ μέ τὸν θάνατόν σας τοῦτον, κερδήσετε ζωὴν αἰῶνιον, ζωὴν ἄλυπον, ζωὴν μακαρίαν καὶ πανευδαίμονα», καὶ τὰ λοιπά²².

Μὰ καὶ ὅταν τὰ πράγματα δέν λέγονται, ἢ δέν βιώνονται, μέ αὐτόν τὸν ὡμό τρόπο, ὁ νεομάρτυρας ζεῖ μέ τὴ βεβαιότητα ὅτι μέ τὴν «τελείωσι τῆς μαρτυρικῆς ἀθλήσεως» τὸν ἀναμένει ἡ ὕψιστη ἀνταπόδοσις, ἡ συμβασιλεία στό βασιλεῖο τῶν οὐρανῶν: «Ἴδου ἀδελφοί ὅπου στέκεται ἀοράτως ὁ Δεσπότης Χριστός, καὶ βλέπει ἀπό τοὺς οὐρανοὺς τὸν ἀγῶνα τοῦ μαρτυρίου σας, βασπῶντας εἰς τὰς χεῖράς του ἀφθάρτους, καὶ οὐρανοὺς Στεφάνους, συντροφεύμενος μέ ὅλας τὰς μυριάδας τῶν Ἀγγέλων, καὶ μέ ὅλα τὰ τάγματα τῶν Ἁγίων. καὶ εὐθύς ὅπου σὰς ἴδῃ νὰ ἐμβῆτε εἰς τό μαρτύριον, μέ πίστιν, ἀγάπην, καὶ μεγαλοψυχίαν, καὶ νὰ κηρύξετε μέ παρρησίαν τό ὄνομά του ἐνώπιον τῶν ἄλλοπίστων, θέλει σὰς στείλει μυστικῶς, καὶ ἀοράτως τὴν θείαν του χάριν, καὶ βοήθειαν, διὰ νὰ σὰς παρηγορήσῃ, καὶ νὰ σὰς ἐνδυναμώσῃ εἰς τό Μαρτύριον. εὐθύς δέ ὅπου σὰς ἴδῃ νὰ τελειώσετε τὸν δρόμον τοῦ Μαρτυρίου σας, θέλει δεχθῆ εἰς τὰς ἀγκάλας του τὰς Ἁγίας σας ψυχάς, διὰ νὰ τὰς στεφανώσῃ, νὰ τὰς δοξάσῃ, νὰ τὰς τιμήσῃ, ὡσάν καὶ τὰς ψυχάς τῶν παλαιῶν Μαρτύρων, καὶ νὰ τὰς ἀξιώσῃ νὰ συμβασιλεύσουν μέ αὐτόν αἰῶνια εἰς τὴν οὐράνιον βασιλείαν του, καὶ νὰ συνευφραίνωνται μέ ὅλα τὰ τάγματα τῶν Ἀγγέλων, καὶ μέ ὅλους τοὺς χορούς τῶν Πατριαρχῶν, τῶν Προφητῶν, τῶν Ἀποστόλων, τῶν Ἱεραρχῶν, τῶν Μαρτύρων, τῶν Ὁσίων, καὶ ὅλων ὁμοῦ τῶν Ἁγίων»²³.

Βεβαιότητες τοῦ νεομάρτυρα, φρονηματισμός καὶ παραδειγματισμός τῶν ὁμοδόξων του: οἱ κοινοὶ χριστιανοί, γνωρίζουν ὅτι τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν μποροῦν νὰ τὴν ἀποκτήσουν μέ ἡπιότερες μορφές μετανοίας, χωρὶς νὰ χρειαστεῖ νὰ ἐπιζητήσουν τὴν ἀκραία θυσία.

Τό γνωρίζει καὶ ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία ἡ ὁποία, στήν πρακτικὴ της, δέν ἐπιδοκιμάζει, οὔτε ὑποκινεῖ «πόθους μαρτυρίου» καὶ τό «ἐκ προκλήσεως μαρ-

22. στό ἴδιο, 1799, σ. 25. Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου.

23. στό ἴδιο, σ. 24. Οἱ ἀνταποδόσεις/ἀντιπαροχές διευρύνονται καὶ μέ ἄλλες ὑποσχέσεις: δυνατότητες θαυματουργίας, μυροβόλα λειψάνα καὶ λατρεία τους κ.ο.κ.

Πόθος μαρτυρίου

τύριον»²⁴. Αντίθετα, προσπαθεί νά βρεῖ λύσεις πού θά ἐξοικονομοῦσαν τίς καταστάσεις πού δημιουργοῦνται μέ τή μετάνοια χριστιανῶν πού εἶχαν ἐξωμοτήσει, χωρίς νά δημιουργηθεῖ σκάνδαλο τό ὅποιο, ἐπιπλέον, θά μπορούσε νά προκαλέσει ἀντίποινα ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐτερόθρησκης ἐξουσίας.

Δέν τά ἐπιδοκιμάζει, ἀλλά οὔτε τά ἀποδοκιμάζει, ἐπίσημα, καθώς γνωρίζει τήν ἀπήχηση πού εἶχαν οἱ πράξεις τῶν νεομαρτύρων καί πόσο αὐτές συντελοῦσαν γιά τήν ἐνίσχυση τῶν συνεκτικῶν δεσμῶν καί τῆς ἰδεολογικῆς πλαισίωσης τοῦ ποιμνίου τῆς· καθώς γνωρίζει, ἐπίσης, πόσο μιά ἐπίσημη ἀποδοκιμασία μπορούσε νά δημιουργήσει λαϊκές ἀντιδράσεις καί προβλήματα, στό μέτρο, μάλιστα, πού ἀνώτεροι κληρικοί καί πρόσωπα σεβάσμια, στό κύρος τῶν ὁποίων στηριζόταν ἡ ἐκκλησιαστική συνοχή, εἶχαν, κατά καιρούς, ἐμπλακεῖ στίς διαδικασίες τῶν νεομαρτυρικῶν ἐκδηλώσεων. Καθώς, ἄλλωστε, ἡ ἀνατολική Ἐκκλησία ἀνέπτυξε τή δύναμή της, στούς κόλπους μιᾶς ἀλλόθρησκης αὐτοκρατορίας, ἐξαιρετικά αὐστηρῆς σ' αὐτά τά θέματα, εἶχε κάθε λόγο νά συμπεριφέρεται σάν νά μήν ὑπῆρχε τέτοιο πρόβλημα. Κάποιες σιωπές, συνδυασμένες μέ ἐνέργειες πού τείνουν καί αὐτές στήν ἀποσιώπηση καί τήν ἀπόκρυψη, μπορεῖ νά ἀποδειχτοῦν, πολλές φορές, ἀποτελεσματικότερες ἀπό τά δημόσια διακηρύγματα. Καί ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία διέθετε καλή πείρα αὐτῶν τῶν πραγμάτων.

Τό φράγμα τῆς σιωπῆς ἐπιχείρησε νά σπάσει ὁ Μανουήλ Ι. Γεδεών, μέ κείμενα ὀξύτατα, πού δέν πρόλαβε νά δημοσιεύσει ὅσο ζοῦσε, καί μέ τά ὅποια ἐπεδίωξε νά ἀνατρέψει τίς τρέχουσες θεβαιότητες καί νά ἀποκαταστήσει τίς ἱστορικές διαστάσεις πού εἶχε ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ θεληματικοῦ μαρτυρίου καί τῆς «δι' αἵματος θυσίας» ἀπό τήν πλευρά τῆς «διοικούσης καί ποιμενοῦσης» Ἐκκλησίας. Καί μέ τήν ἀφορμή αὐτή θρῖσκει τήν εὐκαιρία νά διατυπώσει τήν κρίση του καί τή γνώμη του γιά τούς νεομάρτυρες, καί γιά ἐκείνους πού θεωροῦσε πώς ὑποκινούσαν τά μαρτύρια.

Τά κείμενα αὐτά τοῦ Μανουήλ Γεδεών περιέχονται στά ἀνέκδοτα τμήματα τοῦ ἔργου τοῦ *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων* καί παρουσιάζονται, ἐδῶ, γιά πρώτη φορά. Τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἓνα μόνο τμήμα εἶχε τυπωθεῖ καί ἀπό αὐτό, πάλι, ἓνα τμήμα, μόνο, εἶχε κυκλοφορήσει, σέ τεύχη²⁵. Στόν φάκελο πού μοῦ ἐμπιστεύθηκε, γιά ἔκδοση, ἡ κυρία Σοφία Γεδεών, κόρη τοῦ «μεγάλου Χαρτοφύλακος καί Χρονογράφου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, Ὑπομνηματογράφου τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων», ὑπάρχουν ὀλίγα ἀκόμη τυπωμένα φύλλα, τρία δεκαεξασέλιδα, πού δέν συμπλήρωναν τόν προβλεπόμενο

24. Πθ. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, «Οἱ νεομάρτυρες», *Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος, 1821-1921*, τ. ΣΤ', Ἀθήνα 1922, σ. 187 (τρίτη ἔκδοση, σέ τόμο, Ἀθήνα 1970, σ. 26).

25. Πθ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών. Ἀναλυτική ἀναγραφή*, Ἀθήνα 1974, σ. 93-94, ἀρ. 730.

Φίλιππος Ἡλιοῦ

ἀριθμό σελίδων γιά νά ὀλοκληρωθεῖ τό πέμπτο τεῦχος τοῦ ἔργου (ἡ ἔκδοση διακόπηκε «κατά τήν κατοχήν») καθώς καί ἡ συνέχεια τοῦ χειρογράφου, ἔτοιμοι γιά τό τυπογραφεῖο, μέ ὁδηγίες τοῦ συγγραφέα γιά τή στοιχειοθεσία καί τή σελιδοποίηση τοῦ βιβλίου²⁶.

Σέ δεκαοκτώ παρέμβλητες σελίδες τοῦ χειρογράφου (σελίδες 529δῖς ἕως 529δεκαοκτάκις), ὁ Μανουήλ Γεδεών ἐρευνᾷ «τήν φροντίδα τῆς διοικούσης Ἐκκλησίας πρὸς σωτηρίαν τῆς εἰς Χριστόν πίστεως». Ἐρευνᾷ: μέ τόν τρόπο, βέβαια, τοῦ Μανουήλ Γεδεών, τόν μοναδικό καί συναρπαστικό τρόπο, πού συγκεράζει, σέ ἓνα ἐνιαῖο καί συνεχές κείμενο καί σέ συνολικές ἀποτιμήσεις, τήν ἐμβριθῆ γνώση τῆς ἔντυπης καί τῆς χειρόγραφης παράδοσης, μέ τήν, πάντα ζωντανή καί λειτουργική, προφορική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ἄγραφη καί μυστική ἀλλά διαρκῶς παρούσα καί ὁδηγητική, στό μέτρο πού συντηρεῖ καί διαιωνίζει τοὺς ρυθμιστικούς κανόνες καί τίς νομιμοποιητικές συμπεριφορές, ὅσους οἱ συγκυρίες καί οἱ σκοπιμότητες δέν ἐπέτρεπαν οὔτε νά δημοσιοποιηθοῦν, οὔτε κἀν νά καταγραφοῦν.

Στίς σελίδες αὐτές ὁ Γεδεών θά ἀντιμετωπίσει καί τό πρόβλημα τῶν νεομαρτύρων. Ἦδη, σέ ἄλλο ἔργο του, γραμμένο τό 1935, ἀλλά τό ὁποῖο κυκλοφόρησε μόλις τό 1984, σαράντα, περίπου, χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ συγγραφέα του, ὁ Μ. Γεδεών εἶχε διατυπώσει τίς ἐπιφυλάξεις πού προκαλοῦσε ἡ στάση «τῶν ἐπί Τουρκοκρατίας δῆθεν μαρτυρησάντων, ὅσους εἰς τό μαρτύριον ἐξώθει μοναχικός φανατισμός, μάλιστα τῶν ἀγιορειτῶν». Ἐκεῖ θά δεῖξει, κάπως ἄχνά, καί τήν ἀποδοκιμασία του γιά τήν πρακτική πού ὀδηγοῦσε σέ μαρτυρικό θάνατο, νέους, κυρίως (: «μειράκια καί νεανίσκοι»), οἱ ὁποῖοι «ἐξώμνυον τήν εἰς Χριστόν πίστιν, ἔνεκεν ἔρωτος πρὸς ὀθωμανήν τινά πλουσίαν ἢ χάριν δόξης ψωραλέας». Γι' αὐτούς, θά γράψει, τότε, ὅτι «μεταμελλόμενοι», καί ἐπιζητώντας τό μαρτύριο γιά νά ἐξιλεωθοῦν, «προέβαινον εἰς κινήματα τινά τῶν ἀπονειομένων καί παγγέλαστα, ὅσον ἦτο ἡ κατά τήν νεανικήν ἡλικίαν αὐτῶν παράφρων ἀρνησιθρησκεία». Τίς στάσεις αὐτές τίς ἀποδίδει σέ ὑποκινήσεις προερχόμενες ἀπό πνευματικούς, «ἀγιορεῖτας ὡς ἐπί τό πλεῖστον»· καί ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ ἴδιος, γιά τίς περιπτώσεις αὐτές, τῆς ἐξωμοσίας χριστιανῶν, θά εὐνοοῦσε συμπεριφορές πού θά ὀδηγοῦσαν πρὸς ἡπιες μορφές κρυπτοχριστιανικοῦ βίου, χωρίς δημόσια ἐκδήλωση τῆς μεταμέλειας. Γιά τήν ἄφεση θά ἀρκοῦσε νά ἐξομολογηθοῦν, οἱ ἀρνησιθρησκοί, «τό κατά τῆς ἀληθοῦς πίστεως ἔγκλημα ἐν ταῖς τελευταίαις τῆς ζωῆς ἡμέραις»²⁷.

26. Ἡ ἔκδοση τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου πρόκειται νά κυκλοφορήσει, σύντομα, στή σειρά τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἑταιρείας τοῦ Ἱστορικοῦ καί Λογοτεχνικοῦ Ἀρχείου, μέ φροντίδα τοῦ ὑπογραφομένου.

27. Μανουήλ Γεδεών, *Ἀγιοποιήσεις. Τό καθεστῶς τῆς ἐν ἀγίοις συναριθμήσεως*, Πρόλογος Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, Ἐπιμέλεια Γεωργίου Θ. Βεργωτή, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 65 κ.ἔξ.

Ο άγιος Γεδεών ο νέος οσιομάρτυρας
(χαλκογραφία του 1842)

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

279

ΜΕΛΙΣΣΑ

Φίλιππος Ἡλιοῦ

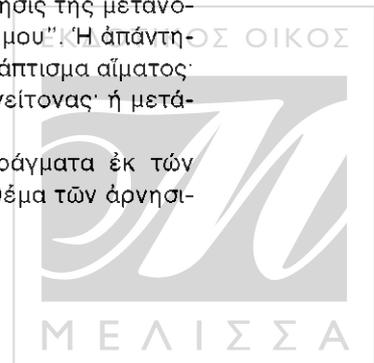
Λίγα χρόνια ἀργότερα, στήν *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, ὁ Μανουήλ Γεδεῶν θά ἐπανέλθει στά θέματα αὐτά καί θά τά πραγματευθεῖ στό πλαίσιο ἑνός εὐρύτερου προβλήματος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, τό ὁποῖο ἀντιμετωπίζει στή μακρά του διάρκεια: τή σωτηρία καί συντήρηση «τῆς εἰς τόν Χριστόν, πίστεως», πρῶτιστο μέλημα τῆς Ἐκκλησίας, σέ κάθε ἐποχή ἀλλά, ἰδιαίτερα, κατά τήν περίοδο «τῆς αἰχμαλωσίας». Ὁ Γεδεῶν ἐπισημαίνει ὅτι τή φροντίδα τῆς «διοικούσης Ἐκκλησίας», γιά τά θέματα αὐτά, διαιωνίζουν «δύο μέγιστα ποιμαντικά συστήματα»: «ἡ κατά δύναμιν ἐπίσχες τῆς ἀπό τόν χριστιανισμόν, μεταπηδήσεως εἰς τόν μωαμεθανισμόν»· καί «ἡ σύστασις συστηματικῆς ὑπογείου λατρείας εἰς τόν ἐσταυρωμένον».

Διαδοχικά ἐξετάζει τά θέματα τοῦ ἐξισλαμισμού (: «οἱ χλιαροί καί οἱ ψυχροί τῇ πίστει, ἐνοχλούμενοι, ἀπατῶμενοι, ἢ διαζόμενοι, προσήρχοντο εἰς τόν μωαμεθανισμόν»), τοῦ παιδομαζώματος καί, στή συνάφεια αὐτή, θά ἀναφερθεῖ, ἐκτενέστερα, στίς περιπτώσεις τῶν χριστιανῶν πού ἀλλαξοπίστησαν καί, ἀργότερα, ἐπέστρεψαν στήν πατρώα πίστη:

«Ἐφέρετο πάντα συγκαταβατικῶς ἡ Ἐκκλησία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, διοικουμένη καί διοικοῦσα, πρὸς τοὺς ἐξομώτας, ἄνδρας καί γυναῖκας, ἐπιστρέφοντας εἰς τήν πίστιν, ἣν ἠρνήθησαν· ἀλλ' οἱ μὲν ἄνδρες ἢ ἔπρεπε 'νά μεταβῶναι εἰς Εὐρώπην, δυτικὴν, ἢ εἰς Ρωσίαν, ὅπου δι' ἁγίου μύρου μόνον ἐχρίοντο, μὴ ἀναγκαζόμενοι ὑπὸ καλογήρων φανατικῶν 'νά ὑποβληθῶσιν εἰς ἀθωνοῖαπωνικὸν χαρακῆρι. Ἄνηρ ἀρνούμενος τό πάτριον θρησκευμα, γινόμενος μωαμεθανός καί ἐπιστρέφων εἰς τόν χριστιανισμόν, ἦν ἀδύνατον 'νά ζῆ ἐν μέσῳ μωαμεθανῶν ὡς χριστιανός· ἔπρεπε ἢ νά ἀρνηθῆ δις –ἀλλά κατ' ἐμέ καί τρίς ὡς ὁ κορυφαῖος τήν ἀρνησιν καί τήν μετάνοιαν τόν Χριστόν, ἢ νά ὑποστῆ τό διδασκόμενον ὑπὸ τῶν ἀγιορειτῶν χαρακῆρι» ... «Τό Πατριαρχεῖον τοὺς ἄνδρας συνεχῶρει χριον ἁγίῳ Μύρῳ, τοὺς ἔχοντας ἡλικίαν. Τά διὰ θίας περιτεμνόμενα παιδιά (7, 8, 10-12 ἐτῶν) οὔτε ἔχριον ἁγίῳ Μύρῳ, οὔτε κατεδίκάζον εἰς τήν μετάληψιν τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ, εὐχῆς τινος συγχωρητικῆς ἀναγιγνωσκομένης».

Στό σημεῖο αὐτό, ὁ Γεδεῶν διαφοροποιεῖ τό θέμα τῶν γυναικῶν: «Τάς γυναῖκας τάς χριστιανάς οὔτε οἱ μωαμεθανοί κατεδίκων ἐξωμνουούσας τήν ἀληθῆ πίστιν καί ἐπιστρεφούσας, οὔτε οἱ χριστιανοί κατεδίκάζον εἰς τήν ἀγιορειτικὴν αὐτοκτονίαν». Ἀναφερόμενος, προφανῶς, σέ ἐκδηλώσεις τοῦ 19ου αἰῶνα, σημειώνει: «Ἐξώμνουον ἀρκεταί, συζῶσαι μετὰ τούρκων, ἀπολαύουσαι τῶν ἀγαθῶν τοῦ ξένου γυναικωνίτου. Ἐπόθουν ὕστερον τήν ἐλευθέραν ζωὴν τῶν ἱεροκοσμικῶν πανηγύρεων, ἐπόθουν τήν μετὰ συγγενῶν συμβίωσιν, καί προσήρχοντο εἰς τό Πατριαρχεῖον» ... «Ἡ αἴτησις τῆς μετανοοῦσης ἦτο τυπικὴ» ... «ἤρθα νά μοῦ δώσης πάλι τό Μῦρός μου»· Ἡ ἀπάντησις εἰς τήν αἴτησιν ἦτο κεκανονισμένη. Οὔτε Μῦρος, οὔτε βάπτισμα αἵματος· ἀλλά καταδίκη ἢ διὰ τοὺς διαπράξαντας ἀμαρτίας ταρταρογείτονας· ἢ μετάληψις τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ τῶν Θεοφανείων».

Ἔτσι, κατά τόν Μανουήλ Γεδεῶν, πού γνωρίζει τά πράγματα ἐκ τῶν ἑνδον, ἔχει διαμορφωθεῖ ἡ ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ γιά τό θέμα τῶν ἀρνησι-

Πόθος μαρτυρίου

θρήσκων. Καί στήν όπτική αύτή ό μαρτυρικός θάνατος καί ή άθληση τών νεομαρτύρων, αντίθετα μέ τήν έκδοχή πού παρέχουν τά μαρτυρολόγια καί αποδέχεται ή λαϊκή θρησκευτική συνείδηση, άποτελεϊ έκτροπή από τήν κανονικότητα πού έχει αποδεχθει καί εφαρμόζει ή ανατολική Έκκλησία. Οί χαρακτηρισμοί πού χρησιμοποιεί για τή «θυσία αίματος», μέ τήν όποία όλοκληρώνεται ή νεομαρτυρική άθληση, καί στους όποιους επανέρχεται άρκετές φορές είναι βαρείς καί, μέ τό κλίμα πού επικρατεϊ, θά μπορούσε νά χαρακτηριστούν έως καί θλάσφημοι. Ή επαναλαμβανόμενη διατύπωση ότι αύτό πού κάνουν οί νεομάρτυρες, όχι «θεληματικώς καί αύτόκλητοι», όπως θέλει ή παράδοση, αλλά ύποκινούμενοι από καλογερίστικους φανατισμούς, ίσοδυναμεί μέ «ίαπωνικόν χαρακῆρι», τό όποιο άποκαλεϊ καί «άθωνοίαπωνικόν χαρακῆρι», έρχεται νά ανατρέψει, μέ τόν πιό προκλητικό τρόπο, καλά έδραιωμένες βεβαιότητες. Άλλά γνωρίζουμε, καί από άλλες περιπτώσεις, πώς όταν ό Μανουήλ Γεδεών θέλει νά άπορρίψει ή νά κλονίσει όσα θεωρεϊ μυθολογήματα, πού παραμορφώνουν τίς πραγματικότητες τής έκκλησιαστικής ιστορίας, δέν ξέρει νά μετρά τά λόγια του· ίσως γιατί θεωρεϊ ότι μέ περιφράσεις καί ύπονοούμενα δέν είναι δυνατό νά έπιτευχθούν οί άπομυθοποιήσεις.

Άλλά ό Γεδεών δέν είναι μόνο ιστορικός. Είναι άνθρωπος τής Έκκλησίας πού έχει συμμετάσχει, κάποιες φορές, στή διαμόρφωση ή στή δημόσια έκφραση τής έκκλησιαστικής πολιτικής. Γι' αύτό καί συνηθίζει, τόσο συχνά, νά διακόπτει, σχεδόν άδιόρατα, τή ροή του ιστορικού λόγου, μέ παρεμβολές, ένίοτε σαρκαστικές, πού του δίνουν τήν εύκαιρία νά επιχειρηματολογήσει, προκειμένου νά ύπερασπιστεί έπιλογές ή πολιτικές πού θεωρεϊ όρθές, ή νά έλέγξει καί νά άντικρούσει αντίθετες άπόψεις. Αυτό θά συμβεϊ καί μέ τό θέμα τών νεομαρτύρων. Στο άνέκδοτο τμήμα τής *Ιστορίας τών του Χριστου πενήτων*, τήν έκθεση τών αντιλήψεων καί τής πρακτικής τής Μεγάλης Έκκλησίας για τούς άρνησίθρησκους πού έπιστρέφουν στή χριστιανική πίστη, συνοδεύει μιά μακρά άποστροφή, μέ όρατούς αποδέκτες. Παραθέτω:

«ό μετ' άλλοθρήσκων άμφικλινής συμφυρμός παρσεκεύαζεν άρνησίχριστους άθλίους, κληρικούς καί λαϊκούς. Όλίγιστοι τούτων, άπομακρυνόμενοι μετά τόν χορτασμόν εκείνου, όπερ έπόθουν, εύειδοϋς ως επί τό πλειστον όθωμανής, μετέβαινον εις Άγιον Όρος, όπως έξαγγελίλωσι τό άμάρτημα, καί ζητήσωσι συμβουλήν προς σωτηρίαν. Άτυχώς, έμπίπτοντες εις φανατικόν καλόγηρον, ήκουον από στόματος άμαθοϋς ότι "τό μέγιστον άμάρτημα, τό όποιον έκαμες, θέλει θάπτισμα νέον, θάπτισμα αίματος". "Εδιδον εις τόν ταλαίπωρον νέον 'ν' αναγινώσκη μαρτύρων βίους καί πολιτείας, συνίστων αύτῷ νηστείας, άγρυπνίας καί γονυκλισίας άνηλεεις, καί προέπεμπον εις τό μαρτύριον, πολλάκις αύτοί οϋτοι συνοδεύοντες τό ταλαίπωρον θϋμα άπανθρώπου φανατισμοϋ. Ύπῆρχον καί εις τήν αρχαιότητα πιστοί καί άπιστοι, καί φανατικοί ύπῆρχον καί άρνησίχριστοι, καί εις έποχήν δηθεν άκράτου φανατισμοϋ οϋδεις καλόγηρος συνεβούλευε "θάπτισμα αίματος". Λάθετε ύπ' όψιν τόν αύστηρότατον καθηγητήν τής έρήμου Παχώμιον, έν αρχή τής Δ'

Φίλιππος Ἡλιοῦ

ἐκατονταετηρίδος ἀκμάσαντα, ἀποθανόντα δέ τῳ 348, ὀκταετίαν πρό τοῦ θαυμασίου Ἀντωνίου. Οὐδένα ἀρνησίθρησκον διέταξεν ὁ καθηγητής τῆς ἐρήμου ἵνα βαπτισθῇ ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ, ἀλλ' ἐπέβαλλε βαρεῖαν πνευματικήν ποινήν εἰς τόν ἀρνησίθειον· "κελεύει αὐτόν (δηλα δὴ τόν θύσαντα τοῖς εἰδώλοις) ὁ μέγας (δηλ. Παχώμιος) ἀναχωρήσαντα εἰς ἡσυχον κελλίον, ἀποκλείσαι ἑαυτόν καὶ μηδενὶ συντυχεῖν ἕως θανάτου· καὶ παρά μίαν ἐσθίειν ἄρτον καὶ ἄλας μόνον, καὶ μεταλαμβάνειν ὕδατος μόνου· ποιεῖν δύο ψιθία μόνα καθ' ἐκάστην ἡμέραν, ἐκάστου τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν ἐν ψιθίον ποιούντος, κατὰ τόν κανόνα· καὶ ἀγρυπνεῖν καὶ εὐχεσθαι ὅσον ἰσχύει· κλαυθμοῦ δέ μηδὲν μή ἀπολείπεσθαι". Ταῦτα γράφονται ἐν βιβλίῳ, οὐ καὶ ἔντυπον καὶ χειρόγραφα ἦσαν εἰς χεῖρας τῶν ἀσυγχωρήτων ἀγιορειτῶν, λησμονούντων ὅτι αὐτός ὁ Σωτήρ, ἔχων ἐνώπιον αὐτοῦ τόν πρῶτον ἀρνησίχριστον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τόν ἀπόστολον Πέτρον, οὐχὶ ἄπαξ, ἀλλὰ τρίς ἀρνηθέντα τόν Χριστόν, καίτοι καὶ ἔβλεπεν αὐτόν καὶ εἶχε διδάσκαλον, οὔτε βάπτισμα συνέστησεν αἵματος, οὔτε δύο ψιθία ποιεῖν καθ' ἐκάστην. Μόνον ἀμαθῆς φανατισμός ἠδύνατο ἵνα διατάτῃ τόν ἀρνησίχριστον ἵνα καταθῇ εἰς τὴν κοινωνίαν, καὶ ἵνα κατασκευάσῃ ἑαυτόν ἰαπωνικόν χαρακῆρι, παραφρόνως φερόμενος». Καὶ τὰ λοιπά.

Στοὺς ἀντίποδες τῆς παραδοσιακῆς ἀντίληψης γιὰ τοὺς νεομάρτυρες, ὁ Μανουήλ Γεδεών ἀντιστρέφει τοὺς ὅρους τῆς ἐρμηνείας, ἀνοίγοντας, ἔτσι, νέους ὀρίζοντες γιὰ μιά ἱστορικότερη ἀντιμετώπιση τοῦ νεομαρτυρικοῦ φαινομένου, ἢ, ἀκριθέστερα, τῶν διαδικασιῶν καὶ τῶν μεθοδεύσεων πού ὀδηγοῦν στὴν ἐκδήλωση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ. Ἡ προσέγγισή του εἶναι πολὺ πῶς σημαντική, στό μέτρο πού τό σχῆμα τό ὀποῖο προβάλλει ἐντάσσεται ὀμαλά, καὶ σχεδόν ὀργανικά, στίς μακρῆς διάρκειες τῆς ἐκκλησιαστικῆς στρατηγικῆς ὀπως αὐτή ἀποτυπώνεται στά ποιμαντικά συστήματα τῆς διοικούσας Ἐκκλησίας, ἀπό τὰ ὀποῖα ἀπορρέει καὶ ἡ πάγια στάση στά θέματα τῆς ἀρνησιθρησκείας. Καὶ στό εὐρύτερο αὐτό πεδίο, ἡ θεώρηση τοῦ Μ. Γεδεών μοιάζει ἵνα ἀνταποκρίνεται περισσότερο στίς ἱστορικῆς πραγματικότητες πού βιώνει καὶ ἀντιμετωπίζει ἡ συγκροτημένη Ἐκκλησία κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας.

Γιὰ τοὺς νεομάρτυρες, εἰδικότερα, μπορεῖ ἵνα παρατηρηθεῖ ὀτι οἱ ἐξωτερικῆς μαρτυρίες, ἐκεῖνες, δηλαδὴ, πού δέν προέρχονται ἀπό θρησκευτικά κείμενα, συνταγμένα γιὰ ἵνα ἐξάρουν καὶ ἵνα δοξολογήσουν τό βίο τοῦ νεομάρτυρα, ἐνισχύουν καὶ ἐπιθεβαιώνουν σέ ἐπὶ μέρους σημεία, τὴν θεώρηση τοῦ Μανουήλ Γεδεών, ἵδιαίτερα σέ ὀ,τι ἀφορὰ τίς ὕποκινήσεις τῶν «πόθων μαρτυρίου» καὶ τὴν ἀσφυκτική πλαισίωση τῶν νεομαρτύρων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς προετοιμασίας τους. Ἄλλὰ καὶ μιά πῶς ἱστορικὴ ἀνάγνωση τῶν μαρτυρολογίων, σέ συνάρτηση μέ τὰ ὀδηγητικά κείμενα, μέσα ἀπό τὰ ὀποῖα ὀ Νικόδημος ἀγιορεῖτης ἐμφανίζει τὴ θεωρία τῆς νεομαρτυρικῆς ἄθλησης, ἐπιτρέπει μιά πλούσια συναγωγή τεκμηρίων, πού ἐπιθεβαιώνουν, καὶ αὐτά, τοὺς ρυθμιστικούς κανόνες καὶ τίς διαδρομές πού προετοιμάζουν καὶ ὀδηγοῦν

Πόθος μαρτυρίου

στόν μαρτυρικό θάνατο, ακριβώς όπως τά περιγράφει ό Μανουήλ Γεδεών.

Μαζί, όμως, μέ τίς ιστορικές πραγματικότητες, όπως έπιχειρεί νά τίς αποκαταστήσει, στίς «άληθινές» τους διαστάσεις, ό Γεδεών, υπάρχουν άλλες πραγματικότητες, έπάλληλες, πού όρίζονται από τή θίωση καί, κυρίως, από τήν πρόσληψη του νεομαρτυρικού φαινομένου στό επίπεδο των συλλογικών συνειδήσεων του παραδοσιακού κόσμου καί τίς αντίστοιχες συμπεριφορές. Είται έξίσου ισχυρές μέ τίς πρώτες, έστω κι αν στήν άφετηρία τους σημάδεύονται από μυθολογικές κατασκευές καί ιδιοτελείς χρήσεις. Οί τρόποι μέ τούς όποιους κατασκευάζεται ή ιστορική μνήμη καί οί μεταγενέστερες βεβαιότητες, όδηγούν σέ σχήματα όπου ή έπιθυμητή ιστορία ύποκαθιστά τήν ιστορικότητα: γιά νά γίνει, καί αύτή, μέ τή σειρά της, στοιχείο μιάς νέας ιστορικότητας πού συγκεράζει, στή συνείδηση των μεταγενέστερων, τά όντως όντα μέ τά έπιθυμητά.

Ό Μανουήλ Γεδεών, μέ όλο τό έργο του, έπιχειρεί νά άναχθει στή θέαση μιάς ιστορίας άποκαθαρμένης από τά έπίσακτα στοιχεία πού άλλοιώνουν τήν άρχική ύφή. Καί μέ τόν τρόπο αύτό συνέβαλε, όσο λίγοι, καί μάλιστα σέ χώρους έξαιρετικά ευαίσθητους, στήν άπομυθοποίηση παραδόσεων οί όποιες έμφανίζονται ιερές καί αύταπόδεικτες καί μη έπιδεκτικές όποιασδήποτε έλλογης άμφισβήτησης. Αύτό τό πράττει όχι μόνο γιατί άνήκει στίς γενιές των ιστορικών, οί όποιοί θεώρησαν ότι ό έξονυχιστικός έλεγχος των πηγών μπορεί νά όδηγήσει σέ έκκαθαρίσεις των ιστορικών προσλήψεων από τά στοιχεία πού άλλοίωσαν τήν άρχική καθαρότητα των δρωμένων της ιστορίας. Υπάρχει ό λόγος αύτός, καί στό έργο του Μ. Γεδεών έμφανίζεται κυριαρχικός. Παράλληλα, όμως, θά πρέπει νά σημειωθεί ότι οί χρόνοι κατά τούς όποιους ό Γεδεών μορφοποιεί τήν ιστοριογραφική του συνείδηση είναι οί χρόνοι όπου ή Μεγάλη του Χριστού Έκκλησία καί, πάντως, ένα ισχυρό τμήμα των ήγετικών της όμάδων, έπιχειρεί, μέσα από άναστολές καί συνεχείς παλινδρομήσεις, νά προσαρμόσει τίς συμπεριφορές της καί τίς άντιλήψεις της, αλλά καί τούς τρόπους λειτουργίας της, στίς νέες πραγματικότητες πού διαμορφώνονται μέ τίς μεταρρυθμίσεις πού έπιχειρούνται στήν όθωμανική αύτοκρατορία, ιδίως από τήν έποχή του Τανζιμάτ. Οί νέες, διευρυμένες, άρμοδιότητες του Πατριαρχείου, στό μέτρο, κυρίως, πού ένισχύεται ή κοσμική διάσταση της έξουσίας του, όδηγούν σέ μορφές έκσυγχρονισμού πού έπιτρέπουν τήν άποτελεσματικότερη λειτουργία του διοικητικού της μηχανισμού καί άπαιτούν ένα προσωπικό νέου τύπου, ίκανό νά άντιμετωπίσει τίς νέες άνάγκες. Στήν ίδια συνάφεια παρατηρείται καί μιá στροφή στό επίπεδο της άντιμετώπισης των θρησκευτικών παραδόσεων καί της έκκλησιαστικής ιστορίας. Τό λόγο των συναξαριστών καί των ψυχωφελών διηγήσεων, των θαυμάτων καί του θρησκευτικού φανατισμού, ύποκαθιστά, όλο καί περισσότερο, στή συνείδηση σημαντικού τμήματος της κορυφής της διοικούσας Έκκλησίας, ή άνάγκη γιά τή διαμόρφωση μιάς έλλογης θρησκευτικής στάσης καί, άντίστοιχα, μιάς άποκάθαρσης της παράδοσης από στοιχεία πού ύπονόμειαν τήν άξιοπιστία της.

Φίλιππος Ἡλιού

Ἄνθρωπος τῆς Ἐκκλησίας, καί, κατά διαστήματα, φερέφωνο τῶν ἀντιλήψεων πού διαμορφώνονται στούς πατριαρχικούς κύκλους, ὁ Μ. Γεδεών ὑπέρτησε μέ συνέπεια τίς νέες αὐτές ἀντιλήψεις. Στό μέτρο, μάλιστα, πού δέν δεσμεύεται ἀπό σκοπιμότητες –καί αὐτό συμπίπτει, βέβαια, μέ τούς χρόνους τῆς ὑποχρεωτικῆς του ἀπομάκρυνσης ἀπό τίς πατριαρχικές ὑπηρεσίες καί τῆς ἐγκατάστασής του στήν Ἀθήνα– μπορεῖ νά διατυπώσει πιό ἐλεύθερα καί σέ ἰσχυρότερους τόνους ὅσα, σέ ἄλλες περιπτώσεις, θεωροῦσε πώς εἶταν ὑποχρεωμένος νά ἐκφράσει ὑπαινικτικά. Στό πλαίσιο αὐτό, ἡ νέα θεώρηση πού προσφέρει γιά τήν ἱστορία τῶν νεομαρτύρων ἀνταποκρίνεται, ταυτόχρονα, στίς ζητήσεις τοῦ ἱστορικοῦ καί στήν μόνιμη ἐπιδίωξή του γιά τήν διαμόρφωση μιᾶς Ἐκκλησίας πού θά μπορούσε νά εἶναι συμβατή μέ τόν ὀρθό λόγο.

Φίλιππος Ἡλιού

Ὁ ἐπεκτατικός προσανατολισμός τοῦ Βαγιαζήτ Β΄

Στό μνημειῶδες ἔργο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πού δημοσιεύθηκε πρόσφατα, ὁ Η. Inalcik παρατηρεῖ πὼς οἱ θάσεις τῆς ἐντυπωσιακῆς ἀκμῆς, ἡ ὁποία σημειώθηκε κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα, εἶχαν τοποθετηθεῖ στὰ χρόνια τοῦ Βαγιαζήτ Β΄, ὅταν ἄρχισε ἡ συστηματικὴ κατασκευὴ στόλου¹. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό θά ἐξετάσω τοὺς στόχους τῶν κατακτήσεων αὐτοῦ τοῦ σουλτάνου.

Γιὰ τὴν καλύτερη παρακολούθηση τῶν ἐξελίξεων πού σημειώθηκαν στὸ τέλος τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνα εἶναι χρήσιμη μία ἀναδρομὴ στὰ προηγούμενα χρόνια, ὅταν δηλαδὴ βασίλευε ὁ πατέρας τοῦ Βαγιαζήτ, ὁ Μωάμεθ Β΄ ὁ Πορθητῆς (1451-1481). Ἡ περίοδος ἐκείνη χαρακτηρίζεται ἀπὸ συνεχεῖς κατακτητικούς πολέμους, σύμφωνα μὲ τίς ἀρχές τῆς ἰσλαμικῆς θρησκείας, ἡ ὁποία ἐπιτάσσει τὸν ἱερό πόλεμο ἐναντίον τῶν «ἀπίστων», δηλαδὴ τῶν μὴ-Μουσουλμάνων. Τὸ κράτος εἶχε περάσει στὰ χέρια μίας ὁμάδας ἀτόμων μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν σουλτάνο, τὰ ὁποῖα ἐνδιέφερονταν γιὰ τὴν ἐδαφικὴ ἐπέκταση τῆς αὐτοκρατορίας ἢ γιὰ μιὰ ἐνδοξη στρατιωτικὴ σταδιοδρομία ἢ, ἀπλὰ καὶ μόνο, γιὰ προσπορισμὸ πολεμικῆς λείας. Ὁ ἰδεατὸς κι ἀμετακίνητος στόχος τους ἦταν ἡ δημιουργία μιᾶς παγκόσμιας ἰσλαμικῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος ἀπουσίαζε τὸν περισσότερο χρόνο, χειμῶνα καὶ καλοκαίρι, σὲ ἐκστρατεῖες. Ὁ σύγχρονός του καὶ βιογράφος του, ὁ Τουρσοῦν-μπέης, παρατήρησε πὼς ὁ Μωάμεθ, ὅταν ὀλοκλήρωνε μιὰ εὐκόλη κατάκτηση, προσπαθοῦσε, ἂν ὑπῆρχε ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος, νὰ πετύχει καὶ μιὰ ἀκόμα νίκη μέσα στὸ ἴδιο ἔτος². Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριὰ ὁ Τουρσοῦν-μπέ-

1. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ἔκδ. Η. Inalcik καὶ D. Quataert, Κέμπριτζ 1994, σ. 19-20. Γιὰ τὴ βασιλεία τοῦ Βαγιαζήτ Β΄ βλ. V. J. Parry, *Encyclopaedia of Islam*, λήμμα «Bayazid», (ἔ1960), ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία· βλ. ἐπίσης N. Vatin, στὸ συλλογικὸ ἔργο *Histoire de l'Empire Ottoman*, ἔκδ. R. Mantran, Παρίσι 1989, σ. 105-116· πβ. Hedda Reindl, *Männer um Bayezid, Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bayezids II. (1481-1512)*, Βερολίνο 1983, κυρίως σ. 34-78.

2. C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Κωνσταντινούπολη 1990, σ. 181.

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

ης μᾶς πληροφορεῖ πῶς τὰ ὀθωμανικά στρατεύματα δυσανασχετοῦσαν μέ τις σκληρές ἐτήσιες στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις. Ὄταν κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1455-1456 ὁ σουλτάνος ἄρχισε νὰ διοργανῶναι τὴν κατάληψη τῆς Αἴνου, οἱ γενίτσαροι ἔδειξαν φανερά τὴν δυσφορία τους καθὼς ἦταν ἀσυνήθιστο νὰ καλοῦνται γιὰ ὑπηρεσία τέτοια ἐποχή. Ὄταν, δύο περίπου χρόνια ἀργότερα, ὁ σουλτάνος διέταξε νὰ ἀρχίσουν ἐτοιμασίες γιὰ μία ἐκστρατεία στὸν Μοριά, στρατιῶτες καὶ ἀξιωματικοὶ ἔδειξαν τὴν ἀποδοκιμασία τους γιὰ μιά τόσο ἐντατική πολεμική δραστηριότητα. Γιὰ νὰ πειθαρχήσουν χρειάστηκε νὰ ἐπέμβει ὁ πανίσχυρος βεζίρης, ὁ Μαχμούτ-πασάς, πού τοὺς θύμιζε, χρησιμοποιώντας καὶ φράσεις ἀπὸ τὸ Κοράνι, πῶς ὁ Θεὸς ὄρισε τὸν σουλτάνο ἀρχηγό τους, πῶς ὁ πόλεμος ἦταν ἱερός, πῶς κατάκτηση δέν γίνεται χωρὶς θυσίες καὶ διάφορα ἄλλα³.

Ὁ Μωάμεθ Β΄ πέρασε στὴν ἱστορία ὡς ὁ σουλτάνος πού πραγματοποίησε ἓνα παλαιὸ ὄνειρο τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου, τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, κι ἀκόμα ὡς ὁ μεγάλος κατακτητὴς χριστιανικῶν ἐδαφῶν. Εἶναι λιγότερο γνωστὸ πῶς οἱ ἀδιάκοποι πόλεμοί του ἐξάντλησαν τὰ οἰκονομικά τοῦ κράτους του. Γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ ἔξοδα τῶν στρατιωτικῶν του ἐπιχειρήσεων ὁ σουλτάνος αὔξησε τοὺς ἀγροτικούς φόρους καὶ τοὺς τελωνειακούς δασμούς κι ἀκόμα ἐπέβαλε ἓναν εἰδικὸ φόρο, μὲ τὸν τύπο ἐνοικίου, στοὺς κατοίκους τῆς πρωτεύουσας. Ἐπανειλημμένα ἐλάττωσε τὴν περιεκτικότητα σὲ ἀσήμι τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος (ακφε), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποτιμηθεῖ κατὰ 30% τὸ διάστημα τῆς βασιλείας του. Δήμευσε διάφορα κτήματα πού ἀνήκαν σὲ ἰδιῶτες (mülk) ἢ ἀκόμα καὶ σὲ ἰσλαμικά θρησκευτικὰ ἰδρύματα (vakf), καὶ στὴ συνέχεια τὰ διένειμε ὡς τιμάρια στοὺς ἀξιωματικούς τοῦ ἵππικοῦ του, τοὺς σπαχήδες. Ὅπως ἦταν φυσικό, αὐτὴ ἡ ἐνέργεια προκάλεσε τὴν ἐχθρότητα διαφόρων μεγάλων οἰκογενειῶν, πού εἶχαν γεωκτησία, καὶ, τὸ σπουδαιότερο, τῶν νομοδιδασκάλων (ulema) καὶ τῶν δερβίσηδων, οἱ ὁποῖοι διαχειρίζονταν τὰ βακούφια καὶ οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἤδη δυσαρεστημένοι ἐπειδὴ ὁ σουλτάνος εἶχε καταργήσει τὰ καθιερωμένα ἐτήσια δῶρα πού τοὺς προσέφερε τὸ παλάτι⁴.

Στὰ χρόνια τοῦ πατέρα τοῦ Πορθητῆ, τοῦ Μουράτ Β΄ (1421-1451), ἐκτεταμένες περιοχές τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ἡ Σερβία, ὁ Μοριάς, ἡ Λέσβος, οἱ πόλεις Αἴνος καὶ Φώκαια, δέν βρισκόνταν κάτω ἀπὸ ἄμεση ὀθω-

3. H. Inalcik - R. Murphey, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun beg*, Μινεάπολη - Σικάγο 1978, σ. 37, 43.

4. H. Inalcik, *The Ottoman empire, The classical age, 1300-1600*, Λονδίνο 1973, σ. 29-30· τοῦ ἴδιου, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Constantinople and the Byzantine Buildings of the City», π. *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 23/24, 1969-1970, σ. 241-245· πβ. καὶ N. Beldiceanu, «Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II», π. *Acta Historica*, τ. 4, 1965, σ. 27-39.

‘Ο επέκτατικός προσανατολισμός του Βαγιαζήτ Β’

μανική έξουσία, αλλά είχαν άνατεθει ώς προς τήν διοίκησή τους σέ Χριστιανούς άρχοντες, οί όποιοι είχαν δηλώσει ύποτελεία στον σουλτάνο καί οί όποιοι, κατά συνέπεια, ήσαν ύποχρεωμένοι νά του καταβάλλουν έναν έτήσιο φόρο καί νά του προσφέρουν στρατιωτική βοήθεια ή κάποια άλλη ύπηρεσία. Παρόμοιοι διακανονισμοί έξυπηρετούσαν τήν διαμόρφωση είρηνικών καταστάσεων μέ άποτέλεσμα νά άνθήσει τό έμπόριο, νά άκμάσουν διάφορες πόλεις, όπως ή Προύσα καί ή Άδριανούπολη καί νά άναπτυχθούν τά οικονομικά του κράτους⁵. Δέν έλειπαν βέβαια άπό τό περιβάλλον του Μουράτ Β’ τά πρόσωπα τά όποια πίστευαν πώς ή σωστή πολιτική είναι ή πολεμική δράση καί όχι ή είρηνική συμβίωση⁶ καί τά όποια επικράτησαν κατά καιρούς στό διάστημα τής τριαντάχρονης βασιλείας του. Όμως ό σουλτάνος αύτός έξισορροπούσε τίσ διάφορες τάσεις των άνθρώπων του περιβάλλοντός του καί τηρούσε σέ γενικές γραμμές είρηνική πολιτική.

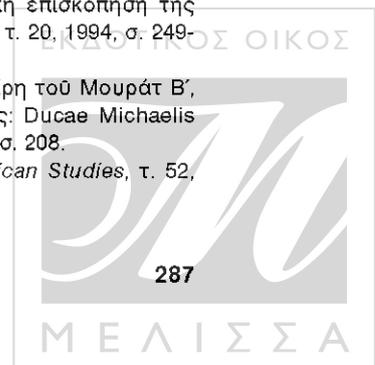
Ό γιός του, ό Μωάμεθ Β’, προφανώς έκρινε πώς ή παρουσία των ύποτελών δέν ώφελοΰσε στό κράτος. Οί περισσότερες άπό τίσ έκστρατείες του στρέφονταν έναντίον των ύποτελών του πατέρα του· κατέλαβε τίσ επικράτειές τους καί τίσ κατέστησε όθωμανικά έδάφη. Οί Gattilusi εκδιώχθηκαν άπό τήν Αίνο καί τήν Λέσθο, οί Παλαιολόγοι άπό τόν Μοριά, οί Βρανκονίς άπό τήν Σερβία, οί Μεγάλοι Κομνηνοί άπό τήν Τραπεζούντα. Μερικοί άπό τούς ύποτελείς στάθηκαν πιό τυχεροί καθώς ό σουλτάνος τούς παραχώρησε κτήματα, κυρίως στήν περιοχή του Στρυμόνα, πού είχε θεωρηθεί άπό αύτόν κατάλληλη γιά νά έγκαθιστά τούς τέως ύποτελείς του⁷. Μερικοί Παλαιολόγοι, Μεγάλοι Κομνηνοί καί Βρανκονίς πέρασαν εκεί τίσ τελευταίες μέρες τής ζωής τους.

Ένας Σλάβος, ό Κωνσταντίνος Μιχαήλοβιτς, ό όποιος πρόσφερε στρατιωτικές ύπηρεσίες επί άρκετά χρόνια στήν αύλή του Μωάμεθ Β’, περιέγραψε ζωηρά ένά στιγμιότυπο, χαρακτηριστικό των πολεμοχαρών τάσεων πού επικρατούσαν στό σουλτανικό περιβάλλον. Φήμες είχαν κάποτε φτάσει στ’ αύτιά του σουλτάνου πώς ό Πάπας στέλνει στρατεύματα έναντίον του καί γιά τόν λόγο αύτό κάλεσε τούς έπιτελείς του σέ σύσκεψη. Τούς ρώτησε πώς πρέπει κατά τήν γνώμη τους νά άντιμετωπίσουν τά έχθρικά στρατεύματα. Η όμόφωνη άπάντησή τους ήταν πώς έπρεπε νά ξεκινήσουν άμέσως καί νά βα-

5. Γιά τή βασιλεία του Μουράτ Β’ βλ. τήν πρόσφατη συνοπτική έπισκόπηση τής Barbara Flemming, «The Reign of Murad II: A Survey», π. *Anatolica*, τ. 20, 1994, σ. 249-267.

6. Βλ. τήν ευγλωττη περιγραφή των σχετικών άπόψεων του βεζήρη του Μουράτ Β’, του Φαζουλλάχ, τήν όποία άφησε ό βυζαντινός ιστορικός Δούκας: Duceae Michaelis Duceae Nepotis *Historia Byzantina*, έκδ. Imm. Bekkerus, Βόννη 1834, σ. 208.

7. E. A. Zachariadou, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, τ. 52, 1989, σ. 146.

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

δίσουν έναντίον τους, πρίν αὐτά πατήσουν τό ὀθωμανικό ἔδαφος, καί πῶς δέν χρειάζóταν νά κάθονται καί νά περιμένουν⁸.

Παρά τίς ἀντιδράσεις πού προκαλοῦσε ἡ ἀδιάκοπη πολεμική ἐτοιμότητα καί ὁ στρατιωτικός χαρακτήρας τῆς πολιτικῆς του, ἀντιδράσεις πού κυμαίνονταν ἀπό τήν δυσaréσκεια ὡς τήν φανερή ἐχθρότητα, ὁ Πορθητής ἦταν πάντα ἱκανός νά ἐπιβάλλει τήν γραμμή του. Τελικά τό 1481, πιστός πάντα στήν πολεμική του τοποθέτηση, πέθανε στό διάστημα μιᾶς ἐκστρατείας ἐναντίον ἐχθρῶν του, πού ἐξακολουθοῦν νά παραμένουν ἄγνωστοι.

Ὁ γιός καί διάδοχος του, ὁ Βαγιαζήτ Β', ξεπρόβαλε μέ διαφορετική πολιτική φυσιογνωμία. Ἕνας σύγχρονός του ἔγραψε πῶς ὁ Βαγιαζήτ δέν ἀνέπτυξε στρατιωτική δραστηριότητα ἐπειδή δέν ὑπῆρχε κανένας γιά νά τόν καταπολεμήσει, καθώς ὁ πατέρας του εἶχε καθυποτάξει ὅλους τούς Χριστιανούς τῶν κοντινῶν περιοχῶν καί δέν εἶχε ἀπομείνει τίποτε γιά τόν γιό⁹. Ἡ ἱστορική πραγματικότητα ὅμως εἶναι διαφορετική. Μετά τόν θάνατο τοῦ Μωάμεθ Β' ξέσπασε ἕνας δυναστικός καί ἐμφύλιος πόλεμος ἀνάμεσα στόν Βαγιαζήτ καί τόν ἀδελφό του Τζέμ. Ὁ τελευταῖος ἀφοῦ νικήθηκε ἐπανειλημμένα κατέφυγε τελικά στήν Δυτική Εὐρώπη, ὅπου οἱ διάφοροι ἡγεμόνες καί ὁ Πάπας τόν περίμεναν μέ ἀνυπομονησία σάν τό ὄργανο πού θά χρησιμοποιοῦσαν ἐναντίον τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας¹⁰. Καθ' ὄλο τό διάστημα, κατά τό ὅποιο ὁ Τζέμ βρισκόταν στά χέρια τῶν Χριστιανῶν, δηλαδή ὡς τό 1495, ὁ Βαγιαζήτ δέν τόλμησε νά ξεκινήσει μιᾶ σοβαρή στρατιωτική ἐπιχείρηση ἐναντίον τῶν δυτικοευρωπαίων. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅταν ἡ τήρηση τῆς εἰρήνης ἦταν πιά κάτι τό ἀδύνατο, ὁ σουλτάνος προσπαθοῦσε νά διεξαγάγει στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις μέσα σέ περιορισμένα πλαίσια κι ἀπέφευγε μιᾶ εὐρύτερη σύγκρουση, στήν ὅποια θά ἐμπλέκονταν περισσότερα ἀπό ἕνα κράτη¹¹.

Σέ μιᾶ ἐπιστολή, πού ἀπηύθυνε ὁ Βαγιαζήτ στόν Δόγη τῆς Βενετίας ἀμέσως μετά τόν θάνατο τοῦ πατέρα του, τό 1481, γιά νά προτείνει εἰρήνη, διαβάζουμε «ἐπεὶ μείζον τῆς ἀγάπης, ἐν τῷ κόσμῳ οὐδέν ἐστὶ ταύτην καί ὁ Θεός ἀποδέχεται, αὕτη πάντα τὰ δίκαια τηρεῖ καί εὐφροσύνην καί κέρδος

8. Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, ἔκδ. B. Stolz - S. Soucek, Ann Arbor 1975, σ. 146.

9. στό ἴδιο, σ. 149.

10. K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. II, *The Fifteenth Century*, Φιλαδέλφεια 1978, σ. 391-416· H. Inalcik, «A Case Study in Renaissance Diplomacy: The Agreement between Innocent VIII and Bayezid II regarding Djem Sultan», *Journal of Turkish Studies*, τ. 3, 1979, σ. 209-223· J. Lefort, *Documents grecs dans les Archives de Topkapı Sarayı, Contribution à l'histoire de Cem Sultan*, Ἄγκυρα 1981, σ. 5-14.

11. Γιά τούς πολέμους τοῦ Βαγιαζήτ στό ἀνατολικό σύνορο, βλ. Shai Har-El, *Struggle for Domination in the Middle East, The Ottoman-Mamluk War, 1485-1491*, Leiden 1995.

Ὁ ἐπεκτατικός προσανατολισμός τοῦ Βαγιαζήτ Β΄

προξενεῖ καί ἀλυπίαν, τό δέ ἐναντίον, ἤγουν ἡ μάχη, καί τοῦ Θεοῦ ἐναντίον ἐστί καί πάντα προξενεῖ κακά»¹². Τά λόγια αὐτά, καί μάλιστα τά σχετικά μέ τήν «μάχη», εἶναι τελείως ἀντίθετα στήν ἰσλαμική παράδοση. Βέβαια καί ἄλλοι σουλτάνοι, ὅταν συνήπταν μία συνθήκη εἰρήνης, ἔγραφαν στό προοίμιο μερικές παρατηρήσεις σχετικές μέ τά πλεονεκτήματα τῆς εἰρήνης, ἀλλά ποτέ δέν ἐξέφρασαν μ' αὐτόν τόν τρόπο τήν ἀποδοκιμασία τους γιά τόν πόλεμο. Ἐλλωστε ὁ Βαγιαζήτ ἔδωσε ἀμέσως στούς Χριστιανούς ἕνα ἀπτό δεῖγμα τῆς φιλειρηνικῆς του διάθεσης, ὅταν διέταξε νά ἀποχωρήσουν τά τουρκικά στρατεύματα ἀπό τήν περιοχή τοῦ Ὑδρούντα (Otranto), τήν ὁποία εἶχαν κυριεύσει πρῖν ἕνα περίπου χρόνο, σύμφωνα μέ διαταγή τοῦ πατέρα του¹³.

Ὡστόσο, ἦταν ἀνάγκη νά ἐπινοηθοῦν νέα ἰδανικά πού θά ὑποκαθιστοῦσαν τό παραδοσιακό ἰδανικό τοῦ ἱεροῦ πολέμου γιά τήν καθυπόταξη τῶν Χριστιανῶν. Γιά τόν λόγο αὐτό ἡ εἰκόνα τοῦ Βαγιαζήτ, σύμφωνα μέ τοῦς σύγχρονους του, εἶναι ἡ εἰκόνα ἑνός σουλτάνου πού διακρίνεται γιά τήν εὐσεβεία του, γιά τήν δικαιοσύνη του καί γιά τήν προσκόλλησή του στό νόμο καί μάλιστα στόν ἱερό ἰσλαμικό νόμο (sharia), σέ ἀντίθεση πρὸς τόν πατέρα του πού ἔκανε εὐρύτατη χρήση τοῦ κοσμικοῦ ἢ ἐθιμικοῦ νόμου (örf). Εἶχε σταλεῖ ἀπό τόν Θεό γιά νά ἐμπεδώσει τήν ὀθωμανική κυριαρχία στά ἔδάφη πού εἶχε κατακτήσει ὁ πατέρας του καί νά τά διοργανώσει σύμφωνα μέ τίς ἰσλαμικές ἀρχές. Τό κράτος του θά διαμορφωνόταν σύμφωνα μέ τήν παλαιά ἰσλαμική παράδοση, ὅπως τό κράτος τῶν Μαμελούκων ἢ τό κράτος τῆς Περσίας. Γιά ὅλες τίς παραπάνω ἰδιότητες του ὁ Βαγιαζήτ ἀπέκτησε τήν προσωνυμία ἄγιος (veli), τήν ὁποία τοῦ ἀπέδωσαν οἱ δερβίσηδες, πού τόν εἶχαν ὑποστηρίξει μέ θέρμη κατά τήν διαμάχη ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ του Τζέμ καί πού πήραν ἀμέσως τήν ἀνταμοιβή τους, καθώς ὁ σουλτάνος φρόντισε νά τοῦς ἐπιστραφοῦν τά βακούφια τους¹⁴.

Παράλληλα στήν τάση γιά σταθεροποίηση καί ἀναδιοργάνωση τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας σύμφωνα μέ τά παραδοσιακά ἰσλαμικά πρότυπα, παρουσιάσθηκε στά χρόνια τοῦ Βαγιαζήτ Β΄ καί μία τάση γιά τήν καλύτερη

12. F. Miklosich - I. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, Βιέννη 1865, τ. III, σ. 310.

13. K. M. Setton, *The Papacy and the Levant*, ὁ.π., σ. 343-345, 354-380· πθ. V. Zacchino, *Guerra e liberazione di Otranto nel 1481*, Lecce 1982.

14. H. Inalcik, *The Ottoman empire*, ὁ.π., σ. 30 καί τοῦ ἴδιου, «The Rise of Ottoman Historiography», *Historians of the Middle East*, ἔκδ. B. Lewis - P. M. Holt, Λονδίνο 1962, σ. 164· πθ. καί H. J. Kissling, «Sultane, Mollas und Derwische im alten Osmanischen Reich», *Dissertationes Orientales et Balcanicae Collectae*, τ. I, Μόναχο 1986, σ. 409-410· B. G. Martin, «A Short History of the Khalwati Order of Dervishes», *Scholars, Saints and Sufis, Muslim Institutions in the Middle East since 1500*, ἔκδ. N. R. Keddie, Λός Ἄντζελες - Λονδίνο 1972, σ. 275-305 κυρίως σ. 280-282.

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

γνώση του όθωμανικού παρελθόντος ή, για να χρησιμοποιήσω πιά σύγχρονη όρολογία, για την αναζήτηση μιās όθωμανικής ταυτότητας. Ό σουλτάνος παρότρυνε τούς λογίους τής έποχής να συγγράψουν τήν ιστορία των Όθωμανών ή, άκριβέστερα, τήν ιστορία τής όθωμανικής δυναστείας. Πολλοί άνταποκρίθηκαν έκπληρώνοντας τήν έπιθυμία του. Έτσι τά άρχαιότερα όθωμανικά χρονικά καθώς και όρισμένα σοβαρότερα ιστορικά έργα έχουν συγγραφεί στό διάστημα τής βασιλείας του και χάρη στήν πρωτοβουλία του¹⁵.

Όστόσο μέσα σέ μία αύτοκρατορία, όπου επί δεκαετίες είχε έπικρατήσει ό πυρετός για τήν διεξαγωγή του ίσλαμικού ίερού πολέμου κατά των «άπίστων», ό στρατός δέν μπορούσε να άδρανεϊ συνεχώς. Τό 1484 ό σουλτάνος όδήγησε τά στρατεύματά του σέ έκστρατεία πρός τήν περιοχή του Δούναβη, πού τότε ανήκε στήν Μολδαβία, μέ σκοπό τήν κατάκτηση δύο σπουδαίων λιμανιών τής Μαύρης Θάλασσας, του Κελλιού και του Άσπρόκαστρο (Akkerman). Ό στόχος τής στρατιωτικής αύτης έπιχείρησης είχε τήν ιδιαίτερη σημασία του. Ήταν μία περιοχή, όπου είχε νικηθεί ό παπούς του, ό Μουράτ Β', αλλά κι αύτός άκόμα ό άήττητος πατέρας του, ό Πορθητής. Ό πρώτος τό 1448 είχε στείλει ένα στόλο καλά έξοπλισμένο, άποτελούμενο από 65 σκάφη, έναντίον του Κελλιού, ό όποιος όμως νικήθηκε¹⁶. Ό δεύτερος τό 1476 όργάνωσε μία ιδιαίτερα πολυδάπανη έκστρατεία έναντίον τής Μολδαβίας, ή όποία όμως δέν κατέληξε σέ κανένα συγκεκριμένο άποτέλεσμα¹⁷.

Ό Βαγιαζήτ κατόρθωσε να κυριεύσει τά δύο αύτά λιμάνια, τά όποια ήσαν σπουδαιότατα έμπορικά κέντρα, όπου συχνάζαν έμποροι από όλα τά μέρη του κόσμου, και κυρίως από τήν Γένουα. Οι είσπράξεις των τελωνείων τους ήσαν ύπολογίσιμες. Ό ίδιος ό σουλτάνος είχε άπόλυτη έπίγνωση τής οικονομικής και στρατηγικής σημασίας των κατακτήσεων του. Σέ μία έπιστολή πού άπηύθυνε πρός τήν δημοκρατία τής Ραγούζας για να αναγγείλει τήν νικηφόρα έκστρατεία του, χαρακτηρίζει τό Κελλί ως τό κλειδί και τήν πύλη τής Μολδαβίας, τής Ούγγαρίας και τής περιοχής του Δούναβη, και στή συνέχεια χαρακτηρίζει τό Άσπρόκαστρο ως τό κλειδί και τήν πύλη τής Πολωνίας, τής Ρωσίας, τής χώρας των Τατάρων και τής Μαύρης Θάλασσας. Έπιπλέον ό ιστορικός Τουρσούν-μπέης, πού παρακολούθησε τά γεγονότα τής κατάκτησης, χαρακτήρισε τό Άσπρόκαστρο ως τό σταυροδρόμι των έμπόρων του

15. H. Inalcik, *The Rise of Ottoman Historiography*, ό.π., σ. 164-166.

16. M. Cazacu - P. Nasturel, «Une demonstration navale des Turcs devant Constantinople et la bataille de Killia (1448)», *Journal des Savants*, Juillet - Septembre 1978, σ. 197-210.

17. N. Beldiceanu, «La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Alba par Bayezid II», *Südost - Forschungen*, τ. 23, 1964, σ. 40-41.

Ό επεκτατικός προσανατολισμός του Βαγιαζήτ Β΄

Καφά, της Ρωσίας, της στέππας της Μαύρης Θάλασσας, της Πολωνίας και της Ούγγαρίας¹⁸.

Κατά τὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν ὁ Βαγιαζήτ, ἴσως ἐπειδὴ ζοῦσε μέ τόν συνεχῆ φόβο τῶν πλοίων τῶν Χριστιανῶν πού θά μετέφεραν τόν ἀδελφό του Τζέμ γιά νά τόν ἐγκαταστήσουν στόν ὀθωμανικό θρόνο, ἄρχισε νά ναυπηγεῖ στόλο. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἄρχισε νά καλύπτει ἕνα σημαντικό κενό τῶν ὀθωμανικῶν ἐνόπλων δυνάμεων, οἱ ὁποῖες ὡς πρός τό ναυτικό ὑστεροῦσαν ἀπέναντι στά δυτικοευρωπαϊκά κράτη. Οἱ βενετικές πηγές παρέχουν πληθώρα πληροφοριῶν σχετικά μέ τήν κατασκευή καί τήν ὀργάνωση τοῦ τουρκικοῦ στόλου καθῶς, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἔφθαναν συχνά στήν Βενετία ἐκθέσεις σχετικά μέ αὐτά τὰ θέματα. Οἱ Βενετοί ἀνησυχοῦσαν βαθύτατα παρακολουθώντας τή σχετική δραστηριότητα τοῦ σουλτάνου¹⁹. Ὁ ὀθωμανικός στόλος εἶχε ἀρχίσει νά μεγαλώνει ἐπικίνδυνα, καί τό 1499 περιλάμβανε περισσότερα ἀπό ἑκατό πολεμικά πλοῖα κι ἀκόμα δύο πλοῖα, πού ἦσαν τὰ μεγαλύτερα σέ ἐκτόπισμα σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο. Ἐπί πλέον Τοῦρκοι κουρσάροι δροῦσαν στό Αἰγαῖο ἀλλά καί σ' ὀλόκληρη τήν Μεσόγειο, καί μάλιστα μέ τήν ὑποστήριξη ἑνός ἀπό τούς γιούς τοῦ Βαγιαζήτ, τοῦ πρίγκιπα Κορκοῦτ, ὁ ὁποῖος εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς διοικητής σέ ἐπαρχίες τοῦ Αἰγαίου κι ἀργότερα στήν Ἀττάλεια. Οἱ κουρσάροι παρεμπόδιζαν τήν ὀμαλή διεξαγωγή τοῦ ἐμπορίου καί οἱ Βενετοί συνεχῶς διαπίστωναν πῶς ἡ κατάσταση πού εἶχε διαμορφωθεῖ ἦταν γι' αὐτούς ἐπιζήμια²⁰.

Τό Φεβρουάριο τοῦ 1495 ὁ Τζέμ πέθανε στήν Νεάπολη καί, σύμφωνα μέ

18. J. Radonić, *Acta et Diplomata Ragusina*, τ. 1/2, Βελιγράδι 1934, σ. 757-758· πθ. N. Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Alba*, ὀ.π., σ. 45-55· H. Inalcik - R. Murphey, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun beg*, ὀ.π., σ. 65.

19. Οἱ βενετικές πηγές σέ σχέση μέ τόν στόλο τοῦ Βαγιαζήτ, κυρίως τὰ ἡμερολόγια τοῦ Μαρίνου Σανούδου τοῦ Νεωτέρου, ἔχουν μελετηθεῖ σέ θάθος ἀπό τόν S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey 1481-1512*, Urbana 1948· γιά τόν στόλο πθ. καί H. J. Kissling, «Betrachtungen über die Flottenpolitik Sultan Bâjezids II (1481-1512)», π. *Saeculum*, τ. 20, 1969, σ. 35-43.

20. S. N. Fischer, *The Foreign Relations of Turkey*, ὀ.π., σ. 52, 54, 58-59, 67· H. J. Kissling, «Kemal-Re'is und der "Herzog von Catanzaro"», *Festschrift Werner Casel Zum Siebzigsten Geburtstag 5. März 1966 gewidmet von Freunden und Schülern*, ἔκδ. E. Gräf, Leiden 1968, σ. 202-211· τοῦ ἴδιου, «Zur Tätigkeit des Kemâl-Re'is im Westmittlmeer», *Wiener Zeitschrift für die Kunde Des Morgenlandes*, τ. 62, 1969, σ. 153-171· Palmira Brummet, «Kemal Reis and Ottoman Gunpowder Policy», *Studies on Ottoman Diplomatic History*, τ. V, ἔκδ. S. Küneralp - S. Deringil, Κωνσταντινούπολη 1990, σ. 1-15· γιά τήν δράση τοῦ Κορκοῦτ σέ συνδυασμό πρός τούς Τοῦρκους κουρσάρους βλ. καί E. A. Ζαχαριάδου, «Συμβολή στήν ἱστορία τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου (μέ ἀφορμή τὰ πατριμακά φερμάνια τῶν ἐτῶν 1454-1522)», π. *Σύμμεικτα*, τ. 1, 1966, σ. 189-190, 199-201.

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

μία σοβαρή βενετική πηγή, ο θάνατός του θεωρήθηκε μεγάλη απώλεια για τον βασιλέα της Γαλλίας και για ολόκληρη την Ιταλία –πού δένμπορούσαν πιά νά βαυκαλίζονται μέ σχέδια για την καταστροφή των Τούρκων– αλλά και για τον Πάπα, ο οποίος έχασε τό έτήσιο ποσό των 40.000 φλουριών, πού του κατέβαλλε ο σουλτάνος για την διατροφή του αδελφού του²¹. Όταν τό νέο έφτασε στην Κωνσταντινούπολη, ή όθωμανική ήγεσία άπαλλάχθηκε από τό φόβο. Τόν επόμενο χρόνο ο στρατός προκάλεσε ταραχές στην όθωμανική πρωτεύουσα. Ήταν φανερό πώς σέ μία αύτοκρατορία πού επί χρόνια βασιζόταν στην οίκονομία του πολέμου, ο στρατός δέν μπορούσε νά άδρανεϊ περισσότερο. Καί ο σουλτάνος θυμήθηκε πώς είχε καθήκον νά διεξάγει ιερό πόλεμο έναντίον των Χριστιανών και διέταξε επίθεση έναντίον της Βενετίας.

Τό 1499, δηλαδή τό πρώτο έτος του βενετοτουρκικού πολέμου²², ο Βαγιαζήτ πρόσθεσε στην επικράτεια του τό λιμάνι της Ναυπάκτου, πού ήταν βενετική κτήση από τό 1407. Τό λιμάνι αυτό, στό βάθος του Κορινθιακού κόλπου, σχετικά άπρόσιτο για τούς έχθρους, συνδεόταν μέ χερσαίους δρόμους μέ την Θεσσαλία και την Ήπειρο. Περιέκλειε στην περιοχή του άλυκές και ίχθυοτροφεία, πού οί Βενετοί εκμεταλλεύονταν μέ επιτυχία εισπράττοντας αξιόλογα εισοδήματα, κι ακόμα είχε αξιόλογη κτηνοτροφική και γεωργική παραγωγή²³. Η άπώλεια του προκάλεσε μεγάλη άναταραχή στην Βενετία. Ο σουλτάνος μερίμνησε άμέσως για την άμυνα της νεοκατακτημένης περιοχής. Διέταξε την άνέγερση δύο κάστρων στό πίο στενό σημείο του Κορινθιακού κόλπου –τό Ρίο και τό Άντίρριο– τά όποια θά έλεγχαν την ναυσιπλοΐα προς τον μυχό του κόλπου και θά άποτελοΐσαν έγγύηση για την ασφάλεια της Ναυπάκτου²⁴.

Τόν επόμενο χρόνο ο σουλτάνος όδήγησε τά στρατεύματά του στό Μοριά, μέ στόχο τά δύο σπουδαία βενετικά λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης, προς τά όποια έπλευσε και ο όθωμανικός στόλος. Η Βενετία έχασε τά δυό αυτά λιμάνια, πού ήσαν οί άρχαιότερες κτήσεις της στη Ρωμανία. Η Μεθώνη ιδιαίτερα άποτελοΐσε μεγάλη βάση για τό βενετικό έμπόριο, άναγκα-

21. K. M. Setton, *The Papacy and the Levant*, ό.π., σ. 482.

22. Για τά γεγονότα του πολέμου πού σχετίζονται μέ τον σημερινό ελληνικό χώρο (κατάκτηση Ναυπάκτου, Κορώνης, Μεθώνης κτλ.) βλ. Ι. Χασιώτης, *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. Ι, Άθήνα 1974, σ. 280-288· επίσης S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey*, ό.π., σ. 67-89· πβ. K. M. Setton, *The Papacy and the Levant*, ό.π., σ. 517-524.

23. C. Heeren-Sarka, *Sultan Bayezid II. (1481-1512) in der Chronik des Mustafa Genabi*, Μόναχο 1980, σ. 52-53· πβ. και Α. Ζαχαριάδου, «Παραγωγή και έμπόριο στό Δεσποτάτο της Ήπείρου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για τό Δεσποτάτο της Ήπείρου*, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990, Άρτα 1992, σ. 91-92.

24. G. Vajda, «Un bulletin de victoire de Bajazet II», *Journal Asiatique*, τ. 236, 1948, σ. 87-102.

Ο επεκτατικός προσανατολισμός του Βαγιαζήτ Β΄

στικό άγκυροβόλιο για τὰ πλοία πού ἔρχονταν ἀπό τήν Ἀδριατική μέ κατεύθυνση τήν Κωνσταντινούπολη ἢ τήν Κρήτη ἢ τήν Συρία καί τήν Αἴγυπτο, μέ ἀποτέλεσμα νά συχνάζουν σ' αὐτήν ἔμποροι, προσκυνητές γιά τοὺς Ἁγίους Τόπους, μισθοφόροι καί τυχοδιώκτες²⁵.

Τό 1501 οἱ Ὄθωμανοί κατέκτησαν τό Δυρράχιο, στίς ἀκτές τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας, στήν Ἀδριατική, ἢ ὁποία ἀποτελοῦσε τό δυτικό θαλάσσιο σύνορο τῆς αὐτοκρατορίας τους. Τό σημαντικότερο αὐτό λιμάνι χρησίμευε ὡς ἀφετηρία στοὺς ἔμπορους πού, μόνοι τους ἢ μέ καραβάνια, ξεκινούσαν, ἀκολουθώντας τήν ἀρχαία Ἐγνατία Ὀδὸ, μέ κατεύθυνση τήν Κωνσταντινούπολη ἢ τήν Ἀδριανούπολη, ἢ, ἀντίθετα, ὡς τέρμα σ' αὐτοὺς πού ἔρχονταν ἀπό τήν Θράκη καί ἄλλες θαλκκανικές περιοχές γιά νά φορτώσουν τὰ ἐμπορεύματά τους σέ πλοία, τὰ ὁποία θά τὰ μετέφεραν στήν Δυτική Εὐρώπη. Οἱ Βενετοί κατεῖχαν τό Δυρράχιο ἀπό τό 1392 καί τό χρησιμοποιοῦσαν μέ ἐπιτυχία ὡς βάση κι ὡς κέντρο γιά τίς ἐμπορικές τους δραστηριότητες, ἐνῶ παράλληλα ἀξιοποιοῦσαν τήν παραγωγή τῶν ἐδαφῶν πού τό περιέβαλλαν. Ἐπειδή οἱ Τοῦρκοι τῶν γύρω περιοχῶν προκαλοῦσαν ζημίες μέ τίς ἐπιδρομές τους κι ἐμπόδιζαν τήν ὀμαλή πορεία τῶν καραβανίων, οἱ Βενετοί, ὕστερα ἀπό συνεννοήσεις, εἶχαν ἀρχίσει νά καταβάλλουν σ' αὐτοὺς ἕναν ἐτήσιο φόρο χάρη στόν ὁποῖο ἐξασφάλιζαν τήν ἀπρόσκοπτη διεξαγωγή τοῦ ἐμπορίου τους. Παρ' ὅλες ὅμως τίς ὑποχωρήσεις τους καί παρά τήν ἐντονη ἐπιθυμία τους νά διατηρήσουν τήν πολύτιμη αὐτή κτήση οἱ Βενετοί τήν ἔχασαν τότε ὀριστικά²⁶.

Ἄν προχωρήσουμε σέ μία ἀνάλυση τῶν κατακτήσεων τοῦ Βαγιαζήτ Β΄ θά διαπιστώσουμε πῶς τὰ ἐδάφη πού προστέθηκαν στήν αὐτοκρατορία ἦσαν περιορισμένα ὡς πρός τήν ἔκτασή τους. Ὡστόσο εἶχαν τεράστια σημασία, στρατηγική καί οἰκονομική. Ἄναμφίβολα ἡ κατάκτηση τοῦ Κελλιού καί τοῦ Ἀσπρόκαστρου ἐπέβαλε τόν ὀθωμανικό ἔλεγχο πάνω στήν Μαύρη Θάλασσα, ἢ ὁποία ἄρχισε νά καθίσταται ἀπρόσιτη στοὺς δυτικοευρωπαίους. Σύμφωνα μέ τόν H. Inalcik, τό κλείσιμο τῆς Μαύρης Θάλασσας ὀλοκληρώθηκε μόνο ὅταν οἱ Ὄθωμανοί κατέλαβαν τήν Νότια Βεσσαραβία τό 1538, δηλαδή τήν περιοχή πού ἀργότερα ἀποτέλεσε τό σαντζάκι τοῦ Ἀκκερμαν²⁷. Ὡστόσο, μέ

25. S. B. Luce, «Modon – a Venetian Station in Mediaeval Greece», *Classical and Mediaeval Studies in Honor of E. Kennard Rand*, ἐκδ. L. W. Jones, Νέα Ὑόρκη 1938, σ. 35-41· S. Tamari, «The Venetian Ottoman fort Castel del Mar in Modon», *Atti. Accademia Nazionale dei Lincei, Rendiconti* III, τ. 7-12, 1978, σ. 527-552.

26. H. J. Kissling, «Zur Eroberung von Durazzo durch die Turken (1501)», *Studia Albanica Monacensia in Memoriam Georgii Castriotae Scanderbegi 1468-1968*, Μόναχο 1969, σ. 23-31· πβ. καί Α. Ζαχαριάδου, *Παραγωγή καί ἐμπόριο στό Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου*, ὁ.π., σ. 87-88, 90.

27. H. Inalcik, *Encyclopaedia of Islam*, λήμμα «Budjak», (ἔ1960)· βλ. καί S. Papacostea, «Die politischen Voraussetzungen für die Wirtschaftliche Vorherrschaft des osmanischen Reiches im Schwarzmeergebiet (1453-1484)», *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, τ. 1, 1978, σ. 217-245.

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

τήν κατακτητική πολιτική του Βαγιαζήτ, ή Μαύρη Θάλασσα είχε αρχίσει νά εξελίσσεται σέ μία κλειστή περιοχή τής όθωμανικής έπικράτειας.

Άναμφίβολα, επίσης, ή κατάκτηση τών βενετικών λιμανιών, τής Ναυπάκτου, τής Μεθώνης, τής Κορώνης καί του Δυρραχίου, πού συνέχιζαν ώς τότε τή ζωή τους στίς παρυφές τής αυτοκρατορίας, ίσοδυναμούσε μέ τήν κατάργηση έχθρικών βάσεων κι επί πλέον άποκαθιστούσε τήν στρατηγική καί οικονομική ένότητα τής όθωμανικής έπικράτειας. Τέλος, τά είσοδήματα του κράτους αυξάνονταν σημαντικά μέ τήν είσπραξη τών τελωνειακών δασμών, πού καταβάλλονταν σέ όλα τά παραπάνω λιμάνια.

Άν συνεχίσουμε τήν άνάλυση τών κατακτήσεων του Βαγιαζήτ Β΄ θά προχωρήσουμε καί σέ μία δεύτερη διαπίστωση: πώς στόχευαν άποκλειστικά στήν κατάκτηση λιμανιών. Σχετικά μέ τήν πρώτη του έκστρατεία, έναντίον τής Μολδαβίας, είναι ξεκάθαρο πώς στόχος του σουλτάνου δέν ήταν γενικά τά μολδαβικά έδάφη αλλά τά δύο λιμάνια τής Μαύρης Θάλασσας, τό Κελλί καί τό Άσπρόκαστρο. Όπως είδαμε, έπακολούθησε ή κατάκτηση τών τεσσάρων βενετικών λιμανιών.

Θά μπορούσε κανείς νά άντιπαρατηρήσει πώς ό σουλτάνος είχε έμπλακεί σέ πόλεμο μέ τούς Βενετούς, οι όποιοι μόνο λιμάνια κατείχαν στό πλησιόχωρο τής όθωμανικής έπικράτειας. Όμως αυτό θά ήταν άβάσιμο καθώς δέν πρέπει νά άγνοείται τό γεγονός ότι ό σουλτάνος ήταν εκείνος πού επέλεξε ως έχθρούς τούς Βενετούς τό 1499. Όπως ήδη άναφέρθηκε, μετά τήν μακρόχρονη ειρήνη πού επέβαλλε ή παρουσία του Τζέμ στήν χριστιανική Εύρώπη, ή στρατοκρατική δομή τής αυτοκρατορίας είχε άνάγκη από έναν πόλεμο. Ό Βαγιαζήτ όμως δέν έστειλε τά στρατεύματά του έναντίον τής Ούγγαρίας ή τής Πολωνίας ή τής Μολδαβίας, μολοντί θά μπορούσε νά έπωφεληθει από τούς άνταγωνισμούς πού τότε διαιρούσαν τούς παραδοσιακούς έχθρούς τών Τούρκων²⁸. Είναι φανερό πώς ό σκοπός του Βαγιαζήτ δέν ήταν ή κατάκτηση έδαφών, τά όποια στή συνέχεια θά μοίραζε ως τιμάρια στους στρατιώτες του. Σκοπός του ήταν ή κατάκτηση λιμανιών, καί γιά τόν λόγο αυτό ξεκίνησε τόν πόλεμο έναντίον τής Βενετίας.

Η κατάκτηση τών λιμανιών άσφαλώς θά ίκανοποίησε τούς έμπόρους ύπηκόους του σουλτάνου –καί τούς Μουσουλμάνους καί τούς Χριστιανούς καί τούς Έβραίους. Χωρίς άμφιβολία, κατά τήν μακρόχρονη περίοδο τής ειρήνης, άνάμεσα στά έτη 1481 καί 1499, οι έμποροι είχαν τήν δυνατότητα νά έπιδοθούν μέ έπιτυχία στίς έπιχειρήσεις τους. Η άνοδική προσέλευση ξένων στά τουρκικά έδάφη, όπως, π.χ., τών Φλωρεντινών²⁹, πρόσφερε νέες δυνατότη-

28. Για τήν κατάσταση του δυτικού χριστιανικού κόσμου άπέναντι στους Τούρκους βλ. Κ. Μ. Setton, *The Papacy and the Levant*, δ.π.

29. Για τούς Φλωρεντινούς έμπόρους, βλ. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, δ.π., σ. 232-234.

‘Ο επέκτατικός προσανατολισμός του Βαγιαζήτ Β’

τες έμπλουτισμού. Κατά συνέπεια μπορούμε νά υποθέσουμε, πώς οί ντόπιοι έμποροι απέκτησαν κατά τά χρόνια εκείνα δύναμη ως τάξη. Καί θά μπορούσε νά αναρωτηθεί κανείς αν ή κατακτητική πολιτική του Βαγιαζήτ είχε σκοπό νά ικανοποιήσει τήν τάξη των έμπόρων ή, ακόμα, αν είχε χαραχθεί κάτω από τήν πίεση αυτής τής τάξης.

Η τάξη των έμπόρων ένδυναμώθηκε ύστερα από τήν μαζική μετανάστευση Έβραίων από τήν Εύρώπη, οί όποίοι άρχισαν νά φτάνουν στην όθωμανική επικράτεια άμέσως μετά τήν άλωση τής Κωνσταντινούπολης, αλλά κυρίως μετά τό 1494, όποτε εκδιώχθηκαν από τήν Ισπανία. Οί Έβραίοι είχαν πείρα στο έμπόριο καί στις έπιχειρήσεις καί, έπιπρόσθετα, είχαν διασυνδέσεις μέ τίς παροικίες των όμοθρήσκων τους στην Εύρώπη καί τήν Βόρειο Άφρική. Η όθωμανική διοίκηση έκρινε πώς ή παρουσία τους θά συντελούσε στην ανάπτυξη του έμπορίου καί στην εύημερία των πόλεων, καί για τόν λόγο αυτό βοήθησε στην έγκατάσταση των νέων αυτών έποίκων. Έτσι διαμορφώθηκαν σέ σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα εύπορες έβραϊκές παροικίες σέ πόλεις καί κυρίως σέ λιμάνια τής αυτοκρατορίας, όπως, π.χ., στην Αύλώνα³⁰.

Ένας άλλος παράγοντας, στον όποιο πιθανότατα όφείλεται ό έμπλουτισμός των έμπόρων καί, κατά συνέπεια, ή ένδυνάμωση τής έμπορικής τάξης μέσα στην επικράτεια του σουλτάνου, είναι τό γεγονός ότι ή Μαύρη Θάλασσα πέρασε κάτω από ισχυρό όθωμανικό έλεγχο μετά τήν κατάκτηση του Κελλιού καί του Άσπρόκαστρου. Οί δυτικοευρωπαίοι έμποροι συναντούσαν μεγάλα έμπόδια όταν προσπαθούσαν νά φτάσουν μέ τά πλοία τους ως αυτήν. Σέ όρισμένες μόνο περιπτώσεις έμποροι από τήν Κεντρική Εύρώπη, πού έφταναν στα όθωμανικά έδάφη από τήν στεριά, έπισκέπτονταν τήν Μαύρη Θάλασσα³¹. Κάτω από αυτές τίς συνθήκες τό ιδιαίτερα προσοδοφόρο έμπόριο αυτής τής περιοχής πέρασε στα χέρια των ύπηκόων του σουλτάνου. Όθωμανικά τελωνειακά κατάστιχα μαρτυρούν τίς πυκνές έμπορικές ανταλλαγές πού γίνονταν στην Μαύρη Θάλασσα στις μέρες του Βαγιαζήτ³². Επί πλέον ό σουλτάνος έλάττωσε τούς τελωνειακούς δασμούς, καί μάλιστα αυτούς πού κατέβαλλαν οί μή-Μουσουλμάνοι ύπήκοοί του³³.

30. H. Inalcik, «Capital formation in the Ottoman Empire», *The Journal of Economic History*, τ. 19, 1969, σ. 121-122· πβ. καί συνοπτικές πληροφορίες στην Μαρία Εύθυμίου, *Έβραίοι καί Χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου*, Άθήνα 1992, σ. 25-28.

31. Βλ. τίς ένδιαφέρουσες περιπτώσεις έμπόρων από τήν Νυρεμβέργη πού έπισημαίνει ό H. Kellenbenz, «Handelsverbindungen zwischen Mitteleuropa und Istanbul», π. *Studi Veneziani*, τ. 9, 1967, σ. 194-199.

32. H. Inalcik, «The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans», π. *Άρχειον Πόντου*, τ. 35, 1979, σ. 91-107· πβ. καί του ίδιου, *The Ottoman empire*, ό.π., σ. 129-132.

33. H. Inalcik, «Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kanunname, fond turc

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

Ύστερα από τις διαπιστώσεις αυτές θά μπορούσε κανείς νά εξετάσει από διαφορετική σκοπιά τίς επαναστάσεις τών νομαδικών πληθυσμών τής Ανατολής, πού ἄρχισαν γύρω στό 1500, κάτω ἀπό τόν μανδύα τοῦ θρησκευτικοῦ κινήματος τών κιζιλμπάσηδων καί πού τελικά ἐπέφεραν τήν πτώση τοῦ Βαγιαζήτ. Οἱ επαναστάσεις τών νομάδων ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀντίδραση στά συγκεντρωτικά μέτρα πού προσπαθοῦσε τότε νά ἐπιβάλει ἡ ὀθωμανική διοίκηση καθώς καί στά ἀντίστοιχα προστατευτικά μέτρα πού θά βελτίωναν τή θέση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ³⁴.

Ὡστόσο, οἱ ἐξεγέρσεις τών νομάδων θά μπορούσαν νά συσχετισθοῦν μέ τήν ἄνοδο τής ἐμπορικῆς τάξης. Εἶναι γνωστό πώς οἱ πορείες στούς χειρσαίους δρόμους τής Ἀνατολής διακόπτονταν συχνά ἐξ αἰτίας τών μετακινήσεων τών νομάδων, οἱ ὁποῖοι, ἐπιπρόσθετα, δέν δίσταζαν νά κάνουν ἐπιθέσεις ἐναντίον караβανίων καί νά λεηλατοῦν τά ἐμπορεύματα ἢ, ἄλλοτε, νά ἀπαιτοῦν εἰδικούς φόρους ἀπό αὐτούς πού διέσχιζαν περιοχές, τίς ὁποῖες εἶχαν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό τους. Ἐνέργειες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἦταν ἀναπόφευκτο νά ὀδηγήσουν σέ μία σύγκρουση ἀνάμεσα στούς νομάδες καί τούς ἐμπόρους, καθώς οἱ τελευταῖοι θά ἀπαιτοῦσαν νόμο καί τάξη.

Τά ὀθωμανικά χρονικά δέν παρέχουν πληροφορίες πού νά ἐπιβεβαιώνουν τήν ἄποψη σχετικά μέ τήν ἄνοδο τής ἐμπορικῆς τάξης. Μολονότι ἡ πολιτικοκοινωνική ὄψη τής αὐτοκρατορίας εἶχε ἀλλάξει στά χρόνια τοῦ Βαγιαζήτ, οἱ ὀθωμανοὶ χρονογράφοι καί ἱστορικοὶ παρέμεναν προσκολλημένοι στήν παλαιά παράδοση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ στρατός καί τά ἐνδοξά του κατορθώματα ὄφειλε νά εἶναι τό κύριό τους θέμα, κι ἐξακολουθοῦσαν νά ἀγνοοῦν τήν κοινωνία πού παρήγε τοὺς στρατιῶτες. Διάφοροι ἱστορικοὶ ἔγραψαν γιά τίς πολεμικές ἐπιτυχίες τοῦ Βαγιαζήτ, καί σέ ὀρισμένα ἀπό τά χειρόγραφα τους σώζονται ὠραῖες μικρογραφίες μέ ἀπεικονίσεις τών λιμανιῶν πού κυριεύθηκαν τότε³⁵. Ὅμως οἱ πολεμικές ἰαχές τοῦ στρατοῦ, πού ἀκούονται ἀνάμεσα ἀπό τά γραφόμενά τους, δέν ἄφηναν νά ἀκουστεῖ ἡ φωνή τοῦ ἀγρότη ἢ τοῦ νομάδα, πού ἔτρεφε ἄλογα, ἢ τοῦ τεχνίτη, πού κατασκεύαζε τά τόξα καί τά βέλη, καί ἀσφαλῶς καί ἡ φωνή τοῦ ἐμπόρου. Μόνο μιά ἀνώνυμη ἑλληνική χρονογραφία, γραμμένη στό πρῶτο μισό τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα, μάς πληροφορεῖ σχετικά μέ τόν Βαγιαζήτ: «ἐν γάρ τοῖς καιροῖς αὐτοῦ διήγον ἐν εἰρήνῃ

ancien 39, Bibliothèque Nationale Paris», π. *Der Islam*, τ. 43, 1967, σ. 152-153, 157· *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ὁ.π., σ. 197.

34. Βλ. πρόχειρα σχετικά μέ τά γεγονότα Ν. Vatin, *Histoire de l'Empire Ottoman*, ὁ.π., σ.113-116· πβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Inalcik, *The Ottoman empire*, ὁ.π., σ. 31-32.

35. Η. Inalcik, *The Rise of Ottoman Historiography*, ὁ.π., σ. 163· F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Λιψία 1927, σ. 81-82, 108-109· Η. J. Kissling, «Eine anonyme altosmanische Chronik über Sultan Bajezid II», *Dissertationes Orientales et Balcanicae Collectae*, τ. II, Μόναχο 1988, σ. 339-433· βλ. καί C. Heeren-Sarka, *Sultan Bayezid II*, ὁ.π.

‘Ο επέκτατικός προσανατολισμός του Βαγιαζήτ Β’

ἄπαντες, κερδῶντες καί σπαταλῶντες»³⁶. Δεδομένου ὅτι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας ἦταν ἕνας Χριστιανός Ὁρθόδοξος τῶν κύκλων τοῦ Πατριαρχείου, δέν ἀποκλείεται καθόλου νά εἶχε ἐμπορικές ἐπιδόσεις στό νοῦ του, ὅταν ἔγραφε αὐτή τή φράση.

Ὅσο ξέρω, δέν ὑπάρχει ἀντίστοιχη παρατήρηση σχετικά μέ τήν βασιλεία, τοῦ Μωάμεθ Β’, τοῦ πατέρα τοῦ Βαγιαζήτ. Μπορεῖ ὅμως νά θεωρεῖται βέβαιο πῶς πολλά ἀπό τά μέτρα πού πήρε ὁ Πορθητής ἦταν καταστρεπτικά γιά τούς ἐμπόρους. Π.χ., ἡ ὑποχρεωτική ἀνταλλαγή, πού εἶχε κατά καιρούς διατάξει, τῶν παλαιῶν ἀργυρῶν νομισμάτων μέ νομίσματα νεώτερης κοπῆς καί ἐλαττωμένης περιεκτικότητας, θά ἐξόργιζε τούς ἐμπόρους καί μάλιστα ἐπειδή οἱ διοικητικοί ὑπάλληλοι, πού εἶχαν ἀναλάβει αὐτό τό ἔργο, διεξήγαν ἔρευνες γιά νά βροῦν τά παλαιά νομίσματα στίς ἀγορές, στά καρaban-σεράγια ἀλλά καί σέ ἰδιωτικές κατοικίες. Ὁ ἱστορικός δέν χρειάζεται ἰδιαίτερη φαντασία γιά νά καταλάβει τί σήμαινε αὐτό. Ἐπίσης τό ἔκτακτο τελωνεῖο πού ὁ Πορθητής εἶχε ἰδρύσει στήν Τοκάτη, γιά νά ὑποχρεωθοῦν νά πληρῶνουν οἱ ἔμποροι τοῦ μεταξιῦ, οἱ ὁποῖοι ἔρχονταν ἀπό τήν Περσία, ἕναν εἰδικό δασμό, προκαλοῦσε ἀσφαλῶς ἀγανάκτηση, καί μάλιστα καθῶς εἶχαν ἤδη αὐξηθεῖ δύο φορές οἱ τελωνειακοί δασμοί (1463 καί 1476)³⁷.

Μία πληροφορία, σπάνια στό εἶδος τῆς, φανερώνει πῶς οἱ ἔμποροι ὄφειλαν νά εἶναι προετοιμασμένοι γιά προσωπικές ἔκτακτες εἰσφορές, τίς ὁποῖες ἐπέβαλλε ὁ Πορθητής σύμφωνα μέ τήν διάθεση τῆς στιγμῆς. Ἡ πληροφορία ἀφορᾶ σέ ἕναν ἀάμπλουτο ἄνθρωπο τῶν χρόνων ἐκείνων, πού ὀνομαζόταν Χαμίτ ἀλλά ἦταν περισσότερο γνωστός μέ τό παρατσούκλι ψωρο-Χαμίτ (rinti-Hamid), γιατί εἶχε τή φήμη πῶς ἦταν πολύ φιλάργυρος. Ὁ Μωάμεθ συχνά τόν ἐξανάγκαζε νά τοῦ δανεῖσει μερικές χιλιάδες χρυσά φλουριά ἢ τόν ὑποχρέωνε νά ὑποστηρίξει τούς Μουσουλμάνους στρατιῶτες πού ἔφευγαν στόν πόλεμο ἐναντίον «τῶν ἀπίστων», διατάσσοντας νά προσφέρει ἀμέσως μερικά πουγγιά γεμάτα φλουριά³⁸.

Ἡ νέα κατάσταση, πού διαμορφώθηκε στά χρόνια τοῦ Βαγιαζήτ Β’, φαίνεται πῶς ἀποκρυσταλλώθηκε στά χρόνια τοῦ γιοῦ καί διαδόχου του Σελήμ Α’. Αὐτό ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ τά λόγια πού κάποτε εἶπε ὁ περίφημος λόγιος καί πολιτικός Κεμάλ-πασάζαντε πρὸς τόν σουλτάνο: «Σουλτάνε μου, κατοικεῖς σέ μία πόλη πού εὐεργετῆται ἀπό τή θάλασσα. Ἄν δέν ὑπάρχει ἀσφά-

36. *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, ἔκδ. S. Lambros, Λονδίνο 1902, σ. 55· γιά τήν πηγή αὐτή θλ. καί E. A. Ζαχαριάδου, «Μία ἰταλική πηγή τοῦ Ψευδο-Δωροθέου γιά τήν ἱστορία τῶν Ὁθωμανῶν», π. *Πελοποννησιακά*, τ. 5, 1961, σ. 47-48 καί πθ. π. *Ἑλληνικά*, τ. 17, 1962, σ. 435-446.

37. H. Inalcik, *Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kanunname*, ὁ.π., σ. 142, 145, 157.

38. A. Tietze, *Mustafa Ali's Council for Sultans of 1581*, Βιέννη 1982, τ. II, σ. 37.

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

λεια στή θάλασσα, δέν θά έρχονται πλοῖα· κι ἂν δέν έρχονται πλοῖα, ἡ Ἴσταμπούλ θά χαθεῖ»³⁹. Εἶναι φανερό πώς ὁ Κεμάλ-πασάζαντε συμβούλευε τόν σουλτάνο νά μεριμνήσει γιά τήν ἀδιατάρακτη ἐμπορική κίνηση τῶν πλοίων πού ἀνήκαν καί σέ Μουσουλμάνους καί σέ «ἀπίστους», ντόπιους ἢ ξένους.

Τά λόγια αὐτά, πού πρόφερε ἕνας ἄνθρωπος ἀπό τό στενό περιβάλλον τοῦ σουλτάνου, παρουσιάζουν χτυπητή ἀντίθεση πρός τά λόγια πού ἀκούγονταν στά χρόνια τοῦ Μωάμεθ Β', ὅταν οἱ σύμβουλοι τοῦ σουλτάνου ἦσαν πάντα ἔτοιμοι γιά πόλεμο. Πίσω ἀπό τή συμβουλή τοῦ Κεμάλ-πασάζαντε ὑπάρχει μία διαφορετική πολιτική σκέψη πού προέρχεται ἀπό ἕνα μερκαντιλιστικό κι ὄχι ἀπό ἕνα στρατοκρατικό περιβάλλον. Ἐνας ὁποιοσδήποτε Δόγης θά μπορούσε νά ἔχει πεῖ ἀκριβῶς τά ἴδια λόγια, σέ σχέση μέ τήν πατρίδα του τή Βενετία.

Ὅμως, ἐνῶ ἡ ὀθωμανική πολιτική εἶχε ἀρχίσει νά προσανατολίζεται πρός τό ἐμπόριο καί τή ναυσιπλοΐα, ὁ κόσμος ἄλλαζε ραγδαῖα. Οἱ Πορτογάλοι ἀνακάλυπταν νέους θαλάσσιους δρόμους καί ἔφτασαν στήν Ἐρυθρά Θάλασσα⁴⁰. Καί τά πρῶτα σημάδια τῆς παρακμῆς τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀνατολῆς ἔγιναν ἔκδηλα στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Οἱ Τοῦρκοι ἐνστερνίσθηκαν καί πάλι τήν πολιτική τῶν στρατιωτικῶν κατακτήσεων, τίς ὁποῖες διεξῆγαν μέ ἐπιτυχία ὡς τό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Σουλεημάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1566). Κατόπι, τήν ἐμπορική παρακμή ἀκολούθησε ἡ στρατιωτική παρακμή.

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου

39. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Λονδίνο - Νέα Ὑόρκη - Τορόντο 1961, σ. 25.

40. A. C. Hess, «The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries (1453-1525)», *The American Historical Review*, τ. 75, 1970, σ. 1892-1919· S. Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion*, Κωνσταντινούπολη 1994, σ. 89-97.

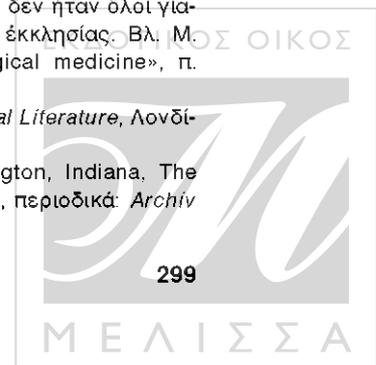
Έρμης ὁ Λόγιος: ἓνα βῆμα διαλόγου γιὰ τὴ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ - μεσομερισμοῦ

Ἡ ἱστοριογραφικὴ ἔρευνα τῶν ψυχολογικῶν καὶ τῶν πρώτων, ἐν σπέρματι, ψυχιατρικῶν ἀντιλήψεων διέρχεται καὶ διὰ μέσου τῆς ἱστορίας τῶν ἰατρικῶν περιοδικῶν, στό βαθμὸ πού αὐτὰ τὶς ἐμπεριέχουν. Σαφέστερα, βέβαια, διὰ μέσου τῶν εἰδικῶν περιοδικῶν, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1783, ἐποχὴ πού πρωτοεκδόθηκε στὴ Γερμανία τὸ *Γνώθι σαυτόν ἢ ἐπιθέωρηση ἐμπειρικῆς ψυχολογίας, ἀπευθυνόμενὴ σὲ μυημένους καὶ ἀμύητους*¹. Πιο γενικά, μποροῦμε νὰ προσανατολιστοῦμε γύρω ἀπὸ τὶς κατὰ καιροὺς «Ψ» ἀντιλήψεις, ἀκόμα καὶ μόνο, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Hellen Marshall², παρακολουθώντας τὶς ἀλλαγές στοὺς τίτλους τέτοιων περιοδικῶν. Διότι εὐγλωττα ἀπηχοῦσαν τὶς κάθε φορὰ ἐπικρατοῦσες θεωρητικὲς κατευθύνσεις καί, φυσικά, τὶς ἀλλαγές στὴν ἔννοια τῆς ψυχικῆς ἀρρώστιας· ὅπως καί, κατ' ἐπέκταση, στὶς στάσεις πού υἱοθετοῦνταν κάθε φορὰ ἔναντι αὐτῆς. Σιγά-σιγά, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ περιοδικὰ ἄρχισαν νὰ ἐκφράζουν τὶς ἀπόψεις συγκεκριμένων ἐπιστημονικῶν «Ἐταιρειῶν» καὶ τὰ περιοδικὰ πού, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ σ' ὅλο τὸν 19ο αἰώνα, ὑποστήριζαν τὶς διάφορες ἐκδοχὲς τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ-μεσομερισμοῦ. Μέχρι τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ὁ C. Luttit καταγράφει 30 σχετικὰ περιοδικὰ³.

1. Τὸ περιοδικὸ *Gnothi Sauton* εἶχε ἰδρυτὴ τὸν Karl Philip Moritz (φίλο τοῦ Γκαίτε), πού ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὴν ομάδα τῶν «Φίλων τῆς Ἀλήθειας» καὶ ἐπιχειροῦσε νὰ μελετήσῃ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ μέσα στό πλαίσιο τῶν ἐπιστημῶν πού σήμερα ἀποκαλοῦμε «ἐπιστῆμες τῆς ζωῆς». Οἱ συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ ὅθεν ἦταν ὅλοι γιατροί, ἦταν καὶ νομικοὶ καὶ καθηγητές, ἀκόμα καὶ ἀνθρώποι τῆς ἐκκλησίας. Βλ. M. Shepherd, «Psychiatric journals and the evolution of psychological medicine», π. *Psychological Medicine*, τ. 22, 1992, σ. 15-22.

2. H. Marsall, «Psychiatry», στό L. T. Morton (ἐπιμ.), *Use of Medical Literature*, Λονδίνο, Butterworth, 1975, σ. 306-332.

3. C. M. Luttit, *Handbook of Psychological Literature*, Blomington, Indiana, The Principia Press, 1932. Ἀπὸ τὰ πρώτα, σχετικὰ μέ τὸν μαγνητισμό, περιοδικὰ: *Archiv*

Θανάσης Καράβατος

Ός θεωρία καί πρακτική, ή νέα αὐτή ἰατρική ἀντίληψη ἐντασσόταν καί στίς γενικότερες περί *ψυχισμοῦ* ἀντιλήψεις.

Τό πρῶτο *ἰατρικό* περιοδικό στήν Ἑλλάδα, ὁ *Ἀσκληπιός*, κυκλοφόρησε τήν 1η Αὐγούστου 1836, μέ διευθυντή τόν Ν. Κωστή, ὡς ὄργανο τῆς «Ἐν Ἀθήναις Ἰατρικῆς Ἐταιρείας», πού εἶχε συσταθεῖ τόν Μάιο τοῦ 1835, μέ πρόεδρο τόν ἰατροφιλόσοφο Διονύσιο Πύρρο καί, μετά τόν Ὀκτώβριο, τόν γιάτρο τοῦ Ὅθωνα Ρέζερ. Τό πρῶτο *εἰδικό* περιοδικό στήν Ἑλλάδα ἦταν ἡ *Ψυχιατρική καί Νευρολογική Ἐπιθεώρησης* (1902-1911) τοῦ Σ. Βλαβιανοῦ. Ἐς προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι τό δεύτερο εἰδικό, νευροψυχιατρικό περιοδικό, ὁ *Ἐγκέφαλος*, κυκλοφόρησε τό 1947· καί μόλις τό 1936 εἶχε ἰδρυθεῖ ἡ «Ἑλληνική Νευρολογική καί Ψυχιατρική Ἐταιρεία».

Τά ἑλληνικά ἰατρικά περιοδικά, ὁ *Ἀσκληπιός* καί ὅσα ἀκολούθησαν, ἐμφανίζονται στίς ἀρχές τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους, σέ ἐποχή δηλαδή πού ὁ ζωικός μαγνητισμός-μεσμερισμός, ἔχει ἤδη ἐξαπλωθεῖ σέ Εὐρώπη καί Ἀμερική καί ἐκδηλώνεται, κυρίως, ὡς *πνευματισμός*. Τό εἰδικό περιοδικό τοῦ Βλαβιανοῦ κυκλοφόρησε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅταν πιά στό προσκήνιο θρίσκειται ὁ *ὑπνωτισμός*, ἀπόηχος βέβαια τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ, πού ἀναπτυσσόταν τότε σέ ἄλλο, διαφορετικό ἐπίπεδο.

Προὔπηξε ὁμοῦς ὁ *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* (1811-1821), τό πρῶτο καί μακροβιότερο ἀπό τά προεπαναστατικά ἑλληνικά περιοδικά, πού ἐκδόθηκε γιά νά ἐκφράσει τόν νεοελληνικό Διαφωτισμό καί τοῦ ὁποῦ ἡ κυκλοφορία συνέπεσε μέ τή διάδοση τοῦ μεσμερισμοῦ, στήν μετά τόν Ruyssegurd ἐκδοχή του. Τό περιοδικό αὐτό δημοσίευε καί ἰατρικά ἄρθρα.

Ἦταν προγραμματικά διατυπωμένος, ἀπό τό πρῶτο τεῦχος, ὁ σκοπός τῆς δεκαπενθήμερης «ἐφημερίδος» *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* «νά διῆσει εἰδήσεις φιλολογικάς, ἀναφερομένας κυρίως εἰς τās γνώσεις τῶν Ἐπιστημῶν καί Μαθησέων» πέραν, βέβαια, τῶν ὄσων ἀναφέρονταν «εἰς τās παρατηρήσεις τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης» ... «εἰς τās εἰδήσεις τῶν νεοφανῶν βιβλίων» ... «εἰς τήν Ἀρχαιολογίαν, Γεωγραφίαν, Ἱστορίαν, Χρονολογίαν, Οἰκονομικήν καί εἰς ἄλλα τοιαῦτα ὠφέλιμα, συντείνοντα εἰς τήν πρόοδον τῶν μαθησέων»⁴. Ὅσοι συγκεντρῶνται γύρω ἀπό τό περιοδικό, ἔχουν βέβαια ἐπίγνωση τῶν ἐπιστημονικῶν συνθηκῶν στήν Ἑσπερία ἀπό ὅπου ἐπιθυμοῦν νά «μετακενώσουν» γνώσεις.

für Magnetismus und Somnambulismus (Στρασβοῦργο 1786-1788)· *Annales du magnétisme animal* (Παρίσι 1814-1816)· *Archiv für den thierischen Magnetismus* (Alemberg, Λειψία, Χάλλη 1817-1824), τό ὅποιο συνέχισε ὡς *Sphinx. Neus Archiv für den thierischen Magnetismus* (Λειψία 1825-1826)· *Hermes. Journal du magnétisme animal* (Παρίσι 1826-1829).

4. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, τ. Α', 1811, σ. 3 (ὑπάρχει φωτομηχανική ἐπανεκδοση τοῦ συνόλου τῶν τόμων τοῦ περιοδικοῦ [Α'-ΙΑ] ἀπό τό ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 1988).

Ἡ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ

Σέ ἀνυπόγραφη ἱστορική ἐπισκόπηση «τῶν ἐπιστημῶν ἐπὶ τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος», ἀφοῦ ἀναφερθοῦν τὰ σχολεῖα, τὰ «πανδιδακτήρια (universités)» καὶ οἱ βιβλιοθήκες, ὡς ἀναγκαῖες συνθήκες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν, προστίθεται καὶ ὁ περιοδικὸς τύπος: «Εἰς ταῦτα τὰ βοηθητικὰ μέσα τῶν ἐπιστημῶν ἀνήκουσι προσέτι καὶ αἱ κριτικαί, ἐπιστημονικαί καὶ φιλολογικαί ἐφημερίδαι» ... «Μετ' αὐτῶν ἀρχεται τρόπον τινά μεταξὺ τῶν πεπαιδευμένων νέα ἐποχή»⁵ (ὅλες οἱ πλαγιογραφῆσεις ἐντὸς τῶν κειμένων πού παραθέτω εἶναι δικές μου). Ὑπάρχει ἐπίγνωση καὶ τῆς ἐλληνικῆς ἀδυναμίας πού διατυπώνεται σέ ἄλλη εὐκαιρία: «Σιμά τῶν πολλοτάτων ἄλλων καλῶν, τὰ ὅποια ἔχει ἡ σοφὴ Εὐρώπη, εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι ἔχει ἐφημερίδας ἰδιαιτέρας περὶ ἐκάστης σχεδὸν ἐπιστήμης, καὶ εἰς μὲν τῆς Ἰατρικῆς τὴν ἐφημερίδα ἐκδίδονται ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐπιστήμην αὐτήν, εἰς δὲ τῆς Φυσικῆς τὰ ὅσα ἀναφέρονται εἰς αὐτήν, καὶ οὕτω καθεξῆς. *Ἡμεῖς τοῦτο πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἔχωμεν δὲν ἐμποροῦμεν, διὰ τοῦτο καὶ εἰς μόνον τὸν Λόγιόν μας Ἐρμῆν ἐκδίδονται ὅλα τοῦ νοός τῶν ἡμετέρων λογίων τὰ γεννήματα ὁποιασδήποτε ὕλης καὶ ἐπιστήμης καὶ ἂν ἤθελον εἶναι, ἀρκεῖ μόνον νὰ ἦναι καλὰ καὶ ὠφέλιμα εἰς ὅλον τὸ γένος, καὶ μέ νοῦν καὶ κρίσιν καὶ ἐπιμέλειαν γραμμένα. Κατὰ τοῦτο λοιπὸν ἐκδίδεται διὰ τοῦ Λ.Ἐ. καὶ ἡ ἐξῆς διατριβή, ἡ ὅποια, εἶμαι βέβαιος, ὅτι θέλει εὐρεῖ ὑποδοχὴν ἱκανὴν καὶ πρόθυμον παρὰ πάντων»⁶ καὶ ἀκολουθεῖ κείμενο μέ τίτλο «Φυσικὴ ἀνατροφή τῶν παιδῶν, παρὰ τινος ἱατροῦ» (ὁ γιατρός εἶναι ὁ Π. Ἡπίτης).*

Δὲν ἦταν οὔτε τὸ πρῶτο οὔτε τὸ μόνον ἱατρικὸ κείμενο πού δημοσιεύθηκε στὸν Λόγιο Ἐρμῆ. Ἡ ἱατρικὴ ἀνήκει στὴ θεματολογία πού τὸν ἀπασχολεῖ. Ἦδη στὸ δεῦτερο κιόλας τεῦχος του (15 Ἰανουαρίου 1811), παρουσιάζεται ἡ ἐκδοσὴ τῆς μετάφρασης τῆς Ἰατροφιλοσοφικῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ Ἰωάννου Δανιήλου Μεσγέρου, ὡς «ἄξιον διὰ τὰς ἐν αὐτῷ ἐμπεριεχομένας ἰδέας», ἂν καὶ ψέγεται ὁ μεταφραστὴς του, ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης, διότι «παρεσύρθη εἰς τὸν Πρόλογον αὐτοῦ· τὸ ὅποιον δὲν πρέπει νὰ γίνεταί εἰς τὴν παρούσαν τῆς Ἑλλάδος κατάστασιν. Διότι ὑβρίζων, συκοφαντῶν καὶ κατακρίνων τοὺς ἄλλους, σύρει ἐφ' ἑαυτοῦ τὴν φιλαυτίαν καὶ ὑπεροψίαν»⁷. Ἡ παρατήρηση ἀφορᾶ στὶς γλωσσικές, ἀντικοραϊκές, θέσεις πού ὁ Γεωργιάδης εἶχε διατυπώ-

5. Τ. Γ', 1813, σ. 85.

6. Τ. ΣΤ', 1816, σ. 278-279. Σχετικὴ, ἀλλὰ περισσότερο ἀπολογητικὴ, εἶναι καὶ ἡ ὑποσημείωση στὸν ὄγδοο τόμο, 1818, σ. 469: «Ἐπειδὴ μεταξὺ τῶν συνδρομητῶν τοῦ Λ. Ἐρμού εὐρίσκονται καὶ ἱατροὶ καὶ Φαρμακοπῶλαι, διὰ τοῦτο ἐκδίδομεν πολλάκις καὶ ἱατρικὰς διατριβὰς, καθὼς καὶ τῶρα· ἂν δὲ τὸ ἐκ τῶν τοιούτων διατριβῶν ὄφελος εἶναι πολὺ μικρὸν, παρακαλοῦμεν τῶν ἄλλων τάξεων καὶ ἐπαγγελματῶν τοὺς συνδρομητὰς ν' ἀνέχωνται καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐνθυμούμενοι ὅτι δὲν δυνάμεθα ἀκόμη νὰ ἔχωμεν ἐκάστης ἐπιστήμης ἰδίαν ἐφημερίδα, καὶ τὴν ἔλλειψιν ταύτην πρέπει ν' ἀναπληρῶν ἡ πρὸς τὸ παρὸν ὁ Λόγιος Ἐρμῆς».

7. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, τ. Α', 1811, σ. 27.

Θανάσης Καράβατος

σει προλογικά στή μετάφρασή του· παρατηρήσεις στίς όποιες θά έπανελεθι ό *Έρμηϋ ό Λόγιος*, δημοσιεύοντας τήν «Έπιστολή» του Άλεξάνδρου Βασιλείου στό τεύχος τής 1 Μαΐου 1811⁸.

Τόν ίδιο χρόνο, στό 6ο τεύχος (15 Μαρτίου 1811), θά κάνει τήν έμφάνισή της ή στήλη «Ίατρική», όπου καί δημοσιεύεται τό πρώτο σχετικό άρθρο: «Ίωάννου Άσάνη, Ίατρού. Άπάντησις εις τήν περί του Βροουνικού συστήματος έρώτησιν»⁹. Πρόκειται γιά τήν παρουσίαση του Ίατρικού συστήματος του John Brown (1735-1788), μαθητή του Cullen, του όνοματοδότη των νευρώσεων. Ό Brown θεωρούσε ότι τά νοσήματα προκαλούνται κυρίως έξ έρεθισμού, γι' αυτό καί τά άποκαλεί «σθενικά» σέ αντίθεση μέ τά πολύ λίγα «άσθενικά». Δέν διευκρινίζεται ποιός είχε θέσει τή σχετική έρώτηση, πάντως ό Άσάνης γράφει καί γιά νά άναιρέσει τίς αντιρρήσεις ενός άλλου γιατρού, του Κόμητος Δελλαδέτζιμα.

Δέν προτίθεμαι νά παρουσιάσω έδώ τά Ίατρικά κείμενα πού δημοσίευσε ό *Έρμηϋ ό Λόγιος*. Άν στάθηκα σέ κάποια πρώτα είναι, κατ' αρχήν, γιά νά δώσω ένα πρώτο στίγμα τής Ίατρικής μέσα στό περιοδικό, κι ύστερα, γιατί στή μέν *Ίατροφιλοσοφική Άνθρωπολογία* (1811), πού μετέφρασε ό Άναστάσιος Γεωργιάδης, από τήν έκδοση του 1790, γίνεται μιά πρώτη, έστω μικρή, άρνητική πάντως, άναφορά στον ζωικό μαγνητισμό¹⁰, στό δέ κυρίως Ίατρικό κείμενο γίνεται άναφορά στον Cullen, τίς νευρώσεις καί τον Ph. Pinel, πού σχετίζονται θέβαια μέ ό,τι αρχίζει νά όνομάζεται *ψυχιατρική*.

Ό σκοπός του άρθρου είναι πιο συγκεκριμένος καί γι' αυτό περιορισμένος. Πρόθεσή μου είναι νά παρουσιάσω τή διαπίστωσή μου ότι ό *Έρμηϋ ό Λόγιος* ήταν τό βήμα από τό όποιο παρουσιάστηκε στό έλληνόφωνο κοινό ό ζωικός μαγνητισμός-μεσμερισμός, δημοσιεύοντας, μεταξύ 1817 καί 1821, δεκατρία σχετικά άρθρα, δύο άγγελίες ξένων συγγραμμάτων περί μαγνητισμού, καθώς καί ένα σχόλιο σέ γενικό, κριτικό του περιοδικού, άρθρο. Θεωρώ ότι κατά τουτο είναι αυτό σημαντικό: ό μεσμερισμός άνήκει σέ εκείνο τό σύνολο κλινικών καί ψυχοπαθολογικών γνώσεων πού προηγήθηκαν του

8. στό ίδιο, σ. 129-147. Σχετικά μέ τον πρόλογο πού ό Γεωργιάδης πρότασε στή μετάφραση τής *Ίατροφιλοσοφικής Άνθρωπολογίας*, βλ. καί Κ. Θ. Δημαράς, «Η φωτισμένη Εύρώπη», στό *Ίστορικά Φροντίσματα*, τ. Α': *Ό Διαφωτισμός καί τό κορύφωμά του*, Αθήνα, Πορεία, 1992, σ. 127-128.

9. *Έρμηϋ ό Λόγιος*, τ. Α', 1811, σ. 91-95 καί 113-118.

10. ...«αί νεώταται των Ίατρων άλλοκοταί, ό μαγνητισμός, ή ύπνοπλάνησις καί ή προφητική δύναμις, τί άλλο είναι, ή μιάς πολλά έκκαυθείσης φαντασίας γεννήματα»: *Ίωάννου Δανιήλου Μεσγέρου, Ίατροφιλοσοφική Άνθρωπολογία μεταφρασθείσα εκ του Γερμανικού, μετά προσθήκης τινων ύποσημειώσεων Υπό Άναστασίου Γεωργιάδου Φιλιππουπολίτου, Ίατρού καί Χειρούργου καί τής εν Ίένη Έταιρείας των Ίορυκτολόγων, ούμην αλλά καί τής εν Άλλη των τής φύσεως περιέργων Μέλους άντεπιστέλλοντος, Έν Βιέννη τής Άουστρίας. Έν τή Τυπογραφεία Γεωργίου Βεντώτη, 1810, σ. 39.*

Ἡ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ

φροῦδικοῦ ἔργου, ὄχι ἀκριβῶς ὡς «πρόδρομος» ἀλλά ὡς θεωρητικό πεδίο ἀπό τό ὁποῖο ὁ Φρόυντ μποροῦσε νά ἀποσπάσει ἕνα ξεχωριστό ἐπιστημονικό «ἀντικείμενο» καί νά ἀναπτύξει, κλινικῶς καί θεωρητικῶς, τό ἰδιαίτερο πεδίο τῆς ψυχανάλυσης¹¹. Ἕνα τέτοιο βασικό σύνολο ἦταν ἡ κλινική τῆς ὑστερίας καί ὁ ὑπνωτισμός πού εἶχε προκύψει μέσα ἀπό τή θεωρία καί τήν πρακτική τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ-μεσμερισμοῦ. Αὐτά βέβαια συνέβαιναν στίς χώρες παραγωγῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης.

ἽΟ ζωικός μαγνητισμός-μεσμερισμός

Ἄνάγκη νά παρεμβάλω ὀρισμένα μόνο στοιχεῖα πού ἀφοροῦν στή θεωρία τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ¹², πρὶν παρακολουθήσουμε, μέσα ἀπό τίς σελίδες τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ, τήν ἀπόπειρα μετακένωσής του στόν ἑλλαδικό χώρο.

Στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ πατήρ Johann Joseph Gassner (1727-1779) πραγματοποιοῦσε θεραπευτικούς ἐξορκισμούς σέ ἀρρώστους τῆς ἐνορίας του, σέ μιά μικρή πόλη τῆς Βυρτεμβέργης. Γρήγορα ἔγινε διάσημος, ἐπισύροντας ὁμως ταυτόχρονα τήν προσοχή τοῦ Πρίγκηπα-Εκλέκτορα τῆς Βαυαρίας πού, τό 1775, διέταξε τή σύσταση εἰδικῆς ἐπιτροπῆς γιά νά ἐρευνήσει αὐτές τίς πρακτικές. Ἡ ἐπιτροπή αὐτή εἶχε τήν ἔμπνευση νά καλέσει τόν γιάτρο Mesmer (1734-1815), πού ἐκείνη τήν ἐποχή διατεινόταν πῶς εἶχε ἀνακαλύψει μιά νέα ἀρχή γιά τήν ἀρρώστια καί τήν ὑγεία. Ἕνα χρόνο πρὶν, εἶχε θεραπεύσει μιά ἀρρωστή του μέ τή βοήθεια μαγνητῶν τούς ὁποίους γρήγορα ἐγκατέλειψε, ἀφοῦ στό μεταξύ κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι οἱ μαγνήτες ἀπλῶς ὑποβοηθοῦσαν τήν ἐκδήλωση ἑνός «ρευστοῦ», τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ, πού οὕτως ἢ ἄλλως διέτρεχε τό σῶμα τοῦ ἀρρώστου. Σέ μιά συνεδρίαση τῆς ἐπιτροπῆς, ὁ Mesmer προκάλεσε τήν ἐμφάνιση καί ἐξαφάνιση διαφόρων συμπτωμάτων σέ ἀρρώστους. Ἀποφάνθηκε λοιπόν πῶς ὁ Gassner θεράπευε, χωρίς νά τό ξέρει, μέ τόν ζωικό μαγνητισμό. Ἔτσι, κατὰ τόν Ellenberger, ἐγκαινιάστηκε οὐσιαστικά ἡ θεραπευτική πρακτική τοῦ μεσμερισμοῦ μέσα σέ ἕνα, σύμφωνο μέ τόν Διαφωτισμό, ὀρθολογικό πλαίσιο, χωρίς δηλαδή τούς θρησκευτικούς ἐξορκισμούς τοῦ Gassner.

Τό 1778 ὁ Mesmer ἐγκαταστάθηκε στό Παρίσι, ὅπου φαίνεται ὅτι ἡ φήμη του εἶχε προηγηθεῖ. Τόν ἐπόμενο χρόνο ἐξέδωσε τό *Mémoire sur le magnétisme animal*, ἐκθέτοντας ἐκεῖ τίς βασικές ἀρχές του: α) ἕνα φυσικό ρευστό εἶναι διάχυτο στό σύμπαν, ὄντας τό ἐνδιάμεσο μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, τῆς

11. P. Bercherie, *Génèse des concepts freudiens. Les fondements de la clinique*, τ. 2, Παρίσι, Éditions Universitaires, 1991, σ. 9-12· H. F. Ellenberger, *À la découverte de l'inconscient*, France, SIMEP, 1974.

12. J. Postel - Cl. Quétel, *Nouvelle histoire de la psychiatrie*, Τουλούζη, Privat, 1983.

Θανάσης Καράβατος

γής καί τῶν οὐρανίων σωμάτων· β) ἡ ἀρρώστια προέρχεται ἀπό κακή κατανομή αὐτοῦ τοῦ ρευστοῦ στό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου καί θεραπεία της εἶναι ἡ ἀποκατάσταση αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας· γ) χάρις σέ μερικές τεχνικές, αὐτό τό ρευστό μπορεῖ νά κατευθυνθεῖ καί νά μεταφερθεῖ σέ ἄλλα πρόσωπα· δ) ἔτσι προκαλοῦνται θεραπευτικές «κρίσεις» στούς ἀρρώστους. Ὁ σχετικός ἀφορισμός του εἶναι χαρακτηριστικός: «δέν ὑπάρχει παρά μόνο μία ἀρρώστια, ἕνα φάρμακο, μία θεραπεία».

Ὁ Mesmer ἐπιχειροῦσε νά ἐκφράσει τό πνεῦμα τῶν «Φῶτων», ἀλλά εἶχε μιά ἐντελῶς ἐπιφανειακή γνώση τῆς Φυσικῆς. Ὁ μυστικισμός ἐνυπάρχει βέβαια στό πρόσωπο τοῦ χαρισματικοῦ, «θαυματοουργοῦ» μαγνητιστῆ-θεραπευτῆ· αὐτός ὅμως χρησιμοποιοῦ ἄλλα ὀρθολογική μέθοδο, ἀντλώντας, μέ τόν τρόπο του, «θεωρία» ἀπό τή Φυσική –τό «ρευστό» ἀναλογεῖ στή βαρύτητα ἢ τόν ἠλεκτρισμό– γιά νά προκαλέσει μιά θεραπευτική «κρίση» ἡ ὁποία, ὡς ἔννοια, ἀνήκε στήν ἰατρική ἱπποκρατική κληρονομιά.

Τό 1784 συγκροτήθηκε μιά ἐπιτροπή ἀπό μέλη τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν καί τῆς Ἀκαδημίας τῆς Ἰατρικῆς γιά νά ἐξετάσει, ὄχι τά θεραπευτικά ἀποτελέσματα τοῦ Mesmer, ἀλλά ἐάν καί κατά πόσο, χρησιμοποιώντας τήν πειραματική μέθοδο, θά ἀποκαλυπτόταν τό νέο «φυσικό ρευστό» πού ἐπικαλοῦνταν. Τό συμπέρασμα ἦταν ὅτι κάτι τέτοιο δέν ὑπῆρχε, δέν ἀπέκρουαν ὅμως τή δυνατότητα θεραπευτικῶν ἀποτελεσμάτων *μέ τή φαντασία*. Αὐτό δέν ἐμπόδισε τήν «Ἐταιρεία τῆς Ἀρμονίας», τήν ὁποία εἶχε συστήσει ὁ Mesmer, νά ἀναπτυχθεῖ, καί νά διαχυθεῖ εὐρύτερα ὁ μεσμερισμός. Ἡ διάδοσή του ὅμως ἔγινε μέσα στό νέο ρομαντικό κλίμα πού ἐπικράτησε, ἰδίως στή Γερμανία, μετά τό 1800. Τήν ἐξέλιξη βοήθησε ἡ στροφή τοῦ ἐνδιαφέροντος πρός τό ἀνορθολογικό, τό ἀτομικό καί ἡ ἀνάδειξη τῆς συγκινησιακῆς ζωῆς σέ πρότω ἐπίπεδο, στό πλαίσιο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ καί τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας.

Στό μεταξύ, ἕνας νέος μαγνητισμός ἀναπτύχθηκε ἀπό τόν μαρκήσιο de Puységurd (1751-1825), μέ βάση τίς παρατηρήσεις του σέ ἕναν ἄρρωστο ὁ ὁποῖος, στή διάρκεια τῆς «μαγνητιστικῆς θεραπείας», ἔπεφτε σέ μιά εἰδική κατάσταση ὕπνου, διατηρώντας ἐπαφή μέ τόν μαγνητιστή του. Ὁ Puységurd ξεπερνοῦσε τό ἔργο τοῦ δασκάλου του, καθῶς εἶχε ἐπισημάνει τήν εἰδική σχέση ἀρρώστου-μαγνητιστῆ καί τήν ὁμοιότητα τοῦ μαγνητικοῦ ὕπνου μέ τή φυσική *ὑπνοθασία*, ἕνα σύνολο δηλαδή πού ὁ σκωτσέζος γιατρός James Braid (1795-1860) θά ὀνομάσει, τό 1843, *ὑπνωση*. Ὁ Puységurd θά ἰδρύσει στό Στρασβούργο τήν «Ἀρμονική Ἐταιρεία τῶν Ἐνωμένων Φίλων» καί θά ἐκδώσει τά συγγράμματα μέ τούς χαρακτηριστικούς τίτλους: *Recherches, expériences et observations physiologiques sur l'homme dans l'état de somnambulisme provoqué par l'acte magnétique* (1811) καί *Les fous, les insensés et les frénétiques ne seraient-ils que des somnambules desordonnés?* (1812).

Ἡ γαλλική ἐπανάσταση δημιούργησε πρόσκαιρα προβλήματα, ἀλλά ἡ διάδοση τοῦ μεσμερισμοῦ ἀνά τόν κόσμο ἀφοροῦσε πλέον αὐτόν τόν νέο μα-

Ἡ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ

γνητισμό. Ὅπως στή Γερμανία, γιά παράδειγμα, ὅπου ὁ καθηγητής τῆς Φυσικῆς Bockmann ἴδρυσε, τό 1787, τό περιοδικό *Archiv für Magnetismus und Somnambulismus* καί ὅπου, ἐπιπρόσθετα, τὰ πανεπιστήμια ἔδειξαν ἓνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τόν μαγνητισμό, ἰδρύοντας σχετικές ἔδρες στή Βόννη καί τό Βερολίνο. Ὁ ζωικός μαγνητισμός εἶχε ἄλλωστε γίνεи δεκτός μέ ἐνθουσιασμό ἀπό τούς ρομαντικούς καί τούς φιλοσόφους τῆς Φύσης· κι ἄκόμη, μιά ἐξεταστική ἐπιτροπή τῆς πρωσικῆς κυβέρνησης ἐξέδωσε, τό 1818, θετικό γιά τόν μαγνητισμό πόρισμα.

Στό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰώνα, τό μαγνητιστικό κίνημα παρουσιάζεται ἀρκετά ὁμοιογενές, μέ ἔρευνες πού ἀφοροῦσαν στή θεραπεία καί τήν ἀνάπτυξη σχετικῶν ἐρμηνευτικῶν θεωριῶν. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὅμως ἔχουν οἱ ἀπόψεις τοῦ πορτογάλου Faria πού, τό 1819, ἀρνοῦνταν τήν ὕπαρξη «μαγνητικοῦ ρευστοῦ» καί θεωροῦσε τόν ζωικό μαγνητισμό μιά *ιδιότητα τῆς ψυχῆς*: ἡ ὑπνοθασία εἶναι ἓνας μερικός ὕπνος πού ὀφείλεται στήν αὐτοσυγκέντρωση τοῦ ὑποκειμένου καί τόν ὑποβοηθητικό, συμβολικό ὅμως, ρόλο τοῦ μαγνητιστή, ὁ ὁποῖος περιορίζεται στό νά δώσει τή σχετική ἐντολή, κάνοντας καί κάποιες συμβολικές χειρονομίες, γιά νά «κοιμηθεῖ» ὁ θεραπευόμενος.

Τό 1840, ἡ γαλλική «Βασιλική Ἀκαδημία τῆς Ἱατρικῆς» θά καταδικάσει καί πάλι τόν ζωικό μαγνητισμό καί θά χρειαστοῦν πολλά χρόνια γιά νά ξαναγίνει ἐπιστημονικός λόγος γιά τήν ὑπνοθασία καί τόν ὑπνωτισμό, μέ τή Σχολή τοῦ Nancy (Liebeault, 1823-1904, Bernheim, 1840-1919) καί τόν Charcot (1825-1893).

Ὁ ζωικός μαγνητισμός στόν Λόγιο Ἑρμῆ

Μιά πρώτη ἀναφορά στόν ζωικό μαγνητισμό γίνεται στίς «Εἰδήσεις» τοῦ τεύχους 11 (1 Ἰουνίου 1817), ὅπου καταχωροῦνται τίτλοι γαλλικῶν ἐκδόσεων. Ἀνάμεσα τους καί τό *Considérations philosophiques et morales sur le Magnétisme animal, ses principes et ses rapports avec le fluide nerveux, les esprits animaux, le Galvanisme et l'électricité par Charl. Cadot, à Brunswic, Pluchart*¹³.

Ἀπό τόν Ἀπρίλιο μέχρι τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1818 ἀκολουθοῦν ἑπτὰ κείμενα –μεταφράσεις γερμανικῶν καί γαλλικῶν ἄρθρων– μέ τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται, διαδοχικά, διάφοροι προβληματισμοί σχετικά μέ τόν ζωικό μαγνητισμό, καθώς καί θεραπευτικές πρακτικές του. Μέσω τῶν ὑποσημειώσεων πού προσθέτει, κάθε φορά, ὁ μεταφραστής, ἀποκαλύπτεται ὅτι ἡ διαδοχική δημό-

13. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, τ. Ζ', 1817, σ. 260.

Θανάσης Καράβατος

σίευση γίνεται «έν θερμῷ», καθώς δηλαδή και ὁ ἴδιος ὁ μεταφραστής ἐνημερώνεται σχετικά. Ὁ μεταφραστής δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Πολυζωΐδη (1802-1873), τὸν δικαστὴ πού μαζί μέ τὸν Τερτσέτη θά ἀρνηθεῖ νά ὑπογράψει τή θανατική καταδίκη τοῦ Κολοκοτρώνη. Ἐκεῖνο τὸν καιρό εἶναι 16 χρονῶν¹⁴ καί σπουδάζει στή Βιέννη ἰατρική. Ἀργότερα, μέ τήν ἐπανάσταση, θά τήν ἐγκαταλείψει γιά νά σταδιοδρομήσει τελικά στήν πολιτική καί τό δικαστικό σῶμα, φτάνοντας σέ θέση Ἀρσοπαγίτη.

Θά ἐπακολουθήσουν (Ὀκτώβριος 1818, Ἰανουάριος 1819) δύο κείμενα-μεταφράσεις (ἀπὸ τὰ γερμανικά) τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Ζαγορίου¹⁵: τὸ πρῶτο «Περὶ μαγνητισμοῦ» (σέ δύο συνέχειες), τό δεύτερο μέ τίτλο «Βίος τοῦ Μεσμέρου».

Ὅμως, στοὺς «Στοχασμούς εἰς τὸν Λόγιον Ἑρμῆν» (Φεβρουάριος 1819), ὅπου γίνεται κριτική ἀποτίμηση τῶν πρόσφατων δημοσιευμάτων τοῦ περιοδικοῦ, ἐκφράζεται ἡ ἄποψη ὅτι εἶναι «ῶφέλιμον, ἀλλά καί ἀναγκαῖον, ἐνῶ γίνονται εἰς ἡμᾶς τὰ ὑπὲρ αὐτοῦ», τοῦ μαγνητισμοῦ, «γνωστά, νά κοινοποιοῦνται

14. Σέ «Στοχασμούς», πού δημοσιεύει ἀνωμόμως ὁ Ἑρμῆς ὁ Λόγιος (τ. Θ', 1819, σ. 87) διαθάζουμε: «Ἄλλοι εἶναι τῆς γνώμης, ὅτι τὰ τοῦ Λ. Ἐ. ὅλα γράφονται ἀπὸ μαθητὰς ἀρχαρίους (κατ' αὐτοὺς μαθητοῦδια), καί ἀκολούθως εἶναι ἀδύνατον νά εὑρουν εἰς αὐτὸν καί πράγματα ἀξια καί ἀνάλογα μέ τήν ὑψηλὴν καί θαθεῖαν αὐτῶν πολυμάθειαν καί σοφίαν». Ὁ «στοχαζόμενος», ἀξιολογώντας θετικά τό περιοδικό, δὲν ἀποδέχεται βέβαια τήν κατηγορία αὐτή, θεωρώντας τὴν πρόφαση ἀπὸ τοὺς «ἀπέχοντες». Ἡ Αἰκ. Κουμαριανοῦ, παρουσιάζοντας τό περιοδικὸ Ἐθνητὰ (ἐπανέκδοση τοῦ ΕΛΙΑ, 1989), πού κυκλοφόρησε γιά λίγους μῆνες τό 1819 στό Παρίσι, ἐπισημαίνει ὅτι στή μεταξύ τῶν δύο περιοδικῶν διαμάχῃ, ἐκτοξεύτηκε ἀπὸ τὸν Λόγιο Ἑρμῆ (1819, σ. 559) ἀνάλογη κατηγορία: «Ἐπειτα, αὐτοὶ ὅλοι εἶναι μειράκια, σταλμένα ἀπὸ τήν πατρίδα μέ ἔξοδα Ἑλλήνων διὰ ν' ἀποκτήσωσι καί νά μεταφέρωσιν εἰς τήν Ἑλλάδα τῶν φωτισμένων ἐθνῶν τὰ μαθήματα. Ἀσχολούμενοι εἰς τήν ἐφημερίδα, φυσικά ζημιώνονται εἰς τὰ μαθήματα. Ἀσχολούμενοι εἰς τὰ μαθήματα, δὲν τοὺς μένει τόσος καιρός, ὅσος χρειάζεται εἰς σύνταξιν καλῆς ἐφημερίδος, καί ἂν εἶχον τήν ἀπαιτουμένην εἰς τοῦτο παιδείαν καί ἰκανότητα. Ἀφεύκτως λοιπὸν ἢ κακοὶ μαθηταί, ἢ κακοὶ ἐφημεριδογράφοι, ἢ καί τὰ δύο ὁμοῦ».

15. Πρόκειται γιά τὸν ἱερομόναχο Διονύσιο Παπαρρούση, πού γεννήθηκε περὶ τό 1760 στό Μονοδένδρι τοῦ Ζαγορίου καί πέθανε στήν Τεργέστη τό 1838. Ἴδου πῶς παρουσιάζεται στὸν Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον, στή Συνεδρίαση τῆς 13 Φεβρουαρίου 1878, (ἀπὸ δημοσίευμα στό ὁμώνυμο περιοδικό, τ. 1877-1878, σ. 156-157): «Μαθητῆς τοῦ Ψαλλίδα», «ὁμόζηλος καί ὁμότροπος αὐτοῦ ὁ Νεόφυτος Δούκας» ... «Ἦν ἀνὴρ λογιώτατος, φιλμαθέστατος ὢν, καίτοι ἐν πρεσβεθικῷ ἡλικία ἀποδημήσας καί ἐπαυξήσας τὰς γνώσεις αὐτοῦ, ἤλασεν εἰς ἰκανὸν ὕψος παιδείας κάτοχος γενόμενος καί ξένων γλωσσῶν, οἷον τῆς γαλλικῆς, γερμανικῆς, πιθανώτατα δὲ τῆς λατινικῆς καί ἰταλικῆς ὡς τότε εἶθιστο. Εἶχεν, ὡς φαίνεται, κλίσιν εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστῆμας καί εἰς τήν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, ὡς δεικνύουσι τὰ συγγράμματα αὐτοῦ» καί ἀναφέρονται τὰ περὶ μαγνητισμοῦ καί Mesmer δημοσιεύματά του στὸν Ἑρμῆ τὸν Λόγιο. Αὐτὴ ἡ πηγή ἦταν γιά μένα καί τό πρῶτο ἔναυσμα αὐτῆς τῆς ἔρευνας.

Ἡ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ

καί τά κατ' αὐτοῦ γραφόμενα», διότι ὁ μαγνητισμός εἶναι «περιεργότατον φαινόμενον, ἀλλ' ὡς τήν σήμερον οὔτε ἐξηγήθη τίποτε δι' αὐτοῦ θεβαίως, οὔτε ἡ πραγματική του ὠφέλεια πρὸς θεραπείαν τῶν ἀνθρωπίνων ἀσθενειῶν εἶναι τόσον μεγάλη, καθὼς μερικοὶ τήν ἐκήρυξαν· εἶναι ὅμως θέβαιον, ὅτι ἐστάθη εἰς μερικά μέρη ἄφθονος πηγή πολλῶν καί μεγάλων καταχρήσεων· καί ἂν διὰ τοῦτο αἱ εὐνοούμεναι διοικήσεις, ἄλλαι τόν ἀποβάλλουν παντάπασιν, ἄλλαι δέ μέ μεγάλην προσοχήν καί μόνον μέ περιορισμόν αὐστηρῶν νόμων τόν συγχωροῦν, πόσον προσεκτικώτεροι πρέπει νά εἴμεθα ἡμεῖς ὡς πρὸς τοῦτο!»¹⁶.

Ἔτσι θά ἀνοίξει, ἀπό τόν Ἀπρίλιο μέχρι τόν Νοέμβριο τοῦ 1820, ἕνας διάλογος περί ζωικοῦ μαγνητισμοῦ –τά ἐπόμενα τέσσερα κείμενα– μεταξύ τοῦ Νικολάου Σεργίου¹⁷ καί τοῦ Διονυσίου Ζαγορίτου. Ἀπό τά κείμενα αὐτά, τά δύο πρῶτα τά ἀπευθύνουν ὁ ἕνας στόν ἄλλον ἐμμέσως, ὡς ἐπιστολές στόν φίλο τους Δημήτριο Νίτσο¹⁸ (ἐξαδέλφο τοῦ δευτέρου), ὁ ὁποῖος παραμένει ἐν τέλει ἀμέτοχος στό διάλογο πού συνεχίζουν πλέον μεταξύ τους.

Ἀκόμη, στό 6ο τεῦχος (15 Μαρτίου 1821), ἀπό τά τελευταία τοῦ περιοδικοῦ, θά δημοσιευθεῖ στή στήλη τῆς «Βιβλιογραφίας»¹⁹, ἡ ἀγγελία τῆς ἐκδόσεως τοῦ συγγράμματος *Le magnétisme éclairé, ou introduction aux Archives du magnétisme animal; par le baron d'Henin de Cuvillers; chez Barrois l'ainé, Treutell et Wurtz*: «Τά Ἀρχεῖα τοῦ μαγνητισμοῦ φαίνονται κατά μῆνα. Τά 12 τετράδια σχηματίζουν δύο τόμους. Ἡ συνδρομή εἶναι 25 fr.».

Μετά ἀπό αὐτή τήν ἀρχική σκιαγράφηση τῆς παρουσίας τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ ἀπό τίς σελίδες τοῦ *Λόγιου Ἑρμῆ*, ἀνάγκη νά δοῦμε ἀπό κοντά τά ἴδια τά κείμενα, κυρίως ὅσα οἱ δύο μεταφραστές ὑποσημειώνουν, ἀλλά καί τόν διάλογο πού προκάλεσαν.

Τά κείμενα τοῦ Πολυζωίδη

Τό πρῶτο κείμενο τοῦ Πολυζωίδη δημοσιεύεται στό 7ο τεῦχος (1 Ἀπριλίου 1818), κάτω ἀπό τήν ἔνδειξη «Φυσική»: «Eschenmeyer. Σκέψεις γενικαί περί τοῦ Ζωικοῦ Μαγνητισμοῦ καί Ὁργανικοῦ Αἰθέρος»²⁰. Ὁ ἴδιος ὑποσημειώνει: «Ὁ κύριος Eschenmeyer ἐνταῦθα ζητεῖ μέ λόγους φιλοσοφικούς καί νοῦν ὀξυδερκή νά ὑποστηρίξῃ τήν ὑπαρξίν Ὁργανικοῦ τινος Αἰθέρος, οἷον

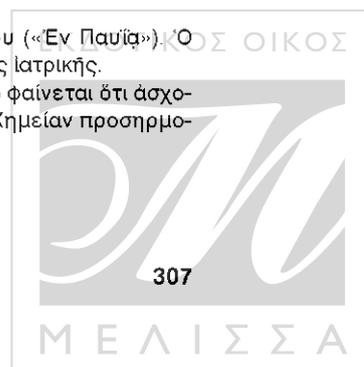
16. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, τ. Θ', 1819 σ. 80.

17. Στό κείμενό του ἀναγράφεται ὁ τόπος τῆς τότε διαμονῆς του («Ἐν Παύῃ»). Ὁ Διονύσιος Ζαγορίτης στήν ἐπιστολή του τόν ἀναφέρει ὡς φοιτητή τῆς ἱατρικῆς.

18. Ἀπό ἄλλο δημοσίευσμά του (*Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, τ. Θ', 1819, σ. 296) φαίνεται ὅτι ἀσχολήθηκε ἐπί ἕξι χρόνια (Νεάπολη, Παρίσι, Παβία) μέ τίς ἐπιστήμες, «Χημείαν προσηρμοσμένην εἰς τήν ἱατρικήν καί Φαρμακίαν».

19. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, τ. ΙΑ', 1821, σ. 222.

20. τ. Η', 1818, σ. 125-136.

Θανάσης Καράβατος

άρχης τῆς ζωῆς, ὑπό τὴν παραδοχὴν τοῦ ὁποῖου ἐπομένως ἀναπτύσσονται πολλά τοῦ Ζωϊκοῦ Μαγνητισμοῦ φαινόμενα. – Αὐτοῦ τοῦ ἐξαισίου καί εἰς πᾶσαν τὴν Γερμανίαν ἤδη πολυθρυλήτου Ζωϊκοῦ Μαγνητισμοῦ τὰ θαύματα, ἢ παράξενος εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐνέργεια καί τὰ ἀποτελέσματά του εὐρίσκονται εἰς πολλὰς νεωτέρων διατριβᾶς καί ἱστορίας ἐκτεθειμένα». Ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ ἄρθρο εἶναι πολὺ θεωρητικόν, ὁ Πολυζωΐδης παραθέτει στὴ συνέχεια, «συναπτικῶς ὡς ἐν πίνακι», ὅσα ὁ ἴδιος συγγραφέας, σὲ ἄλλη διατριβὴ του, ἀναφέρει γιὰ τὸν «μαγνητιζόμενον ἄνθρωπον». Ἀνάμεσά τους καί τὸ ὅτι, ἕνας ἄνθρωπος, «ἀσθενῆς ὢν, καί μάλιστα ἀπὸ νευρικῆν τινὰ ἀσθένειαν πάσχων, διὰ τοῦ Μαγνητισμοῦ φθάνει εἰς τὸ μέγιστον ἰατρικόν, ἐνῶ ἀλλῶς τὰ ἰσχυρότατα φάρμακα ματαίως ἐδύναντο νὰ ληφθῶσιν εἰς χρῆσιν». Καί καταλήγει: «Τοιαῦτα ἐν γένει τὰ κατὰ τὸν Μαγνητισμόν, ὁ ὁποῖος καί προπολλοῦ μὲν, ἤδη ὅμως προσφάτως ἄρχισε νὰ παίζη προσωπεῖον ἀξιόλογον εἰς τὸ κέντρον τῆς σοφωτάτης Γερμανίας· τὰ φαινόμενά του εἶναι τῶντι παράξενα, καί κατὰ πρῶτον εἰς τὴν ἀκοήν προσπεσόντα τοῦλάχιστον *δυσπίστευτα*. Ἄλλὰ τί δύναται τις νὰ ἀντιπαραβάλλῃ ἀφοῦ τὰ πράγματα κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος κρατύνωνται ἀπὸ πείρας καί παρατηρήσεις ἀνδρῶν πεπαιδευμένων; Ὁ σοφὸς χρόνος ἐπομένως ἢ θέλει δείξει φροῦδα καί κενὰ ταῦτα πάντα, ἢ σωτήρια καί χρήσιμα εἰς τὸ ἀνθρώπινον Γένος». Στὸ τέλος τοῦ ἁρθρου προαναγγέλει ὅτι «Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν εἰρημένων εἰς τὸν Μαγνητισμόν ἀκολουθεῖ ἐφεξῆς».

Ὁ Πολυζωΐδης θά προτιμήσῃ νὰ δώσῃ στὴ συνέχεια (τχ. 9, 1 Μαΐου 1818)²¹, ἕνα ἄρθρο («Περὶ τοῦ Αἰτίου τῆς Ζωϊκο-μαγνητικῆς Ἐπιρροίας») ἄλλου συγγραφέα, τοῦ Nasse²². Ἐγκαταλείπει τὸν φιλόσοφο Eschenmeyer, ὁ ὁποῖος «ὠμίλει γλῶσσαν εἰς τοὺς περισσότερους ἀκατάληπτον» ὅταν διαβάσει, «κατατύχην», «τὸν τρίτον ἐπόμενον τόμον τῶν νεωστὶ ἐκδεδομένων Ἱαρχείων τοῦ Ζωϊκοῦ Μαγνητισμοῦ». Διαπιστώνοντας ὅτι ὁ Nasse ἀποβάλλει «τὴν περὶ τοῦ Ὁργανικοῦ Αἰθέρος δόξαν» καί διατυπώνει «ἐτέραν τινὰ παρ' αὐτοῦ συνισταμένην, πιθανωτέραν, καταληπτοτέραν καί εἰς ὀρθοὺς λόγους ἐστηριγμένην», ὁ Πολυζωΐδης κρίνει ὅτι εἶναι «εὐλόγον ἐκείνην μὲν τὴν συνέχειαν τῆς ἐφαρμογῆς» ... «ν' ἀφήσω, ταύτην δὲ τὴν παροῦσαν διατριβὴν νὰ ὑποστρώσω εἰς τὰ ὄμματα τῶν περιέργων κατ' ἐπιτομήν ὅσον τὸ δυνατόν σαφῆ καί τῶν κυριωτέρων μόνον περιεκτικὴν». Καί φυσικὰ δὲν ἀμφιβάλλει «ὅτι

21. στὸ ἴδιο, σ. 181-188.

22. Ὁ Friedrich Nasse, ἦταν μαθητὴς τοῦ Reil, τοῦ ρομαντικοῦ ψυχιάτρου πού ἐδῶσε (1808) τὸ ὄνομα στὴν ψυχιατρική. Τὸ 1818 ἐξέδωσε, γιὰ πέντε χρόνια, τὸ *Zeitschrift für psychische Artze*, τὸ πρῶτο περιοδικό πού διευθυνόταν ἀπὸ γιατροὺς καί τὸ ὁποῖο ἄρχισε μὲ τὴ ρομαντικὴ Naturphilosophie γιὰ νὰ προσεγγίσει, στὴ συνέχεια, τὴν ψυχικὴ ἀρρώστια μέσω τῆς ἱατρικῆς. Μετὰ τὸ 1823, ἀκολούθησε τὸ *Zeitschrift für Anthropologie*.

Ἡ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ

αὕτη θέλει φανῆ ἀρεστή εἰς τοὺς ἀναγινώσκοντας φιλομαθεῖς, χάριν τῶν ὁποίων ἐφεξῆς, ἐάν τὰ ἀνά χειρας μαθήματά μου μοί δώσουν εὐκαιρίαν, θέλω ἐκθέσει καί διηγῆσαι τινάς τῶν τοῦ Ζωικοῦ Μαγνητισμοῦ θαυμάτων, ὅσα εἰς πολλά τῶν σοφωτάτων Γερμανῶν συγγράμματα ἀναφέρονται». Ὁ νεαρός φοιτητής εἶναι τώρα περισσότερο βέβαιος γιά τὰ θετικά ἀποτελέσματα τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ καθὼς καί γιά τὴν ὀρθολογικότητα τῆς θεωρίας του.

Εἶναι σημαντικό ὅμως καί γιά κάτι ἄλλο τό κείμενο αὐτό τοῦ Πολυζωΐδη. Μεταφράζοντας, βρίσκεται στὴν ἀνάγκη νὰ ἀποδώσει στὰ ἑλληνικά τὸν ὄρο *somnambulismus*, στῆ φράση: «Ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς μαγνητικῆς ὑπνοθασίας, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἐνεργούντος πρὸς τὸν τὴν ἐνέργειαν δεχόμενον, ἐκφράζονται ὑπὸ ἐσωτερικὴν τινὰ ἔνωσησιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ πρώτου μέ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ δευτέρου». Καί ὑποσημειώνει: «Οὕτω μετέφρασα τὴν λέξιν *Somnambulismus* ἀποβλέψας μάλλον εἰς τὴν κατὰ γράμμα σημασίαν, παρά εἰς τὴν πραγματικὴν ἔννοιάν της, καθ' ἣν ἐνταῦθα ἐκλαμβάνεται, ὑπὸ τὴν ἐξωτερικὴν τινὰ κυρίως καί ἡρεμον κατάστασιν τοῦ μαγνητιζομένου δηλοῦσα – ἴσως δίδεται ἄλλος προσφυέστερος ὄρος, ἐμένα ὅμως λανθάνει». Ὁ Κουμανοῦδης, στῆ *Συναγωγή νέων λέξεων*, ἀποδίδει στὸν Πολυζωΐδη καί στὸ συγκεκριμένο αὐτό κείμενο τὴν πρώτη χρῆση τοῦ ὄρου ὑπνοθασία. Ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης, μεταφράζοντας τὸν Μεσγέρο, χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *ὑπνοπλάνησις*, πού ταιριάζει καί στὴν ἀρνητικὴ, ἐναντι τοῦ «μαγνητισμοῦ», θέση του πού προανέφερα, ἀλλὰ σὲ ὑποσημείωση ἐπεξηγεῖ: «ἢ ὑπνοθατία. Οὕτως ὀνομάζεται ἡ νοσώδης κατάστασις ἐκείνων, οἵτινες κοιμώμενοι περιπατοῦσι καί πολλά ἔργα αὐτῶν ἐκτελοῦσι, χωρὶς νὰ ἐνθυμούνται τι ὅταν ἐξυπνήσουν»· ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται καί στὸ χωρίο πού ἐρμηνεύει τό φαινόμενο: «ἢ ὑπνοπλάνησις δέν εἶναι ἄλλο τι εἰ μὴ ζωηρότατον ἐνύπνιον, καθ' ὃ πᾶσαι μὲν αἱ λοιπαὶ δυνάμεις τῆς ψυχῆς ἡρεμοῦσιν, ἢ δὲ φαντασία ἐξ ἐναντίας τὸν τόπον τοῦ λογικοῦ ἐπέχουσα, τὰς ἐκουσίας πράξεις φέρει εἰς ἐργασίαν» ... «ἢ μαγνητικὴ καλουμένη ὑπνοπλάνησις, τὴν ὁποῖαν ἀκολουθεῖ ἡ προφητικὴ δύναμις, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὑπὸ ἀδιακόπων ἐρεθισμῶν ἄκρως θερμανθείσης φαντασίας»²³.

Τό τρίτο κείμενο («Ἐκθεσις περὶ τοῦ Ζωικοῦ Μαγνητισμοῦ», τχ. 4, 1 Ἰουλίου 1818)²⁴ εἶναι, ὅπως καί πάλι ὑποσημειώνει ὁ Πολυζωΐδης, «Εἰσαγωγή εἰς μίαν εὐτυχούς Μαγνητικῆς Θεραπείας περιγραφὴν», τοῦ Ὁλλανδοῦ Van Chert, τὴν ὁποῖα μεταφράζει ἀπὸ τὴν γερμανικὴ δημοσίευσή της στὰ *Ἀρχεῖα Μαγνητισμοῦ*. Τώρα ὁ Πολυζωΐδης φαίνεται ἀκόμη περισσότερο πεπεισμένος γιά τὴν ὀρθότητα τῆς μαγνητιστικῆς θεωρίας καί πρακτικῆς: «Ἡ παρούσα τοῦ χρόνου περίοδος εἶναι ἐκείνη τῆς Σοφίας καί τῆς θαθείας τῶν πραγμάτων ἐρεῦνης, ἐξ ἧς πᾶν ἵχνος ἀπάτης εἶναι ἐξωρισμένον· ὅθεν καί ὁ Ζ[ωικός]

23. Ἰωάννου Δανιήλου Μεσγέρου, *Ἱατροφιλοσοφικὴ Ἀνθρωπολογία*, ὁ.π., σ. 54.

24. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, τ. Η', 1818, σ. 349-359.

Θανάσης Καράβατος

Μ[αγνητισμός] υπό τών νῦν σοφῶν τῆς Γερμανίας ἀνδρῶν πρεσβευόμενος μακράν τοῦ νά ἦναι πλάνης τινός ἀποκύημα οὐδέ τήν παραμικράν ἀμφιβολίαν παρέχει». Μέ τό ἄρθρο αὐτό εἰσάγεται ἡ διάκριση μεταξύ τῆς νέας ἀντίληψης γιά τόν «ζωικό μαγνητισμό» (Puységurd) καί τοῦ «μεσμερισμοῦ».

Τά ἐπόμενα δύο ἄρθρα εἶναι παρμένα ἀπό τό τεῦχος 3 τῶν *Annales du magnétisme animal* (ἀπό γερμανική τους μετάφραση): «Περί τοῦ Δαιμονίου τοῦ Σωκράτους» (τχ. 15, 1 Αὐγούστου 1818)²⁵ καί «Περί τῆς ὀξυδερκείας τῶν ὑπνοβατῶν» (τχ. 18, 15 Σεπτεμβρίου 1818)²⁶. Στό πρώτο προσθέτει: «Ἡ κατά τό 1815 ἔτος εἰς Παρισίους συστηθεῖσα γενναία τοῦ Ζ.Μ. ἐταιρεία (Société du magnétisme), προεδρεύοντος τοῦ Μαρκέζου Puységurd, σπεύδει μέ μέγαλον ζήλον εἰς τήν στερέωσιν καί ἔκτασιν αὐτοῦ τοῦ μεγάλου καλοῦ, καθῶς γίνεται δῆλον ἀπό τά περιοδικῶς ἔκτοτε φανέντα Χρονικά των, τῶν ὁποίων καί οἱ Γερμανοί δέν ἔλλειψαν νά ἀναφέρωσιν εἰς τά παρ' αὐτῶν ἤδη ἐκδιδόμενα Ἄρχεια τοῦ Ζ.Μ.» ... «μεταξύ αὐτῶν συναπαντῶνται Φιλολογικά, καί θεραπειῶν διαφόρων περιγραφαί, αἱ ὁποῖαι κινουσι τήν περιέργειαν καί τόν θαυμασμόν εἰς ἄκρον βαθμόν. Τοιαύτας τινάς (τουλάχιστον τάς πλέον ἀξιολόγους) μ' ἐφάνη καλόν καί αὐθις εὐκαίρως νά κοινοποιήσω διά τοῦ Λ. Ἐρ. εἰς ἐκείνους, ὅσων τά ὦτα καθαρισθέντα συνείθισαν πλέον ν' ἀκούωσι θαυμάσια ἀποτελέσματα, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, ἀληθῆ πράγματα, καί διά τούς ὁποίους μόνον ἡ, κατά τόν τόπον τῆς τῶν Ἀρχαίων Μυστηρίων εἰσόδου, ἐπιγραφῆ πάλαι ποτέ ἔλεγεν, ἀποκλείουσα τούς βεβήλους: "φθέγγομαι οἷς θέμις ἐστί, χεῖρας δ' ἐπίθεσθε βεβήλους"». Στό ἄρθρο αὐτό συμπαραθέτει τήν «Θεραπεία σκληρύνσεως τοῦ ἥπατος μιᾶς Γυναικός ὑπό de Lausanne»²⁷.

Στό δεύτερο ἄρθρο, πού ἀρχίζει μέ τήν διάκριση μεταξύ «Μεσμερισμοῦ» καί «Πουϋσεγουϊρισμοῦ», ὁ Πολυζωίδης προσθέτει τή «Θεραπεία περιπεπλεγμένης τινός χρονικῆς ἀσθενείας ὑπό de Lausanne»²⁸, πού θά κλείσει μέ τή σημείωση: «Τοιαῦτα τά κατά τόν Ζ.Μ. τεράστια, ὅσα διά τήν *τελευταίαν* φοράν ἐδυνήθην νά μεταφράσω καί νά κοινοποιήσω εἰς τούς ὁμογενεῖς μου». Μέσω τῶν ἄρθρων αὐτῶν ἐμπεδώνεται ἡ ὑπέρ τοῦ «νέου μαγνητισμοῦ» στάση τοῦ Πολυζωίδη.

Τά κείμενα τοῦ Διονυσίου Ζαγορίου

Ἀκολουθοῦν (Ὀκτώβριος-Νοέμβριος 1818) οἱ δύο συνέχειες τοῦ ἄρθρου «Περί Μαγνητισμοῦ»²⁹, τό ὁποῖο ἐπιλέγει, μᾶλλον ἐπιτυχέστερα ἀπό τόν ἐνθουσιῶδη νεαρό Πολυζωίδη, νά μεταφράσει ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Ζαγορίου.

25. στό ἴδιο, σ. 404-407.

26. στό ἴδιο, σ. 505-508.

27. στό ἴδιο, σ. 407.

28. στό ἴδιο, σ. 508.

29. στό ἴδιο, σ. 549-557 καί 605-613.

Ἡ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ

Στό κείμενο προτάσσεται τό ακόλουθο σημείωμα τοῦ ἐκδότη: «Ὁ ἐλλόγιμος κύριος Ἄ. Πολυζωΐδης διά τῶν ὄσων, *ὑποκλέπτων ἐκ τῶν μαθημάτων του καιρόν* πρὸς χάριν καί ὄφελος τοῦ γένους ἐκήρυξεν διά τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ περί Μαγνητισμοῦ, ἐκίνησεν τήν *περιέργειαν* πολλῶν λογίων καί φιλομαθῶν ὁμογενῶν, οἱ ὅποιοι *ζητοῦσι νά μάθωσι* καί τι μερικώτερον περί τῆς ὕλης ταύτης. Ὁ κύριος Διονύσιος ὁ ἐκ Ζαγορίου, γνωστός ἤδη καί δι' ἄλλων αὐτοῦ εἰς τόν Ἀ.Ε. Διατριβῶν, ἀνέλαβε τόν κόπον τῆς ἐκπληρώσεως τῆς περιεργείας τῶν ἀναγνωστῶν, μεταφράσας ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ τό ακόλουθον ἄρθρον». Μοιάζει νά εἶναι πλέον ἄρθρο κατά παραγγελία τοῦ περιοδικοῦ, καί ἡ ἀναφορά σέ «τί μερικώτερον» γίνεται μᾶλλον γιά νά μή «θιγῆι» ὁ νεαρός Πολυζωΐδης. Διότι εἶναι γενικό ἄρθρο πού ἐκθέτει τήν θεωρία καί τήν θεραπευτική πρακτική τοῦ «νέου μαγνητισμοῦ». Γι' αὐτό καί ὁ μεταφραστής ὑποσημειώνει ὅτι «κατ' ἀρχάς, ἐπί τοῦ Μεσμέρου δηλ. καί μετά ταῦτα, ἔγιναν μαγνητισταί καί ἄνθρωποι *ἀμαθεῖς καί κακοήθεις*, οἱ ὅποιοι ἔκαμαν πολλάς καταχρήσεις, ὅθεν ἐδυσφημήθη ὁ Μαγνητισμός καί ἔτι καί ἀπηγορεύθη πολλαχοῦ», καθώς ἐπίσης καί ὅτι «αἱ διά τῶν χειρῶν, ποτέ μὲν ἐγγύθεν, ποτέ δέ καί μακρόθεν γινόμεναι ψηλαφήσεις, τρίψεις, χειρονομίαι, καί τ. ἐπενοήθησαν παρά τοῦ Γάλλου Πουίσεγούς, ἐξ οὗ καί Πουίσεγουρισμός· ὅθεν φανερόν ὅτι καταχρηστικῶς ἤδη ὀνομάζεται Μαγνητισμός, καθότι δέν μεταχειρίζονται πλέον αὐτό τό ὄρυκτόν».

Στό ἄρθρο ὀρίζεται ὁ ζωικός μαγνητισμός ὡς «ἡ εἰς τό *νευρικό σύστημα* καί εἰς τās ἀρχάς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου μετάθασις τινός ρευστοῦ λεπτοῦ καί ἀοράτου ἀμέσως καί ἰσχυρῶς ἐνεργοῦντος, ἣτις γίνεται ἀπό ἕναν ἄνθρωπον εἰς ἄλλον διά τῶν κατά τήν τέχνην ψηλαφήσεων τοῦ σώματος αὐτοῦ». Τό «ρευστό» αὐτό *μοιάζει* μέ τόν ἠλεκτρισμό καί τόν γαλθανισμό διότι ἡ ἐνέργειά του γίνεται διά τῆς εἰσόδου «λεπτοῦ δραστικοῦ ρευστοῦ εἰς τὰ σώματα», *διαφέρει* ὅμως διότι ἡ «διάθασις» ἐδῶ δέν εἶναι «περαστική» ἀλλά «διαμένουσα», ὥστε νά ἀναμιγνύεται μέ τήν «ἐσωτερικήν ἀρχήν τῆς ζωῆς», ἡ ὁποία καί «ἐπαυξάνεται». «Τά ἰδιαιτέρα ἀποτελέσματα τοῦ Μαγνητισμοῦ δέν φανερόνται ἀναγκαίως εἰς πάντα ἀσθενή, ἀλλ' εἰς τινας μόνον κατά τήν διάφορον ἐπιδεκτικότητα, τήν σωματικήν καί ψυχικήν αὐτῶν διάθεσιν, κατά τούς διωρισμένους βαθμούς τῆς μαγνητικῆς ἐνεργείας, καί κατά τινας περιόδους» ... «*Ἡ χρῆσις τοῦ Μαγνητισμοῦ ὡς μέσου θεραπευτικοῦ εἶναι περιορισμένη ἕως τοῦ νῦν εἰς τὰ νευρικά μόνον πάθη*».

Στό τεῦχος τῆς 15 Ἰανουαρίου 1819 δημοσιεύεται ὁ «Βίος τοῦ Μεσμέρου μεταφρασθεῖς ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπό Διονυσίου Ζαγορίτου»³⁰. Σύμφωνα μέ τό ἄρθρο, ὁ Mesmer εἶναι ἕνας «ἐκ τῶν περιφήμων ἰατρῶν» πού βασίστηκε στήν ἐπίδραση τῶν πλανητῶν καί στήν παρατήρηση τῶν «περιοδικῶν μεταβολῶν» στόν ἄνθρωπο, ἀποδίδοντας αὐτή τήν ἐπιρροή σέ «ἕνα λεπτότατον ρευστόν», διάχυτο ἀλλά καί σωματικό. Ὁ Διονύσιος Ζαγορίτης, στίς ὑποσημειώ-

30. τ. Θ', 1819, σ. 63-72.

Θανάσης Καράβατος

σεις του, αποδέχεται, τουλάχιστον, τήν επίδραση του Κρόνου και του Δία και αναφέρεται στην επίληψία. Σύμφωνα πάντα με τό άρθρο, ὁ Μεσμέρος ὁδηγήθηκε στὸν ζωικό μαγνητισμό καὶ ἀσχολήθηκε «εἰς τό νά παρατηρήσῃ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἐπιρροῆς εἰς τόν δρόμον καί τήν ἴασιν τῶν παθῶν». Γίνεται ὁμως μνεῖα καί τῆς «φαντασιοπληξίας», τῆς «φήμης» ἀλλά καί τῶν διώξεων ἐναντίον του. Ὅμως, «εἶναι ἀληθινόν ὅτι μήτε αὐτός ὁ Μεσμέρος κατ' ἀρχάς δέν ἦτον ὡς πρὸς τήν θεωρίαν τοῦ μαγνητισμοῦ εἰς τήν αὐτὴν στάσιν, εἰς τήν ὁποίαν ἤδη εὐρίσκεται ὁ μαγνητισμός». Ὁ Puységur εἶναι αὐτός πού συνέβαλε στή διαμόρφωση ἑνός «διορθωθέντος ζωικοῦ μαγνητισμοῦ».

Στό ἄρθρο ἐπιχειρεῖται μιὰ ἐξήγηση θάσει τῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς γιά τό *νευρικό σύστημα*. Εἶναι εὐγλωττῆ ἢ ὑποσημείωση πού προσθέτει ὁ Διονύσιος πρὸς τό τέλος αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας: «Ὁμολογῶ ὅτι τό πολὺ μέρος αὐτῶν εἶναι, τουλάχιστον εἰς ἐμέ, σκοτεινά, καί τοῦτο ἢ διότι εἶναι *διανοίας ἀναπλάσματα*, ἢ διότι εἶμαι *ἄπειρος τῆς ἱατρικῆς*, ὅθεν ἐξήγησα τὰ περισσότερα κατὰ λέξιν· καί διὰ τοῦτο ἐπρόσθεσα πολλακίς καί αὐτὴν τήν Γερμανικήν λέξιν, ὅταν δηλ. εἶναι πολύσημος· σημειῶ δέ ὅτι ἡ λέξις *θεραπεία* λαμβάνεται ἐνταῦθα ἀντί τοῦ κατὰ τούς Γάλλους *traitement*, οὐχί δέ ἀντί τοῦ *ἴασις* καί οὕτω καί τό *θεραπεύω*». Τό ἄρθρο κλείνει μέ τίς ἀλλαγές τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τόν Puységur: τώρα πλέον, στοὺς μαγνητιζόμενους, «αἱ ἐγειρόμεναι κρίσεις ἦσαν γαληναῖαι» καί οἱ ἄρρωστοι παρουσιάζονταν μέ «ἄκραν εὐεξίαν». Ἔτσι, ἡ μέθοδος τοῦ «ποτέ Μεσμερικοῦ σχολείου», πού ἐνεργοῦσε μόνο φυσικῶς, ἐνώθηκε μέ τήν «μέθοδον ἄλλου τινός σχολείου, τό ὁποῖον ἐγένεον εἰς τό Λυών καί Ὀστένδαν», γιά «νά παράγῃ ὅλας τὰς ἐνεργείας (ἢ ἀποτελέσματα) τοῦ μαγνητισμοῦ *μόνον ψυχικῶς*, διὰ τῆς ἐπιστηρίζεως στερεᾶς θελήσεως εἰς τόν ἄρρωστον, αὐτό δέ τό σχολεῖον ὠνομάσθη *des Spiritualistes*, δηλ. *τῶν πνευματικῶν ἢ ψυχικῶν*».

Ὁ διάλογος

Ὁ Νικόλαος Σεργίου, πού σπουδάζει ἱατρική «ἐν Παυῖα», ἀπευθύνει τήν πρώτη του «Ἐπιστολή» (τχ. 8, 15 Ἀπριλίου 1819)³¹ στὸν «φίλον του Δημήτριον Νίτσον Ἰωαννίτην», ὁ ὁποῖος, τήν ἐποχὴ αὐτῆ, βρίσκεται ἐπίσης «ἐν Παυῖα», ὅπως καταγράφεται σέ κείμενό του πού τελειώνει στήν ἀκριβῶς προηγούμενη σελίδα τοῦ ἴδιου τεύχους τοῦ *Λόγιου Ἑρμῆ*. Ὁ Δημήτριος Νίτσος, ὅπως προανέφερα, ἀσχολεῖται μέ τήν χημεῖα καί τήν φαρμακευτική.

Ὁ Σεργίου γράφει πῶς δέν ἔχει σκοπὸ νά ἐμπλακεῖ σέ ἔριδες, οὔτε νά ἀναιρέσει, οὔτε νά ἀναλύσει «τά παρὰ τῶν πολυμαθῶν ὁμογενῶν μας *χάριν περιεργείας ἐκδοθέντα*», κι αὐτό ἐπειδὴ «ἡ δύναμις [του] δέν τό συγχωρεῖ· θέλει μόνο νά κοινολογήσῃ τίς ἀμφιβολίες του, ἂν δηλαδὴ πρόκειται γιά

31. στό ἴδιο, σ. 297-304.

Ἡ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ

ἀπάτη κι ἂν τό «σύστημα» βασίζεται στόν «ὀρθόν λόγον». Ἦδη ὁμως, ἀπό τήν ἀρχή, παρατηρεῖ ὅτι οἱ δημοσιευμένες στόν *Λόγιο Ἑρμῆ* μεταφράσεις περὶ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ, τοῦ φέρνουν στό νοῦ τό λατινικό *Nihil est tam absurdum*. Καί σπεύδει νά ἀπευθυνθεῖ παρακάτω, ἐμμέσως πλήν σαφῶς, στήν ιδιότητα τοῦ παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς του: «Ποῖος, φίλε, δέν βλέπει τό ἄτοπον τοῦ συστήματος; τίς χρεῖα λοιπόν εἰς τό ἐξῆς *φαρμάκων, φαρμακοπῶλων*; αὐτοῖ ἄς κλείσωσι τὰ ἐργαστήριά των, οἱ Χημικοί καί οἱ Ἴατροί ἄς καύσωσι τὰ βιβλία των· ἐπειδὴ ὁ Ζ.Μ. φθάνει εἰς ὅλα· αὐτός εἶναι τό γενικόν ἱατρικόν διαχύνον τήν ζωὴν εἰς τήν ὑγείαν».

Ἡ βασική ἐπιχειρηματολογία τοῦ Σεργίου ἀντλεῖται ἀπό τίς ἐναντίον τοῦ μαγνητισμοῦ θέσεις, πού ἦταν ιδιαίτερα ἰσχυρές στήν Ἰταλία. Γι' αὐτόν, τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ ὀφείλονται στή φαντασία τῶν ἀρρώστων: «Δέν εἶναι διόλου παράδοξον ἐάν τό ἐδέχθησαν μερικοί ὡς νέον σύστημα, καί ἐάν δι' αὐτοῦ ἔγιναν ἱατρεῖαι· ἀλλ' εἰς ποίους; *εἰς γυναῖκας, εἰς ὑποχονδριακοὺς, εἰς νευρικές ἀσθενείας*, εἰς τὰς ὁποίας ἡ Ἰατρική ὀλίγον ὠφελεῖ καί εἰς τὰς ὁποίας ἡ φαντασία ἐνίστε ἀποκαθίσταται ἄριστος ἱατρός, καί θεραπεύει τὰς πλέον ἀνιάτους νόσους· εἰς τοῦτο ἔχομεν ἄπειρα παραδείγματα εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Ἰατρικῆς, καί εἰς αὐτόν τόν ἴδιον Μέσμερον ἔχομεν πολλὰς θεραπείας *διὰ μόνης τῆς θεραπείας*, καί ὄχι διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Μαγνητισμοῦ»... «ἴσως μέ καιρόν ἐάν οἱ ἀπόστολοι τοῦ τοιοῦτου συστήματος σμικρύνωσι τήν ζωοποιόν αὐτοῦ ἀρχήν, καί δώσωσιν ἄλλην τινά ἐξήγησιν τοῦ συστήματος, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν διωρθώσωσι τὰ ἄτοπα καί τὰς φλυαρίας, καί δέν καταστήνωσι τήν Ἰατρικὴν ἐργόχειρον τῶν λαοπλάνων, ἴσως, λέγω, τότε λάβη γενικὴν ψήφον, καί εὖρη ὑπερασπιστὰς πεπαιδευμένους ἄνδρας».

Ἐμμέσως, μέ «Ἐπιστολή», καί αὐτός, πρὸς τόν «φίλον καί ἐξάδελφόν» του Δ. Νίτσο, ἀπαντᾷ ὁ Διονύσιος Ζαγορίτης (τχ. 24, 15 Δεκεμβρίου 1819)³². Θεωρεῖ ὅτι στήν Ἰταλία «δέν εἶναι πολὺ εὐκόλον νά πληροφορηθῆτε περὶ τούτου τοῦ ἀντικειμένου», γεγονός πού δυσχεραίνεται καί ἀπό τήν ἄγνοια τῆς γερμανικῆς γλώσσας· γι' αὐτό καί τόν προτρέπει νά διαβάσει τὰ γαλλικά συγγράμματα πού τοῦ ὑποδεικνύει. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ εἶναι «οἱ πλειότεροι, παρήλικες ἢ ἀμύητοι αὐτοῦ» καί «ἐνῶ οἱ μαγνητισταὶ προβάλλουσι *πράγματα*, οἱ ἐναντίον προβάλλουσι *λόγους*». Ἀλλά «μόνη ἡ ἔταιρεία τοῦ Puyssegur συνίσταται ἀπὸ μέλη 184 εἰς τό Strasburg, οἵτινες εἶναι ὄλοι ἱατροί». Καί γιὰ νά ἀκυρώσει τό ἐρώτημα τοῦ Σεργίου, πού *εὐστοχα ἀπευθυνόταν στήν ιδιότητα τοῦ Νίτσου καί τὰ συντεχνιακά του συμφέροντα*, γράφει: «γίνεται φανερόν ὅτι ὁ μαγνητιστής πρέπει νά εἶναι ἔμπειρος ὄχι μόνον τῆς βοτανικῆς, ἀλλὰ καί τῆς φυσιολογίας καί παθολογίας, καί συντόμως εἰπεῖν δέν ἠμπορεῖ νά γείνη μαγνητιστής χωρὶς νά εἶναι ἔμπειρος τῆς ἱατρικῆς». Γιὰ ὅλα αὐτά τόν καλεῖ: «ἂν δέν δύνασαι νά προσθέσης τήν ψήφον

32. στό ἴδιο, σ. 921-930.

Θανάσης Καράβατος

σου»... «έπεχε τουλάχιστον τήν κρίσιν σου, διά νά μή βιασθῆς ἄλλοτε νά ἄσης παλινωδίαν».

Στό τεύχος τῆς 15 Σεπτεμβρίου 1820 ὑπάρχει εὐθεία πλέον «Ἀπόκρισις παρά τοῦ ἐν Παυῖα Νικολάου Σεργίου»³³. Διαμαρτυρόμενος γιά ὅσα περί Ἰταλίας ἀνέφερε ὁ Διονύσιος Ζαγορίτης γράφει: «Ἀλλά πού μᾶς ἐνόμισεν ὁ ἄνθρωπος, εἰς τό Ζαγόρι, ἢ εἰς κανέν ἄλλο χωρίον τῆς Ἑλλάδος;»... «Φαίνεται ἐκ τῶν εἰρημένων, ὅτι λανθάνει τόν ὁμογενή ἢ πλουσιότης τῶν ἐν Ἰταλία βιβλιοθηκῶν, καί ἡ εὐκολία τό νά ἔχωμεν ἐδῶ συγγραφεῖς κάθε ἔθνους ἀνήκοντες εἰς τήν ἐπιστήμην μας, καί διά τοῦτο μᾶς νομίζει πάντη ἔλλειπτεῖς ζωικο-μαγνητικῶν εἰδήσεων». Ἕλλησθε, κι ὁ ἴδιος μπορεῖ νά ἀπαριθμήσει «ὑπέρ τούς διακοσίους πεπαιδευμένους ἄνδρας ἐναντίους». Δέν θά παραλείψει βέβαια νά ἀναφέρει ὅτι οἱ ἔπαινοι ὑπέρ τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ προέρχονται ἀπό «ἐνθουσιασμόν παράλογον». Τί εἶχε γίνει παλαιότερα μέ τό «Βροβουνικό σύστημα»³⁴; «δέν ἠπατήθησαν τά μεγαλύτερα πνεύματα τοῦ τότε καιροῦ ἀπό τās διδασκαλίας τοῦ Σκοτζέζου;». Καί τή φορά αὐτή θά ἐπανέλθει στίς «ιάσεις διά τοῦ Z.M. τό πῶς καί εἰς ποίους». «Ὅμοφώνως ὅλοι οἱ Ζωικο-μαγνητισταί λέγουσιν, ὅτι οἱ ἀσθενεῖς οἵτινες μέλλουσι νά μαγνητισθῶσι πρέπει νά ἦναι ἀδύνατοι, νά ἔχωσι τό νευρικό σύστημα τοιοῦτον, ὥστε εὐκόλως νά αἰσθάνωνται τήν ζ[ωικήν] μαγνητικήν δύναμιν· διά τοῦτο προκρίνουσι *παιδία*, ἢ *γυναῖκας*, αἱ ὁποῖαι εὐκόλως ὑποφέρουσι φυσικῶς καί ἠθικῶς, κατ' ἐξοχήν δέ ὅταν εἰσίν ἀσθενεῖς, τούς ἐκλέγουσιν ἀπό τήν κλάσιν τοῦ λαοῦ, ἐπειδή πιστεύουσιν εὐκόλως»... «Ποῖος τῶν ἰατρῶν ἀγνοεῖ τās ἀσθενείας προξενουμένας ἐνίοτε ἐκ μόνης τῆς *ἐπιθυμίας*;»... «Πόσας ἄλλας ἱστορίας ἰατρειῶν δέν ἔχομεν ἐκ μόνης τῆς πρὸς τόν ἰατρόν τοῦ ἀσθενοῦς *ἐμπιστοσύνης*, *πίστεως* καί *θάρρους*, ἅς μᾶς προβάλλουσι οἱ μαγνητισταί ὡς ἀναγκαίαις διά τήν ἴασιν κατὰ τό μεσημερικό σύστημα; τά *καταπότια ἐξ ἄρτου κατασκευαζόμενα*»³⁵ τοῦ Ridlin καί Βοερραβίου ποίαν δύναμιν εἶχον,

33. τ. Ι', 1820, σ. 555-569.

34. Σχετικά μέ τόν ἀναφερόμενο ἐδῶ «ἐνθουσιασμό» γι' αὐτό τό ἱατρικό δόγμα τοῦ 18ου αἰῶνα, εἶναι χαρακτηριστική ἡ πληροφορία πού μᾶς ὑπενθυμίζει μιά ἐξ ἴσου ἐνθουσιῶδη σύγχρονη τεχνοκρατική τάση διάγνωσης μέσω computers: «Ἐνθερμοὶ προσήλυτοι τοῦ Βροβουνισμοῦ θέλουσι προσπαθῆσαι θραδύτερον ν' ἀναπτύξωσι μεγάλως τās συνεπειάς τῶν ἀρχῶν τοῦ διδασκάλου, καί θέλουσι δυνηθῆ τῇ βοηθείᾳ τοῦ περιωνύμου πίνακος τοῦ ὑπό τοῦ Lynch ἐπινοηθέντος, νά θέτῃσι τήν διάγνωσιν καί τήν θεραπείαν νόσου τινός, οἰασδήποτε, μετά τοσαύτης εὐκολίας, μεθ' ὅσης ποιούσι πολλαπλασιασμόν τινά διά τοῦ Πυθαγορείου πίνακος»: *Ἐπιτομή Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς ὑπό J. Bouillet, μετενεχθεῖσα καί διαφόροις συμπληρώμασι πλουτισθεῖσα ὑπό Νικολάου Π. Παρίση*, Ἀθήνα 1884.

35. Φάρμακα placebo. Ἱπποκρατική εἶναι ἡ ἀντίληψη γιά τό θεραπευτικό «κύρος» καί τήν «πατερναλιστική φροντίδα» τοῦ γιατροῦ, πού μεταδόθηκε στή συνέχεια μέ τόν Γαληνό. Τό *Quincy's Lexicon* (1787) ἀναφέρει τή χρήση placebo ὡς «μιά κοινή στήν ἱατρική μέθοδο». Βλ. M. C. Rawlinson, «Truth-Telling and Paternalism in the Clinic:

Ἡ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ

εἰμή τήν τοῦ ἀσθενοῦς πρός τόν ἰατρόν πίστιν;» Στό τέλος, συμβουλεύει τόν συνομιλητή του «νά σπουδάζη βιβλία ὠφελιμότερα» καί «νά ἀπομακρύνηται τῶν παραλόγων θεωριῶν τοῦ μαγνητισμοῦ».

Ὁ διάλογος θά κλείσει μέ τήν «Ἀπάντησιν εἰς τά κυριώτερα τῶν ὄσα κατά τοῦ συστήματος τοῦ Ζ.Μ. ὁ κύριος Ν.Σ. διά τοῦ Λ.Ε. ἐξέδωκεν. Ἐν Βιέννῃ παρά Διονυσίου» (τχ. 21, 1 Νοεμβρίου 1820)³⁶. Ἐξέδωκεν ὁ Διονύσιος Ζαγορίτης ὀχυρώνεται πίσω ἀπό τό ρόλο τοῦ μεταφραστή: «ἂν καί ἀπ' ὅσα ἐγώ διά τῆς ἐφημερίδος ἐξέδωκα, ἐν μόνον εἶναι καθ' αὐτό ἰδική μου διατριβή ἐν εἴδει ἐπιστολῆς, τά δέ λοιπά εἶναι μεταφράσματα» ... «ἐγώ ἐξέδωκα ὀλίγα τινά περί τοῦ Ζ.Μ. ὄχι ἐπί σκοπῶ νά διδάξω τό γένος, καθὼς λέγει ὁ κύριος Νικόλαος, ἀλλά νά κινήσω τήν περιέργειαν τῶν φιλομαθῶν εἰς πρᾶγμα, διά τό ὅποιον γίνεται τόσος κρότος καί τόση λογομαχία εἰς τήν Εὐρώπην» ... «Ἄν ἐγώ εἶπον ὅτι ὁ μαγνητιστής χρεῖα νά εἶναι καί τῆς ἰατρικῆς ἐμπειρος, τοῦτο δέν εἶναι ἰδικόν μου δόγμα, ἐγώ δέν εἶμαι μήτε μαγνητιστής μήτε ἀπλῶς ἰατρός». Ὅσο γιά τίς ἀρνητικές στάσεις ἔναντι τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ, παράδειγμα τό φάρμακο «ἰπεκακουάνα»: «τό τόσον ἀξιόλογον ἐμετικόν», ὄχι μόνο τό ἀποδοκίμασαν ἀλλά καί τό θεώρησαν ἄχρηστο καί ἐπικίνδυνον, μέχρι καί ἡ διοίκηση ἐξέδωσε διάταγμα «ὥστε νά τιμωρῆται θεράως ὅστις ἰατρός ἤθελεν ἀποδειχθῆ ὅτι τό μεταχειρίζεται, ἢ ὅστις πραγματευτής πωλῆ αὐτό». Τό φάρμακο αὐτό ξαναδοκιμάστηκε καί «εἰσήχθη ἡ χρῆσις αὐτοῦ»· ἂν λοιπόν «μέ ὅλην αὐτήν τήν εὐκολίαν ἀπεδοκίμασθη ἡ ἰπεκακουάνα, τί θαυμαστόν ἂν ἄλλοι δέν ἀποδέχονται τόν Ζ.Μ. ὁ ὁποῖος δέν εἶναι τόσον εὐκόλον νά δοκιμάζεται;»

«Τί πρακτέον λοιπόν ἂν πολλοί μὲν αὐτόν ἀποδέχονται, πολλοί δέ οὐχί;». Στό ἐρώτημα ὁ Διονύσιος ἀπαντᾷ: «Ἐγώ ὁμολογῶ ὅτι κυρίως βεβαιότης εἶναι ἡ ἐποπτική, καί ὅτι αὐτόπτης θεραπείας διά τοῦ μαγνητισμοῦ δέν ἔγινα, ὥστε νά ἔχω αὐτήν τήν βεβαιότητα· ἱστορικός ὅμως βεβαιότητος (ἐκτός τῶν δύο, τὰς ὁποίας εἰς τά Ἰωάννινα ἔλαβον, ὅταν ἐκεῖ διετρίβον) ἔχω τὰς ἐξῆς: α') ὁμογενῆς πεπαιδευμένους, πολυμαθῆς μάλιστα καί ἀγχίνους, οὐχί δέ μωρόπιστος, μέ ἐβεβαίωσεν ἐνταῦθα ὅτι ἔγινεν αὐτόπτης τοιαύτης θεραπείας εἰς ἀπηλπισμένον πάθος τῆς σύριγγος λεγομένης, ἣτις ἐγένετο παρά τινος τῶν περιφημοτέρων ἰατρῶν, ὅστις εἶναι ἐνταυτῶ ἐμπειρος καί τοῦ μαγνητισμοῦ», καί συνεχίζει ἀπαριθμώντας καί ἄλλες, ἀνάλογες περιπτώσεις. Καί καταλήγει: «τόν μὲν κύρ Ν. εὐχαριστῶ διά τὰς καλὰς συμβουλὰς, ἂν καί ἐγώ δέν κατέγινα πολύ εἰς τά τοιαῦτα, καθότι μήτε εἶχον σκοπὸν νά γείνω

Philosophical Reflections on the Use of Placebo in Medical Practice», στό L. White - B. Tursky - G. E. Schwartz (ἐπιμ.), *Placebo. Theory, Research and Mechanism*, Λονδίνο, The Guilford Press N.Y., 1985.

36. τ. Γ', 1820, σ. 654-661.

Θανάσης Καράβατος

μαγνητιστής. Πρός δέ τόν άναγνώστην είναι περιττόν νά είπω ότι τό νά μή ύπάρχη ή νά μή άληθεύη τό σύστημα του Z.M. είναι πολύ πλέον έπιθυμητόν εις εκείνους, όσοι αυτόν δέν έδιδάχθησαν, όθεν μήτε πρέπει νά προσμένη νά άκούση παρά τών τοιούτων τήν άλήθειαν».

Ούτε ό ένθουσιασμός του νεαρού φοιτητή Πολυζωΐδη, ούτε ή λογισύνη του μεγαλύτερου Διονυσίου Ζαγορίτου άρκούν γιά τήν «μετακένωση» του ζωικού μαγνητισμού-μεσμερισμού. Τό έγχείρημα θά μείνει στό έπίπεδο μιās άπόπειρας, όχι μόνο λόγω τών έπαναστατικών γεγονότων πού έπακολούθησαν. Ό διάλογος μέ τόν αντίθετο ζήλο ενός άλλου φοιτητή δέν παράγει έπιστημονική γνώση. Ίδιαίτερα σέ ένα τομέα τόσο άμφιλεγόμενο όσο ό ζωικός μαγνητισμός, μέ μόνο μέσο τή μετάφραση ξένων δημοσιεύσεων. Μέσω αυτού του διαλόγου όμως, ό Διονύσιος Ζαγορίτης φαίνεται νά άποκτά έπίγνωση ότι δέν άρκει ή λογισύνη του. Άντίθετα, οί νεώτεροι σπουδάζουν ίατρική και έπιθυμούν σφόδρα νά συμβάλουν στό «φωτισμό» του γένους, ό καθένας από τή χώρα όπου βρίσκεται, δηλαδή μέ όσα και ό,τι εκεί προσλαμβάνει: ό μέν Πολυζωΐδης, καθώς ένημερώνεται ό ίδιος και ένθουσιάζεται, στην περιρρέουσα άτμόσφαιρα τής Γερμανίας, μέ τό «περίεργο», τό «θαυματοουργό», τό «νεωτερικά όρθολογικό», ό δέ Σεργίου, καθώς αντίστέκεται, μέ τίς «ίταλικές» του γνώσεις, άποκρούοντας τό «άνορθολογικό». Στο διάλογο, ή διασταύρωση έπιχειρημάτων παρμένων από βιβλία γίνεται άπλή ρητορική άσκηση, πού εύκολα διολισθαίνει και στην έπίκληση συντεχνιακών συμφερόντων, τά όποια βέβαια δέν είναι παντελώς άγνωστα και στόν διάλογο μεταξύ ξένων είδημόνων. Δέν τό άποφεύγει ό Σεργίου όταν άπευθύνεται στόν Δημήτριο Νίτσο, ούτε ό Διονύσιος Ζαγορίτης όταν άνταπαντά.

Παρ' όλα αυτά, μέσω τών δημοσιεύσεων γιά τόν μαγνητισμό του Λόγιου Έρμη, διαχέεται (και από τά δύο αντίπαλα μέρη) στό ευρύτερο κοινό ή άντίληψη γιά την ψυχική συμμετοχή στην ύγεια, τήν άρρώστια και τή θεραπεία, τήν έπιθυμία του άρρώστου, τήν έμπιστοσύνη στό γιατρό, άκόμα και τό φαινόμενο placebo. Κι αυτό δέν είναι καθόλου άσήμαντο εκείνη τήν έποχή.

Πρέπει νά προσθέσω, κλείνοντας αυτό τό άρθρο, ότι ή συζήτηση γιά τόν μαγνητισμό θά επανέλθει στην νεοελληνική έπικαιρότητα κατά τό δευτερομισό του 19ου αιώνα. Αύτή τή φορά, κυρίως, μέσω του πνευματισμού και τών «παράδοξων πνευματιστικών φαινομένων» πού βρίσκονταν τότε σέ έξαρση και στίς δύο άκτές του Άτλαντικού. Θα ύπάρξει και έλληνικός άπόηχος όλων αυτών. Όπως και του ύπνωτισμού πού θα έπακολουθήσει, ως νέα έπιστημονική θεωρία και πρακτική, στό πλαίσιο τής ίατρικής αλλά και τής ψυχιατρικής, ή όποία, μόλις από τήν τελευταία δεκαετία του αιώνα αυτού και μετά, άρχίζει νά άριθμεί τά πρώτα μέλη τής έπιστημονικής της κοινότητας. Τό θέμα προφανώς άπαιτεί ένα ιδιαίτερο, ξεχωριστό άρθρο.

Θανάσης Καράβατος

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ στόν Μωριά:

ἡ φυσιολογία στήν Ἑλλάδα καί ἡ ἀπαρχή
τῆς ἀντιπαράθεσης τῶν ξένων ἐπιστημονικῶν ἐπιρροῶν

Ὁ Ἰωάννης-Βαπτιστής-Γεώργιος-Μαρί Μπορύ ντέ Σαίν-Βενσάν (Jean-Baptiste-Georges-Marie Bory de Saint-Vincent, 1780-1846) καί ἡ σύντροφοί του στό ταξεῖδι ἐπιβιβάζονται στό πλοῖο, στήν Τουλών, στό τέλος τοῦ Γενάρη τοῦ 1829. Φθάνουν στήν Πελοπόννησο, στόν κόλπο τοῦ Ναυαρίνου, στίς ἀρχές Μαρτίου. Ὡς τόν Αὔγουστο ἐπισκέπτονται τήν Μεσσηνία, τήν Λακωνία, τήν Ἀρκαδία καί τήν Ἀργολίδα. Στίς 15 Αὐγούστου ὁ Bory ταξιδεύει γιά τίς Κυκλάδες, τίς ὁποῖες ἐπισκέπτεται καθῶς καί τήν Αἴγινα, τήν Ἀθήνα, τόν Πόρο, τήν Τροιζήνα. Ἐπανέρχεται στό Ναυαρίνο. Τέλος Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους γυρνᾷ στή Μασσαλία. Στήν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καί στά νησιά μόλις ἔμεινε ἑννέα ὡς δέκα μῆνες.

Ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτὴ ἀποστολὴ ἀποδείχθηκε ἓνα δύσκολο ἐγχείρημα: πολλὰ μέλη τῆς ἀρρώστησαν καί δέν μπόρεσαν νά βοηθήσουν στή συλλογὴ (ὁ ἴδιος ὁ Bory ἀναφέρεται στό μοιραῖο κλίμα τῶν δύο Νεαπόλεων, τῆς Νάπολης τῆς Ἰταλίας καί τοῦ Ναυπλίου, τῆς Νάπολης τῆς Ρωμανίας· τότε ἐπίστευαν πῶς οἱ ἀρρώστιες ὀφείλονται στό ἀνθυγιεινὸ κλίμα)· ἄλλα μέλη τῆς ἀποστολῆς ἀποδείχθηκαν ἀνίκανα, ἀναποτελεσματικά ἢ ὑπῆρξαν παντελῶς ἀδρανῆ. Δέν ἐγίναν συλλογές ψαριῶν ἢ ἄλλων θαλάσσιων ζώων. Ὁ Bory, στό Μνημόνιο πού δημοσίευσε, ἐκφράζει τήν λύπη του γι' αὐτὴν τὴν τροπὴ τῶν πραγμάτων. Παρουσιάστηκαν ἐπίσης διχογνωμίες ἢ μᾶλλον τριβές ὅταν ἐπρόκειτο νά συνταχθοῦν οἱ ἐκθέσεις τῶν συλλογῶν καί τῶν παρατηρήσεων. Ὁ Bory πῆρε τὸ μέρος τοῦ Etienne Geoffroy Saint Hilaire, Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας καί μεγάλου ἐχθροῦ τοῦ Cuvier. Ὁ Cuvier, μόνι-

Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ μετάφραση τῆς εἰσήγησης στό Συμπόσιο Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀνακάλυψη τῆς Μεσογείου: Αἴγυπτος, Μωριάς, Ἀλγερία, Ἀθήνα, 8-10 Ἰουνίου 1995.

Κώστας Β. Κριμπάς

μος γραμματεύς της 'Ακαδημίας (ένός εκ των τριών ιδρυμάτων πού είχαν θέσει υπό την αίγίδα τους και την ύψηλή τους επίβλεψη την 'Αποστολή), επιβάλλει δικούς του ανθρώπους ως συντάκτες των εκθέσεων. Μόλις ο Cuvier απέβιωσε, ο Bory δέν ἔχασε καιρό για νά τούς ξεφορτωθεῖ. Πρόκειται για τόν κύριο Valenciennes, τόν ὁποῖο εἶχε δεχθεῖ ὁ Bory, ὑπήκοντας «στήν πρώτη διατύπωση τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ἐπιφανοῦς καθηγητοῦ», τοῦ Cuvier, «ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ὑπέσχετο νά ἐλέγξει τά γραφόμενα τοῦ προστατευομένου του. Ἄλλά οἱ ἀσχολίες τοῦ κ. Valenciennes φαίνεται νά εἶναι τόσο πολυάριθμες ὥστε μέ ὅλη τήν ἀκρίβεια, τήν εὐχέρεια στήν ἐργασία καί τήν δραστηριότητα πού τόν χαρακτηρίζουν, αὐτός ὁ καθηγητής νά μήν βρεῖ μέσα σέ τρία χρόνια τόν καιρό νά συντάξει δύο-τρεις σελίδες»¹, καθυστερώντας ἔτσι για τρία χρόνια τήν τελική δημοσίευση τοῦ τόμου πού ἀφορᾶ στήν Ζωολογία.

Μόλις πέθανε ὁ Cuvier, ὁ Bory ἀπευθύνθηκε στόν Bibron, «ὁ ὁποῖος, πράγματι, δέν εἶναι παρά βοηθός-φυσιοδίφης, ἀλλά ὁ ὁποῖος ἐξ ἄλλου τῶ ὄντι μορφωμένος, φιλόπονος καί εὐσυνείδητος, βρῆκε τόν τρόπο νά διαθέσει ὀκτώ μέρες» για νά ὀλοκληρώσει αὐτό τό ἔργο. Στό κείμενο συναντοῦμε καί ἄλλες προσβλητικές παρατηρήσεις για τόν κ. Valenciennes. Φαίνεται πῶς ἔκαμε λάθος, θεώρησε δηλαδή ἕνα θηλυκό ἄτομο ἑνός γνωστοῦ εἴδους χελώνας ὡς νέο εἶδος. Ἐπίσης χρησιμοποίησε ἄλλο ὄνομα ἀπό αὐτό πού θά ἔπρεπε για ἕνα ἄλλο εἶδος². Ἐχοντας ἔτσι τακτοποιήσει τούς λογαριασμούς τους μέ τόν κ. Valenciennes, ὁ Bory καί οἱ Geoffroy, πατήρ καί υἱός, μαζί μέ τόν Brullé, δημοσιεύουν ἐπί τέλους τόν τόμο πού καθυστεροῦσε. Ἄλλά φαίνεται πῶς τά πράγματα εἶναι ἀκόμα χειρότερα: ἕνα τμήμα τῶν συλλογῶν χάθηκε, κατευθύνθηκε πρὸς ἰδιωτικές συλλογές, καί ὁ Bory μέ πικρία ἀναφέρεται σέ αὐτό. Παρ' ὅλα αὐτά τό ὑλικό πού μελετήθηκε καί οἱ παρατηρήσεις πού κατεγράφησαν εἶναι τόσο πλούσιες καί σημαντικές πού μᾶς κάνει νά ἀναρωτηθοῦμε πῶς ὁ Bory καί οἱ σύντροφοί του μπόρεσαν σέ τόσο θραχύ χρονικό διάστημα νά συλλέξουν ὅλο αὐτό τό ὑλικό καί νά σημειώσουν ὅλες τίς παρατηρήσεις στίς ὁποῖες προβαίνουν.

Ἐο κάρπος τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἄποστολῆς δημοσιεύθηκε ἀπό τό 1832 ὡς τό 1836 σέ τρεῖς τόμους (τέσσερα βιβλία). Ὁ πρῶτος τόμος περιλαμβάνει τήν Ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ (μέ συγγραφέα τόν Bory, 1836). Ὁ δεῦτερος ἕνα τμήμα γεωγραφικό (ἐπίσης τοῦ Bory, 1834) καί ἕνα τμήμα γεωλογικό καί ὀρυκτολογικό (τοῦ Puillon de Bocage καί τοῦ Théodore Virlet, 1833). Ὁ τρίτος τόμος διαιρεῖται σέ δύο ἡμίτομους, σέ δύο βιβλία: ὁ πρῶτος πραγματεύεται τήν Ζωολογία (τό πρῶτο τμήμα του περιλαμβάνει τά Σπονδυλωτά, τά Μαλάκια καί τούς Πολύποδες, ἐκθέσεις τῶν Geoffroy Saint Hilaire, πατρός καί

1. *Expédition Scientifique de Morée (1832-1836). Section des sciences physiques*, τ. III, μέρος 1, *Zoologie*, σ. 58 ὑποσημείωση.

2. *αὐτ.*, δές τίς σημειώσεις στίς σ. 61, 63 καί 64.

Ἡ Γαλλική Ἐπιστημονική Ἀποστολή στὸν Μωριά

υἱοῦ, τοῦ Bibron, τοῦ Bory de Saint-Vincent καὶ τοῦ Deshayes· τὸ δεύτερο τμήμα περιέχει τὰ Ἀρθρόποδα ἀπὸ τὸν Brullé, μόνο τὰ Ὀστρακωτὰ ἀποτελοῦν ἔργο τοῦ F. E. Guérin· δημοσιεύθηκε τὸ 1832). Ὁ δεύτερος ἡμίτομος, δηλαδὴ τὸ τέταρτο βιβλίον, ἀσχολεῖται μὲ τὴν Βοτανικὴ (τῶν Chaubard καὶ Bory de Saint-Vincent· μόνο τὰ Ἀγροστώδη γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Fauché καὶ τὰ Ὀρχοσειδῆ ἀπὸ τὸν Adolphe Brogniart, 1832). Ἐνα τμήμα γιὰ τὶς «Γεωγραφικὲς ἔρευνες τῶν ἐρειπίων τοῦ Μωριά» (ἀπὸ τὸν M. E. Puillon Boblaye, 1836) συμπληρῶνει αὐτὸν τὸν τελευταῖο ἡμίτομο. Ἀργότερα, τὸ 1838, οἱ Chaubard καὶ Bory δημοσιεύουν στὸ Παρίσι μιὰ *Νέα Χλωρίδα τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν Κυκλάδων*. Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα ἀναγνωρίζομε μιὰ προσπάθεια παραγωγῆς μιᾶς συνολικῆς μελέτης τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Αὐτὴ ἢ τὰση παραγωγῆς συνθετικῶν μελετῶν, πού ἀγκαλιάζουν ὅλες τὶς δυνατὲς ὄψεις ἑνὸς θέματος, ἀποτελεῖ ἐθνικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν Γάλλων. Τὸ συναντοῦμε, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν *Ἐγκυκλοπαίδεια*, ὡς τὶς μέρες μας, μὲ τὴν ἔκδοση μνημειωδῶν ἔργων ὅπως ἡ *Ζωολογία* ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ P.-P. Grassé καὶ τὴ δημιουργία τῶν Ἰνστιτούτων Ἐρευνῶν γιὰ τὴν Ἐξέλιξη τοῦ CNRS (τοῦ Γαλλικοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν).

Ἡ ἀθλιότητα, ἡ φτώχεια, μαζί μὲ τὴν σκληρότητα τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ σφράγισαν τὸν χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ὑπόδουλων ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Μιὰ σύντομη ἀναγεννητικὴ πνοή, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, ἀκολούθησε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος καὶ ἡ εἰσβολὴ τῶν αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων τοῦ Ἰμπραήμ, πού ξαναβοῦτηξαν τὸν λαὸ στὴ δυστυχία καὶ στὴν ἀθλιότητα. Μετὰ τὴν πρώτη ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴ συνάντηση μὲ τοὺς πρώτους κατοίκους, ἀπογοήτευση ἀναπόφευκτη καὶ ἀναμενόμενη, ὁ Bory de Saint-Vincent καὶ οἱ σύντροφοί του, κινούμενοι ἀπὸ τὸν φιλελληνισμό τους, ἀνακαλύπτουν σὲ αὐτὸν τὸ λαὸ, πού ζοῦσε στὴν ἀθλιότητα, τὰ ἴχνη τῆς ἀρχαίας δόξας του: «Στοὺς Γαργαλιάνους θὰ ὀλοκληρώναμε τὴν γνωριμία μας μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς καὶ θὰ ἐπανορθώναμε τὴν κακὴ γνώμη πού ἐσηματίσαμε ἀκούγοντάς τους νὰ συκοφαντοῦν, πρὸ πάντων ἐπειδὴ δὲν εἶχαμε συναντήσῃ μέχρι τότε παρά λερούς καὶ ἐνοχλητικούς ἐπαῖτες. Ἀπὸ τὴν Μουζούστα ἀναγνωρίσαμε τὰ ἐνδιαφέροντα κατάλοιπα ἑνὸς ἐνδοξοῦ λαοῦ, στὸν ὁποῖον ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν τὰ σπέρματα ὄλων τῶν λαμπρῶν χαρακτηριστικῶν πού κατέστησαν τόσο δίκαια διάσημους τοὺς προγόνους τους καὶ τόσον ἀγαπητοὺς σὲ μᾶς κατὰ τὴν νεαρὴ μας ἡλικία»³.

Ἄλλωστε ὁ φιλελληνισμὸς φανερώνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου τόμου, τῆς *Ἀφήγησής* τοῦ ταξειδιοῦ. Στὴ δεύτερη σελίδα συναντοῦμε ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Προλόγου τοῦ *Ταξειδιοῦ* τοῦ Chateaubriand: «Συμφορὰ στὸν αἰῶνα, πού καθιστάμενος μάρτυς ἑνὸς ἥρωικοῦ ἀγῶνα, νομίζει πῶς, χωρὶς κίνδυνον

3. *Expédition*, ὁ.π., τ. I, *Relation*, σ. 167.

Κώστας Β. Κριμπάς

καί χωρίς έπιπτώσεις γιά τό μέλλον, μπορεί νά αφήσει νά θυσιαστεί ένα έθνος. Αυτό τό λάθος, ή μάλλον αυτό τό έγκλημα, άργά ή γρήγορα, θά συνοδευθεί από τήν μεγαλύτερη τιμωρία».

Τό τοπίο τής Πελοποννήσου περιγράφεται λεπτομερώς, καθώς καί ή άλλαγή τών έποχών, δίνοντάς μας έτσι ένα οικολογικό σχεδιάσμα του τόπου αλλά καί ύποδεικνύοντας τά αίτια τής απογύμνωσής του. Πρόκειται γιά τήν πρώτη οικολογική περιγραφή αυτού του τμήματος τής Έλλάδας, πού όμως μέχρι σήμερα δέν έτυχε τής προσοχής πού θά άξιζε: «Μέ τήν φύση τών βραχωδών καί γυμνών άκτών της, όπως σχεδόν είναι καί όλες οι άκτές τής Μεσογειακής λεκάνης, πλησιάζει προς τό Νότο μας», τής Γαλλίας, «ένώ τά προεξέχοντα βουνά της τήν κάνουν νά μοιάζει μέ τήν Κεντρική Εύρώπη»⁴.

Υπάρχουν πράγματι δύο χαρακτηριστικά πού δεσπόζουν καί έντυπωσιάζουν: ή καθολική ξηρασία καί απογύμνωση άφενός καί ή ποικιλία τών βιοτόπων άφετέρου. Βρίσκονται «πολλοί τύποι τοπίων. Άμμόδεις καί άνδρες πεδιάδες, πλαγιές άσβεστολιθικές καί απογυμνωμένες, μεγάλες έκτάσεις μέ σκόρπιους άραιούς θάμνους»⁵, «τοποθεσίες μικρού ύψομέτρου, άνισες καί μέ κάλυψη δενδρυλίων όπου δεσπόζουν πολλά είδη λαδανιών»⁶, «πολυάριθμα συστήματα ξυρισμένων βουνών, πού χωρίζουν τήν χώρα, χαράδρες άλλοτε άσβεστολιθικές άλλοτε σχιστώδεις, πού χαράζουν αυτά τά ίδια τά βουνά, καί οι όποιες σπάνια φέρουν θλάστηση» ... «μερικές πεδιάδες περιορισμένης έκτασης, στις όποιες συνωστίζεται μιá θλάστηση συχνά τόσο άρωματική όσο καί πλούσια, δάση βουνίσια», τέλος, «έξαισιες κλειστές πεδιάδες πού ποτίζονται από δροσερά ρυάκια»⁷. Υπάρχουν όμως έπίσης «τά έλατα του Ταυγέτου» καί «στήν κορυφή του» ... «χιόνια πού τόν Ιούλιο δέν είχαν διόλου λιώσει». «Ο Μωριάς», γενικώς, «δέν έχει δάση, υπάρχουν μολαταύτα άρκετά πυκνά» ... «πού καλύπτουν όρεινά τμήματα, άλλοτε όριζόντια, συχνά ποτιζόμενα από χειμάρους πού πέφτουν ως καταρράχτες. Αυτά τά δάση, στά όποια δεσπόζουν πολύ ώραιες βελανιδιές, άρκετά όμοιες μέ εκείνες του Fontainebleau, είναι πλούσια όπως εκείνα, σε έξαισιες τοποθεσίες, σε άπολύτως άγρια μικρά φαράγγια»⁷. Από τήν άλλη μεριά, «οι πολυπληθείς έλαιώνες ζωντανεύουν τόν Ιούλιο από τά τζιτζίκια»⁸.

Τό κλίμα διαφέρει από εκείνο τής Γαλλίας: υπάρχουν μόνο δύο έποχές «τό καλοκαίρι, ή ή έποχή του καύσωνα, καί ό χειμώνας, ή ή έποχή τών βροχών. Η πρώτη άρχίζει τόν Άπρίλιο καί τελειώνει τόν Σεπτέμβριο». Στο διάστημα αυτό δέν υπάρχουν βροχές, αλλά ό Σεπτέμβριος χαρακτηρίζεται από νερο-

4. *Expédition*, ό.π., *Zoologie*, μέρος 2, εισαγωγή, σ. 6.

5. *αύτ.*, σ. 7.

6. *αύτ.*, σ. 15.

7. *αύτ.*, σ. 16.

8. *αύτ.*, σ. 17 καί 24.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ στὸν Μωριά

ποντές, ἀληθινούς κατακλισμούς. Ἔτσι στὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μέ τὸν κακὸ καιρὸ, οἱ χαμηλές κοιλάδες εἶναι κατακλισμένες καὶ οἱ περισσότερες διασχίζονται ἀπὸ ὀρμητικούς χειμάρρους. Τότε σχηματίζονται ἔλη, ἰδίως κοντὰ στὴ θάλασσα, πού ξεραίνονται τελείως μόνο μέ τίς ζέστες τοῦ Ἰουνίου⁹. Σέ δύο περιόδους τοῦ χρόνου βλέπομε τὴν ἀνάπτυξη τῆς βλάστησης: ἡ πρώτη τὸν Μάιο, ὅπου μιὰ δροσερὴ καὶ λάμπουσα βλάστηση σκεπάζει τοὺς λόφους, ἐνῶ οἱ κοιλάδες εἶναι ἀκόμα πλημμυρισμένες μέ νερό. Τότε βλέπομε νά λάμπουν οἱ ἀνεμώνες καὶ χίλιες δυὸ ἄλλες στεφάνες πετάλων μέ ἔντονα χρώματα τίς ὁποῖες ἔρχονται νά ἐπισκεφθοῦν τὰ πρῶτα ἔντομα. Μέ τὸν Ἰούνιο ἀρχίζουν οἱ καύσωνες καὶ ἡ ξηρασία καὶ διαρκοῦν ὅλο τὸ θέρος. Οἱ πρῶτες βροχές τοῦ Ὀκτωβρίου προετοιμάζουν τὸ δεύτερο ξύπνημα τῆς κοιμώμενης φύσης λόγω τῶν μακρῶν καυσῶνων, καὶ μέ τὸ ξαναγέννημα τῆς βλάστησης ἐμφανίζονται πολλὰ λεπιδόπτερα¹⁰.

Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ σύγκριση τῆς Πελοποννήσου τῶν ἀρχῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα μέ τὴν τωρινή, μέ τὰ ἀποξηραμένα καὶ ἀποστραγγισμένα ἔλη καὶ λίμνες, τίς καλλιεργημένες πεδιάδες, τὴν ἐξαφανισμένη ἄγρια πανίδα (ἢ τουλάχιστον τὴν πολὺ περιορισμένη), τὴν ἀύξημένη ἢ μειωμένη κατὰ τόπους δασοκάλυψη. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, γιὰ τοὺς ταξειδιῶτες-μέλη τῆς Ἀποστολῆς, ἡ φτώχεια σέ εἶδη στὴν Ἑλλάδα προξενεῖ ἐντύπωση, τουλάχιστον σέ ὀρισμένους βιοτόπους. Φτώχεια στὰ ὑδρόβια φυτὰ τῶν ἀκτῶν. Καταχωρίζεται καὶ ἡ παρατήρηση ὅτι ὑπάρχει ἓνα κλινές (μιὰ βαθμιαία μεταβολή) ὅταν μεταβαίνομε ἀπὸ τὴν Δυτικὴ Μεσόγειο πρὸς τὴν Ἀνατολική, κατὰ τὴν διεύθυνση τοῦ ὁποῦ οἱ βιολογικοὶ πλοῦτος μειώνεται. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι φτωχότερη ἀπὸ τὴν Δύση, μιλοῦν γιὰ τὴν ὑδατική στείρωση τῶν νησιῶν τοῦ Ἀρχιπελάγους, πού τοὺς ἐντυπωσίασε, ἀλλὰ ἡ ἀπογύμνωση τῶν ἀκτῶν τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου εἶναι πιὸ ἔντονη¹¹. Φτώχεια τῶν Κρυπτογάμων στὸν Μωριά, «ὅπου τὰ ὑψηλότερα θουνά δέν παρουσιάζουν τὸν πλοῦτο τῆς βλάστησης» πού συναντοῦμε στίς Ἄλπεις. Στὴν Πελοπόννησο παρατηρήθηκαν «58 Λειχῆνες, 7 Ἡπατικά, 23 Βρούα, 20 Φτέρρες» ... «στὸ σύνολο 117 εἶδη πού δύσκολα θὰ ὑπερβοῦν τὰ 200 μέ ἐνδελεχέστερες μελέτες»¹². Ὁ *Boyer* καὶ οἱ συνεργάτες του δέν βρῆκαν μανιτάρια: τὸ ἐρμηνεύουν μέ δύο τρόπους, εἴτε δηλαδὴ ὅτι δέν ἦταν ἡ κατάλληλη ἐποχή, ἢ ὅτι ἡ ἐμφάνισή τους εἶναι βραχύτατη καὶ ἐξαφανίζονται πολὺ γρήγορα. «Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς φτώχειας πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στὴν ξηρότητα τοῦ κλίματος». Μιὰ ἄλλη αἰτία τῆς βιολογικῆς φτώχειας πού ἐπικαλοῦνται εἶναι ἡ ἔλλειψη παλιρροίων, πού ἐρμηνεύει τὴν στείρωση τῶν ὑδάτων¹³, οἱ πυρκαγιές καὶ ἡ συ-

9. *αὐτ.*, σ. 17.

10. *αὐτ.*, σ. 17, 23 καὶ 27.

11. *Expédition*, ὁ.π., *Botanique*, σ. 344-345.

12. *αὐτ.*, σ. 345.

13. *αὐτ.*

Κώστας Β. Κριμπάς

νήθεια νά καίνε τούς θάμνους. Αύτή ή τελευταία «άποτελει τήν αίτια αύτης τής στείρας γύμνιας πού έπεκτείνεται διαρκώς και ή όποία γρήγορα θά μετέτρεπε αύτές τίς δύστυχες χώρες» τής Μεσογείου, Ίσπανία και Έλλάδα, «στήν φλεγόμενη κατάσταση τών έρήμων τής Άφρικης, τής Άραβίας και τής Περσίας, εάν ή νέα διοίκηση δέν επέφερε μιά γρήγορη θεραπεία»¹⁴.

Ή βιογεωγραφική προέλευση και ή φυσιογνωμία τής χλωρίδας και τής πανίδας βοηθούν για νά καθορισθεί τό μεσογειακό τοπίο. Ή χλωρίδα του Μωριά και τών νήσων, ως πρός τήν σύνθεση, παρουσιάζει μεγαλύτερη συγγένεια μέ τίς χλωρίδες τής Ίταλίας, τής Βετικής (δηλαδή τής παλαιάς Ίσπανίας) και του νότου τής Γαλλίας. Πρέπει όμως νά σημειωθεί ότι στην Έλλάδα τά είδη προέρχονται ή είναι συγγενή μέ είδη από τρεις ήπειρους, τήν Εύρώπη, τήν Άσία και τήν Άφρική. Ο Βrullé παρατηρεί ότι «ή έντομολογία του Μωριά και τών Κυκλάδων δέν έχει ιδιότυπο χαρακτήρα: δέν παρουσιάζει αύτήν τήν συνάθροιση ειδών πού διαμορφώνουν μιά χαρακτηριστική σφραγίδα και έτσι καθιστούν ιδιόζουσα μιά περιοχή»¹⁵. «Παρά ταύτα», συνεχίζει, «και αντίθετα από κάθε έλπίδα» ότι θά συναντούσαν νέα είδη και πρωτόγνωρα, έναν νέο έξωτισμό, «ή πανίδα του είναι εν μέρει εκείνη τής Ίταλίας, τής νότιας Γερμανίας, τής Ούγγαρίας, άκόμα και του νότου τής Γαλλίας. Χάρις στή φύση τών θραχωδών άκτών του, όμοιων σχεδόν πρός όλες τίς άκτές τής Μεσογειακής λεκάνης, πλησιάζει εκείνη του δικού μας νότου», τής Γαλλίας, «παρουσιάζοντας μερικά τίς δικές του παραγωγές, ενώ τά προεξέχοντα ψηλά βουνά του του δίνουν πολλές όμοιότητες μέ τήν Κεντρική Εύρώπη»¹⁶.

Κατά τον Βrullé δύο είναι τά προφανή συμπεράσματα:

«1ο ή έντομολογία» ... «είναι μικτή, μετέχει εν μέρει σέ εκείνην τής Άσίας, χάρις σέ μερικά γένη και μικρό άριθμό ειδών: εν μέρει επίσης σέ εκείνην τής Άφρικης, χάρις σέ πολλά είδη τής τάξης τών Όρθοπτέρων [άκρίδων], και πρό πάντων, σέ εκείνην τής Εύρώπης, τήν γενική όψη τής όποίας έχει.

»2ο παρά αύτήν τήν προφανή όμοιότητα μέ τά εύρωπαϊκά έντομα, ένας μεγάλος άριθμός τών ειδών ξεχωρίζει από αύτά μόνο σέ επιμέρους λεπτομέρειες»¹⁷.

Και οι Geoffroy άπογοητεύτηκαν από τήν έλλειψη νεωτερισμών στα Θηλαστικά και στα Πτηνά: «Η παρατήρηση τών Θηλαστικών και τών Πτηνών τής Έλλάδας δέν θά μπορούσε νά μας προσφέρει μιά παρόμοια έλξη», όπως εκείνην πού δίνει ή μελέτη τής πανίδας τής Ίνδίας, τής Νέας Όλλανδίας, τής Άφρικης, τής Μαδαγασκάρης ή τής Νότιας Άφρικης. «Γιατί λοιπόν νά τήν μελετήσομε»; Έφευρίσκουν μιάν αίτια. Η Έλλάδα άποτελει ένδιάμεση χώρα

14. *αύτ.*, σ. 346.

15. *Expédition*, ό.π., *Zoologie*, ήμίτομος II, σ. 5.

16. *αύτ.*, σ. 6.

17. *αύτ.*, σ. 6-7.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ στὸν Μωριά

Προσωπογραφία τοῦ Bory de Saint-Vincent
ἀπὸ τὸν Emile Lassale
(Κέντρο Μεσοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Ε.Ι.Ε., *Περιηγητὲς στὴ Μάνη*
15οσ-19οσ α.ι., Ἀθήνα [1993], σ. 94)

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Κώστας Β. Κριμπάς

(*contrée de transition*) μεταξύ διαφορετικών περιοχών απότομης μετάβασης. Σέ τέτοιες ενδιάμεσες χώρες υπάρχουν μορφές ενδιάμεσες, τοπικές (γεωγραφικές) ποικιλίες (*variétés de localité*), πού τείνουν νά γεφυρώσουν τή μετάβαση από ένα είδος σέ άλλο. Ἀποτελοῦν λοιπόν τό προνομιακό ὑλικό γιά τή μελέτη τοῦ μηχανισμοῦ καί τῶν αἰτίων τῆς μεταβολῆς, γιά τή μελέτη δηλαδή τῆς δύναμης τῆς μεταβολῆς πού ἔχουν οἱ ἐξωτερικοί παράγοντες. Πρόκειται γιά πολύ δυσχερές θέμα, πού προκαλεῖ συνεχεῖς δισταγμούς. Τό θέμα θά παραμένει σκοτεινό «ὅσον καιρό συνεχίζει νά ἀποτελεῖ τόν κύριο καί σχεδόν ἀποκλειστικό σκοπό τῶν περισσοτέρων ζωολόγων ἢ μελέτη τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ὄντων καί ἡ σαφῆς καί ἀκριβῆς γνώση τῶν διαφορῶν τους. Ἀντίθετα, μέ τήν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, ὅταν ἔρθουμε στό σημείο (καί ἀναμφίβολα τό φθάνομε) ὅπου δέν θά σημειώνομε μόνο τίς διαφορές ἀλλά θά τίς ἐκτιμοῦμε, ὅπου δέν θά ταξινομοῦμε μόνο τά εἶδη, ἀλλά θά ἐξηγοῦμε τόν σχηματισμό τους, τότε ἡ μελέτη τῶν γεωγραφικῶν ποικιλιῶν, αὐτῶν τῶν ἡμι-εἰδῶν (*demi-espèces*), ὅπως θά μπορούσαμε νά τά ἀποκαλέσουμε, θά ἀποτελέσει ἕνα ἀπό τά πιό ἀγαπημένα θέματα τῶν ζωολόγων, γιατί θά εἶναι ἀπό τά πιό γόνιμα σέ σαφῆ καί ἀκριβῆ ἀποτελέσματα μέ ἄμεση ἐφαρμογή στή φυσική φιλοσοφία»¹⁸.

Ἴδου λοιπόν ἡ δήλωση τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος, ἑνός ἐξελεγκτικοῦ προγράμματος, προφανῶς ἀντίθετου στίς ἀπόψεις τοῦ Cuvier, καί τό ὁποῖο παρουσιάζεται μέ τή μελέτη τῶν διαφορῶν μεταξύ συγγενῶν εἰδῶν ἢ ποικιλιῶν θηλαστικῶν πού συναντῶνται στήν Ἑλλάδα καί στίς πλησιόχωρες τῆς περιοχές ἢ καί στίς πιό μακρινές. Ὁ Etienne Geoffroy de Saint Hilaire, ὁ πατέρας, δηλώνει κι ὁ Isidore, ὁ γυιός, στό κείμενό του ἀπεικονίζει μέ παραδείγματα τίς θέσεις τοῦ πατέρα του. Αὐτό ταιριάζει καλά μέ τό ἐνδιαφέρον πού ἔχει ὁ Bory γιά τήν γεωγραφική Βοτανική, ἐνδιαφέρον πού τόσο καλά ἐξέθεσε ὁ Jean-Marc Drouin¹⁹, δηλαδή τή σημασία πού ἀποδίδει ὁ Bory στήν τοποθεσία στήν ὁποία συνελέγη τό δείγμα, στό ἐνδιαίτημα, ἀκολουθώντας εἶται τίς ἀπόψεις τοῦ ἐκ Γενεύης Augustin Pyramus de Candolle.

Ὁ Bory ἐξ ἄλλου δέν εἶναι ξένος πρός τήν ἰδέα τῶν μεταβολῶν πού πραγματοποιοῦνται ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ἐξωτερικῶν συγκυριῶν. Ἄλλωστε ἡ βοτανική φιλοσοφία του ἐκτίθεται σαφῶς: ἐπιδοκιμάζει τόν Λινναῖο διότι ἐκράτησε τά φυσικά γένη τοῦ Tournefort, παρ' ὅλον ὅτι συγχρόνως κατεσκεύασε ἕνα τεχνητό σύστημα (διότι, ὅπως παρατηρεῖ, τό σεξουαλικό σύστημα τοῦ Λινναίου εἶναι τεχνητό). Λυπάται γιά τή συνήθεια ὀρισμένων Γάλλων βοτανικῶν πού ἀρέσκονται στήν κατάτμηση τῶν φυσικῶν γενῶν γιά νά συγκροτήσουν τεχνητά γένη²⁰. «Ὀντως, ἐνῶ τό γένος εἶναι φυσικό, τό χαρακτηριστι-

18. *Expédition*, ὁ.π., *Zoologie*, ἡμίτομος I, σ. 6-7.

19. J. M. Drouin, *Bory de Saint-Vincent et la géographie botanique*, 1993 (χειρόγραφο, σ. 17).

20. *Expédition*, ὁ.π., *Botanique*, σ. 8.

Ἡ Γαλλική Ἐπιστημονική Ἀποστολή στὸν Μωριά

κό», τὸ ὁποῖο οἱ Βοτανικοὶ προτείνουν κάθε φορά πού κατασκευάζουν πολυάριθμα γένη, «εἶναι τεχνητό, γι' αὐτόν τόν λόγο ἐάν ἐπρόκειτο νά γίνει κάποια μεταρρύθμιση θά ἔπρεπε νά γίνει στό χαρακτηριστικό, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει μειονέκτημα νά μεταρρυθμίσει κανεὶς τὸ αὐθαίρετο, ἐνῶ θά εἶχε σοβαρές ἐπιπτώσεις νά μεταρρυθμίσει κανεὶς ἐκεῖνο πού ὄντας φυσικό, ἔτυχε τῆς ἔγκρισης τῶν πιό ἐπιδέξιων βατανικῶν»²¹.

Ὁ Bory εἶναι ἐπίσης ἀντίθετος στὴν περιγραφή νέων εἰδῶν, ὅταν τοῦτο δέν δικαιολογεῖται: τὰ ἀποξηραμένα φυτὰ μπορεῖ νά ὠθοῦν σέ λάθη, νά δεῖχνουν ἀνύπαρκτες στὴ φύση διαφορές, προϊόντα τῆς ἀποξήρασης. *Ubi non est differentia, nec species* (ὅπου δέν ὑπάρχει διαφορά, οὔτε [διάφορο] εἶδος ὑπάρχει) ἀναφωνεῖ²¹! «Ἡ δημιουργία αὐτῶν τῶν εἰδῶν», πού δέν εἶναι νόμιμα, «ἀποτελεῖ τὴ λέπρα τῆς ἐπιστήμης» καὶ ὀφείλεται στὴν πρακτικὴ νά θάζει κανεὶς ἓνα N (= νέον εἶδος), πηγὴ δόξας γιὰ τόν συγγραφέα²². Ἡ στάση του εἶναι αὐτὴ τοῦ *lumper* (συναθροιστῆ) τῶν συγχρόνων ἀγγλοσαξόνων. Ὁ Bory δέν εἶναι *splitter* (τεμαχιστῆς). Πρόκειται γιὰ φυσιοδίφη πού προτιμᾷ νά συναθροίζει σέ ἓνα εἶδος πλῆθος διαφόρων ποικιλιῶν, σέ ἀντίθεση πρὸς ἐκείνους πού ἔχουν τὴν τάση νά ἀνάγουν σχεδὸν σέ κονιορτό τὰ ἤδη περιγραφέντα εἶδη, τὰ ὁποῖα ὁ Bory θεωρεῖ φυσικά. Παραμένω μέ τὴν ἐντύπωση ὅτι σέ αὐτὴν τὴν περίπτωση τὸ κριτήριό βασίζεται στὴ σύγχρονη μελέτη πολλῶν χαρακτηριστικῶν. Αὐτὸς ὁ τρόπος χειρισμοῦ ἐπιτρέπει τόν σχηματισμὸ συναθροισεῶν συγγενῶν πληθυσμῶν, συγγένεια ἐκφραζόμενη μέ πολυάριθμες ὁμοιότητες. Ἐλπίζω ὅτι δέν προβάλλω στό παρελθόν σύγχρονες πρακτικές. Ἡ ἔννοια τῶν φυσικῶν ὁμάδων, μαζί μέ τὴ μεταβολὴ στὴ μορφή πού ὀφείλεται σέ ἐξωτερικοὺς παράγοντες (καὶ τὴν πίστη στὴν αὐτόματη γένεση), καθὼς καὶ ἓνας ἰδιότυπος (*suī generis*) ἐξελικτισμὸς, στὸν ὁποῖο συνδυάζονται ὁ λαμαρκισμὸς καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ Geoffroy, σέ αὐτὰ συνοψίζονται οἱ πεποιθήσεις καὶ οἱ θέσεις τοῦ Bory²³. Ἴδου λοιπόν, σέ γενικὲς γραμμές, ἡ φιλοσοφία τῆς φύσεως πού ἐπαγγέλλονται οἱ συγγραφεῖς τῶν κειμένων τῆς Ἀποστολῆς.

Τὸ ἔργο πού συνετελέσθη εἶναι σημαντικό. Στὸν τόμο 3, βιβλίο 2, πού ἀναφέρεται στὴ Βοτανικὴ, μνημονεύονται 1.550 εἶδη, ἐνῶ οἱ Chaubard καὶ Bory, τὸ 1838, ἀξάνουν αὐτόν τόν ἀριθμὸ, φθάνοντας τὰ 1.821 εἶδη. Στὴ Ζωολογία²⁴ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν εἰδῶν πού ἀναφέρονται εἶναι 1.490 (δὲς τὸν πίνακα 1). Ὁ Brullé, ὑπεύθυνος γιὰ τὰ Ἀρθρόποδα (ἐξαιρουμένων τῶν Ὀστρακωτῶν), μνημονεύει 880 εἶδη ἐντόμων. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς ὀρισμένες

21. *αὐτ.*, σ. 9.

22. *αὐτ.*, σ. 10.

23. P. Corsi, *The Age of Lamarck. Evolutionary Theories in France 1790-1830*, University of California Press, 1988.

24. *Expédition*, ὁ.π., *Zoologie*, ἡμίτομος I.

Κώστας Β. Κριμπάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Άριθμοί των ειδών που αναφέρονται στον τόμο III της *Expédition Scientifique de Morée* και βρέθηκαν στην Πελοπόννησο και στις Κυκλάδες

Χλωρίδα (σύνολο 1.550 είδη)		
Φτώχεια στά Κρυπτόγαμα: κατώτερα φυτά ¹		195
Μονοκοτυλήδονα (#196-#464)		269
έκ των οποίων Όρχεοειδή	33 είδη	
Δικοτυλήδονα		1.086
στά όποια συμπεριλαμβάνονται Κωνοφόρα	9	
Πανίδα (σύνολο 1.490 είδη)		
Θηλαστικά		21
Πτηνά		58
Έρπετά (καί Άμφίβια)		31
έκ των οποίων Χελώνες	6	
Σαύρες	8	
Όφιοειδή	11	
Βατράχια	5	
Τρίτωνες	1	
Ίχθεις		35
Μαλάκια (ζώντα καί άπολιθωμένα)		362
Όστρακωτά		66
Άραχνίδια		25
Μυριάποδα		10
Έντομα		880
έκ των οποίων Όρθόπτερα		
(Δερμάπτερα, Blattoidea,		
Mantoidea, Phasmoidea,		
Orthoptera sensu stricto)	31	
Ήμίπτερα (Έτερόπτερα)	41	
Όμόπτερα	13	
Δικτυόπτερα (λιμπελλούλες)	11	
Κολεόπτερα	457	
Λεπιδόπτερα	63	
Νευρόπτερα	6	
Δίπτερα	97	
Υμενόπτερα	161	
Δακτυλιοσκόληκες		2

(1) Δέν υπάρχουν μανιτάρια (μιά εξαίρεση όμως στην Άφήγηση [Relation], τ. I, σ. 307, στην Βαλύρα τρώνε ένα είδος λευκής τρούφας του γένους *Tudor*).

όμάδες που εκείνη την εποχή δέν ήσαν καλά μελετημένες (τά λεγόμενα κατώτερα φυτά, ζώα μικρού μεγέθους, κλπ.), ή συλλογή είναι σημαντική, αν καί άσφαλώς όχι πλήρης. Μιά ιδέα των ποσοστών των ειδών που μνημονεύουν οι συγγραφείς της Άποστολής επί του συνολικού άριθμού που είναι τίς μέρες

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ στὸν Μωριά

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ἡ *Expédition Scientifique de Morée* ὡς θεμέλιος λίθος τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας στὴν Ἑλλάδα¹

Χλωρίδα				
Ἄγροστώδη ²	99	161	(247)	61%
Πανίδα				
Ὀρθόπτερα ³	20	111	(324)	18%
Λεπιδοπτερα – οἰκογένειες τῶν Papilionidae, Pieridae καὶ Lycaenidae ⁴	22	52	(80)	42%
Θαλάσσιοι Ἰχθεῖς ⁵	27	447		6%

(1) Ἡ ἐπίδρασή της ὡς σήμερα εἶναι ἐμφανῆς στοὺς κλασικοὺς ἢ πρόσφατους Καταλόγους τῆς Χλωρίδας καὶ Πανίδας τῆς Ἑλλάδας. Σὲ αὐτὰ τὰ ἔργα μνημονεύονται ὀρισμένα εἶδη, τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὅτι ἀναγράφονται στὰ ἔργα τῆς *Expédition* ἢ στὸν *Chaubard* καὶ *Bory de Saint-Vincent* (*M. Chaubard* καὶ *M. Bory, Nouvelle Flore du Péloponnèse et des Îles*, Παρίσι 1838). Ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν εἰδῶν ἀποτελεῖ σεβαστὸ ποσοστὸ ἐπὶ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς πού ἀναγράφεται ἐδῶ εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδῶν πού μνημονεύονται στὰ ἔργα αὐτὰ τῶν γάλλων φυσιοδίφων, ὁ δεῦτερος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδῶν πού ἀπαντοῦνται στὸν Μωριά καὶ στὶς Κυκλάδες καὶ μνημονεύονται στοὺς «σύγχρονους» Καταλόγους (ἐν παρενθέσει ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς γιὰ τὴν Ἑλλάδα στὰ ἴδια αὐτὰ ἔργα), τέλος παρατίθεται τὸ ποσοστὸ τῶν εἰδῶν πού μνημόνευσαν οἱ γάλλοι φυσιοδίφες στὴν *Expédition*.

(2) E. de Halácsy, *Conspectus Florae Graecae*, τ. III, τχ. 2, Λειψία 1904.

(3) F. Willemse, *Fauna Graeciae: Catalogus of the Orthoptera of Greece*, τ. 1 καὶ 1A, Ἀθήνα 1984-1985.

(4) L. Gozmany, *Fauna Graeciae: Catalogus Lepidopterorum* (ὑπὸ ἔκδοσιν).

(5) K. Παπακωνσταντίνου, *Fauna Graeciae: Check-List of Marine Fishes of Greece*, Ἀθήνα 1988.

μας γνωστός (ἢ πού ἦταν γνωστός στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας) δίδεται στὸν πίνακα 2. Αὐτὰ τὰ ποσοστά, γιὰ τίς τέσσερις ὁμάδες πού ἀναγράφονται στὸν πίνακα, ποικίλλουν ἀπὸ 6% γιὰ τὰ ψάρια τῆς θάλασσας, μιά ὁμάδα πού δὲν μελετήθηκε καλά, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρξαν συλλογές καὶ μόνον οἱ ψαράδες μπόρεσαν νὰ δώσουν ὀρισμένες πληροφορίες καὶ δείγματα, ὡς πάνω ἀπὸ 69% γιὰ τὰ Ἄγροστώδη. Γιὰ τέσσερις καλά γνωστὲς οἰκογένειες Λεπιδοπτερών, τὸ ποσοστὸ εἶναι ὑψηλὸ, ἀνώτερο τοῦ 40%, ἐνῶ γιὰ τὰ *sensu stricto* Ὀρθόπτερα τὸ ποσοστὸ εἶναι πολὺ χαμηλότερο, μόλις φθάνει τὸ 20%. Αὐτὰ τὰ ποσοστά ἀναφέρονται σὲ εἶδη μνημονευόμενα σὲ σύγχρονα συγγράμματα, στὰ ὁποῖα γίνεται μνεῖα τῶν ἐκθέσεων τῆς Ἀποστολῆς. Ὑπάρχει λοιπὸν ἐπιθώση, σήμερα, τῆς ἐργασίας αὐτῆς; πρόκειται γιὰ ἔργο, πού δὲν ξεχάστηκε ἀλλὰ πού τὸ γνωρίζουν οἱ εἰδικοί καὶ τὸ θεωροῦν ὡς μιά ἀπὸ τίς πρῶτες ἐργασίες πού ἀναφέρονται στὴν πανίδα καὶ χλωρίδα τῆς Ἑλλάδας. Θὰ ἔπρεπε

Κώστας Β. Κριμπάς

Άραγε νά θεωρήσομε τό ἔργο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἀποστολῆς στό Μωριά ὡς θεμέλιο λίθο τῆς φυσιολογίας τοῦ τόπου μας;

Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα διαφέρει ἀνάλογα μέ τό ὑλικό. Γιά τή Ζωολογία τό ἔργο τῆς Ἀποστολῆς εἶναι τό μόνο μετά τόν Ἀριστοτέλη πού ἀναφέρεται στήν πανίδα τῆς Ἑλλάδας (τουλάχιστον ἑνός τμήματος τῆς χώρας). Ἡ μελέτη αὐτή εἶναι γενική, περιλαμβάνει πολλές ομάδες, καί εἶναι κατά τό δυνατόν ἐξαντλητική. Οἱ ἐκθέσεις λοιπόν αὐτές συνιστοῦν τόν θεμέλιο λίθο τῶν μελετῶν γιά τήν πανίδα τῆς χώρας μας. Αὐτό καθίσταται ἀκόμη περισσότερο προφανές στή μελέτη τοῦ Ι. Καλοπίση καί τῆς Β. Καλοπίση²⁵. Σέ αὐτήν τήν ἐργασία οἱ συγγραφεῖς θρῖσκουν ξανά ἕνα εἶδος καθουριού, πού συνήθως εἶναι τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ, καί τοῦ ὁποῖου τήν παρουσία εἶχε ἐπισημάνει τό 1832 ὁ Guérin, ἐνῶ ἔκτοτε δέν εἶχε ξανασυναντηθεῖ.

Ὡς πρός τή βοτανική, ἡ ἱστορία διαφέρει. Ἀπό τά χρόνια τοῦ Θεοφράστου, καί ἰδίως τοῦ Διοσκουρίδη, φαίνεται νά μήν σταμάτησε ἡ ἐξέταση τῶν φυτῶν, τό βοτανολόγημα, ἡ συλλογή τους, τουλάχιστον γιά καθαρά ἱατρικούς σκοπούς. Πολυάριθμοι ταξειδιῶτες ἐπισκέφθηκαν τήν Ἑλλάδα καί βοτανολόγησαν, περιέγραψαν εἶδη, μᾶς πρόσφεραν περιγραφές καί ἀπεικονίσεις φυτῶν. Ὁ διασημότερός τους εἶναι ὁ Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708), πού ἐπισκέφθηκε τήν Ἑλλάδα, τήν Μικρά Ἀσία καί τήν Περσία ἀπό τό 1700 ὡς τό 1702. Ὁ Tournefort «Γύρισε μαζί μέ ἕνα πλῆθος παρατηρήσεων καί 1.356 νέα εἶδη φυτῶν, μεγάλο μέρος τῶν ὁποῖων ἤρθε φυσικά νά τοποθετηθεῖ σ' ἕνα ἀπό τά 673 γένη τά ὁποῖα εἶχε σχηματίσει: δέν χρειάστηκε γιά τά ὑπόλοιπα νά ἰδρύσει παρά μόνο 25 νέα γένη, χωρίς καμία αὔξηση τῶν κλάσεων, πράγμα πού ἀποδεικνύει τό εὐχρηστο τοῦ συστήματος, στό ὁποῖο τόσα ξενικά φυτά, πού οὐδόλως ἀνεμένοντο, ταξινομήθηκαν τόσο εὐκόλα. Ἐκαμε μέ αὐτά τό *Corollarium Institutionem Rei Herbarium*, τυπωμένο στά 1703»²⁶.

Ὁ Tournefort στό ὀψίτυπο βιβλίο, πού ἐξεδόθη στό Παρίσι, στά 1717, ἀπό τό βασιλικό τυπογραφεῖο, *Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roi etc*, καί στόν πρῶτο τόμο του, δημοσιεύει 17 εἰκόνες φυτικῶν εἰδῶν τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Bory, πού ἐπαινεῖ τό φυσικό σύστημα ταξινομήσεως τοῦ Tournefort, δέν πῆρε τόν κόπο νά συμβουλευθεῖ τό ἔρμπάριο (herbarium) τοῦ Tournefort στό Παρίσι γιά νά διαπιστώσει τίς συνωνυμίες καί γενικά νά πλουτίσει τίς δικές του παρατηρήσεις. Δήλωσε πῶς ἦταν χαμένος κόπος: «οἱ συνωνυμίες τοῦ Tournefort μᾶς φάνηκαν ἡκιστα χρήσιμες» γράφει. Ἀντιθέτως ὁ Chaubard καί ὁ ἴδιος ἐργάστηκαν στή συλλογή τοῦ Benjamin Delessert:

25. Ι. Καλοπίσης καί Β. Καλοπίση, «*Thalamita admete* Herbst dans les eaux du golfe Saronique», π. *Biologia Gallo-Hellenica*, τ. 11, Ἀθήνα 1984, σ. 133-136.

26. Ἀπό τόν «ἔπαινο τοῦ κ. de Tournefort ἀπό τόν κ. de Fontenelle». Τυπώθηκε στήν ἀρχή τοῦ πρώτου τόμου τοῦ J. Pitton de Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant fait par Ordre du Roy*, Παρίσι 1717 (2 τόμοι).

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ στὸν Μωριά

«Βρήκαμε σὲ αὐτόν ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ πλοῦτου, τὸν ὁποῖο ἄπιστα χέρια ἀφαίρεσαν ἀπὸ τίς συλλογές τῆς Ἀποστολῆς στὸν Μωριά»²⁷.

Οἱ συγγραφεῖς πού μνημονεύονται συχνά ἀπὸ τοὺς Chaubard καὶ Bory εἶναι οἱ Sibthorp καὶ Smith. Σὲ ποσοστὸ μεγαλύτερο τοῦ 10% ἀπὸ τὰ εἶδη φυτῶν πού μνημονεύουν, ἀναφέρεται ὅτι αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς ἔχουν ἤδη συλλέξει καὶ περιλάβει τὰ ἐν λόγω εἶδη στὸ ἔργο τους. Εἶναι σχεδὸν οἱ μόνες ἀναφορές συγγραφέων πού βοτανολόγησαν στὴν Ἑλλάδα, ὅπως δὴποτε οἱ πῶς συχνές.

Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήξει ὑπέρμετρα: ὄντως ὁ John Sibthorp (1758-1796), «Sherrardian καθηγητῆς τῆς βοτανικῆς» στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, ἐπισκέφθηκε δύο φορές τὴν Ἑλλάδα, τὴν πρώτη τὴν 1786 ὡς τὴν 1787, καὶ τὴν δευτέρη ἀπὸ τὴν 1794 ὡς τὴν 1795. Ἔμαθε νέα ἑλληνικά καὶ μπόρεσε νὰ συζητήσει μὲ τοὺς χωρικούς καὶ τοὺς καλογήρους τῆς χώρας μας γιὰ νὰ μάθει τὴν τοπικὴ ἰατρικὴ πρακτικὴ, τὴν ὁποῖαν θεωροῦσε σὲ ἀδιάσπαστη καὶ συνεχὴ σειρά ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Διοσκουρίδου. Θέλησε νὰ μάθει «πῶς ἡ γνώση καὶ ἡ ἰατρικὴ πρακτικὴ τῶν βοτανικῶν καὶ γιαιτρῶν τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας ἐπιβίωσε ὡς τμῆμα τῆς παράδοσης στὸν Ἑλληνικὸ λαό»²⁸. Εἶχε ἤδη, στὰ 1784, ἐργασθεῖ στὴ Βιέννη, στὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ Διοσκουρίδου, τὸν Κώδικα Vindobonensis, γιὰ νὰ πιστοποιήσει τὴν ταυτότητα τῶν ἰατρικῶν φυτῶν πού αὐτὸς ὁ συγγραφέας ἀναφέρει (γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν φυτῶν τοῦ Διοσκουρίδου στὸν Κώδικα Constantinopolitanus, μπορεῖ κανεὶς νὰ συμβουλευθεῖ ἐπίσης τὸν Ε. Ἐμμανουήλ²⁹).

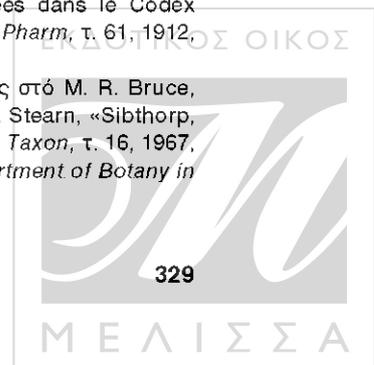
Ὁ Sibthorp, στὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του, μπόρεσε νὰ διαπιστώσει ὅτι τὰ ὀνόματα πού εἶχαν δώσει οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμα στὴ λαϊκὴ γλῶσσα: «περπάτησα μὲ τὸν νεαρό βοσκὸ γιὰ νὰ βοτανολογήσω. Ὁ βουκόλος βοτανικός μου μὲ ἐξέπληξε ἀρκετά μὲ τὴν ὀνοματολογία του. Ἰχνηλάτησα τὰ ὀνόματα πού εἶχαν δώσει ὁ Διοσκουρίδης καὶ ὁ Θεόφραστος, φθαρμένα ὄντως κάπως ἀπὸ τὴν προφορὰ καὶ τὴν μακρὰ σειρά ἐτῶν πού πέρασε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνων τῶν φιλοσόφων, πολλὰ ὅμως ἦσαν χωρὶς ἀλλαγὴ καὶ ἀκριβῶς παρόντα στὴν προφορικὴ παράδοση τῆς χώρας»³⁰. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ταξιδιῶν του βοτανολόγησε στὴν Πελοπόννησο, στὴν Κρήτη, στὴν

27. *Expédition*, ὁ.π., *Botanique*, σ. 11.

28. M. R. Bruce, «John Sibthorp», π. *Taxon*, τ. 19, 1970, σ. 353-362.

29. E. Emmanuel, «Étude comparative sur les plantes dessinées dans le Codex Constantinopolitanus de Dioscoride», *Schweiz Wochenschr. Chem. Pharm.*, τ. 61, 1912, σ. 45-50, 64-72.

30. Σημειώσεις τοῦ Sibthorp τῆς 28 Ἰουνίου 1787, ἀναφερόμενες στὸ M. R. Bruce, ὁ.π., σ. 353-362· γιὰ περισσότερα γιὰ τὸν Sibthorp δὲς ἐπίσης W. T. Stearn, «Sibthorp, Smith, the "Flora Graeca" and the "Florae Graecae Prodromus"», π. *Taxon*, τ. 16, 1967, σ. 168-178 καὶ H. N. Clouke, *An Account of the Herbaria of the Department of Botany in the University of Oxford*, Ὁξφόρδη 1964.

Κώστας Β. Κριμπάς

Ἀθήνα, στὸν Παρνασσό, στὴν Εὐβοία, στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, στὴ Θεσσαλονίκη, στὸν Ἄθωνα, στὴν Πάτρα, στὴ Βιθυνία, στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴν Κύπρο. Γύρισε μὲ ἓνα πλούσιο ὕλικό, 2.000 διαφορετικὰ εἶδη φυτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων 300 νέα γιὰ τὴν ἐπιστῆμη εἶδη. Χάρις στὸν σύντροφο στό ταξίδι του, τὸν Ferdinand Lukas Bauer, ἔφερε καὶ ἀπεικονίσεις πολυάριθμων εἰδῶν.

Ὁ Sibthorp πέθανε νέος, πρὶν προλάβει νὰ συντάξει καὶ νὰ δημοσιεύσει τὸν καρπὸ τῶν ἐρευνῶν του. Ἄφησε τὴν περιουσία του γιὰ νὰ χρηματοδοτηθεῖ αὐτὴ ἢ ἔκδοση. Οἱ φίλοι του John Hawkins καὶ Platt διαχειρίσθησαν τὰ χρήματα αὐτά. Ἐπέλεξαν τὸν James Eduard Smith, βοτανικό καὶ Πρόεδρο τῆς Λινναϊκῆς Ἐταιρείας γιὰ νὰ φέρει σὲ πέρας αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Ὅντως ὁ Smith συνέταξε καὶ ἐδημοσίευσε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἔργου, τὸ σύνολο τοῦ κειμένου, πού περιέχεται στό *Florae Graecae Prodromus*, ἔργο πού εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας σὲ τέσσερις τόμους (ἀπὸ τὸ 1806 ὡς τὸ 1816)³¹ καὶ τοὺς πέντε πρώτους τόμους τῆς *Flora Graeca* (1806-1840)³². Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο, ἐκ δέκα τόμων in folio, περιέχει, ἑκατὸ ἀνὰ τόμο, τίς ἀπεικονίσεις τῶν εἰδῶν. Ὁ Robert Brown διεδέχθη τὸν Smith, ὅταν αὐτὸς πέθανε, καὶ συμπλήρωσε τὸν ἕκτο τόμο καὶ ἓνα μέρος τοῦ ἑβδόμου. Τέλος ὁ John Lindley συμπλήρωσε τὸν ἕβδομο καὶ τοὺς τρεῖς τελευταίους τόμους. Στὸ σύνολο, 966 ἀπεικονίσεις δημοσιεύθηκαν. Πρόκειται γιὰ μνημειώδες ἔργο, στό ὁποῖο ὁ Λινναῖος καὶ ὁ Tournefort ἀναφέρονται συχνά. Ἄν ὑπάρχουν θεμέλιοι λίθοι στὴ μελέτῃ τῆς ἐλληνικῆς χλωρίδας, αὐτὸ τὸ ἔργο ἀποτελεῖ ἴσως τὸν κυριότερο ἀπὸ αὐτούς. Οἱ κύριοι ἐπιστήμονες στοὺς ὁποίους ὀφείλομε τίς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐλληνικὴ χλωρίδα εἶναι μαζί μὲ τὸν Tournefort, οἱ Sibthorp καὶ Smith, οἱ Chaubard καὶ Bory καὶ οἱ ἀκόλουθοι: ὁ ἐκ Γενεύης Boissier (*Flora Orientalis*, 1867-1888)³³, ὁ Theodor von Heldreich (μὲ ἐργασίες του ἀπὸ τὸ 1844 ὡς τὸ 1902, κυρίως τὰ κατὰ ἑκατοντάδες ἀποξηραμένα φυτὰ του: *Herbarium Graecum Normale*) καὶ ὁ Θεόδωρος Ὁρφανίδης (*Enumeratio Chloridis Hellenicae*, 1866)³⁴, ὁ E. de Halácsy (*Conspectus Florae Graecae*, 1901-1908)³⁵, ὁ Hayek (*Prodromus Florae Peninsulae Balcanicae*, 1924-1932)³⁶, ὁ X. Διαπούλης (*Ἑλληνικὴ Χλωρίς*, 1939-1949)³⁷, ὁ K. H. Rechinger, ὁ W.

31. J. Sibthorp καὶ J. E. Smith, *Florae Graecae Prodromus*, Λονδίνο 1806-1816.

32. J. Sibthorp καὶ J. E. Smith, *Flora Graeca*, Λονδίνο 1806-1840 (10 τόμοι).

33. E. Boissier, *Flora Orientalis sive Enumeratio Plantarum in Oriente a Graecia et Aegypto ad Indiae fines hucusque Observatarum*, Γενεύη καὶ Βασιλεία - Λυών, 1867-1888 (5 τόμοι καὶ συμπλήρωμα).

34. Θ. Ὁρφανίδης, *Enumeratio Chloridis Hellenicae*, Ἀθήνα 1866.

35. E. de Halácsy, *Conspectus Florae Graecae*, Λειψία 1900-1908 (5 τόμοι καὶ συμπλήρωμα).

36. A. von Hayek, «Prodromus florae balcanicae», *Repert. Nov. Regni Veg. Beih.*, τ. 30, τχ. 1-3, 1924-1933.

37. X. Διαπούλης, *Ἑλληνικὴ Χλωρίς*, Ἀθήνα 1939-1949 (3 τόμοι).

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ στὸν Μωριά

Greuter, ὁ W. B. Turril, ὁ K. N. Γουλιμῆς, ὁ I. Καλοπίσης, ὁ Δ. Φοῖτος καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἡ ἐργασία τῶν Chaubard καὶ Bory ἀποτελεῖ λοιπὸν σημαντικὸ σταθμὸ, ἕναν ἀπὸ τοὺς πρῶτους, ἀλλὰ οὔτε τὸν πρῶτο οὔτε τὸν σημαντικότερο.

Τὸ ἐρώτημα πού τίθεται τώρα εἶναι ἡ ἐπίδραση πού εἶχαν στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη, σέ αὐτὴν πού ἀσκεῖται στὴ χώρα μας, οἱ ἐργασίες τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῆς δὲν εἶχαν κάτι τέτοιο κατὰ νοῦν. Ἀπευθύνθηκαν στὸ ἐπιστημονικὸ κοινό, τὸ γαλλικὸ κατὰ πρῶτο λόγο, τὸ εὐρωπαϊκὸ μετὰ, δεδομένου ὅτι ἡ ἰθαγενῆς ἐπιστημονικὴ κοινότητα ἦταν ἀνύπαρκτη. Εἶναι ἀμφίβολο κατὰ πόσον δωρήθηκαν σέ Ἑλληνες ἀντίτυπα τοῦ δημοσιευμένου ἀπολογισμοῦ τῆς Ἀποστολῆς, παρ' ὅτι εἶναι δυνατόν ὁ K. Σχινάς, πού ἔλαβε μέρος καὶ βοήθησε στίς ἔρευνες, νά εἶχε λάβει ἕνα ἀντίτυπο. Τὰ ἀντίτυπα στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στὴν Ἀθήνα, ἀγοράστηκαν σέ δημοπρασίες: τὸ βιβλίο μέ τίς εἰκόνες καὶ τὰ σχέδια φέρει τὴν χειρόγραφη σημείωση ἀγγλιστί «ἀγορασμένο στὸ Παρίσι». Οἱ δύο σειρές τοῦ κειμένου, δῶρα τοῦ Βασιλιᾶ Λουδοβίκου-Φιλίππου, μέ τὸν θυρεὸ τοῦ βασιλέως, φέρουν τὸ ex-libris τοῦ Standish Standish. Αὐτὰ τὰ βιβλία εἶναι σπάνια στὴν Ἑλλάδα καὶ προφανῶς δὲν ἐπηρέασαν ἰδιαίτερα τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστῆμης. Ἡ γερμανικὴ ἐπίδραση ὑπῆρξε πολὺ περισσότερο σημαντικὴ, μερικὰ ὀφειλόμενη στὴν παρουσία τῆς θαυρακτικῆς προελεύσεως Αὐλῆς. Ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ὁθωνα ἰδρύθηκε τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ ὑποστηρίχθηκε καὶ ἐλέγχθηκε καὶ ἐπηρεάστηκε. Στὴν Ἑλλάδα τὸ Πανεπιστήμιον ὑπῆρξε τὸ κέντρο τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ἐνας ἀριθμὸς καθηγητῶν πού διορίστηκαν ἦσαν Γερμανοὶ (ὅπως ὁ Fraas στὴν Φαρμακευτικὴ καὶ τὴν Βοτανικὴ), ἄλλοι Γερμανοὶ κατέλαβαν δευτερεύουσες θέσεις, ὁ Theodor von Heldreich στὴ Βοτανικὴ, ὁ Th. Kruemper στὴ Ζωολογία (δημοσιεύει ἀπὸ τὸ 1859 ὡς τὸ 1875).

Ἡ χλωρίδα καὶ ἡ πανίδα τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρξαν ἀντικείμενον πολυἀριθμῶν ἐργασιῶν καθ' ὅλη τὴν διάρκειαν τοῦ δέκατου ἑνάτου αἰῶνα. Τὰ περισσότερα εἶναι ἔργα γερμανῶν, γάλλων, ἀγγλῶν καὶ ἰταλῶν συγγραφέων. Οἱ ὀλιγάριθμοι ἑλληνες ἐπιστῆμονες δημοσίευσαν στὰ γαλλικά καὶ στὰ γερμανικά ἐκτός ἀπὸ τὴν μητρικὴν τους γλῶσσαν. Στούς πίνακες 3 καὶ 4, ἀπὸ καταλογογραφῆσεις, ἐκτιμήσαμε ποσοτικά, σέ ἀριθμούς δημοσιεύσεων, τίς ἐργασίες γιὰ τὴν χλωρίδα (πίνακας 3) καὶ τὴν πανίδα (πίνακας 4), σύμφωνα μέ τὴν γλῶσσαν στὴν ὁποία δημοσιεύθηκαν. Ὄταν τὸ κείμενον ἦταν λατινικὸ προτιμήσαμε νά τὸ κατατάξουμε μέ βάση τὴν ἐθνικότητα τοῦ συντάκτη του καὶ τοῦ τόπου δημοσίευσης. Ἐνας Γερμανὸς μπορεῖ νά ἔγραψε γαλλικά καὶ τανάπαλιν, οἱ γερμανικῆς προέλευσης συγγραφεῖς πού διέμεναν στὴν Ἑλλάδα ἔγραψαν στὰ ἰσπανικά, στὰ γαλλικά, στὰ γερμανικά καὶ στὰ ἑλληνικά. Ἡ γλῶσσα μάλλον παρά ἡ προέλευσις τῶν συγγραφέων φανερώνει τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιρροήν στὸ διεθνές ἐπίπεδον, καὶ στὴν περίπτωσίν μας τὴν ἐπίδραση πού ἀσκήθηκε στὴν τοπικὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα, εὐρισκόμενη σέ πορεία σχη-

Κώστας Β. Κριμπάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Άντιπαράθεση επιδράσεων κατά τον 19ο αιώνα: Βοτανική

	D	F	E	I	H	ES	G
1800-1809	1	3	2	-	-	-	-
1810-1819	1	-	1	1	-	-	-
1820-1829	12	2	-	2	-	-	-
1830-1839	8	3	-	-	-	-	-
1840-1849	18	3	-	2	-	-	-
1850-1859	15	2	-	1	-	-	-
1860-1869	15	7	-	-	-	-	-
1870-1879	21	6	-	1	-	1	-
1880-1889	34	3	-	2	2	-	2
1890-1899	48	13	-	9	-	-	5
Σύνολο	173	42	3	17	2	1	7
	71%	17%	1%	7%	1%	<1%	3%

Άριθμός μελετών ή βιβλίων αναφερομένων στην χλωρίδα της Ελλάδας, ομαδοποιημένων σύμφωνα με τη γλώσσα στην οποία γράφτηκαν: D = Γερμανικά, F = Γαλλικά, E = Άγγλικά, I = Ιταλικά, H = Ούγγρικά, ES = Ισπανικά, G = Έλληνικά.

- Δεδομένα από τη Βιβλιογραφία του E. de Halácsy, *ό.π.*, τ. III, 1904 και από X. Διαπούλη, *ό.π.*, τ. A', 1939.

ματισμού, αφού τό αντικείμενο της φυσιογνωσίας του τόπου αποτελεί όπωσδήποτε τό πρωταρχικό αντικείμενο ένδιαφέροντος για τήν ίθαγενή επιστημονική κοινότητα τών φυσιογνωστών. Μάλλον λοιπόν ή γλώσσα δείχνει τήν άσκηθείσα επίδραση, αφού οί ίθαγενείς επιστήμονες ήσαν έξαναγκασμένοι νά εκμάθουν τή γλώσσα στην οποία κατά προτίμηση ήταν γραμμένο τό αντικείμενο τής έπιστήμης τους.

Είναί έντυπωσιακή ή όλοένα αύξανόμενη κυριαρχία τής γερμανικής γλώσσας στό διάβα του δέκατου έντου αιώνα. Παραπάνω από 60% τών δημοσιεύσεων για τήν πανίδα καί παραπάνω από 70% τών δημοσιεύσεων για τήν χλωρίδα τής Ελλάδας είναι γραμμένες στά γερμανικά. Οί δημοσιεύσεις σέ γαλλική γλώσσα έρχονται σέ δεύτερη θέση: 16% για τήν πανίδα καί 17% για τήν χλωρίδα. Οί δημοσιεύσεις σέ άγγλική γλώσσα ξεπερνούν τό 10% μόνο για τήν πανίδα. Είναί βέβαιο ότι είναι άνιση ή σπουδαιότητα καί επιστημονική συνεισφορά τών δημοσιεύσεων έχομε ήδη μιλήσει για τή σημασία τών δημοσιεύσεων τών Sibthorp καί Smith. Παρ' όλο τουτο, τά ποσοστά αυτά, πού αναφέρονται σέ διακόσιες ως τριακόσιες έργασίες περίπου, δείχνουν μία σαφή τάση, αúτην τής δεσπόζουσας θέσης τής γερμανικής γλώσσας στη φυσιογνωσία (φυσική ίστορία), καί τήν δεύτερη θέση νά καταλαμβάνουν τά γαλλικά.

Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι σέ όρισμένους τομείς ή Γαλλία άσκει στην

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ στὸν Μωριά

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ἀντιπαράθεση ἐπιδράσεων κατὰ τὸν 19ο αἰώνα: Ζωολογία

	D	F	E	I	H	D	ES	G
1800-1809	-	2	-	1	-	-	-	-
1810-1819	-	-	-	-	-	-	-	1
1820-1829	2	-	-	-	-	-	-	-
1830-1839	4	13	5	-	-	-	-	-
1840-1849	10	4	19	1	-	-	-	1
1850-1859	28	7	3	-	-	-	-	-
1860-1869	43	6	12	1	-	-	-	-
1870-1879	19	6	8	5	-	-	1	1
1880-1889	92	18	9	2	5	1	-	-
1890-1899	76	15	11	6	-	-	-	1
Σύνολο	274	71	67	19	5	1	1	4
	62%	16%	15%	4%	1%	3%

Ἄριθμός μελετῶν ἢ βιβλίων ἀναφερομένων στὴν πανίδα τῆς Ἑλλάδας, ταξινομημένα κατὰ τὴ γλῶσσα στὴν ὁποία γράφτηκαν: D = Γερμανικά, F = Γαλλικά, E = Ἀγγλικά, I = Ἰταλικά, H = Οὐγγρικά, ES = Ἰσπανικά, G = Ἑλληνικά.

– Δεδομένα ἀπὸ τοὺς Α. Κανέλλης καὶ Χ. Χατζησαράντος, «Bibliographia Faunae Graecae (1800-1950)», π. *Τό Βουνό*, Ἀθήνα 1949-1950 (80 σ.): Α. Κανέλλης καὶ Χ. Χατζησαράντος, «Bibliographia Faunae Graecae 1950-1960 und Nachtraege», π. *Verhandlungen der Zoologisch-Botanischen Gesellschaft in Wien*, τ. 100, 1960, σ. 96-105. Α. Κανέλλης, «Bibliographia Faunae Graecae 1960-1966 et Supplementum», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 10, 1967, σ. 183-207. Α. Κανέλλης καὶ Α. Λεγάκης, «Bibliographia Faunae Graecae 1967-1978 et Supplementum», π. *Biologia Gallo-Hellenica*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 1-72. Α. Λεγάκης, «Bibliography of the Greek Fauna. Supplement A: Applied Zoology, Supplement B: Specialized Articles», π. *Biologia Gallo-Hellenica*, αὐτ., σ. 73-126.

Ἑλλάδα τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰώνα ἕναν ἀδιαμφισβήτητο ἡγεμονικό ρόλο: στὴ λογοτεχνία, στὸ θέατρο, ἀκόμα καὶ στὶς καλὲς τέχνες, πρὸς τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα, καὶ μετὰ τὴν ἔκλειψη τῆς σχολῆς τοῦ Μονάχου. Ὅμως στὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης, γεωγραφία, γεωλογία, ζωολογία καὶ βοτανική, ἡ γερμανικὴ ἐπίδραση ἔχει ἕνα συνθλιπτικό βάρος, τουλάχιστον στὶς δημοσιευμένες ἐργασίες. Καὶ τοῦτο παρά τὴν λαμπρὴ ἑναρξη, πού συνιστοῦν οἱ ἐργασίες τῆς Γαλλικῆς Ἐπιστημονικῆς Ἀποστολῆς στὸν Μωριά. Πρέπει ἐδῶ νά σημειώσουμε ὅτι γιὰ νά συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα θά ἔπρεπε νά πραγματοποιεῖ ἡ ἴδια στατιστικὴ μελέτη γιὰ τίς πνευματικὲς καταβολές τῶν ἐλλήνων ἐπιστημόνων πού συγκροτοῦν τὴν ἐπιτόπια ἐπιστημονικὴ κοινότητα, μιὰ μελέτη πού δὲν ἔχει ἀκόμη δεῖ τὸ φῶς³⁸.

38. Βλ. παρ' ὅλα αὐτά Κ. Β. Κριμπάς, *Θραύσματα Κατόπτρου*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1993.

Κώστας Β. Κριμπάς

Υπάρχουν άραγε και άλλες αιτίες, πέρα από την επίδραση της Αύλης, τή σημασία τής όποιος δέν πρέπει νά παραβλέψομε; Φαίνεται πώς ή άσκηση επίδράσεως δέν άποτελεϊ πρωταρχικό μέλημα για τήν γαλλική έπιστημονική κοινότητα και γενικότερα τή Γαλλία κατά τόν 19ο αιώνα. Η ήγεμονική θέση τής Γαλλίας στά πνευματικά πράγματα δέν διαμφισθητήθηκε, τουλάχιστον ώς τόν όλέθριο πόλεμο του 1870, άκόμα και μετά από αυτόν, ούσιαστικά μέχρι τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Η Γαλλία διατηρεϊ τή θέση της στην παγκόσμια σκηνή χάρις στην γαλλική γλώσσα, τή γλώσσα τής διπλωματίας. Η Άγγλία έξ άλλου διατηρεϊ τή θέση της χάρις στην ναυτική της δύναμη, πολεμική και έμπορική. Η Γερμανία προσπαθεϊ νά βρεϊ μιάν άλλη διεξοδο από τήν υπερπόντια στρατηγική τής Γαλλίας, αλλά ιδιαίτερα τής Άγγλίας: πρόκειται για τήν ώθηση προς τήν Άνατολή, die Drag nach Osten (Der Traum der Barbaren, nach dem sonnigen Süden, τό όνειρο των βαρβάρων για τόν ήλιόλουστο Νότο), διαμέσου τής Αύστροουγγρικής Αύτοκρατορίας προς τά Βαλκάνια, τήν Έλλάδα, τήν Άσιατική Τουρκία ώς τήν Δαμασκό και τήν Βαγδάτη. Προς αύτήν τήν ώθηση και πορεία ή Έλλάδα άποτελεϊ σημαντικό σταθμό.

Έξ άλλου στην Γαλλία ή συγκεντρωτική δομή του κράτους καθώς και του πανεπιστημιακού συστήματος δέν βοήθησαν πολύ. Άντίθετα ό χωρισμός τής Γερμανίας σε πλήθος άνεξάρτητων μικρών κρατών, καθένα με τό Πανεπιστήμιό του, με λίγα λόγια ή άποκέντρωση τής χώρας, έπαιξε άσφαλώς έναν ευνοϊκό ρόλο στην τάση έξάπλωσης τής γερμανικής έπιστήμης. Καί τουτο άκόμα, τό σημαντικό, ότι οί Γερμανοί ένδιαφέρθηκαν ειδικότερα για τήν Έλλάδα. Νόμισαν ότι στην έλληνική ίστορία έθλεπαν τήν άντανάκλαση, τό άντικαθρέφτισμα τής δικής τους ίστορίας, δηλαδή τή μετάβαση από πλήθος άνεξάρτητων κρατών στο ένιαίο γερμανικό κράτος. Αυτό ίσως τούς έδωσε πολύ μεγαλύτερα κίνητρα και ένδιαφέρον για τή μελέτη των ιδιομορφιών τής έλληνικής χώρας, ή όποια, κατ' αυτούς, άποτελούσε είδος μήτρας τής δικής τους.

Κώστας Β. Κριμπάς

Τά σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους

Ένα από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα της διαμόρφωσης της νεοελληνικής έθνικης ταυτότητας και του όλου φαινομένου που ονομάστηκε ελληνική παλιγγενεσία ήταν ή τροπή του ενδιαφέροντος προς την κλασική αρχαιότητα και ή προσπάθεια επανασύνδεσης με τους αρχαίους προγόνους. Στην ανάδρομή αυτή σημαίνοντα ρόλο έπαιξε τό γλωσσικό όργανο, ή ελληνική γλώσσα, που δέν παρουσίασε ολοσχερή διακοπή κυρίως λόγω της χρήσης της από την 'Ορθόδοξη 'Ανατολική 'Εκκλησία' οι αλλοιώσεις και φθορές που έμφανίζονται αποτελούν φυσικά επακόλουθα των ιστορικών συνθηκών κάτω από τις όποιες πορεύτηκε τόσο ή 'Εκκλησία, όσο και ό ελληνισμός¹. Μπορεί ή αναφορά στους αρχαίους, που επαναλαμβάνονταν ολοένα και πιό ένσυνείδητα στά χρόνια που προετοίμασαν τόν ελληνικό αγώνα της ανεξαρτησίας του 1821, νά μήν είχε τελείως εκλείψει στό πέραςμα των αιώνων, είχε όμως επικαλυφθεί από άλλους παράγοντες: τήν εξάπλωση και επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας, τήν υποδούλωση σέ ξένο δυνάστη, μέ φυσικό επακόλουθο νά άτονήσει ή μνήμη. Παρόλα ταύτα, άν για τόν άγράμματο λαό οι μνημες πέρασαν στό χώρο του μύθου –τά κυκλώπεια τείχη πρέπει νά είχαν κτιστεί από γίγαντες, οι αρχαίοι Έλληνες ζούσαν στό φαντασιακό των νεωτέρων ως υπεράνθρωπα όντα²–, από τόν περιορισμένο κύκλο των μορφωμένων

Τό κείμενο αυτό, σέ συντομευμένη γαλλική απόδοση, ανακοινώθηκε στό 9ο Διεθνές Συνέδριο του Διαφωτισμού, Münster 23-27 'Ιουλίου 1995. 'Αποτελεί μιά πρώτη παρουσίαση μιάς ευρύτερης μελέτης που έπεξεργάζομαι.

1. Κ. Θ. Δημαράς, «Greece 1750-1850», στόν τόμο *Perceptions of Ancient Greece*, εκδ. Κ. J. Dover, Blackwell, 1992, σ. 204-205 και στά ελληνικά «'Η παρουσία της αρχαίας παιδείας μέσα στην νεοελληνική συνείδηση (1750-1850)», π. *Απόψεις*, τ. 7, 1995, σ. 5.

2. Για τό θέμα αυτό γενικότερα θλ. τίς σχετικές έργασίες του Ι. Θ. Κακριδη, «'Αρχαίοι Έλληνες και Έλληνες του Εικοσιένα», στόν τόμο *Φώς ελληνικό*, 'Αθήνα 1963, σ. 75-90 και *Die alten Hellenen im neugriechischen Volksglauben*, Μόναχο, E. Heimeran Verlag, 1966 (έλλην. μετάφρ. 'Αθήνα '1978, ²1979, μέ τίτλο: *Οί 'Αρχαίοι Έλληνες στην νεοελληνική λαϊκή παράδοση*).

Λουκία Δρούλια

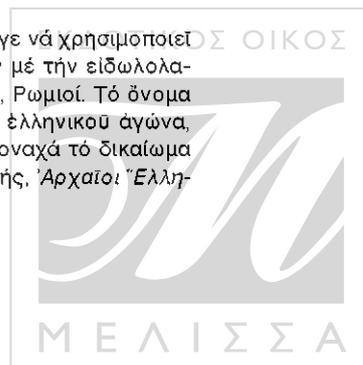
διασώζονται άραιά, αλλά και χωρίς διακοπή, μνείες για τό άρχαιο μεγαλειό των προγόνων, διαμαρτυρίες και παράπονα για τήν ύποδούλωση τής Έλλάδας³. Τέτοιες αναφορές πληθαίνουν από τόν 17ο αιώνα και πέρα, όταν τά πράγματα αρχίζουν νά αλλάζουν και ή λογισύνη δέν είναι πιά προνόμιο μόνο μιάς περιορισμένης μερίδας ανθρώπων. Ό φωτισμός του γένους αποτελεί κύρια μέριμνα των λογίων, πού είναι τότε άκόμα άποκλειστικά κληρικοί, και τής Έκκλησίας γενικότερα, ή όποία τώρα, στά χρόνια του θρησκευτικού ούμανισμού, μέ τήν κυρίαρχη μορφή του πατριάρχη Κυρίλλου Λούκαρη, ένστερνίζεται σέ ένα ένιαίο σύνολο τήν άρχαιότητα και τόν χριστιανικό κόσμο.

Άν ό 17ος ίταλικός αιώνας έπηρέασε ως ένα βαθμό τήν πνευματική πορεία του έλληνισμού, ό 18ος γαλλικός αιώνας στή συνέχεια θά τή χαράξει όλοένα και περισσότερο, βαθμιαία και σταθερά, στό πέρασμα του χρόνου. Οί νέες δομές πού διαμορφώνονται στή ζωή τής Δύσης δέν μπορεί παρά νά έχουν τόν άντίκτυπό τους στήν Όθωμανική άυτοκρατορία και, κατά συνέπεια, στους ύπόδουλους λαούς τής Βαλκανικής. Ένδιάμεσο ρόλο στό πέρασμα αυτό έπαιξαν οί Φαναριώτες τής Κωνσταντινούπολης και των Παραδουναβίων Έγεμονιών προάγγελοι και πρωτοπόροι του νεοελληνικού Διαφωτισμού, σημαδεύουν μέ τή δράση και τίς πνευματικές τους έκδηλώσεις τόν 18ο έλληνικό αιώνα. Έτσι, παράλληλα μέ τήν Έκκλησία, οί Φαναριώτες αλλά και οί Έλληνες τής διασποράς, δέκτες τής δυτικής παιδείας, αλλά και πομποί της στό χώρο τής Άνατολής, άποτελούν τούς κύριους φορείς τής παιδείας. Φορείς παιδείας πού άποδεσμεύονται και άποστασιοποιούνται σταδιακά από τήν πνευματική έπιρροή του Οίκουμενικού Πατριαρχείου, καθώς από τή μεριά της ή Έκκλησία, συνειδητοποιώντας ότι χάνει τόν άπόλυτο πνευματικό έλεγχο του ποιμνίου της, αρχίζει νά σκληραίνει τή στάση της άπέναντι στήν κλασική άρχαιότητα και τόν όρθολογισμό πού άπορρέει από τήν έπαφή μαζί της⁴.

Αυτά συμβαίνουν στόν φθίνοντα 18ο αιώνα και τόν άρχόμενο 19ο. Όστόσο, δέν πρέπει νά ξεχνάμε ότι στήν μακρά περίοδο τής δουλείας κάτω από τόν ξένο ζυγό, οί διάφορες βαλκανικές πληθυσμιακές ομάδες και ειδικότερα οί διάσπαρτοι έλληνικοί πληθυσμοί συσπειρώνονται γύρω από τόν μόνο έπι-

3. C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη, Droz, 1969, σ. 107. Βλ. τώρα και του ίδιου, *Η παρουσία τής άρχαίας παιδείας*, ό.π., σ. 8.

4. Η Έκκλησία από παλιά είχε άντιμετωπίσει άρνητικά και απέφευγε νά χρησιμοποιεί τούς προσδιορισμούς Έλλην, έλληνικός, πού συνδέονταν γι' αυτήν μέ τήν ειδωλολατρία. Έτσι, είχαν διαμορφωθεί άλλες έθνικές προσωνομίες: Γραικοί, Ρωμιοί. Τό όνομα «Έλληνες», στά κείμενα πού κυκλοφόρησαν κατά τή διάρκεια του έλληνικού άγώνα, χαρακτηρίζει μόνο τόν επαναστατημένο λαό, «σάν νά έχει αυτός μοναχά τό δικαίωμα νά κληρονομήσει ένα όνομα βαρύ από τήν τόση δόξα»: Ι. Θ. Κακριδής, *Άρχαίοι Έλληνες*, ό.π., σ. 76.

Τά σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους

ζήσαντα θεσμό, τήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολική Ἐκκλησία, πού ἐπιβίωσε στήν περιοχή καί μετά τήν πτώση τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι, πέρα ἀπό ἓνα αἶσθημα κοινότητας, ἀποκτοῦν μιά βαθιά ριζωμένη συνείδηση ὀρθόδοξης χριστιανικότητας, πού ἐπόμενο ἦταν νά σφραγίσει ἀνεξίτηλα τήν ὄλη τους διαβίωση καί πολιτισμική ἔκφραση. Σ' αὐτόν τό χώρο ἐντάσσεται καί ἡ εἰκαστική ἔκφραση. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἄλλωστε, ἔχοντας ἀπό νωρίς καταλάβει τήν ἀξία τῆς τέχνης στήν ὑπηρεσία τῆς κοσμοθεωρίας –τῆς ἰδεολογίας–, χρησιμοποιοῦσε συστηματικά τήν εἰκόνα ὡς μέσον θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῶν πιστῶν. Φυσικό, λοιπόν, ἡ ταύτιση μέ τήν ὀρθοδοξία νά ἐξεικονίζεται ἀνάγλυφα καί στό χώρο τῶν συμβολισμῶν. Τά σύμβολα δηλαδή τοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ σταυρός, οἱ ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας, τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἁγίων ἀποτελοῦσαν τίς συνηθισμένες παραστάσεις τῆς ὁποῖας ἐπέλεξαν γιά τά λάβαρα καί τίς σφραγίδες τους⁵ οἱ διάφορες κοινωνικές συσσωματώσεις τῶν ὑποδοῦλων, πού ἄρχιζαν σιγά-σιγά νά διαμορφώνονται.

Τά σύμβολα τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ, ἐκεῖνα πού προτάθηκαν ἢ ἐκεῖνα πού υἱοθετήθηκαν τελικά, δέν ἔχουν ἀποτελέσει ὡς τώρα, στό σύνολό τους, ἀντικείμενο εἰδικότερης μελέτης καί ἐρμηνείας ἀπό τήν ἐλληνική ἔρευνα. Ἀντλημένα κυρίως ἀπό εἰκονιστικές παραστάσεις τῆς ἀρχαιότητας, δέν προβλημάτισαν ἰδιαίτερα τή νεώτερη ἐλληνική ἱστορική ἐπιστήμη καί δέν ἐξετάστηκε σφαιρικά ὁ εἰδικότερος συμβολισμός τους στήν ἐποχή κατά τήν ὁποία ξαναχρησιμοποιήθηκαν. Εἶναι φανερό ὅτι θεωρήθηκαν ὡς φυσικό ἐπακόλουθο τῆς συνέχειας τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἔτσι ὅπως αὐτή διαμορφώθηκε ἀπό τή ρομαντική ἱστοριογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα· οἱ ἐπιμέρους ἐρμηνεῖες δηλαδή πού προβάλλονται, βασίζονται στόν ἀρχικό τους, τόν ἀρχαῖο ἢ παλαιοχριστιανικό τους συμβολισμό· δέν φαίνεται νά συσχετίζονται μέ τόν εὐρύτερο εὐρωπαϊκό σύγχρονο περίγυρο, ὅπου οἱ ἴδιες παραστάσεις εἶχαν ἤδη χρησιμοποιηθεῖ γιά νά συμβολίσουν ποικίλες ἰδεολογικές ἐκφράσεις. Ὅμως μία πιό προσεκτική καί συγκριτική ματιά πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς συγχρονικῆς διερεύνησης τοῦ θέματος –μιλάμε πάντοτε γιά τά σύμβολα τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ– φέρνει στήν ἐπιφάνεια μιά εἰκαστική λογομαχία, ἕναν «πόλεμο», θά μπορούσαμε νά πούμε, ἐμβλημάτων πού ἀπηχεῖ τίς βαθύτερες ἰδεολογικές διαμάχες τῆς ὑπὸ ἐξέταση περιόδου· εἰκονογραφεῖ τίς ἐπιβολές καί τίς ὑπαναχωρήσεις, τίς ποικίλες ἀποχρώσεις πού ἐκφράζουν τά ἄτομα ἢ οἱ ὁμάδες πού ἀποβλέπουν νά ἐπικρατήσουν στήν ἐξουσία, ἀφοῦ οἱ ἐναλλαγές τῶν συμβόλων, πέρα ἀπό τίς πιθανές διαφοροποιήσεις στίς νοοτροπίες, σηματοδοτοῦν κατά κανόνα τίς μεταλλαγές στήν ἐξουσία καί φυσικά στήν κυρίαρχη ἰδεολογία.

5. Δέν μπορεῖ νά γίνει ἐδῶ λόγος γιά νομίσματα ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ὑπόδουλοι δέν εἶχαν δικό τους νόμισμα· στήν Ὄθωμανική αὐτοκρατορία, ἐκτός ἀπό τά τουρκικά νομίσματα, κυκλοφοροῦσε μιά μεγάλη ποικιλία ξένων, δυτικῶν, νομισμάτων.

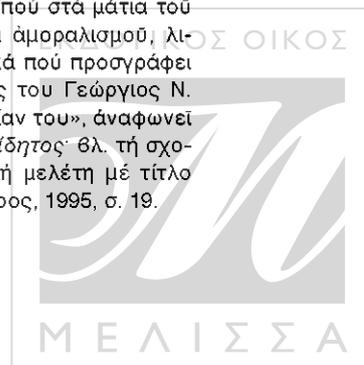
Λουκία Δρούλια

Ἡ διαχρονική θεώρηση τῶν νεοελληνικῶν συμβόλων ἀναγκαστικά πρέπει νά ξεκινάει ἀπό τίς παλαιότερες πηγές –ἀρχίζοντας ἀπό τήν ἀρχαία μυθολογία– καί νά ἀκολουθεῖ τήν ἱστορική πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ μέσα ἀπό τή Βυζαντινή αὐτοκρατορία, ἀπό τό «Βυζάντιο μετά τό Βυζάντιο» καί τή Φαναριωτική περίοδο τῶν Παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν, καθῶς καί ἀπό τή Βενετία, τήν «σχεδόν ἕνα ἄλλο Βυζάντιο», κατὰ τήν ἔκφραση τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα⁶, μέ τίς ἀνατολικές τῆς κτήσεις, καί εἰδικότερα τά Ἐπτάνησα. Πρέπει, ἐπίσης, νά ἐξετασθοῦν ταυτόχρονα τά δυτικά πρότυπα γιά τήν περίοδο ὅπου οἱ Ἕλληνες ἔρχονται, ὀλοένα καί περισσότερο, σέ ἐπαφή μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο, τή Δυτική Εὐρώπη, τή Ρωσική αὐτοκρατορία⁷, μετέχουν σέ ἑταιρικές, ἄλλες μυστικές, ἄλλες φανερές, ἢ καί ἰδρύουν δικές τους κάτω ἀπό ποικίλα προσήματα: ἐκπολιτιστικά, κοινωνικά-φιλανθρωπικά, ἐπαναστατικά. Ὅλες πάντως μέ ἕναν ἀπώτερο σκοπό: τήν ἀπελευθέρωση τοῦ γένους. Ὅμως γιά τήν κατάκτηση τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας ἔπρεπε πρῶτα νά προηγηθεῖ ἡ πνευματική ἀναγέννηση. Συχνά ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο ἀπό τίς αὐτοεξόριστες ἡγετικές προσωπικότητες τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδείας προβάλλεται ὡς κύριο ἀντικείμενο πολλῶν ἑταιρειῶν πού συστήνονται κατὰ τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀνάμεσά τους θά ξεχωρίσει ἡ Φιλική Ἐταιρεία, μιά ξεκάθαρα πατριωτική ἀγωνιστική ὀργάνωση, μέ οὐσιαστική συμβολή στήν ἔκρηξη τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης.

Στήν ἀνακοίνωσή μας αὐτή γίνεται μιά πρώτη προσπάθεια προσέγγισης στό θέμα τῶν συμβόλων πού χρησιμοποίησαν οἱ Ἕλληνες στή χρονική περίοδο τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, καθῶς καί στά χρόνια τοῦ Ἀγῶνα ὡς τήν ἴδρυση τοῦ νέου κράτους καί τήν ἐγκαθίδρυση τῆς μοναρχίας στά 1833. Φυσικά δέν μπορεῖ νά γίνει ἐξαντλητικά λόγος γιά ὅλα τά σύμβολα ἢ ἐμβλήματα πού κυκλοφόρησαν σ' αὐτά τά χρόνια. Ἐπιλέξαμε δειγματοληπτικά νά ἐξετάσουμε ἐδῶ τρία, εἴτε γιά τόν ἔντονο ἀντιπροσωπευτικό τους χαρακτήρα, εἴτε γιά τή δυναμική τους ἐμφάνιση ἢ ὅποια ἔδωσε λαθῆ σέ σχολιασμούς καί ἀντιδικίες πού ἔφτασαν, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, στά ὅρια τῆς πολεμικῆς. Οἱ παραστάσεις αὐτές, τό Ρόπαλο τοῦ Ἡρακλέους, ἡ Πρόμαχος Ἀθηνᾶ καί ὁ

6. «Venetiae quasi alterum Byzantium», στή δωρητήρια ἐπιστολή τῆς βιβλιοθήκης του πρὸς τόν Δόγη καί τή Γερουσία τῆς Βενετίας, 31 Μαΐου 1468.

7. Γιά τόν κόσμο τῶν Φαναριωτῶν ἢ Ρωσία, ἡ Ἁγία Πετρούπολη τοῦ φθίνοντα 18ου αἰῶνα, συγκαταλέγεται στή φωτισμένη Εὐρώπη, ὅμως τήν Εὐρώπη πού στά μάτια τοῦ παραδοσιακοῦ κατοικοῦ τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου εἶναι ἐστία ἀμοραλισμοῦ, λιμπερτισμοῦ, ἀνεξιθρησκείας καί φραμασονισμοῦ, στοιχεῖα ἀρνητικά πού προσγράφει στόν ἡγεμόνα Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο τόν Φιραρή ὁ ἐπικριτής του Γεώργιος Ν. Σούτσος, «Ὅποιος ἔμαθε νά ζῆ εἰς τήν Εὐρώπην θέλει τήν ἐλευθερίαν του», ἀναφωνεῖ ὁ ἡγεμόνας στήν κωμῶδια τοῦ Σούτσου, Ἀλεξανδροβόδας ὁ ἀσυνείδητος· βλ. τή σχολιασμένη ἔκδοσή της καί τήν ἐξαντλητική καί στέρεη συνοδευτική μελέτη μέ τίτλο *Φαναριώτικη κοινωνία καί σάτιρα*, τοῦ Δημήτρη Σπάθη, Ἀθήνα, Κέδρος, 1995, σ. 19.

Τά σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους

Ἐναγεννώμενος Φοῖνιξ, ἄν καί ἀρύονται ἀπό τήν εἰδωλολατρική ἢ χριστιανική παράδοση, φορτίστηκαν ἰδιαίτερα στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα μέσα στό γενικό κλίμα τῆς εὐρύτερης εὐρωπαϊκῆς περιοχῆς, ἀπ' ὅπου φαίνεται νά ἄντλησαν καί τόν εἰδικότερο συμβολισμό τους. Χωρίς τά ἐμβλήματα τοῦ χριστιανισμοῦ νά ἐξαφανιστοῦν ἀπό τό προσκήνιο, ἀφοῦ ὁ ἀγώνας εἶχε ἕνα βαθύτατα θρησκευτικό μήνυμα –τὴν ἀντιπαλότητα τοῦ σταυροῦ μέ τὴν ἡμισέληνο–, τά νέα σύμβολα ὁπωσδήποτε σηματοδοτοῦσαν τὴν ὅποια ἀποστασιοποίηση ἀπό τὴν ἀπόλυτη πνευματική κυριαρχία τῆς Ἐκκλησίας. Δέν εἶναι δυνατόν νά γίνει ἐδῶ ἐκτενέστερος λόγος γιὰ τόν συνειδησιακό διχασμό πού προκάλεσε τό γεγονός αὐτό, διχασμό πού δέν φαίνεται νά ἔχει ἀκόμα ξεπεραστεῖ καί τόν ὁποῖο προσπάθησαν νά γεφυρώσουν ὄσοι πρόβαλλαν τὴν ἔννοια τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, φορεῖς τοῦ ὁποῖου θεωρήθηκαν οἱ Ἕλληνες.

Πρῶτα-πρῶτα ἄς μιλήσουμε γιὰ τό Ρόπαλο τοῦ Ἡρακλῆ. Οἰκεία παράσταση γιὰ τοὺς μορφωμένους Ἕλληνες, ἀφοῦ ἀνήκει στὴν ἑλληνική μυθολογία καί ἀπεικονίζεται σέ ἀρχαῖα νομίσματα πού εἶχαν διασωθεῖ, ἀποτελεῖ τό πρῶτο σύμβολο πού ἐπιλέχθηκε γιὰ νά ἐκφράσει τίς προσδοκίες, τὴν ἐπαναστατική προδιάθεση καί τὴν προσπάθεια πολιτικῆς ὀργάνωσης τοῦ προδρομικοῦ ὄραματιστῆ τῆς βαλκανικῆς ἐλευθερίας, τοῦ Ρήγα Βελεστινλή. Ὡστόσο, τό ρόπαλο, στὴν περίπτωση ἐδῶ, δέν φαίνεται νά συμβολίζει μόνο τὴν ἀρχαία ἑλληνική δύναμη, τὴν ἀδάμαστη ἑλληνική ἀλήθεια ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ⁸. Αὐτό τουλάχιστον συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ σχετική ἔρευνα στό εὐρύτερο εὐρωπαϊκό περιβάλλον τῆς ἐποχῆς. Ἀναζητώντας τὴν ἐρμηνεία τοῦ συμβόλου αὐτοῦ στὸν σύγχρονο περίγυρο, στό χῶρο ἀπὸ τόν ὁποῖο εἶχε ἀντλήσει ὁ Ρήγας τίς φιλελεύθερες δημοκρατικές του ἰδέες, καθὼς καί τά ἄλλα πρότυπά του, τά κείμενα τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, τῶν γαλλικῶν συνταγμάτων τοῦ 1793 καί τοῦ 1795 κι ἀκόμα τά τραγούδια καί τά ἐμβατήρια τῆς νέας Γαλλίας, ἔγινε φανερό ὅτι τό ρόπαλο τοῦ Ἡρακλῆ εἶχε, τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, παίξει ἕναν πρωτεύοντα ρόλο στὴν γαλλικὴ ἐπαναστατικὴ ἀλληγορία πού ἀναπτύχθηκε. Ἡ ἀπεικόνισή του, σέ ὀριζόντια τοποθέτηση, –ὅπως ἄλλωστε διασώζεται καί σέ χειρόγραφο ἑλληνικό κείμενο– βρίσκεται στό κείμενο τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου. Ἔτσι, μέ τόν καιρό, τό ρόπαλο γίνεται ἕνα σύμβολο κοινωνικῶν ἀγώνων πού ἐκπροσωπεῖ γιὰ τοὺς γάλλους ἐπαναστάτες, ἰδίως τοὺς ριζοσπάστες, τὴ συλλογικὴ λαϊκὴ

8. Πθ. Λέανδρος Βρανούσης, «Ἡ σημαία, τό ἐθνόσημο καί ἡ σφραγίδα τῆς «Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας» τοῦ Ρήγα», *Δελτίον Ἑραλδικῆς καί Γενεαλογικῆς Εταιρίας τῆς Ἑλλάδος*, ἀρ. 8 (: *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συμποσίου Γενεαλογικῆς καί Ἑραλδικῆς Ἐπιστήμης*, 24-26 Νοεμβρίου 1986), Ἀθήνα 1992, σ. 364.

Λουκία Δρούλια

δύναμη. Τήν κοινωνική αυτή φόρτιση φαίνεται να υιοθέτησε και ο Ρήγας, παράλληλα με τό έθνεγεργτικό του μήνυμα⁹.

Τό έπαναστατικό έργο του Ρήγα ανέκοψε ο θάνατος. Ή σύλληψη του μαζί με τούς συντρόφους του από τούς Αυστριακούς, ή παράδοσή τους στά χέρια τών Όθωμανών και ή τραγική θανάτωσή τους τόν Ιούνιο του 1798 έδωσαν τέλος στό έπαναστατικό αυτό κίνημα, όχι όμως και στόν διάχυτο αναθρασμό τής έποχής. Οί κύκλοι οί προσκείμενοι στό Οίκουμενικό Πατριαρχείο είδαν μέ ανακούφιση τό τέλος τής προσπάθειας του Ρήγα και επέκριναν μέ μεγάλη δριμύτητα τό «διεγερτικόν, έρεθιστικόν και παρακινήτικόν βιβλιάριον» πού έγινε γνωστό ως *Ρόπαλον του Ήρακλέους*, δηλαδή κυρίως τή *Νέα Πολιτική Διοίκηση*, τό Σύνταγμα τής προσδοκώμενης «Έλληνικής Δημοκρατίας» πού είχε προετοιμάσει ο Ρήγας. Ή λέξη *ρόπαλον* ταυτίστηκε έδω μέ τό περιεχόμενο του φυλλαδίου, πού έκτός από τό Σύνταγμα αυτό περιελάμβανε τήν έπαναστατική Προκήρυξη, τά Δίκαια του Άνθρώπου, και τόν Θούριο¹⁰. Τό «ρόπαλο του Ήρακλέους» χρησιμοποιήθηκε λίγο άργότερα ως σύμβολο τής μουσικής τεκτονικής «Έταιρείας τών Καλών Έξαδέλφων» (Confrérie «dei Buoni Cugini»), πού συστήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τόν Χρυσοσπάθη¹¹. Δέν μάς είναι γνωστά τά κίνητρα τής έπιλογής. Ίσως ήταν τά ίδια μέ του Ρήγα. Ίσως πάλιν ήταν ή δυνατή έπιρροή πού άφησε πεθαίνοντας τό κίνημά του. Πάντως, φαίνεται ότι στά ταραγμένα χρόνια πού άκολούθησαν ο «δυνατός» Ήρακλής συνέχισε να εκπροσωπεί τίς ριζοσπαστικές λύσεις. Στά 1831, όταν ή αντίπολίτευση, αντίδρώντας στην δικτατορική διακυβέρνηση του Καποδίστρια θέλησε να τόν παραμερίσει, ακόμα και να τόν έξοντώσει, μαρτυρείται ότι συστήθηκε μία αντικαποδιστριακή έταιρεία μέ τήν έπωνυμία «Έταιρεία τής Δυνάμεως ή του Ήρακλέους»¹². Όμως τό ρόπαλο ως σύμβολο θά άργήσει να επανεμφανιστεί στην ιστορία τών έλληνικών συμβόλων. Όταν πάλι παρουσιάζεται, έχει ξαναποκτήσει τήν παλαιότερή του σημασία: ο Ήρακλής άκουμπώντας στό ρόπαλό του θά γίνει πάλι ο προστάτης του στέμματος, ο ύποστηρικτής τής βασιλικής έξουσίας.

Δέν είναι, λοιπόν, ο Ήρακλής ή τό ρόπαλό του πού θά έπιλεγεί για να εκπροσωπήσει τή νομιμότητα του έλληνικού άγώνα και τήν προσπάθεια τών Έλλήνων να διαμορφώσουν, μέσα από τούς καπνούς του πολέμου τής άνε-

9. Βλ. σχετικά Λουκία Δρούλια, «Ή πολυσημία τών συμβόλων και τό “Ρόπαλον του Ήρακλέους” του Ρήγα», ανακοίνωση στό Συνέδριο στή μνήμη του Λέανδρου Βρανούση, 10-12 Μαΐου 1995 (ύπό έκτύπωση).

10. Βλ. τό σχετικό χωρίο από τόν *Νέον Ραψάκη* του Άθανασίου Παρίου στού Λ. Βρανούση, ό.π., σ. 362.

11. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας*, Άθήνα [1954], σ. 69-70 (Βασική Βιβλιοθήκη 10).

12. Χρήστος Λούκος, *Ή αντίπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ίω. Καποδίστρια, 1828-1831*, Άθήνα, Θεμέλιο, 1988, σ. 340.

Τά σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους

ξαρτησίας, τή νέα ελληνική πολιτεία. Δέν είναι ό Μέγας Άλέξανδρος, ό βασιλιάς τής αρχαίας Μακεδονίας, πού μέσα από τό λαϊκό ανάγνωσμα, τή *Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου*, μέ τίς πάμπολλες επανεκδόσεις της, είχε περάσει στό χώρο του θρύλου καί είχε καταστεί σύμβολο τής ελληνικής έλευθερίας¹³. Δέν είναι ούτε ό Άναγεννώμενος Φοῖνιξ, τό κυρίαρχο σύμβολο τής Φιλικής Έταιρείας, ή όποία προετοίμασε αυτόν τόν άγώνα, πού θά προβληθεῖ ως έμβλημα. Η εξήγηση έδω είναι προφανής καί τεκμηριώνεται από πολλές μαρτυρίες. Άντικρούοντας οί Έλληνες τά έπιχειρήματα τής διεθνούς διπλωματίας, ή όποία πρόβαλλε πώς τό ελληνικό κίνημα δέν ήταν παρά άλλη μιά έκδήλωση παράνομου στασιαστικού κινήματος, άπορρέουσα από τόν καρμποναρισμό καί τίς μυστικές μασωνικές ή άλλες έταιρείες –δέν ήταν άλλωστε καί ή Φιλική Έταιρεία μιά από αυτές στά μάτια τών ξένων;¹⁴— υποστήριζαν τή νομιμότητα αλλά καί τή νομιμοφάνεια τής προσπάθειάς τους. Ό Άναγεννώμενος Φοῖνιξ, λοιπόν, τό σύμβολο πού έφερε ή σημαία του άρχηγού τής Φιλικής Έταιρείας Άλέξανδρου Ύψηλάντη στίς πρώτες επαναστατικές έκδηλώσεις στίς Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, αλλά καί τό προσφιές άρχέτυπο τής ανακαίνισης του έλεύθερου τεκτονισμού¹⁵, δέν κρίθηκε κατάλληλο, γιά νά εκπροσωπήσει έναν νόμιμο άγώνα. Άλλωστε οί Έλληνες τής διασποράς, πού παρακολουθούσαν από κοντά τήν αντιεπαναστατική έπιχειρηματολογία τών εκπροσώπων τής Ίερής Συμμαχίας, έστελναν τακτικά μηνύματα στους επαναστάτες ότι τά σύμβολα τής Έταιρείας πρέπει όπωσδήποτε νά εξαλειφθούν γιά νά μπορέσει νά γίνει αποδεκτός από τή διεθνή κοινότητα καί τούς μονάρχες της ό άγώνας τών Έλλήνων. Έπρεπε, δηλαδή, νά φανεῖ ότι έπρόκειτο γιά έναν νόμιμο άγώνα έναντίον ενός τυραννικού καθεστώτος καί όχι γιά μιά στασιαστική εξέγερση κατά του νόμιμου κυρίαρχου, του Σουλτάνου, όπως ήθελε μέ πείσμα νά παρουσιάξει τόν έθνικοαπε-

13. Καί ό Ρήγας, ανάμεσα στίς άλλες επαναστατικές προετοιμασίες του, είχε τυπώσει στό 1797 μιά χαλκογραφία μέ τήν εικόνα του Μεγάλου Άλεξάνδρου. Πρότυπό του ήταν μιά έντυπη εικόνα πού είχε δημοσιευθεί στό 1749 στή Βιέννη επί τή θάσει ενός άχάτη μέ τήν παράσταση του μεγάλου Άλεξάνδρου πού άνήκε στή συλλογή του αύλικού συμβούλου καί θησαυροφύλακα Joseph de France· βλ. Γεώργιος Λάιος, «Οί Χάρτες του Ρήγα», *Δελτίον τής Ιστορικής καί Έθνολογικής Έταιρείας τής Ελλάδος*, τ. 14, 1960, σ. 290-292.

14. Πράγματι όρισμένα από τά ίδρυτικά μέλη τής Φιλικής Έταιρείας έχει αποδειχθεί ότι είχαν τεκτονική ιδιότητα καί ή όλη όργάνωση καί λειτουργία τής Έταιρείας, μέ τούς βαθμούς καί τούς μυστικούς όρκους, είχαν ως πρότυπο άλλες μυστικές ή μασωνικές έταιρείες. Πέρα από τίς όποιες έπιδράσεις, δέν έχει ως τώρα έντοπισθεί από τήν έρευνα καμιά άμεση θεσμική συνεργασία μέ τεκτονική Στοά.

15. Πβ. Jacques Marx, «Le symbole du phénix dans la pensée maçonnique», *Revue de l'Université de Bruxelles*, τ. 3/4 (: *Franco-Maçonnerie. Symboles, Figures, Histoire*, έκδ. Charles Delvoye, 4η έκδοση), 1977 σ. 372-385.

Λουκία Δρούλια

λευθερωτικό αγώνα των Ἑλλήνων ὁ Μέπτερνιχ. Εἶναι γνωστή, ἄλλωστε, ἡ φοβία τοῦ αὐστριακοῦ καγκελάρου γιά τίς μυστικές ἐταιρεῖες, «*cette gangrène de la société*»¹⁶, ὅπως τίς χαρακτήριζε.

Ἐχοντας συνειδητοποιήσει αὐτήν τήν πραγματικότητα οἱ Ἕλληνες, μόλις κατόρθωσαν νά ἐξασφαλίσουν τήν φυσική τους ὕπαρξη –«Πρίν περί τῆς φυσικῆς ἡμῶν ὑπάρξεως ὅπωςοῦν βεβαιωθῶμεν, ἦτον ἀδύνατον νά σκεφθῶμεν καί περί τῆς πολιτικῆς»¹⁷–, συνέστησαν τήν πρώτη Ἐθνική Συνέλευση καί προχώρησαν στή σύνταξη συνταγματικοῦ κειμένου γιά ν' ἀποδείξουν τή θέλησή τους νά ἀποκτήσουν κρατική ὑπόσταση, ἕνα νόμιμο κράτος μέ δημοκρατικές ἀρχές, ἰσότιμο μέ τά ἄλλα εὐρωπαϊκά. «Ἀπό τοιαύτας ἀρχάς τῶν φυσικῶν δικαίων ὀρμῶμενοι», τονίζουν στή Διακήρυξη τῆς Πρώτης Ἐθνικῆς Συνέλευσης, «καί θέλοντες νά ἐξομοιωθῶμεν μέ τοὺς λοιποὺς συναδέλφους μας Εὐρωπαίους χριστιανούς, ἐκινήσαμεν τόν πόλεμον κατά τῶν Τούρκων, μᾶλλον δέ τοὺς κατά μέρος πολέμους ἐνώσαντες, ὁμοθυμαδόν ἐκστρατεύσαμεν, ἀποφασίσαντες ἢ νά ἐπιτύχωμεν τόν σκοπόν μας, καί νά διοικηθῶμεν μέ νόμους δικαίους, ἢ νά χαθῶμεν ἐξολοκλήρου, κρίνοντες ἀνάξιον νά ζῶμεν πλέον ἡμεῖς οἱ ἀπόγονοι τοῦ περικλεοῦς ἐκείνου Ἕθνους τῶν Ἑλλήνων ὑπό δουλείαν τοιαύτην, ἴδιαν μᾶλλον τῶν ἀλόγων ζῶων, παρά τῶν λογικῶν ὄντων»¹⁸. Ἐνα σύμβολο ἐταιριστικό, ἐν πολλοῖς μασωνικό, δέν ἦταν λοιπόν κατάλληλο γιά τήν περίσταση. Ἐτσι στά ἄρθρα τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος καθορίζονται τά ἀκόλουθα: «Ἡ σφραγίς τῆς Διοικήσεως φέρει σημεῖον χαρακτηριστικόν τήν Ἀθηνᾶν μετά τῶν συμβόλων τῆς φρονήσεως» καί «Τά χρώματα τοῦ ἐθνικοῦ σημείου (τῆς σημαίας) καί τῶν σημαιῶν τῆς θαλάσσης καί ξηρᾶς διορίζονται τά ἐξῆς· κυανοῦν καί λευκόν»¹⁹. Μέ αὐτήν τήν ἀπόφαση ἡ θεά Ἀθηνᾶ εἰσβάλλει δυναμικά στό ἑλληνικό προσκήνιο. Τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ, πού παραμένει ὡς σύμβολο στίς σημαίες, παραμερίζεται ἀπό τίς σφραγίδες, τήν ἴδια στιγμή πού οἱ Ἕλληνες, στό δεύτερο ἄρθρο τοῦ προσωρινοῦ Πολιτεύματος, αὐτοκαθορίζονται ὡς χριστιανοί: «Ὅσοι αὐτόχθονες κάτοικοι τῆς Ἐπικρατείας τῆς Ἑλλάδος πιστεύουν εἰς τόν Χριστόν, εἰσίν Ἕλληνες καί ἀπολαμβάνουν ἄνευ τινός διαφορᾶς ὅλων τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων»²⁰.

Ἡ παράσταση τῆς Ἀθηνᾶς πού ἐπιλέχτηκε γιά τήν σφραγίδα τῆς Προσω-

16. Βλ. J. M. Roberts, *La mythologie des sociétés secrètes*, μετάφρ. ἀπό τά ἀγγλικά Catherine Butel, Παρίσι 1979, σ. 292.

17. Α. Μάμουκας, *Τά κατά τήν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, ἦτοι Συλλογή τῶν περί τήν ἀναγεννησμένην Ἑλλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων καί ἄλλων ἐπισήμων πράξεων, ἀπό τοῦ 1821 μέχρι τέλους τοῦ 1832*, τ. Β', Πειραιάς 1839, σ. 46.

18. αὐτ., σ. 45.

19. αὐτ., σ. 33.

20. αὐτ., σ. 16.

Λουκία Δρούλια

ρινής Διοίκησης, αλλά πού διατηρήθηκε και στά επόμενα χρόνια, ήταν ο τύπος της Προμάχου Ἀθηνᾶς, ὄρθιας ἐνόπλου θεᾶς, ἀλλά σέ στάση εἰρηνική. Ἡ θεά, στραμμένη στίς περισσότερες σφραγίδες δεξιά, φορεῖ περικεφαλαία καί αἰγίδα· μέ τό ἓνα χέρι κρατεῖ ἀπλῶς τή λόγχη καί μέ τό ἄλλο βαστά τήν ἀκουμπισμένη στή γῆ ἀσπίδα της. Περιβάλλεται ἀπό κλάδους ἐλαίας καί δάφνης ἐπάνω στούς ὁποίους στέκεται τό σύμβολο τῆς φρόνησης, ἡ γλαύκα. Ἡ παράσταση αὐτή γενικεύθηκε σέ ὅλες τίς σφραγίδες τῆς διοίκησης ὅπως αὐτή διαρθρώθηκε σέ ὑπουργεῖα, διευθύνσεις, ἐπιτροπές, ἐπαρχεῖα κλπ. Στήν ἀναδιοργάνωση τῶν θεσμῶν τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης, ἡ σφραγίδα μέ τήν Ἀθηνᾶ ἀντικατέστησε ἐν πολλοῖς τίς τοπικές σφραγίδες τῶν κοινοτήτων τῆς τουρκοκρατίας, πού στήν πλειονότητά τους ἔφεραν παραστάσεις χριστιανικές, τή Θεοτόκο μέ τό Βρέφος, τούς τοπικούς ἁγίους ἢ τόν σταυρό. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε ὅτι σ' ἓναν μικρό ἀριθμό σφραγίδων μέ τήν Ἀθηνᾶ –σέ πέντε ἀπό τίς πάνω ἀπό 120 πού ἔχουν καταγραφῆ γιά τήν περίοδο ὡς τό 1828– ἔχει χαραχθεῖ στό ἄνω κέντρο ἓνας σταυρός²¹. Μιά ἐντελῆστερη μελέτη τοῦ θέματος θά εἶναι, πιστεύω, δυνατόν νά δώσει τήν ἐρμηνεία τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς²².

Εἰσηγητής τῆς πρότασης γιά τήν ἐθνική σφραγίδα μαρτυρεῖται ὅτι εἶναι ὁ φαναριώτης πρίγκηπας Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος²³, ἓνας ἀπό τούς πρωτεργάτες τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης τοῦ νέου κράτους. Σέ συνεργασία μέ τόν ἐπίσης φαναριώτη Θεόδωρο Νέγρη καί τόν φιλελεύθερο ἰταλό νομικό Vincenzo Gallina, πού κατέβηκε στήν Ἑλλάδα τό 1821, εἶχε ἀναλάβει ἐπίσης τή σύνταξη τοῦ πρώτου ἐλληνικοῦ συντάγματος, τοῦ «Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος». Ἐχοντας διαμεῖνει γιά ἄρκετά χρόνια στή Δυτική Εὐρώπη –οἱ βιογράφοι του σημειώνουν τό πέρασμά του ἀπό τή Γερμανία, τήν Ἑλβετία, τή Γαλλία καί τέλος τήν Πίζα τῆς Ἰταλίας ὅπου, ὡς γνωστόν, εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἄρκετοί ἐκπρόσωποι τοῦ ἀγγλικοῦ φιλελεύθερου ρομαντισμοῦ–, ὁ Μαυροκορδάτος εἶχε γνωρίσει ἀπό κοντά τά πολιτικά κινήματα καί τά πνευματικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς. Ἡ ὄλη του πνευματική διαμόρφωση καί ἡ φιλελεύθερη κατεύθυνση πού υἱοθέτησε ἐκφράζονται ἄμεσα μέσα ἀπό τίς πρώτες ἐνέργειες καί εἰσηγήσεις του, μόνις ἀνέλαβε ἡγετικά καθήκοντα

21. Τή δυνατότητα νά μελετήσουμε λεπτομερειακά τίς σφραγίδες αὐτές δίνει τό πολύτιμο ἔργο τοῦ Ἰωάννη Μαζαράκη-Αἰνειάν, *Σφραγίδες Ἑλευθερίας*, Ἀθήνα 1983, ὅπου καταγράφονται 1.600 σφραγίδες, συνοδευμένες ἀπό τήν φωτογραφική τους ἀναπαράσταση.

22. Παραλλαγῆ πού, κατὰ πληροφορίες ἀπό τόν ἡμερήσιο τύπο, υἱοθετεῖται πάλι σήμερα ἀπό τόν Δήμο Ἀθηναίων. Καί αὐτή ἡ πληροφορία εἶναι ἐνδιαφέρουσα γιά τή μελέτη μας, ἐντασσόμενη στήν εἰκαστική λογομαχία τῶν συμβόλων, ἀλλά καί στήν προσπάθεια συναλλαγῆς τους.

23. Σπ. Τρικοῦπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Β', Ἀθήνα 1888, σ. 108-109.

Τά σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους

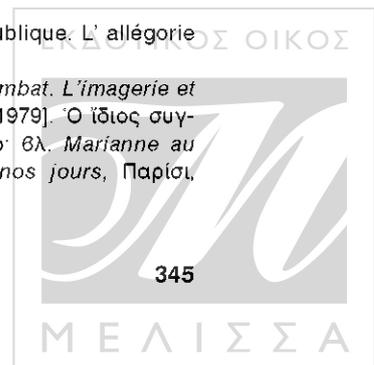
ανάμεσα στον αγωνιζόμενο ελληνικό λαό. Τά διδάγματα του σοφού ελληνιστή Ἀδαμάντιου Κοραή, αυτόπτη μάρτυρα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, μέ τόν ὁποῖο θρισκόταν σέ ἐπαφή –ἀσφαλῶς θά τόν γνώρισε καί προσωπικά κατά τό πέρασμά του ἀπό τό Παρίσι– οἱ μακρές συζητήσεις του μέ τούς ἄγγλους ποιητές Byron καί Shelley στήν Πίζα –ἄς μήν ξεχνάμε ὅτι ὁ τελευταῖος τοῦ ἀφιέρωσε τό λυρικό του δράμα *Hellas*, τονίζοντας στόν πρόλόγό του τήν ἐπίδραση τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος στή διαμόρφωση τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ– σέ συνδυασμό μέ τήν ἐνημέρωσή του γιά τά συνταρακτικά γεγονότα τῆς Γαλλίας, τή μεγάλη «μεταβολή» –τά πρῶτα ἑλληνικά συντάγματα στά ὁποῖα ἔπαιξε πρωτεύοντα ρόλο εἶναι σέ πολλά σημεῖα ἐμπνευσμένα ἀπό τά γαλλικά συντάγματα τοῦ 1793 καί τοῦ 1795– δίνουν, πιστεῦω, τό στίγμα τῆς ἐπιλογῆς τῆς Ἀθηνᾶς ἀπό τόν Μαυροκορδάτο, ὡς συμβόλου τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους.

Σέ μιά ἐποχή πού ὁ ἑλληνισμός πασχίζει νά συνειδητοποιήσει τήν ἐθνική του ταυτότητα μέσα ἀπό τήν ἐπιστροφή του στούς ἀρχαίους προγόνους, ἡ θεά Ἀθηνᾶ, μέ ὅλα ὅσα ζωντανεῖ στή μνήμη καί αὐτό μόνο τό ὄνομά της –Ἀθηνᾶ-Ἀθήνα μέ τά λείψανα τῶν λαμπρῶν της μνημείων–, εἶναι ἕνα πρῶτο βῆμα πρός τήν κατεύθυνση αὐτή. Ἦδη στά 1813 ἡ Φιλόμουσος Ἐταιρεία, πού εἶχε ἰδρυθεῖ στήν Ἀθήνα μέ σκοπούς πολιτιστικούς²⁴, εἶχε ὀρίσει ὡς σῆμα στή σφραγίδα της τήν κεφαλή τῆς Ἀθηνᾶς, παρμένη ἀπό ἕνα ἀσημένιο τετράδραχμο τῆς ἀρχαιότητος. Παράλληλα, ὅμως, ἡ ἀρχαία Μινέρβα, «*vierge raisonnable et guerrière à la fois*»²⁵, εἶχε ἀποτελέσει ἕνα μοντέλο πού χρησιμοποιήθηκε πολύ σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης, ὅταν ἡ εἰκονογράφηση ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στήν ὑπηρεσία τῆς ἐπαναστατικῆς προπαγάνδας. Οἱ γυναικεῖες μορφές μάλιστα, συχνά ντυμένες ἀρχαιοπρεπα, ἔτσι ὅπως μᾶς τίς παρουσιάζουν οἱ ἐξαντλητικές ἐργασίες τοῦ Maurice Agulhon²⁶, ἀπέτελεσαν ἕνα πρότυπο καλόδεκτο γιά τόν ἑλληνα ἐπαναστάτη, πρότυπο τό ὁποῖο ἀσφαλῶς θά εἶχε μιά εὐνοϊκή διεθνή ἀπήχηση στόν κόσμο τῆς Δύσης πού ἀντλοῦσε τήν ἔμπνευσή της ἀπό τήν κλασική ἀρχαιότητα. Εἰδικότερους συνειρμούς θά ἔφερνε στούς φιλελεύθερους κύκλους στούς ὁποίους ἡ Ἐλευθερία, ἡ Δικαιοσύνη, ἡ Δημοκρατία καί οἱ ποικίλες Μαριάν-

24. Οἱ πολιτιστικοί σκοποὶ ἀπέβλεπαν, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, στήν παιδεία πού φέρνει ἐλευθερία.

25. Maurice Agulhon, «Esquisse pour une archéologie de la République. L'allégorie civique féminine», *Annales E.S.C.*, janvier-février 1973, σ. 5.

26. Βλ. ἄρθρο τῆς προηγούμενης σημείωσης καί *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880*, Παρίσι, Flammarion, [1979]. Ὁ ἴδιος συγγραφέας συνέχισε τήν ἐρευνά του καί γιά τήν κατοπινή περίοδο· βλ. *Marianne au pouvoir: l'imagerie et la symbolique républicaines de 1880 à nos jours*, Παρίσι, Flammarion, [1989].

Λουκία Δρούλια

νες της μέ τις αρχαϊκές ένδυμασίες τους αποτελοῦσαν κληρονομιά τοῦ γαλλικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἦδη στά Ἐπτάνησα, τήν ἐποχή τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων, κυκλοφορεῖ σέ μονόφυλλα καί φυλλάδια ἡ μορφή τῆς γαλλικῆς Δημοκρατίας μέ τήν ἀρχαιοπρεπή της ἐμφάνιση. Δέν πρέπει νά ξενίζει, λοιπόν, τό γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀντλοῦν τά πρότυπά τους ἀπό τή Δύση, καί εἰδικότερα ἀπό τήν Γαλλία. Ἐντάσσεται καί αὐτό στό ξύπνημα τοῦ ἑλληνισμοῦ καί τή συνάντησή του μέ τούς προγόνους· ἡ ἐπαναστατική Γαλλία εἶχε ἀντλήσει τίς ἀξίες της ἀπό τόν ἀρχαῖο κόσμο, εἶχε μιμηθεῖ τούς ἀρχαίους στήν καθημερινότητα, τή μόδα, τήν ἀρχιτεκτονική· εἶχε ἀκόμα καλλιιεργήσει τήν ἔννοια τῆς διασύνδεσης, ἀσφαλῶς γιά λόγους σκοπιμότητητας: οἱ προκηρῦξεις τοῦ Βοναπάρτη πρὸς τούς Ἐπτανήσιους ἀναφέρουν καί ἐξαίρουν τήν ἀρχαία καταγωγή τῶν Νεοελλήνων²⁷. Οἱ ξένοι περιηγητές, *Ἡ περιήγηση τοῦ Νέου Ἀνάχαρη* τοῦ abbé Barthélémy καί ἡ ἑλληνική της μετάφραση στά 1797 ὁδηγοῦν μέ ἐπιταχυνόμενους ρυθμούς πρὸς τή συνειδητοποίηση αὐτή.

Ἔτσι ἔχουν τά πράγματα ὡς τή στιγμή πού κατεβαίνει στήν Ἑλλάδα ὁ κόμης Ἰωάννης Καποδίστριας, ἐκλεγμένος ἀπό τήν Γ' Ἐθνική Συνέλευση τῶν Ἑλλήνων στήν Τροιζήνα ὡς Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἀθηνᾶ θά συνεχίσει γιά λίγο νά ἐμφανίζεται στίς ἐπίσημες σφραγίδες, ἀκόμα καί σέ ἐκείνη μέ τήν ἐπιγραφή «Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος». Ὅμως ἀπό κάποια στιγμή καί πέρα, ἀπό τό 1830 συγκεκριμένα, κάνει τήν ἐμφάνισή του καί ἐπιβάλλεται ὁ «Ἀναγεννώμενος Φοῖνιξ». Ὅχι μόνο ἡ σφραγίδα τοῦ Κυβερνήτη θά φέρει στό ἐξῆς αὐτό τό σύμβολο, ἀλλά καί οἱ ἄλλες κρατικές σφραγίδες. Ὁ φοῖνικας θά περάσει καί στό πρῶτο ἑλληνικό νόμισμα πού κόπηκε τό 1829, δίνοντας καί τό ὄνομά του στό ἴδιο τό νόμισμα. «Τό νόμισμα τοῦτο φέρει τόν μυθολογικόν φοῖνικα, τόν ὁποῖον ἐγκρίνομεν καί ἡμεῖς» σημειώνει σέ ἐγγραφό του ὁ Καποδίστριας²⁸. Ἐντύπωση προξενεῖ ἡ ἐπιλογή αὐτή, ἂν ἀναλογιστοῦμε τή στάση τοῦ Καποδίστρια ἀπέναντι στή Φιλική Ἐταιρεία καί ἀκόμα τή στάση τῶν Ἑλλήνων σχετικά μέ τήν προσπάθειά τους νά ἐξαφανίσουν τά ἴχνη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας πού εἶχε, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ὡς σύμβολό της τόν Ἀναγεννώμενο Φοῖνικα. Δέν μάς εἶναι γνωστό τό σκεπτικό τοῦ Καποδίστρια:

27. E. Rodocanachi, *Bonaparte et les Iles Ioniennes*, Παρίσι 1989, σ. 36-37: «Sur toutes choses Bonaparte lui (= le général en chef Gentilli) avait recommandé de ne pas négliger de rappeler, dans ses proclamations, le souvenir "de la Grèce, d' Athènes et de Sparte"» (ἐπιστολή τῆς 26 Μαΐου [1797]). Ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ καταγωγή τῶν Νεοελλήνων ἀπό τούς ἀρχαίους τους προγόνους, χρησιμοποιήθηκε συχνά, κάθε φορά πού ἐπιδιώχθηκε ἡ ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων, ὡς ἐπισημαστική στίς ἐπεκτατικές βλέψεις τῶν Δυνάμεων: ὁ Μεγάλος Πέτρος καί ἡ Αἰκατερίνη Β' θά παρακινήσουν καί ἐκείνοι σέ ἐπανάσταση τούς Ἕλληνες χρησιμοποιώντας αὐτά τά ἐπιχειρήματα.

28. Ἐγγραφό τοῦ Κυβερνήτη πρὸς τή Δ' Ἐθνική Συνέλευση, 29 Ἰουλίου 1829, βλ. Α. Μάμουκας, ὁ.π., τ. ΙΑ', σ. 783· πβλ. Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Τό Ἐθνικόν Νομισματοκοπεῖον τῆς Ἑλλάδος, 1828-1833*, Ἀθήνα 1971, σ. 38.

Τά σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους

ή επιλογή του πάντως αυτή επικρίθηκε δριμύτατα. Ο Σπυρίδων Τρικούπης, σχολιάζοντας την επιλογή του φοίνικα, παρατηρεί ότι: «δέν ανέστησε δέ» ο Καποδίστριας «τόν φοίνικα εἰς μνήμην τῆς ἑταιρίας, διότι εἶδαμεν ὅτι τὴν κατεφρόνει καὶ τὴν ἀπεστρέφετο, ἀλλ' ἤθελε δι' αὐτοῦ νά ὑποδείξῃ ὅτι πεσοῦσα ἡ Ἑλλάς ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως, ἐξανίστατο ἐπὶ τῶν ζωοποιῶν ἡμερῶν του». Ἡ ἄλλη ἐρμηνεία, ὅχι πολύ κατανοητή, δίνει ὁ γερμανὸς ἱστορικός Κάρολος Μένδελσον-Βαρθόλδου, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Καποδίστριας «ἐδημιούργησεν τὸν φοίνικα ἐπηρεασθεὶς ὑπὸ παλαιῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μετὰ τῆς Ἀνατολῆς»²⁹. Ἄλλος μελετητὴς πάλι, τοῦ περασμένου αἰῶνα, πιστεύει ὅτι ὁ Καποδίστριας ἀντλήσῃ τὴν ἐμπνευσή του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, ὅπου κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα οἱ φοιτητὲς χρησιμοποιοῦσαν τὸν φοίνικα γιὰ ἐμβλημα τους, ἐμβλημα πού ἀσφαλῶς γνώρισε ὁ Καποδίστριας ὅταν σπούδαζε στὴν Ἰταλία. Καὶ συμπεραίνει ὁ συγγραφέας ὅτι ὁ Κυβερνήτης «ἀντικατέστησε τὸ ἔθνικόν τῆς Ἀθηνᾶς σύμβολον διὰ τοῦ μυθολογουμένου Φοίνικος» ... «διὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἐλληνικὴν ἐπανάστασιν μυθολογικὴν, ἥτοι μοιραίαν καὶ τυχαίαν, κυρίως δὲ καταγωγῆς ἀποκρύφου καὶ ἀγνώστου, καὶ οὐχὶ ἔργον ἐσκεμμένον, μελετηθὲν ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ὀλομελείας τοῦ ἔθνους, καὶ ἐκτελεσθὲν δι' ἠρωικῆς ἀποφάσεως»³⁰.

Στὶς διατυπώσεις αὐτές θά μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε καὶ ἄλλες ὑποθέσεις, χωρὶς νὰ διαθέτουμε ἀκόμα ἐπαρκή τεκμηρίωση. Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Καποδίστριας ἦταν μέλος τοῦ ἐλεύθερου τεκτονισμοῦ, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ³¹, ἀσφαλῶς μπορεῖ νὰ ἔκρινε ὅτι τὸ σύμβολο τοῦ Ἀναγεννώμενου Φοίνικα, μὲ τὴν πολλαπλὴ του φόρτιση³² καὶ ἐπιπλέον τὴ διεθνικὴ του ὑπόσταση, θά ἦταν χρήσιμο γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἐλληνικῆς ὑπόθεσης. Ν' ἀποτελοῦσε ἄραγε στὴ συνειδήσει του ἓνα εἶδος παρασυνθήματος πού ἀνοίγει θύρες; Ὁ Σπ. Τρικούπης, περιγράφοντας τὸν χαρακτήρα τοῦ Κυβερνήτη, σημειώνει πῶς «δὲν ἐσυστέλλετο κομπορημονῶν ὅτι ἠῦρε τὴν Ἑλλάδα μεμονωμένην καὶ τὴν ἐσχέτισεν μὲ τὴν Εὐρώπην, ὅτι ἂν ἀνεχώρει ἡ Ἑλλάδα ἀπώλ-

29. K. Mendelssohn-Bartholdy, *Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453 bis auf unsere Tage*, τ. II, Λειψία 1874, σ. 33: «Statt den Frank als Einheit anzunehmen, schuf der Präsident, von alten Handelsverbindungen mit der Levante beeinflusst, den Phönix...».

30. Γ. Δ., «Ὁ Φοῖνιξ ὡς ἔθνικόν σύμβολον τῆς Ἑλλάδος», π. Ἑστία, τ. Ζ', ἀρ. 171, 8 Ἀπριλίου 1879, σ. 222.

31. Π. Γ. Κρητικός, «Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας τέκτων κανονικός», π. Ὁ Ἑρανιστής, τ. 3, τχ. 13, 1965, σ. 125-144. Ὁ συγγραφέας σημειώνει ὅτι ἔχει διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία πῶς μὲ τὴν πρωτοβουλία τῆς μεγάλης Στοᾶς τῆς Κέρκυρας καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὸν τέκτονα ἡγεμόνα Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο τὸν Φιραρῆ, ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Καποδίστρια στὴ Μόσχα τὸ 1822 ἡ Στοά «Φοῖνιξ», γνωστὴ καὶ ὡς μυστικὴ ἑταιρεία ἢ Λέσχη «Φοῖνιξ» (σ. 136).

32. Πθ. J. Marx, ὁ.π.

Λουκία Δρούλια

λυτο»³³. Οί διεθνείς διασυνδέσεις ήταν απαραίτητες για τήν πολιτική υπόσταση τής 'Ελλάδας'· Ίσως, λοιπόν, αυτό νά ἦταν ἓνα ἀκόμα μέσον ἐπαφῆς καί ἐπικοινωνίας, σέ μιά περίοδο ὅπου ὁ μασωνισμός, ὑπηρετώντας τήν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας –ἐθνικῆς καί κοινωνικῆς–, εἶχε μεγάλη διάδοση.

Ἐντίλογο πρὸς τήν ὑπόθεση αὐτή προσφέρει ἡ μυστικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Καποδίστρια (8 Ἰουνίου 1828) μέ τήν ὁποία ζητεῖ νά ἀπαγορευθεῖ στούς κρατικούς ὑπαλλήλους νά εἶναι μέλη μυστικῶν ὀργανώσεων³⁴. Μέσα στήν προσπάθειά του νά ἐλέγξει τήν χαώδη κατάσταση πού ἐπικρατεῖ, ἐπιδιώκει νά διαλύσει τίς μυστικές ἐταιρεῖες μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ἐάν ἄλλοτε ἦταν ἀναγκαῖο στούς πολῖτες νά ζητοῦν τήν προσωπική τους ἀσφάλεια «διά τοῦ δεσμοῦ μυστικῆς τινός Ἐταιρείας, ὁ δεσμός οὗτος διαλύεται καθ' ἣν στιγμήν ὁ τοῦ νομίμου ὄρκου καί πρὸς τήν Κυβέρνησιν καί πρὸς τοὺς Νόμους, χορηγεῖ εἰς ἓνα ἕκαστον καί εἰς ὅλους, ὅλας τὰς ἀπαραιτήτους ἀσφαλείας»³⁵. Ὁ ὄρκος πού ζητοῦσε πρὸς τόν σκοπό αὐτό ξεσήκωσε πολλές ἀντιδράσεις ἀπό τοὺς Ἕλληνας καί ὀρισμένους Γάλλους πού ὑπηρετοῦσαν τό κράτος³⁶. Ἀλλά διερωτᾶται κανεῖς ποιά ἦταν καί ἡ δική του θέση, ἂν πράγματι εἶχε δώσει ὄρκο σέ μυστικὴ ἐταιρεία, τόν μασωνισμό; Εἶναι φανερό καί στήν περίπτωση αὐτή ὅτι ἡ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ὑπαγορεύει ἀλλιῶς τίς πολιτικές πράξεις ἑνός ὑπεύθυνου ἡγέτη. Καί ὁ Ναπολέων ἄλλοτε δέν εἶχε κρίνει ἀναγκαῖο νά κλείσει μασωνικές στοές, ἂν καί ὁ ἴδιος φέρεται ὡς ἐλεύθερος τέκτων³⁷;

Μήπως, ὡστόσο, πρέπει νά ὀδηγηθοῦμε καί πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις; Εἶναι ἀποδεδειγμένο ὅτι ὁ Ἀναγεννώμενος Φοῖνιξ, σύμβολο μασωνικό, μυστικιστικό, πέρασε στήν Ἑλλάδα διὰ μέσου τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Καί ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ὑπῆρξε ἀξιωματικός στήν ὑπηρεσία τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ καί ὁ Καποδίστριας σύμβουλος τοῦ φιλόχριστου καί, ἀπό κάποια στιγμή καί πέρα, μυστικοπαθοῦς ὑποστηρικτῆ τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας τσάρου Ἀλεξάνδρου Α'. Ἄν, ὅμως, γιά τόν πρῶτο ὁ φοῖνικας ἐνδέχεται νά συμβόλιζε τίς φιλελεύθερες ἰδέες πού εἶχαν ἐνστερνιστεῖ οἱ μυστικές ὀργανώσεις, γιά τόν δεύτερο τὰ πράγματα μοιάζουν διαφορετικά: ὁ Καποδίστριας ἔχοντας ὑπηρετήσει πιστά τόν ἡγεμόνα, ἀσφαλῶς θά εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπό αὐτόν. Τί, λοιπόν, ἐκπροσωποῦσε γιά τόν Κυβερνήτη καί τό ἄμεσό του περιβάλλον ὁ

33. Σπ. Τρικούπης, ὁ.π., σ. 216.

34. Σταῦρος Σκοπετέας, «Μυστικές ἐταιρεῖες κατὰ τήν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν», *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά*, Ἀθήνα 1958, σ. 281-283. Ὁ Καποδίστριας λέγεται ὅτι δέν ἐπέτρεψε καί τῆ σύσταση φιλοκαποδιστριακῆς μυστικῆς ἐταιρείας μέ τήν ἐπωνυμία «Φοῖνιξ»· βλ. Χ. Λοῦκος, ὁ.π., σ. 346.

35. Πθ. Στ. Σκοπετέας, ὁ.π., σ. 282.

36. Χ. Λοῦκος, ὁ.π., σ. 393.

37. Βλ. François Collaveri, *La Franc-maçonnerie des Bonapartes*, Παρίσι, Payot, 1982, σ. 68.

Τά σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους

φοίνικας, τόν όποιο προσπάθησε νά έπίβάλει –ούσιαστικά χωρίς έπιτυχία– ώς σύμβολο του νέου ελληνικού κράτους; Τήν ελληνική παλιγγενεσία, τή μυθοποίηση του ελληνικού άγώνα καί τή νομιμοποίηση «της μακραίωνης ελληνικής άφάνειας», όπως έχει υποστηριχθεί³⁸ ή τό θρησκευτικο-μυστικιστικό ρεύμα³⁹ πού άναπτύχθηκε γιά νά άναχαιτίσει τά διδάγματα του Διαφωτισμού;

Ή συχνή ταύτιση του φοίνικα μέ τόν άετό –τόν άυτοκρατορικό άετό;– θά μπορούσε άκόμα, άρκετά παρακινδυνευμένα όμως, νά όδηγήσει σέ έρμηνείες πού έχουν σχέση μέ τίς προσδοκίες γιά τήν άνασύσταση της άυτοκρατορίας, της Βυζαντινής έν προκειμένω, ύποδηλώνοντας έτσι κάποια προμηνύματα της «μεγάλης ταύτης ιδέας»; Άλλά άς σταματήσουμε έδω τίς εικασίες μας. Τό όλο θέμα του συμβολισμού του καποδιστριακού φοίνικα χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση, ιδιαίτερα στό ρωσικό χώρο άπό τόν όποιο καί πέρασε στην Έλλάδα, όπως έχει ήδη άναφερθεί.

Τελικά, στή μάχη των συμβόλων ό Άναγεννώμενος Φοίνιξ έξουδετερώνεται. Ή γενικότερη αντίδραση στόν Καποδίστρια, μέ συνέπεια τή δολοφονία του, έχει ως φυσικό έπακόλουθο τήν κατάργηση του συμβόλου πού αύτός είχε υίοθετήσει. Ή Άθηνά πού είχε, ώστόσο, διατηρηθεί ως σύμβολο στή Γενική Έφημερίδα της Ελλάδος, στό Έθνικό Τυπογραφείο καί τό Έθνικό Νομισματοκοπείο, επανεμφανίζεται πρός στιγμήν, θά μπορούσαμε νά πούμε, θριαμβευτικά γιά νά παραμεριστεί άπό τά σύμβολα της μοναρχίας πού έγκαθίσταται τό 1833 στην Έλλάδα. Ή Άθηνά, στην άναδιοργάνωση της διοικητικής διαίρεσης⁴⁰, θά έπιλεγεί γιά τή σφραγίδα του πρώτου δήμου της χώρας, του νεοϊδρυμένου Δήμου των Άθηναίων. Τήν έπιλέγουν επίσης πολλά πνευματικά καθιδρύματα καί σύλλογοι πού ιδρύονται σταδιακά: ή Φιλεκπαιδευτική Έταιρεία (1836), τό Έθνικό Πανεπιστήμιο (1837) καί άλλα. Όμως, άν καί ή άρχαιότητα έχει περιληφθεί, ένσυνείδητα πιά, στην έθνική ιδεολογία της ελληνικής παλιγγενεσίας, άν συνιστά μέρος της νεοελληνικής ταυτότητας, έχει ήδη χαθεί κάτι τό σημαντικό: οι άξίες πού αύτή σηματοδοτεί.

Τό φιλελεύθερο πνεύμα καί οι δημοκρατικές άρχές, όπως αυτές είχαν άπορρυσεί άπό τό μήνυμα της Έγκυκλοπαίδειας, άπό τή Διακήρυξη των Δι-

38. Βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Τό «Πρότυπο Βασίλειο» καί ή μεγάλη ιδέα. Όψεις του έθνικού προβλήματος στην Έλλάδα (1830-1880)*, Άθήνα 1988, σ. 207-208.

39. Ή θυσία του Χριστού γιά τή σωτηρία της άνθρωπότητας είχε συχνά άναπαρσταθεί στην χριστιανική παράδοση μέ τό σύμβολο του άναγεννώμενου φοίνικα: πβ. J. Marx, *ό.π.*, σ. 377.

40. Έλευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ίστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Άθήνα 1993, σ. 98-99, όπου έπισημαίνεται ότι ό Δήμος Άθηναίων χρησιμοποίησε περί τούς δεκατρείς τύπους της παράστασης της Άθηνάς. Στο όργανωτικό σχήμα της περιφερειακής διοίκησης ή θραυική Άντιβασιλεία εισήγαγε τή διοικητική διαίρεση της Βαυαρίας, πού είχε ως πρότυπο εκείνη τήν όποία είχε εισαγάγει τό 1790 ή Γαλλία, μέ τά départements, districts καί communes (αύτ., σ. 3-4).

Λουκία Δρούλια

καιωμάτων του Άνθρώπου και από τα γαλλικά επαναστατικά συντάγματα, και όπως είχαν οραματιστεί να τις εφαρμόσουν οι πρωτεργάτες της ελληνικής παλιγγενεσίας, κάτω από την πίεση των ευρωπαϊκών μοναρχιών έδωσαν τη θέση τους στην απόλυτη μοναρχία. Αύτην την ιδεολογική πάλη μέσα στον χρόνο φαίνεται ανάγλυφα να σηματοδοτεί και η έναλλαγή των συμβόλων που επιλέχτηκαν για το νέο ελληνικό κράτος. Όπως, όμως, και αν έχουν τα πράγματα, ένα είναι βέβαιο ότι, τελικά, ούτε ο φοίνικας επιβίωσε, ούτε η δημοκρατική Αθηνά, που αναγκάστηκε να δώσει και αύτη τη θέση της στον βασιλικό θυρεό και την εικόνα του μονάρχη.

Λουκία Δρούλια

Γ. Σκληρός και μητροπολίτης Τραπεζούντος Χρυσάνθος Φιλιππίδης

Τό δημοσίευσμά¹ μας αυτό αποσκοπεῖ νά διερευνήσῃ ὅσο τό δυνατόν περισσότερο τή γνωριμία καί τή φιλική ἐπαφή τοῦ μητροπολίτη Χρυσάνθου² μέ τόν Γεώργιο Σκληρό³ καί νά γνωστοποιήσῃ τήν ἐπίδραση πού ἄσκησαν οἱ ἰδέες τοῦ Σκληροῦ στό γνωστικό κόσμο τοῦ Χρυσάνθου. Ἡ ἐπίδραση αὐτή στά ἀμέσως μετά τό 1907 χρόνια (1907-1912) ὑπῆρξε ἄμεση (ἤ ἀκόμα ἔμμεση

1. Ἡ ἔρευνα στό ἄρθρο αὐτό περιορίζεται θεματικά ἀλλά καί βιβλιογραφικά μόνο στό θέμα πού ἀναγράφει ὁ τίτλος τοῦ ἄρθρου καί δέν ἐπεκτείνεται στήν ἔρευνα προσώπων ἢ θεμάτων πού προσεγγίζουν ἔμμεσα τήν ἔρευνά μας.

2. Βιβλιογραφία-συντμήσεις:

Χρυσάνθου Ἀναμνήσεις: Βιογραφικά Ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπό Τραπεζούντος 1881-1949, ἐπιμ. Γ. Ν. Τασούδης, Ἀθήνα 1970.

Χρυσάνθου Δράσις: Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσάνθος ὁ ἀπό Τραπεζούντος, Ἡ ἐθνική καί ἐκκλησιαστική δράσις του, 1926-1949, Βιβλίον Δεύτερον (ὑπονοεῖται ὡς πρῶτο τό βιβλίον Ἀναμνήσεις), ἐπιμ. Γ. Ν. Τασούδης, Ἀθήνα 1972.

Χρυσάνθου Ἄρθρα: Ἄρθρα καί μελέται Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν τοῦ ἀπό Τραπεζούντος, 1911-1949, Βιβλίον Τρίτον, ἐπιμ. Γ. Ν. Τασούδης, Ἀθήνα 1977.

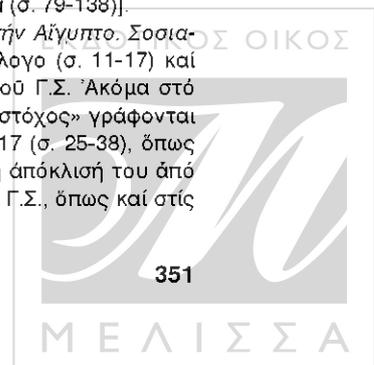
Χρυσάνθου, Ἐκκλησία: «Μητροπολίτου Τραπεζούντος Χρυσάνθου, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος (μέχρι τό 1920)», π. Ἀρχεῖον Πόντου, τ. 4ος/5ος, 1933.

¹ Ἄλλα βοθηθήματα θά μνημονεύονται στίς σχετικές ὑποσημειώσεις.

3. Βιβλιογραφία-συντμήσεις γιά τόν Γ. Σκληρό:

Λ. Ἀξελός: Γ. Σκληροῦ, *Ἔργα*, ἐπιμ. Λ. Ἀξελός, Ἀθήνα 1976. [Ἵστερα ἀπό μιά χρονολογική ἀναγραφή τῶν γεγονότων τοῦ κάθε χρόνου γιά τήν περίοδο 1878-1919 (σ. 9-18) καί μιά Εἰσαγωγή γιά τόν Γ.Σ. καί τήν ἐποχή του (σ. 19-74), ἀναδημοσιεύονται τά ἔργα τοῦ Γ.Σ. σέ χρονολογική σειρά, μέ πρῶτο *Τό Κοινωνικόν μας ζήτημα* (σ. 79-138)].

Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου: Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ὁ Γ. Σκληρός στήν Αἴγυπτο: Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός καί Μεταρρύθμιση*, Ἀθήνα 1988. [Στόν Πρόλογο (σ. 11-17) καί στήν Εἰσαγωγή (σ. 19-23) δίνονται τά κύρια βιογραφικά στοιχεία τοῦ Γ.Σ. Ἀκόμα στό πρῶτο κεφάλαιο μέ τίτλο «Ἡ Ἐκπαίδευση κύριος μεταρρυθμιστικός στόχος» γράφονται γιά τήν ἐπαφή τοῦ Γ.Σ. μέ τήν ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση τοῦ 1917 (σ. 25-38), ὅπως καί γιά τήν συμπόρευση τοῦ Γ.Σ. μέ τήν μεταρρύθμιση καί τήν τελική ἀπόκλιση τοῦ ἀπό αὐτήν. Καί στό κεφάλαιο αὐτό ὑπάρχουν βιογραφικά ψήγματα γιά τόν Γ.Σ., ὅπως καί στίς

Όδυσσέας Λαμψίδης

χάρη στο φιλικό δεσμό του Χρυσάνθου με τον Κ. Χατζόπουλο⁴⁾ και στην έκφραση και στο περιεχόμενο των ιδεών εκείνων, που απέβλεπαν στην ανάπτυξη της κοινωνίας και στην ανθρωπινότερη εξέλιξη του κοινωνικού συνόλου. Στά μεταγενέστερα χρόνια η επίδραση αυτή πήρε στά γραπτά του Χρυσάνθου τη μορφή της συχνής αναφοράς στην κοινωνία και στην ανέλιξη της για την έκθεση και αίτιολόγηση των προβλημάτων και των αίτημάτων της εποχής.

Πρέπει όμως έξ αρχής να σημειώσουμε ότι ο Χρυσάνθος, ιδιαίτερα από την περίοδο της αρχισυνταξίας (1911-1913) στο περιοδικό *Εκκλησιαστική Αλήθεια* του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ήταν ένα από τα πλέον μορφωμένα και αντιπροσωπευτικά άτομα στον κύκλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου και άκόμενη ότι η δημοσιοποίηση των κοινωνικών ιδεών του Γ. Σκληρού δέ σημαίνει κατά κανένα τρόπο οποιαδήποτε απόκλιση και οποιοδήποτε συμβιβασμό του μητροπολίτη Χρυσάνθου ούτε στη θρησκευτική του πίστη ούτε και στην έθνική του ιδεολογία.

Ο Γεώργιος Σκληρός⁵⁾ (Γ. Κωνσταντινίδης) γεννήθηκε στην Τραπεζούντα του Πόντου στις 31 Οκτωβρίου του 1879⁶⁾.

Ο πατέρας του, Ηλίας Κωνσταντινίδης, γεννήθηκε το 1833⁷⁾ στο χωριό Βεζιρ-κιοπρού της έπαρχίας Άμασειας. Τελείωσε τις γυμνασιακές σπουδές στην Αθήνα και όταν έπανήλθε στην Τραπεζούντα ανέλαβε τη διεύθυνση του Φροντιστηρίου της πόλεως από το δεύτερο εξάμηνο του 1856 έως και

επόμενες σελίδες του βιβλίου. Ιδιαίτερα όμως πρέπει να μνημονεύσουμε ότι στο Έπιμετρο δημοσιεύεται στις σ. 245-252 προφορική μαγνητοφωνημένη μαρτυρία άνεψιτών του Γ. Σκληρού με περιεχόμενο οικογενειακά και βιογραφικά στοιχεία για τον Γ.Σ.].

⁴⁾ Άλλα βοηθήματα θά μνημονεύονται στις σχετικές ύποσημειώσεις.

4. Βλ. π. *Νέα Έστία*, τχ. 1629, 1995, σ. 661-668.

5. Οι πιά πολλοί έρευνητές της βιογραφίας του Σκληρού δέν μνημονεύουν ότι τό όνομα «Σκληρός» ήταν ψευδώνυμο. Ρητά τό αναφέρει ό Δ. Οίκονομίδης στή βιογραφία του Ηλία Κωνσταντινίδη, όταν αναγράφει τίς βιογραφίες των διευθυντών του Φροντιστηρίου της Τραπεζούντας («Συνοπτική Ιστορία του περιωνύμου Έλληνικού Φροντιστηρίου Τραπεζούντος», π. *Ποντιακά Φύλλα*, τχ. 7/8, Σεπτέμβριος-Όκτώβριος 1936, σ. 2) και ό Λ. Άξελός, σ. 9, όπου στή Χρονογραφία για τό έτος 1878 γράφει: «Γεννιέται στην Τραπεζούντα ό Γ. Σκληρός, γιός του λόγιου Ηλία Κωνσταντινίδη (πραγματικό του όνομα)». [Διαβλέπουμε κάποια άσάφεια στην έκφραση «πραγματικό του όνομα». Σέ ποιόν άποδίδεται;]. Για τό ψευδώνυμο γράφουμε πιά κάτω.

6. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, σ. 245. Βεβαίως τά γραφόμενα στην *Έγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Έλληνισμού* από τον Θ.Γ., ότι ό Σκληρός γεννήθηκε στο Σοχούμ του Καυκάσου τό 1876, δέν μπορεί νά είναι όρθά, άλλα ούτε και τό έτος 1878 πού αναφέρει ό Άξελός ως έτος γεννήσεως του Γ.Σ.

7. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, σ. 245: «ήταν 46 χρονών» όταν γεννήθηκε ό Γιώργος Σκληρός· πβ. και Δ. Οίκονομίδης, σ. 2.

Ὁ Τραπεζοῦντος Χρύσανθος καὶ ὁ Γ. Σκληρός

τό 1857/1858⁸. Ὑστερα ἀποχώρησε καὶ ἀσχολήθηκε μέ μεγάλη ἐπιτυχία μέ τό ἐμπόριο. Ἦταν ἀπό τοὺς εὐκατάστατους ἐμπόρους τῆς πόλεως τῆς Τραπεζοῦντας καὶ σημαντικός δημογέροντας. Μετά τό 1922 ἦρθε στήν Ἑλλάδα καὶ πέθανε τό 1928 στήν Ἀθήνα⁹.

Ἡ μητέρα του Ἀθηνᾶ Αὐγερινοῦ πέθανε στή γέννα τοῦ Γιώργου καὶ τῆς δίδυμης ἀδελφῆς του Ὀλγας.

Μέχρι τά εἴκοσί του χρόνια ἔμεινε στή γενέτειρά του πόλη. Τό 1899 πηγαίνει στήν Ὀδησό γιά νά ἐργαστεῖ στίς ἐπιχειρήσεις τοῦ γαμπροῦ του Ἀχιλλέα Ἀσλανίδη. Σέ τέσσερα χρόνια, ἐπειδή τό ἐμπόριο ἀσφαλῶς δέν ταίριαζε οὔτε στό χαρακτήρα ἀλλά οὔτε καί στίς πνευματικές ἀναζητήσεις καὶ φιλοδοξίες του, μέ τήν οικονομική ὑποστήριξη τοῦ γαμπροῦ του ταξιδεύει στή Μόσχα καὶ ἐγγράφεται στήν Ἱατρική Σχολή.

Τά ἐπαναστατικά γεγονότα τοῦ 1905, ὅπου, φαίνεται, εἶχε καί κάποια ἀνάμιξη, τόν βρίσκουν στή Μόσχα. Ὑποθέτουμε ὅτι τό ὄνομα «Σκληρός» πού χρησιμοποιοῖ στά κατοπινά χρόνια, ὕστερα ἀπό τό 1905, εἶναι ἐλληνική μετάφραση τοῦ συνωμοτικοῦ ψευδώνυμου πού εἶχε στοὺς ἐπαναστατικούς κύκλους¹⁰. Τό 1905 φεύγει ἀπό τή Μόσχα, πηγαίνει στό Ντόρμπατ τῆς Ἑσθονίας καὶ συνεχίζει γιά ἓνα ἐξάμηνο ἱατρική στό ἐκεῖ πανεπιστήμιο.

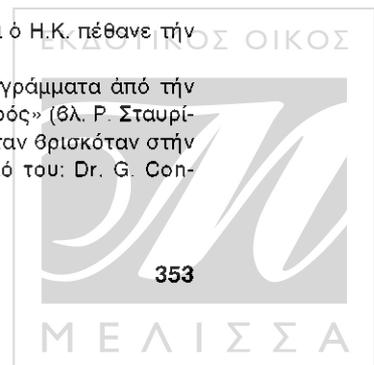
Τό 1906 ἐγκαθίσταται στήν Ἱένα τῆς Γερμανίας καὶ ἐγγράφεται στήν ἐκεῖ Ἱατρική Σχολή, ὅπου θά τελειώσει τίς σπουδές του. Τό 1907, φοιτητής, συνέγραψε καὶ δημοσίευσε στήν Ἀθήνα τό πρῶτο του βιβλίο *Τό Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Ὁ συγγραφέας, μελετητής τοῦ μαρξισμού καὶ ἰδιαίτερα μαθητής καὶ ὀπαδός τοῦ Πλεχάνωφ, πρωτοπορεῖ στήν ἐλληνική μαρξιστική βιβλιογραφία καὶ ἀνατέμνει, μέ βάση τό διαλεκτικό ὕλισμό, γενικά τήν κοινωνία καὶ τήν ἀνέλιξή της, καὶ εἰδικά τό ἴδιο αὐτό θέμα στήν ἐλληνική πραγματικότητα.

Ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου ἀνατάραξε τόν πνευματικό κόσμο τῶν Ἑλλήνων καὶ στόν ἐλλαδικό χῶρο καὶ ἔξω ἀπό αὐτόν, ἰδιαίτέρως στή Γερμανία. Ὁ Γ. Σκληρός γίνεται, μέ τίς γνώσεις του καὶ τήν προσωπική του ἀκτινοβολία, δημιουργός κύκλου μέ προοδευτική-σοσιαλιστική ἰδεολογία. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς

8. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, σ. 245. Μερικοὶ ἐρευνητές (Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, σ. 245) γράφουν ὅτι εἶχε σπουδάσει φιλολογία στήν Ἀθήνα, πράγμα πού δέν εἶναι ὀρθό. Τελείως βέβαιη εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Δ. Οἰκονομίδη, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε συντοπίτης τοῦ Η.Κ., καθηγητής στό Φροντιστήριο ἀπό τό 1888, καὶ γνώριζε καλά τόν Η.Κ. καὶ ὁ ὁποῖος μιλά μόνο γιά γυμνασιακές σπουδές.

9. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, σ. 245. Ὁ Οἰκονομίδης (σ. 2) γράφει ὅτι ὁ Η.Κ. πέθανε τήν 1η Ἰανουαρίου τοῦ 1925 στήν Ἀθήνα.

10. Σ' αὐτό, δηλαδή, ὅτι ἦταν ψευδώνυμο, συνηγοροῦν καὶ τὰ γράμματα ἀπό τήν ἀλληλογραφία του, ὅπου σχεδόν πάντοτε ὑπέγραφε μόνο ὡς «Σκληρός» (βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ὁ.π.), καὶ ἡ διεύθυνση πού ὁ ἴδιος ἔδινε, ἀκόμα καὶ ὅταν βρισκόταν στήν Αἴγυπτο, ὅπως σέ γράμμα τοῦ 1919, πού φέρει τό ὀνοματεπώνυμό του: Dr. G. Constantinides (ὁ.π., σ. 232).

Ὀδυσσέας Λαμψίδης

πού τήν ἀποδέχτηκαν –καί μερικοί μόνο στήν ἀρχή– συγκαταλέγονται ὁ Α. Δελμοῦζος, ὁ Ι. Ἀποστολάκης, ὁ Δ. Γληνός, ὁ Γ. καί ὁ Φ. Πολίτης, ὁ Κ. Χατζόπουλος κ.ἄ.

Τό 1910 ὁ Σκληρός, τελειωμένος γιατρός, ὕστερα ἀπό τήν ἀτελέσφορη προσπάθειά του νά ἐγκατασταθεῖ στήν Ἀθήνα, ὁδεύει πρὸς τήν Αἴγυπτο, ὅπου θά ζήσει τά δέκα περίπου τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του.

Ποῦ καί πότε ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος συνάντησε γιά πρώτη φορά τόν Γ. Σκληρό;

Ὁ Χρῦσανθος Φιλιππίδης γεννήθηκε τό 1881. Ὀρφανός ἀπό πατέρα, μεγάλωσε σέ οἰκογενειακό περιβάλλον χωρίς μεγάλη οἰκονομική ἄνεση. Μετά τίς γυμνασιακές του σπουδές φοίτησε στή Θεολογική Σχολή Χάλκης, τήν ὁποία τελείωσε μέ παναριστεία. Στή συνέχεια χειροτονήθηκε διάκονος καί σχεδόν ἀμέσως, τό 1903, ὑπηρέτησε ὡς ἀρχιδιάκονος καί ἱεροκήρυκας στή Μητρόπολη Τραπεζούντας καί διορίστηκε ταυτόχρονα καθηγητής στό Φροντιστήριο τῆς ἴδιας πόλεως. Οἱ γνώσεις του –ἐκτός ἀπό τήν ἐνδελεχή θεολογική του μόρφωση, ἐγνώριζε καί χρησιμοποιοῦσε τή γαλλική, τή γερμανική καί ἐν μέρει τή ρωσική, ἐνῶ ἦταν κάτοχος καί τῆς τουρκικῆς– καί ἡ ἐπίμονη ἐργατικότητα του τόν βοήθησαν νά ἀποκτήσει καί κύρος στήν περιοχή καί ἐκτίμηση ἀπό τό ἐκεῖ ποίμνιο τῶν Ἑλλήνων.

Ἀκόμα περισσότερο, ὅταν στήν Τραπεζούντα ἀναπλήρωσε ὡς ἀρχιερατικός ἐπίτροπος τόν μητροπολίτη Κωνσταντίο, πού ἔπρεπε ὡς συνοδικός νά μένει στήν Κωνσταντινούπολη, φανέρωσε καί ἐξαιρετική ἰκανότητα νά διοικεῖ καί νά ὑπερασπίζεται μέ ἐπιτυχία τούς χριστιανούς στίς ἀναφυόμενες διαφορές τους μέ τήν τουρκική διοίκηση. Ἔτσι ὁ Χρῦσανθος παρέμεινε στήν Τραπεζούντα καί μετά τόν αἰφνίδιο θάνατο τοῦ μητροπολίτη Κωνσταντίου ἔως καί τήν ἄφιξη τοῦ νέου μητροπολίτη Κωνσταντίνου (Σεπτέμβριος 1906).

Τό καλοκαίρι τοῦ 1907 ὁ ἀρχιδιάκονος Χρῦσανθος, μέ τήν οἰκονομική ἀρωγή τῶν Τραπεζουντίων (καί ἀσφαλῶς καί τοῦ Η. Κωνσταντινίδη), ἀναχωρεῖ γιά νά συμπληρώσει τίς σπουδές του στή Δύση, καί μάλιστα στή Γερμανία καί Ἑλβετία.

Τά Χριστούγεννα τοῦ 1907 μαζί μέ τόν Γ. Σκληρό ταξιδεύει στό Βερολίνο καί ἐπισκέπτονται τό λογοτέχνη Κ. Χατζόπουλο¹¹. Εἶναι ἡ πρώτη μνεῖα τοῦ Ποντίου Γ. Σκληροῦ στίς Ἀναμνήσεις τοῦ Χρυσάνθου (σ. 53). Μιά δεύτερη μνεῖα, πού δείχνει τή μεγάλη ἀνθρώπινη συμπάθεια καί φιλία τοῦ Χρυσάνθου πρὸς τόν Γ. Σκληρό, ἀναφέρεται στόν Αὔγουστο τοῦ 1919, στό Λονδίνο, ὅταν ἐπισκέπτονται ἐκεῖ τόν Χρῦσανθο ὁ πρόεδρος τῶν Ποντίων Ἀμερικῆς Κεχαγιᾶς, ὅπως γράφει ὁ Χρῦσανθος στίς Ἀναμνήσεις του (σ. 224-225): «καί ὁ Ἀρι-

11. π. Νέα Ἑστία, ὁ.π.

Ὁ Τραπεζοῦντος Χρῦσανθος καὶ ὁ Γ. Σκληρός

στείδης Αύγερινός, ἀνεψιός τοῦ φίλου μου Ἡλία Κωνσταντινίδου. Ἡ ὁμιλία του μέ τόν θραχνῶδη λεπτόν τόνον, ἡ στάσις του καί ἡ κλίσις τῶν ὀφθαλμῶν πρὸς τὰ κάτω μοῦ ἐνεθύμιζον τόν ἐξάδελφόν του καί φίλον μου Γεώργιον Κωνσταντινίδην (Γ. Σκληρόν)»¹². Καί στίς δύο αὐτές μνείες ἐμφανίζεται ὁ Χρῦσανθος νά ἔχει ἀρκετὴ γνωριμία καί φιλία μέ τόν Σκληρό. Μποροῦμε κάλλιστα νά ὑποθέσουμε (καί ἡ ὑπόθεση ἀνταποκρίνεται σχεδόν ἀπόλυτα στήν πραγματικότητα) ὅτι στήν ὑποτροφία τοῦ Χρῦσανθου στή Δυτικὴ Εὐρώπη εἶχε συμμετοχὴ καί ὁ Ἡλίας Κωνσταντινίδης, ὁ πατέρας τοῦ Γ. Σκληροῦ¹³. Τί τό φυσικότερο, λοιπόν, ὁ Ἡλίας Κωνσταντινίδης, ὅταν ὁ Χρῦσανθος ἀναχωροῦσε ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα γιὰ τὴ Γερμανία, νά τοῦ μίλησε καί πάλι (δὲ θά ἦταν ἡ πρώτη φορά πού θά συζητοῦσε τό θέμα τοῦ γιοῦ του μέ τόν Χρῦσανθο στὰ τέσσερα χρόνια τῆς θητείας τοῦ Χρῦσανθου στήν Τραπεζοῦντα) καί νά τοῦ συνέστησε νά ἐπισκεφθεῖ τό γιό του, στήν Ἰένα, καί νά γνωρισθεῖ μαζί του. Ἔτσι τό χριστουγεννιάτικο αὐτό ταξίδι τοῦ Χρῦσανθου καί τοῦ Σκληροῦ δὲ θά ἦταν παρά ἓνα ἐπακόλουθο τῆς γνωριμίας τῶν δύο συνομηλίκων (ὁ Σκληρός ἦταν 28 καί ὁ Χρῦσανθος 26 χρονῶν).

Ἡ πρώτη συνάντηση καί γνωριμία τοῦ Χρῦσανθου μέ τόν Σκληρό πρέπει λοιπόν νά τοποθετηθεῖ τό φθινόπωρο τοῦ 1907 καί ἀφοῦ ὁ Χρῦσανθος εἶχε ἐγκατασταθεῖ στή Λιψία, εἶχε ἐγγραφεῖ στό ἐκεῖ πανεπιστήμιο καί εἶχε ἀρχίσει νά παρακολουθεῖ τὰ μαθήματα.

Στίς συζητήσεις μεταξὺ Χρῦσανθου καί Σκληροῦ ἀσφαλῶς πολύ μεγάλο μέρος θά κατελάμβανε ὁ σοσιαλισμός καί ἡ μαρξιστικὴ κοσμοθεωρία γιὰ τὴν κοινωνία καί τὴν ἀνέλιξή της. Στίς συναντήσεις τους ὁ Σκληρός, ὁ ὁποῖος κοντὰ στίς σπουδές τῆς ἱατρικῆς καί μετὰ τὴ συγγραφὴ καί ἔκδοσις τοῦ βιβλίου του *Τὸ Κοινωνικόν μας ζήτημα* αἰσθανόταν στρατευμένος στή μεταλαμπάδευση τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας στοὺς Ἕλληνες (καί πνευματικούς ἀνθρώπους) τότε τῆς Γερμανίας, πολλές φορές θά μίλησε καί θά συζητήσε τὰ σχετικὰ θέματα μέ τόν Χρῦσανθο. Γιατί, παρόλον ὅτι ὁ Χρῦσανθος δὲν ἀναφέρει ἄλλη συνάντησή του μέ τόν Σκληρό μέχρι τό 1910 (χρονιά πού ὁ Σκληρός, τελειωμένος γιατρός, εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴ Γερμανία), ἐντούτοις στίς *Ἀναμνήσεις* ἀναφέρει μιὰ λεπτομέρεια πού ἀποδεικνύει πῶς ἦταν γνώ-

12. Οἱ φράσεις αὐτές εἶναι μιὰ πολύτιμη μαρτυρία καί ταυτόχρονα ἀπὸ τίς σπάνιες πού ἀποδίδουν χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες τῆς φυσικῆς παρουσίας τοῦ Γ. Σκληροῦ.

13. Στίς *Ἀναμνήσεις* ὁ Χρῦσανθος ἀναφέρει τόν Ἡλία Κωνσταντινίδην μέ πολύ μεγάλο σεβασμό («ὁ γέροντ Ἡλίας Κωνσταντινίδης, παλαίμαχος δημογέροντ Τραπεζοῦντος», σ. 45· «τόν γέροντα φίλον μου Ἡλίαν Κωνσταντινίδην», σ. 46· «τοῦ» ... «φίλου μου Ἡλία Κωνσταντινίδην», σ. 98· «τοῦ φίλου μου Ἡλία Κωνσταντίδου», σ. 224). Σημειώνομε ὅμως ὅτι δὲν ἀναφέρει ρητὰ πούθενά ὅτι ὁ Γ. Σκληρός ἦταν γιός τοῦ Ἡλία Κωνσταντινίδην.

Όδυσσέας Λαμψίδης

στης και της ιδεολογίας του Γ. Σκληρού¹⁴ και της «άποστολικής» ιδιότητας και συμπεριφοράς του. Γράφει λοιπόν (σ. 56) για τό καλοκαίρι του 1910 και αναφέρει τό περιεχόμενο συζητήσεως πού είχε μέ τόν πολύ στενό φίλο Κ. Χατζόπουλο: «Είχε παράπονα μέ τόν φίλον μας Γ. Σκληρόν, τόν όποϊον εϋρίσκεν ότι όπισθοδρόμησεν εις τάς σοσιαλιστικές του ιδέας, διότι έφρόνει ότι έπρεπε πρώτον νά γίνει Drang και έπειτα Sturm¹⁵, ένώ ό ίδιος έφρόνει ότι έπρεπεν άμέσως νά χωρήσουν πρός τό Sturm¹⁶. Τώ είπον ότι μοί φαίνεται ότι ό Σκληρός έχει δίκαιον, αλλά και εις άλλα ζητήματα είχε τροποποιήσει τάς ιδέας του ό Σκληρός και ή πικρία του Χατζοπούλου ήτο μεγάλη, διότι ό Σκληρός

14. Άσφαλώς θά είχε ανάμεσα στά βιβλία του και *Τό Κοινωνικόν μας Ζήτημα* και άλλα δημοσιεύματα του Σκληρού, πράγμα τό όποιο δυστυχώς δέν μπορούμε νά εξακριβώσουμε γιατί δέν έχει διευκρινισθεί πού ό Χρυσάνθος στό διάστημα της κατοχής (1941-1945) διέθεσε τή βιβλιοθήκη του. Βλ. *Χρυσάνθου Δράσις*, σ. 543, όπου στή διαθήκη του γράφει: «Τήν βιβλιοθήκην μου, διέθεσα έν καιρώ, ως ήβουλήθην» και παραπέμπει σέ πωλητήρια έγγραφα της 1ης Ιουλίου 1943, τά όποια ήταν συνημμένα στή διαθήκη του. Στό πωλητήριο, μέ ήμερομηνία 1η Ιουλίου 1943, αναφέρεται ότι έπώλησε τή βιβλιοθήκη του από ύπερχιλία βιβλία σέ πέντε βιβλιοθήκες-έπιπλα αντί του ποσού των 20 έκ. δρχ. (κατοχικές δραχμές) στόν Σπ. Π. Καλόθετο. Δυστυχώς δέν έγινε κατορθωτό νά άνακαλύψω τά ίχνη του άγοραστή ώστε νά παρακολουθήσω τήν τύχη της βιβλιοθήκης του Χρυσάνθου.

15. Τό σημείο αυτό της συζητήσεως των δύο φίλων μάς βοηθά για νά συμπεράνουμε ότι ό Χρυσάνθος άμεσα από τόν Γ.Σ. είχε τή γνώση για τήν ιδεολογία εκείνου και όχι διά μέσου του φίλου Κ. Χατζόπουλου (μέ τόν όποιο ήταν φυσικό νά είχε συζητήσει και αυτά τά προβλήματα) και ότι η επίδραση των ιδεών του Σκληρού ήταν τό έπακόλουθο της άμεσης έπαφής του Χρυσάνθου μέ εκείνον και τά κείμενά του και όχι μέ τή μεσολάβηση άλλου, του Χατζόπουλου στήν περίπτωση αυτή.

16. Οι δύο αυτές γερμανικές λέξεις, Drang und Sturm, πού ό Χρυσάνθος χρησιμοποιεί χωρίς νά τίς μεταφράζει, ξέρουμε ότι πολιτογραφήθηκαν στήν ιστορία της γερμανικής λογοτεχνίας μετά τή δημοσίευση του θεατρικού έργου του Friedrich Maximilian von Klinger *Sturm und Drang* (1776) και ότι χαρακτηρίζουν τήν περίοδο 1770-1790 περίπου της γερμανικής λογοτεχνίας και τήν πρώιμη περίοδο του Γκαίτε. Ό Χρυσάνθος, γνώστης και της γερμανικής λογοτεχνίας, τίς μετέφερε στόν «πολιτικό» λόγο, στή συζήτησή του μέ τόν Χατζόπουλο. Μήπως όμως ύπήρχαν κιόλας στά χρόνια 1910-1920 στόν πολιτικό γερμανικό λόγο; Ό φίλος Dr. W. Siegler, τόν όποϊον εύχαριστώ, πρ. Διευθυντής του Ίνστιτούτου Γκαίτε Άθηνών, έρεύνησε αλλά δέ διαπίστωσε τήν ύπαρξη αυτή. Έντούτοις προσωπικά όμολογώ ότι διατηρώ (όπως και ό Dr. Siegler) μία κάποια έπιφύλαξη, γιατί δέν πιστεύω πώς ό Χρυσάνθος, στή συζήτησή του μέ τόν Χατζόπουλο και στό κείμενο των *Άναμνήσεων*, χρησιμοποίησε τίς λέξεις αυτές στή γερμανική άμετάφραστες, άν αυτές δέν ήταν σέ κοινή χρήση στό γερμανικό (έστω και περιορισμένο) πολιτικό λόγο. Στήν άναζήτηση βιβλιογραφίας για τό ίδιο πρόβλημα βρήκα τό άρθρο του Α. Pellegrini, «Sturm und Drang und die politische Revolution», π. *German Life Literature*, τ. 18, 1964/1965, σ. 121-129. Άπό φωτοαντίγραφο πού κατόρθωσα νά έχω πληροφορήθηκα ότι τό δημοσίευμα αυτό δέν χορηγεί καμία ειδηση για τό πρόβλημα πού έχει δημιουργηθεί μέ τή γερμανική έκφραση Sturm und Drang.

Ὁ Τραπεζοῦντος Χρῦσανθος καὶ ὁ Γ. Σκληρός

εἶχε κατηχήσει τὸν Χατζόπουλον εἰς τὸν σοσιαλισμὸν καὶ τώρα ἔβλεπεν ὅτι τὸν ἄφινεν. Ὁ Χατζόπουλος τὴν ὀπισθοδρόμησιν ταύτην τοῦ Σκληροῦ ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἀσθένειάν του, διότι εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐκδηλοῦται βαθμηδὸν ἢ φυματίωσις, ἐκ τῆς ὁποίας καὶ ἀπέθανεν. Ἦτο ὁ Σκληρὸς ἰσχυρὰ φυσιογνομία, δεινὸς συζητητῆς, ὁ ὁποῖος ὅλους ὅσοι ἐπέρασαν ἀπὸ τὴν Ἴεναν τῆς Θουριγγίας τοὺς ἔκαμε σοσιαλιστάς, Κ. Χατζόπουλον, Ἀ. Δελμουῦζον, Φῶτον Πολίτην, ὅστις ὅμως κατόπιν ἐστράφη πρὸς τὰ ὀπίσω. Μόνον τὸν Νικολάου¹⁷, ὅστις ἐσπούδαζε τότε φυσιολογίαν, δὲν κατῶρθωσε νὰ μεταβάλῃ».

Στὸ κείμενον αὐτὸ τοῦ Χρυσάνθου ἐμφανίζεται ὁ Σκληρὸς νὰ εἶχε στὴν ἀρχή (μετὰ τὸ 1907 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1910) διακηρύξει ἄμεση δρᾶσις γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας, καὶ ἀργότερα (καὶ πάλι μετὰ τὸ 1907 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1910) νὰ διδάσκει ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρξει πρῶτα ἡ «πίεσις, ἐσωτερικὴ ὥθησις, ὁρμή (Drang)» καὶ ὕστερα νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ἐπιθετικὴ δρᾶσις (Sturm). Τὴν τελευταία αὐτὴ ἄποψιν ὁ Χρῦσανθος παραδέχεται ὅτι ἀσπάζεται καὶ ὁ ἴδιος, καὶ μάλιστα διαβεβαιώνει τὸ συνομιλητῆ του Κ. Χατζόπουλο ὅτι ὁ Γ. Σκληρὸς ἔχει δίκιον. Ὁ Κ. Χατζόπουλος ἀντίθετα κατηγορεῖ τὸν Σκληρό, πού τὸν κατήχησε στὸ σοσιαλισμὸ, ὅτι τώρα ἔχει ὀπισθοδρομήσει. Βέβαια τὴν ὀπισθοδρόμησιν αὐτὴ τὴν ἀπέδιδε στὴν ἀσθένεια, στὴ φυματίωσιν, πού κατέτρυχε τὸν Σκληρό. Ἡ ἄποψιν ὡστόσο πού ὑποστήριζε ὁ Σκληρὸς ἦταν μέσα στὴν κατευθύνσιν τῆς «ἐπαναστατικῆς» σοσιαλιστικῆς διδασκαλίας τοῦ Πλεχάνωφ.

Φαίνεται ὅτι στὴ διδασκαλία τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ὁ Γ. Σκληρὸς, ὅταν ἔφθανε στὰ συμπεράσματα, στὴν πρακτικὴ δρᾶσις, στὸ τί πρέπει νὰ κάνει ὁ ὀπαδὸς τῆς ἰδεολογίας αὐτῆς, διαφοροποιούσε τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ στρατευμένου γιὰ δρᾶσις. Ἀρχικὰ μιλοῦσε γιὰ δρᾶσις, γιὰ ἄμεση δρᾶσις, ἐνῶ ὕστεροτερα –σύμφωνα ἄλλωστε καὶ μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Πλεχάνωφ– ἀποδεχόταν τὴν ἄποψιν πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ προχωρήσῃ ὁ σοσιαλισμὸς σὲ ἐπαναστατικὴ δρᾶσις, ὅπως τὴν ἐξέθεσε καὶ τὴν δικαιολόγησε στὸ βιβλίον του *Τὸ Κοινωνικὸν μας Ζήτημα*, ἀλλὰ νὰ ἀρκεσθεῖ στὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας μέσα στὸ ἄστικόν πλαίσιον, ὅπως τὸ διακήρυσσε τότε καὶ ἡ σοσιαλδημοκρατία.

Στὸ χωρίον πού παραθέσαμε ἀλλὰ καὶ σὲ ἓνα ἄλλο χωρίον τοῦ ἴδιου κειμένου, καὶ πάλι σὲ συνάντησίν του μὲ τὸν Κ. Χατζόπουλο στὴν Ἀθήναι (σ. 255), ὁμολογεῖ ὁ Χρῦσανθος τὴν πολὺ μεγάλην του ἐκτίμησιν γιὰ τὸ φίλον Γ. Σκληρό. Στὸ χαρακτηρισμὸν «Ἦτο ὁ Σκληρὸς ἰσχυρὰ φυσιογνομία, δεινὸς συζητητῆς, ὁ ὁποῖος ὅλους ὅσους ἐπέρασαν ἀπὸ τὴν Ἴεναν τῆς Θουριγγίας τοὺς ἔκαμεν σοσιαλιστάς» (σ. 256), προσθέτει: «Ὁμιλοῦμεν (μὲ τὸν Κ. Χατζόπουλον στὴν

17. Νικολάου: Δὲν μπόρεσα νὰ ἐπισημάνω τὸ πρόσωπον αὐτό. Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον (ἐφόσον δὲν πρόκειται γιὰ lapsus memoriae τοῦ Χρυσάνθου, ὅταν ἀντὶ Παπανικολάου ἔγραψε Νικολάου) νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Γ. Παπανικολάου, τὸ γνωστὸν γιναιτὸν καὶ καρκινολόγον ἐρευνητῆ, γιὰτὶ αὐτὸς εἶχε, τουλάχιστον τότε, προοδευτικὰς ἰδέας. Βλ. Ρ. Σταυρίδην-Πατρικίον, σ. 147, σημ. 72.

Ὀδυσσέας Λαμψίδης

Κηφισίαν)», στίς 8/21 Σεπτεμβρίου 1919, «περί τοῦ κοινού φίλου Γ. Σκληροῦ (Γ. Κωνσταντινίδου), ὁ ὁποῖος δυστυχῶς φθίνει σωματικῶς εἰς τό Κάϊρον. Κρίμα εἰς τό ἔθνος, τό ὁποῖον θά ἀπωλέσῃ ἓνα νεοέλληνα δημιουργόν»¹⁸.

Αὐτές εἶναι οἱ μοναδικές ἀναφορές τοῦ Χρυσάνθου στόν Γ. Σκληρό. Ὅταν συνδυάσουμε τά γεγονότα καί τή μεταγενέστερη δράση τοῦ Χρυσάνθου, θά δοῦμε νά ἐπαληθεύουν τή γνωριμία, τή φιλία ἀνάμεσα στόν ἴδιο καί στόν Σκληρό καθώς καί τήν ἐπίδραση τῆς ἰδεολογίας τοῦ Σκληροῦ στίς ἰδέες καί στά κείμενα τοῦ Χρυσάνθου.

Ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος καί στίς *Ἀναμνήσεις* του ἀλλά καί σέ ὁλόκληρη τή ζωή του, τή γεμάτη μέ τά δραματικά γεγονότα τῶν ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης καί ἰδιαιτέρως τῶν Ἑλλήνων, ὑπῆρξε πολύ φειδωλός καί προσεκτικός στίς ἐκδηλώσεις του γενικότερα καί ἰδίως στήν ἐξωτερικέυση συναισθημάτων καί ἰδεῶν¹⁹. Ὅποιαδήποτε παρέκκλιση θά ἦταν δυνατόν νά παραβιάσει τήν πολιτική του Γένους, πού ἐπίστευε καί ἀκολουθοῦσε χωρίς ἀποκλίσεις, ἀλλά καί τό κύρος πού ὁ ἴδιος εἶχε εἶτε ὡς ἐθνάρχης τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ εἶτε ὡς θρησκευτικός καί ἐκκλησιαστικός ἡγέτης. Ποτέ δέ λησμονοῦσε ὅτι ἀντιπροσώπευε τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, τό ὁποῖο πάντοτε ἤθελε νά τοποθετεῖ καί νά προβάλλει στό ἀνώτερο καί ὑψηλότερο δυνατόν ἐπίπεδο.

Γι' αὐτό ἡ ἀναζήτηση ἐνδείξεων καί ἀποδείξεων γιά τήν ἐπίδραση τῶν «κοινωνικῶν» ἰδεῶν τοῦ Σκληροῦ μέσα στά κείμενα τοῦ Χρυσάνθου δέν εἶναι πάντοτε τόσο εὐχερής. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἡ δράση τοῦ Χρυσάνθου τό 1911 ὡς τό 1913 κατευθυνόταν, καί πολύ περισσότερο ἔπρεπε νά κατευθύνεται, ἀπό τίς ἰδέες καί τίς προοπτικές τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖου. Τό περιοδικό *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια*, στό ὁποῖο ὁ Χρυσάνθος ὡς ἀρχισυντάκτης ἔγραφε τά προγραμματικά καί κύρια ἄρθρα, ἀπευθυνόταν ἰδίως σέ ἐκκλησιαστικούς ἡγέτες καί σέ ἄτομα τά ὁποῖα συνεργάζονταν στήν πραγματοποίηση ἐθνικῶν, θρησκευτικῶν, ἐκκλησιαστικῶν καί ἄλλων ἐπιδιώξεων. Ἐντούτοις σέ πολλά ἄρθρα διαβάζουμε φράσεις ἢ καί ἔκφραση ἰδεῶν, πού

18. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Γ. Σκληρός στό τέλος τοῦ 1919 θά πεθάνει ἀπό φυματίωση.

19. Παράδειγμα ἡ στάση του ἀπέναντι στό δημοτικισμό: στό Φροντιστήριο τῆς Τραπεζούντας, στό σχολικό ἔτος 1913/1914, ἡ διαμάχη γιά τή γλώσσα ἦταν ἄρκετά ἔντονη (διευθυντής: Ν. Λιθοξόος). Ὁ τελειόφοιτος τότε Ι. Καραγκιοζίδης τιμωρήθηκε γιατί χρησιμοποίησε τή δημοτική. Σέ παράπονά του, ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος (σύμφωνα μέ ἐξομολόγηση τοῦ Ι. Καραγκιοζίδη) τοῦ εἶπε ὅτι καί ὁ ἴδιος εἶναι ὀπαδός τῆς δημοτικῆς, ἀλλά ἡ θέση του δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά τό διακηρύξει δημοσίᾳ (πληροφορία κ. Ἀθηνᾶς Καλλιγᾶ). Βλέπε ὁμως μεταγενέστερα τήν ὁμιλία του, μέ τίτλο «Περί ἐθνικῶν παραδόσεων» (*Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 317-332), στή Ροβέρτειο Σχολή τῆς Κωνσταντινουπόλεως τό 1920, πού εἶναι γραμμένη σέ ὀμιλουμένη δημοτική, μοναδικό νομίζω ἐκτεταμένο δείγμα τοῦ Χρυσάνθου.

Ὁ Τραπεζοῦντος Χρυσάνθος καί ὁ Γ. Σκληρός

ἐνθυμίζου καί ἀντικατοπτρίζου τίς τότε προοδευτικές ἰδέες (1911-1920)²⁰.

Δίνουμε παραδείγματα ἀπό τήν Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια σέ χρονολογική σειρά, σημειώνοντας κάθε φορά τόν τίτλο τοῦ ἄρθρου, ἀπό τό ὅποιο εἶναι ἀπόσπασμα, τή χρονολογία τῆς δημοσιεύσεώς του ἀλλά καί τίς σελίδες τοῦ βιβλίου Χρυσάνθου Ἄρθρα, ὅπου ἔχουν ἀναδημοσιευθεῖ. Ἔτσι παραθέτουμε μικρά ἀποσπάσματα μέ ἐκφράσεις ἢ καί ἀναλύσεις ἰδεῶν, πού χρησιμοποιοῦνταν τότε καί ἀπό τούς κοινωνιστές σοσιαλιστές τῆς ἐποχῆς.

Τά παραθέματα αὐτά τά ἐπιλέξαμε ὡς ἐνδεικτικά ἀπό τό σύνολο τῶν πενήντα περίπου κυρίων ἄρθρων τοῦ Χρυσάνθου στήν Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια (ΕΑ), γιά νά τεκμηριώσουμε τήν ἐπίδραση πού ἄσκησε ἡ γνωριμία καί φιλία του μέ τόν Σκληρό²¹. Στά παραθέματα αὐτά παρουσιάζονται:

1) φράσεις καί ἐκφράσεις (παραθέμα 1 καί, σέ συνδυασμό μέ τό κίνημα τοῦ σοσιαλισμοῦ, τά 7, 8, 9, 11)·

2) παρατηρήσεις πάνω στήν κοινωνία καί στήν ἐξέλιξή της (παραθέματα 2, 6, 8). Ὁ Χρυσάνθος ἰδιαίτερος γράφει καί γιά θέματα πού συναρτῶνται μέ τήν κοινωνία, ὅπως π.χ. «Τό θρησκευτικόν αἶσθημα καί ἡ κοινωνία» (ΕΑ, 15 καί 21 Ἀπριλίου 1912· Χρυσάνθου Ἄρθρα, σ. 104-115), «Ἡ κοινωνική μόρφωσις τῆς Νεολαίας» (ΕΑ, 5 καί 12 Μαΐου 1912· Χρυσάνθου Ἄρθρα, σ. 116-128)·

3) ἀπόψεις γιά τό σοσιαλιστικό κίνημα τῆς ἐποχῆς του σέ διάφορες χώρες καί τήν εὐεργετική ἐπίδρασή του στά κοινωνικά προβλήματα (παραθέματα 3, 4, 5, 7, 8, 9 καί 11).

1. «Βεβαρημένοι ὑπό τῆς μαύρης τυραννίας» ... «ἤλπισαν, ὅτι ἡ θύελλα, ἡ βιαίως ἐκραγεῖσα κατά τοῦ σαπροῦ ἀπολυταρχικοῦ καθεστώτος θά ἀπεσάρωνε καί πάντας τούς παχυνομένους ἀπό τοῦ αἵματος τοῦ λαοῦ κυνορραϊστάς» ... «οὕτω αἱ ὑψηλαί ἰδέαι Ἐλευθερία, Ἰσότης, Δικαιοσύνη φυτοζωοῦσι

20. Τήν εὐαισθητοποίηση τοῦ ἱερωμένου Χρυσάνθου γύρω ἀπό τά κοινωνικά ζητήματα μέ τήν ἐντονη παρουσία τοῦ Γ. Σκληροῦ διευκόλυναν τά κηρύγματα πού ἔκαναν τότε στή Δυτική Εὐρώπη οἱ χριστιανοί, ἰδίᾳ καθολικοί, πού καί μέ τήν ἴδρυση πολιτικῶν κομμάτων ἀντιδρούσαν στά σκληρά καί «ἀπάνθρωπα» ἀποτελέσματα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος γιά τήν κοινωνία. Τήν πολιτική αὐτή κίνηση εἶχε καί ἐπίσημα προβάλλει τό 1891 ὁ πάπας Λέων ΙΓ΄ (1878-1903). Μέ τήν ἐγκύκλιό του «*Rerum novarum*» διακήρυξε τά δικαιώματα τῶν ἐργαζομένων μέσα στό κοινωνικό σύνολο. Εἶχε λοιπόν ὁ Χρυσάνθος καί ἕνα προηγούμενο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καί ἔτσι κάθε δισταγμός του, ἂν ὑπῆρχε, θά μπορούσε νά εἶχε πάψει. Βέβαια δέν ἔχουμε καμιά μαρτυρία ἀπό πουθενά γι' αὐτό, ἀλλά ξέρουμε πόσο μεγάλη ἦταν τότε, ὅπως ἐξακολουθεῖ νά εἶναι καί σήμερα, ἡ ἐπιρροή τῆς ἐγκυκλίου αὐτῆς στή χριστιανική καθολική Εὐρώπη.

21. Ἐνδιαφέρουσα θά ἦταν ἡ ταυτόχρονη ἀντιπαραθέση παραλλήλων χωρίων ἀπό τά δημοσιεύματα τοῦ Σκληροῦ, ἂν καί ἡ μεγάλη γνωστική καί πνευματική δύναμη τοῦ Χρυσάνθου ἦταν ἱκανή τήν κεντρική βασική ἰδέα τῆς ἰδεολογίας τοῦ Σκληροῦ νά τήν ἐφαρμόσει στά ἐπιμέρους φαινόμενα μέσα στήν κοινωνία καί τούς λαούς.

Όδυσσέας Λαμψίδης

παρ' ἡμῖν, διότι ἀκριβῶς δέν εἶνε ἐκδηλώσεις ἀναλόγων αἰσθημάτων τοῦ δεσπόζοντος λαοῦ». («Quid leges sine moribus», *EA*, 30 Ἰουλίου 1911· *Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 30).

2. «Ταῦτα λέγοντες οὐδόλως προτιθέμεθα νά ἐπιρρίψωμεν εἰς μόνον τόν Ρουμανικόν κληρον τήν ὅλην εὐθύνην τοῦ κακοῦ· ἐνέχεται εἰς τοῦτο κατά μέγα μέρος καί ἡ κοινωνία, ἥς τέκνον εἶνε ὁ κληρος· ἐφαρμόζεται καί ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὁ τῆς κληρονομικότητος νόμος, καθ' ὃν τά τέκνα κληρονομοῦσι παρά τῶν γονέων τάς τε ἀγαθάς αὐτῶν ἰδιότητας καί τάς κακίας· πλανάται δέ πλάνην μεγάλην ὁ θέλων νά κρίνη περί τῆς ἠθικότητος μέρους τοῦ λαοῦ, χωρίς νά λάβῃ ὑπ' ὄψιν τήν γενικὴν ἠθικὴν κατάστασιν ὀλοκλήρου τῆς κοινωνίας». («Ἡθικὴ κρίσις τῆς Ρουμανικῆς Ἐκκλησίας», *EA*, 13 Αὐγούστου 1911· *Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 32-33).

3. «Οἱ φιλελεύθεροι», στό Βέλγιο, «μή δυνάμενοι μόνοι νά ἀντεπεξέλθωσι κατά τοῦ ἰσχυροῦ κληρικοῦ κόμματος συνεμάχησαν μετά τῶν σοσιαλιστῶν· καί τῆς συμμαχίας ταύτης ἐκδήλωσις εἶνε ἡ πρό τινων ἡμερῶν γενομένη ἐπιβλητικὴ κατά τοῦ κλήρου διαδήλωσις» ... «Οὔτω συντριβομένου τοῦ παπικοῦ κράτους ἐν Βελγίῳ θά εὐρεθῶσιν ἀντιμέτωποι οἱ ἀντικληρικοὶ ἀστοὶ καί οἱ σοσιαλισταί, ἡ δέ πάλῃ κεφαλαίου καί ἐργασίας θά ἐξακολουθήσῃ σφοδροτέρα. Τότε θά ἐννοήσωσι καί οἱ σοσιαλισταὶ τοῦ Βελγίου, ὡς ἐννόησαν ἤδη καί οἱ ἐν Γαλλίᾳ ὁμόφρονες καί σύντροφοι αὐτῶν, ὅτι τό ἀντικληρικόν κίνημα ἐδημιουργήθη τεχνηέντως ὑπό τῶν ἀστῶν πρὸς περισπασμόν τῆς ἐργατικῆς τάξεως καί πρόσκαιρον τοῦλάχιστον ἀπαλλαγὴν τῶν ἀστῶν ἀπὸ τῶν ἀξιώσεων τῶν σκληρῶν τούτων ἀπαιτητῶν, οἳοι εἶνε οἱ ἐργάται. Μή θέλοντες οἱ ἀντικληρικοὶ κεφαλαιοῦχοι νά δώσωσιν εἰς τόν ἐργατικόν κόσμον τόν ἀστόν εἰς βρώσιν, δίδουσιν αὐτῷ τόν κληρον, καίτοι τοῦτο δέν θά ἐμποδίσῃ ἴσως τόν Κύκλωπα τῆς ἐργασίας νά καταπή καί τόν ἀστόν πύματον πάντων». («Ἡ ἐν Βελγίῳ ἀντικληρικὴ διαδήλωσις...», *EA*, 13 Αὐγούστου 1911· *Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 36-37).

4. «Καί αὐτό τό αἰώνιον κοινωνικόν ζήτημα τοῦ σοσιαλισμοῦ, τῆς χειραφετήσεως τῆς γυναικός καί τοῦ δικαιώματος αὐτῆς πρὸς ψηφοφορίαν θίγει ὁ Ἄριστοφάνης εἰς τὰ ἑαυτοῦ ἔργα». («Ὁ αὐτοκράτωρ Γουλιέλμος καί ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα», *EA*, 20 Αὐγούστου 1911· *Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 42).

5. ... «καίτοι καί ἐν Γερμανίᾳ καί ἐν ἄλλαις χώραις, ὅπου πιέζονται αἱ ἐθνότητες, θά ἀνατείλῃ ποτέ τό νόστιμον ἡμαρ, καθ' ὃ ἡ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων καί τό ὅλον ἐξογκούμενον ρεῦμα τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅστις ὑπεραμύνεται τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν καί ἐλευθεριῶν, ἐφ' ὅσον ταῦτα δέν χρησιμεύουσι πρὸς πίεσιν ἄλλων ἐθνοτήτων, θά ἀναγκάσῃ τὰ κρατοῦντα ἔθνη νά ἀναγνωρίσωσι τὰ δίκαια καί τάς ἐλευθερίας τῶν πιεζομένων ἐθνῶν». «διότι ἴδιον τοῦ ἀστικοῦ σωθινισμοῦ εἶνε νά μή ἀνέχηται, ἐφ' ὅσον δύναται, ἄλλο ἔθνος ἐλεύθερον καί ἴσον πρὸς τό κρατοῦν». («Στῶμεν καλῶς», *EA*, 10 Σεπτεμβρίου 1911· *Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 52-53).

6. ... «διότι κατά τόν διέποντα τὰ κοινωνικά καί θρησκευτικά φαινόμενα νόμον παρουσιάζουσι ταῦτα ἐν τῇ ἱστορίᾳ πορείαν ὁμοίαν πρὸς τήν κίνησιν

Ὁ Τραπεζοῦντος Χρῦσανθος καὶ ὁ Γ. Σκληρός

τῶν κυμάτων, παλίρροια καὶ ἄμπωτιν. Δι' αἰτίας ἐν μέρει γνωστάς καὶ ἐν μέρει ἀγνώστους, τῶν ὁποίων ὅμως τινές δέν εἶνε ἄσχετοι πρὸς τὴν ψυχολογικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κίνησις εἶνε ρυθμικὴ, ὡς καὶ ἡ οἰκονομικὴ· ὁ ρυθμὸς τῆς οἰκονομικῆς κινήσεως προκαλεῖ τὴν οἰκονομικὴν κρίσιν· ὁ δὲ ρυθμὸς τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς κινήσεως παράγει τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν κρίσιν ἣν ἀκριβῶς διανύει σήμερον ἡ κοινωνία πρὸ πάντων ἐν Εὐρώπῃ». («Θρησκευτικὴ κρίσις ἐν Ἑσπερία», *ΕΑ*, 17 Σεπτεμβρίου 1911· *Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 54-55).

7. «Ὅτι δὲ τοῦτο οὕτως ἔχει καὶ ὅτι ἡ πάλη τῶν τε ἀτόμων καὶ ἐθνοτήτων καὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων σπουδαῖος ὑπάρχει παράγων προόδου, μαρτυροῦσι τὰ πορίσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ Ἱστορία» ... «Ἡ δὲ Ἱστορία μαρτυρεῖ, ὅτι ἐκεῖνα τὰ κράτη καὶ ἔθνη προήχθησαν, ἐν οἷς ζωηρά ἦν ἡ πάλη τῶν ἐθνοτήτων καὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Εἰς τὴν πάλην τῶν τάξεων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, πάλην ἀριστοκρατικῶν καὶ δημοκρατικῶν, ξένων μετοίκων καὶ πάντων τούτων πρὸς τοὺς βαρβάρους ὀφείλεται ἡ ζωὴ καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἡ πάλη πατρικίων καὶ πληθειῶν, ἀπελευθέρων καὶ ἀγροτῶν καὶ τούτων πάντων πρὸς τοὺς ξένους συνετέλεσεν εἰς τὸ μεγαλεῖον τῆς παλαιᾶς Ρώμης. Καὶ αἱ θρησκευτικαὶ δὲ ἔριδες κατὰ τὸν μεσαίωνα ἦσαν πάλη τάξεων ὑπὸ τὸ πρόσχημα θρησκευτικῶν συζητήσεων. Εἰς τὴν πάλην τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τῶν ἐθνοτήτων κατὰ τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα ὀφείλεται ἡ ἐλευθερία τῶν ἀστικῶν τάξεων καὶ πολλῶν ἐλευθέρων νῦν ἐθνῶν καὶ ἡ ἀρξαμένη ἤδη ἐν Εὐρώπῃ χειραφέτησις τῶν ἐργατικῶν τάξεων» ... «Ἐν γένει ὅπου πάλη, ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ κίνησις καὶ ζωὴ καὶ πρόοδος, ὡς δεικνύουσι τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη· ὅπου αὕτη ἐλλεῖπει, ἐκεῖ ἐπικρατοῦσι καταχρήσεις τῆς κυριαρχούσης τάξεως, στασιμότης καὶ σήψις· μαρτυροῦσι τοῦτο ἡ Τουρκία πρὸ τοῦ συντάγματος καὶ ἡ Κίνα τοῦ χθές· διότι μόνο ἡ πάλη ἐθνῶν καὶ κοινωνικῶν τάξεων, ἐμφορουμένων διαφόρων προσδευτικῶν ἰδεωδῶν, δύνатаι νά θέσῃ μὲν εἰς ἐνέργειαν ὅλας τὰς δυνάμεις τῆς κοινωνίας, νά ἀπεκκρίνη δὲ πᾶν ὅ,τι εἶνε τοξίνη ἢ στοιχεῖον ἐκφυλον, καὶ νά μορφώσῃ ἰσχυροῦς χαρακτήρα, προάγουσα τὸν πολιτισμόν. Δι' ὃ καὶ ὁ Ἡράκλειτος, εἰς τῶν βαθυνουστάτων φιλοσόφων τῆς τε ἀρχαιότητος καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων κηρύττει, ὅτι ἡ πάλη ἀποτελεῖ τὴν αἰδίον ζωὴν τοῦ παντός, ἄνευ δὲ αὐτῆς οὐ μόνον νέκρωσις καὶ ἀκίνησις θά ἐπεκράτῃ ἐν τῷ παντί, ἀλλὰ καὶ οὐδεμία ἀρμονία θά ἦτο δυνατὴ· διὰ τοῦτο ἐκθειάζει τὴν ἔριν καὶ τὸν πόλεμον ὡς πατέρα καὶ βασιλέα καὶ κύριον πάντων, ὡς ἀναδείξαντα τοὺς μὲν Θεοὺς, τοὺς δὲ ἀνθρώπους καὶ ἄλλους μὲν ἐλευθέρους ἄλλους δὲ δούλους». («Παρελθόντος ἐπισκόπησις καὶ μέλλοντος ἐλπίς», *ΕΑ*, 1 Ἰανουαρίου 1912· *Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 58-59).

8. «ὑποτάσσεται καὶ ἡ Κίνα εἰς τοὺς νόμους τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως, ἥτις παρὰ πᾶσαν τὴν ἀντίστασιν τῶν κατὰ καιροὺς κυβερνῶντων ρίπτει τὰς κοινωνίας εἰς ποικίλας περιπετείας καὶ ἀντικαθιστᾷ τὰς ἐκφυλιζομένας ἀριστοκρατίας διὰ νέων ἀριστοκρατιῶν, μεσῶν ζωῆς καὶ σφρίγγους» ... «Ἡ Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, τῆς Ρώμης, τοῦ Μεσαίωνος καὶ τῶν νεωτέρων

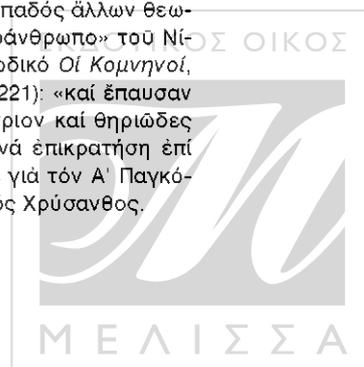
Ὀδυσσεὺς Λαμψίδης

χρόνων μαρτυρεῖ, ὅτι πάσαι σχεδὸν αἱ ἐπαναστάσεις, εἴτε αἱματηραὶ εἴτε εἰρηνικαί, αἰτίαν ἔχουσι τὴν συσσώρευσιν στοιχείων ἐκφύλων μὲν εἰς τὴν κρατοῦσαν τάξιν, ὑγιῶν δὲ εἰς τὴν κρατουμένην. Ὅπου δὲ δι' οἰανδήποτε αἰτίαν ἀνεστάλη ἡ κυκλοφορία αὕτη, ἐκεῖ ἐπῆλθε σῆψις τοῦ ὄλου σώματος τῆς κοινωνίας ἢ τοῦ κράτους καὶ ἡ κατάκτησις αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἰσχυροτέρων ἀπόδειξις τούτου εἶνε ἡ τύχη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κράτους, καταλυθέντος ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, καὶ τοῦ βυζαντινοῦ, καταλυθέντος ὑπὸ τῶν Τούρκων». («Ἡ ἐν Κίνα ἐπανάστασις καὶ ἡ κυκλοφορία τῶν ἀριστοκρατιῶν», *ΕΑ*, 7 Ἰανουαρίου 1912· *Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 64-67)²².

9. ...«καίτοι καὶ μετὰ τοῦτο θά ἐξακολουθήσῃ μὲν ἡ πάλη τῶν ἐθνοτήτων ἢ καὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἀλλ' ἡ πάλη θά εἶνε ἀρμονικὴ ἥτις μόνον ὡς τοιαύτη δύναται νά εἶνε πατήρ καὶ βασιλεὺς καὶ κύριος πάσης προόδου». («Ἐκλογικὰ ἀνομήματα», *ΕΑ*, 10 Μαρτίου 1912· *Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 92).

10. «Ὅ,τι ἐλέχθη περὶ τῆς θρησκείας καθόλου ἰσχύει καὶ περὶ τῆς θρησκείας τοῦ ἰδεώδους. Οὕτω ὁ σοσιαλισμὸς, περὶ τοῦ ὁποῖου πᾶς ἀμερόληπτος κριτὴς μαρτυρεῖ ὅτι εἶνε σπουδαῖον στοιχεῖον προόδου, παρουσιάζεται σήμερον ὡς σπουδαιότατον καὶ ἀδιάσπαστον κοινωνικὸν σύστημα ὅχι δι' ἣν προσέλαβεν ἐπιστημονικὴν χροιάν, ἀλλὰ κυρίως διότι ἀποτείνεται πρὸς τὸ αἶσθημα· ἡ ἐπιστήμη ἀποτεينوμένη πρὸς τὸν ψυχρὸν λόγον οὐδέποτε συνέκίνησεν οὐδέ συνήρπασε τὰ πλήθη. Καὶ ὁμως εἶνε ἀδιάφορον, ἂν ἱκαναὶ τῶν θεωριῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶνε ἐπιστημονικῶς ἐσφαλμένα· ἀρκεῖ μόνον ὅτι τὰ ἐμπνεόμενα ὑπ' αὐτοῦ αἰσθήματα πίστεως εἰς μέλλουσαν βασιλείαν τῆς ἰσότητος καὶ δικαιοσύνης εἶνε χρήσιμα· διότι τὸ σοσιαλιστικὸν αἶσθημα οὐ μόνον ἐμβάλλει εἰς τοὺς ἐργάτας σθένος καὶ ρῶμην ψυχῆς πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν δικαίων των, ἀλλ' ἐξύψωσεν αὐτοὺς καὶ ἠθικῶς καὶ πνευματικῶς, ὁ δὲ ἀλκοολισμὸς, ὅστις ἐλυμαίνεται τὰς ἐργατικὰς τάξεις, ὀλονέν ἐλαττοῦται ἐπαισθητῶς. Ἐάν οἱ ἄστοι ἐδείκνυον ὑπὲρ τῆς ἰδίας αὐτῶν τάξεως τὴν αὐτὴν αὐταπάρνησιν καὶ αὐτοθυσίαν, τὴν ὁποίαν οἱ σοσιαλισταὶ δεικνύουσιν ὑπὲρ τῆς τάξεώς των, ὁ σοσιαλισμὸς ἐν Εὐρώπῃ δέν θά ἦτο τόσο ἀπειλητικὸς, ὅσον εἶνε σήμερον. Ἡ ἠθικὴ δὲ αὕτη δύναμις τῶν σοσιαλιστῶν ἐπέτρεψεν εἰς αὐτοὺς νά διέλθωσι νικηφόρως διὰ σκληρῶν δοκιμασιῶν καὶ φοβερῶν

22. Σημειῶνω, γιὰ νά μὴ χαρακτηρισθεῖ ἀδίκως ὁ Χρυσάνθος ὡς ὁπαδὸς ἄλλων θεωριῶν τῆς ἐποχῆς του, ὅτι ἐντονα καταδίκασε τὸν μεσσιανικὸ «ὑπεράνθρωπο» τοῦ Νίτσε. Τρία περίπου χρόνια ἀργότερα ὁ Χρυσάνθος ἔγραφε στό περιοδικό *Οἱ Κομνηνοί*, τχ. 3, 18 Ἰουνίου 1916, μέ τίτλο «Ἡ κρίσις» (*Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 221): «καὶ ἐπαυσαν αἱ πῆψεις πρὸς τὸν ἰδανικὸν κόσμον καὶ ὑπερίσχυεν μόνον τὸ ἄγριον καὶ θηριῶδες ἐνστικτὸν τοῦ ὑπερανθρώπου τοῦ Νίτσε, θέλοντος παντὶ τρόπῳ νά ἐπικρατήσῃ ἐπὶ τῶν πτωμάτων καὶ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀνθρωπότητος». Αὐτὰ ἔγραφε γιὰ τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμο, πού εἶχε ἀρχίσει τὸ 1914, ὁ ἀνθρωπιστής καὶ χριστιανὸς Χρυσάνθος.

Ο Τραπεζοϋντος Χρυσάνθος και ο Γ. Σκληρός

διωγμών». («Τό θρησκευτικόν αἶσθημα καί ἡ κοινωνία», *ΕΑ*, 13 Ἀπριλίου 1912· *Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 108).

Τά πιό πάνω παραθέματα δείχνουν πόσο ὁ Χρυσάνθος στά γραπτά του δέν ὀρρωδοῦσε νά διηθῶνται σ' αὐτά ιδέες ἢ καί ἐπιχειρήματα πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ τότε σοσιαλιστές καί ὁ Γ. Σκληρός στή διάδοση τῆς ἰδεολογίας των. Τελείως ἐνδεικτικό τῶν ἀπόψεών μας εἶναι τό ἄρθρο πού δημοσιεύεται στίς 3 Σεπτεμβρίου 1911 στήν *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* (*Χρυσάνθου Ἄρθρα*, σ. 47-49 μέ τίτλο «Φωνή ὑπέρ τῶν σπογγαλιέων»):

11. «Πλήν τούτων καθ' ἃς καί ἡμεῖς ἔχομεν πληροφορίας, οἱ τās σπογγαλιευτικές ἐπιχειρήσεις ἀναλαμβάνοντες πολλά πολλάκις ὑπισχνόμενοι εἰς τόν σπογγαλιέα, ὅστις διά τόν προφανή κίνδυνον τῆς ζωῆς διστάζει νά κατέλθῃ εἰς τά βάθη τῆς θαλάσσης, οὐδέν ἢ ἐλάχιστα τῶν ὑπεσχημένων δίδουσιν εἰς τόν δύτην, ὅταν οὗτος ἐξέλθῃ σῶος, ἢ εἰς τήν οἰκογένειαν αὐτοῦ, ὅταν τυχόν ἀνεγκυσηθῇ νεκρός. Ἐκ συμπαθείας καί φιλανθρωπίας πρὸς τά ἀτυχῆ θύματα καί πρὸς τās οἰκογενείας αὐτῶν ὀρμώμενος ὁ κ. Φλέγκελ²³ ἴδρυσεν ἀπό ἐτῶν διεθνές φιλάνθρωπον σωματεῖον, σκοπόν ἔχον νά πείσῃ τās διαφόρους Κυβερνήσεις νά καταργήσωσι τό εἶδος τοῦτο τῆς σπογγαλιείας, ὅπερ τόσον ὀλέθριον ἀποβαίνει εἰς τούς δύτας. Τῶν Κυβερνήσεων ἄλλαι μὲν ἐπέισθησαν καί κατήργησαν τό σύστημα τοῦτο τῆς τῶν σπόγγων ἀλιείας, ἄλλαι δέ πάλιν καταργήσασαι, ἔπειτα μετέγνωσαν καί ἐπέτρεψαν τήν χρῆσιν αὐτοῦ. Αἱ ἀποτυχίαι ὅμως αὐταὶ οὐδαμῶς ἀποθαρρύνουσι τούς περί τόν κ. Φλέγκελ ἐν ᾧ τρέχουσι δρόμῳ.

»Κατά τήν ταπεινήν ἡμῶν γνώμην θά ἦτο ἴσως καλόν, ἐάν οἱ περί τόν κ. Φλέγκελ φιλάνθρωποι δέν περιωρίζοντο μόνον εἰς διαμαρτυρίας πρὸς τās Κυβερνήσεις, ἀλλά συγχρόνως ἐφρόντιζον νά διοργανώσωσι καθ' ὁμοιότητα τῶν ἄλλων ἐργατικῶν καί σπογγαλιευτικῶν σωματείων, ἱκανόν νά ἀντιστη εἰς τήν ἀσυνείδητον ἐκμετάλλευσιν τῶν κόπων καί τῆς ζωῆς τῶν ἀτυχῶν σπογγαλιέων· αἱ Κυβερνήσεις, καί ἂν τυχόν ἐμφορῶνται ἀγαθῶν διαθέσεων πρὸς τούς ἀδικουμένους, δέν δύνανται νά ἐνεργήσωσιν ἐναντίον τῶν συμφερόντων τῆς κοινωνικῆς τάξεως, ἐφ' ἧς στηρίζονται· ἐπειδή δέ ἡ σήμερον κρατοῦσα κοινωνική τάξις εἶνε ἡ τῶν ἐχόντων τά χρήματα, εἰς ταύτην δέ ἀνήκουσι καί οἱ σπογγαλιέμποροι, ἐπόμενον εἶνε νά προστατεύωσιν αἱ Κυβερνήσεις συνήθως τά συμφέροντα τῶν κρατούντων. Ἐνῶ, ἂν οἱ σπογγαλιεῖς ὀργανωθῶσιν εἰς ἐνιαῖον σωματεῖον, κατά τόν διέποντα τῶν σωματείων νόμον τῆς ἀλληλεγγύης θά ἀρνηθῶσι πάντες τήν διά σκαφάνδρου σπογγαλιείαν εἰς ἐκείνους, οἵτινες πρὸς κορεσμόν τῶν πλεονεκτικῶν αὐτῶν ὀρέξεων καί πρὸς ὑπέρμετρον πλουτισμόν δέν φείδονται οὔτε τῆς ὑγείας οὔτε τῆς ζωῆς

23. Ρώσος καθηγητής, πού ἀγωνιζόταν γιά τή βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας τῶν σπογγαλιέων.

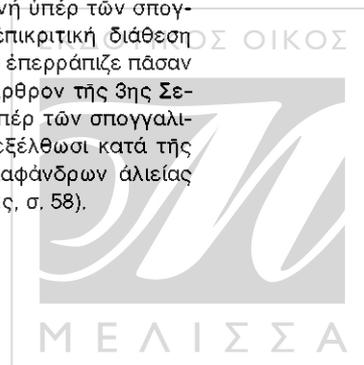
Ὀδυσσεὺς Λαμψίδης

τοῦ τλήμονος ἐργάτου. Ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα ὁ κοινωνικός νόμος, καθ' ὃν ἡ χειραφέτησις ἢ ἡ βελτίωσις τῆς τύχης πάσης κοινωνικῆς τάξεως ἢ καὶ ἔθνους ὅλου εἶνε καὶ ὀφείλει νά εἶνε ἔργον τῶν ἰδίων αὐτῶν χειρῶν· ἀλλοίμονον δέ εἰς τὰς τάξεις ἢ εἰς τὰς ἐθνότητας ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ἀναμένουσι τό ἑαυτῶν δίκαιον παρά τῆς εὐσπλαγχνίας τῶν κρατούντων "δεῖ γάρ, κατά τήν παροιμίαν, τήν χεῖρα προσφέροντα καὶ τήν τύχην ἐπικαλεῖν"²⁴· διότι τοὺς ραθύμους καὶ ἀτόλμους καὶ μικροψύχους ἀποστρέφεται καὶ αὐτός ὁ Θεός· θά προσφέρωσι δέ τήν χεῖρα εἰς ἑαυτούς οἱ σπογγαλιεῖς, ὅταν διοργανοῦμενοι εἰς σωματεῖον ἐνιαῖον καὶ διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων ἐπιδιώξωσι τήν βελτίωσιν τῆς ἑαυτῶν τύχης, συνυπουργούντων εἰς τοῦτο καὶ τῶν περὶ τόν κ. Φλέγελ φιλανθρώπων, ὧν πάντων τόν ἀγῶνα ἐπευλογεῖ ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία». Νομίζω ὅτι καὶ σήμερα πολὺ ὀλίγα θά ἄλλαζαν στό κείμενο αὐτό²⁴.

Ἀπόδειξη τῆς ἐπιδράσεως τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν τοῦ Σκληροῦ εἶναι ὅτι σέ πολλά ἀπό τὰ μεταγενέστερα ἄρθρα του ὁ Χρῦσανθος μνημονεύει ἐπιχειρήματα ἀπό τήν κοινωνία, τῆ διάρθρωσῆς τῆς καὶ τήν ἐξέλιξί τῆς. Ἀκόμα νομίζουμε ὅτι ὀφείλεται στήν ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν τοῦ Σκληροῦ τό γεγονός ὅτι ὁ Χρῦσανθος ἰδιαίτερος ἐπιδόθηκε καὶ μελέτησε τήν κοινωνιολογία. Σημειώνουμε ὅτι ἀνάμεσα στά ὑπερχίλια βιβλία του ἰδιαίτερο τμήμα ἀποτελοῦσαν τά βιβλία, ἑλληνικά καὶ ξένα, πού ἀναφέρονταν στόν ἐπιστημονικό αὐτό κλάδο.

Ἄλλωστε καὶ ὅταν ἐκδίδεται, στήν περίοδο τῆς ρωσικῆς κατοχῆς, τό περιοδικό *Οἱ Κομνηνοί* στήν Τραπεζοῦντα, τό 1916/1917, ἀπό τήν κοινωνία καὶ τήν ἀνέλιξη τῆς ἀντλεῖ πολλές φορές ἀποδείξεις γιά τά ὅσα γράφει. Τά κείμενα αὐτά πηγάζουν κατά βάση καὶ στήν ἔκφραση ἀλλά καὶ στό ἰδεολογικό περιεχόμενο ἀπό τά κείμενα τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*. Ἔτσι γιά παράδειγμα τό ἄρθρο «Τά Γυμνάσια καὶ ἡ Ἑλληνική γλῶσσα» (*Οἱ Κομνηνοί*, τχ. 6, 9 Ἰουλίου 1916) πηγάζει ἀπό τό ἄρθρο «Ὁ αὐτοκράτωρ Γουλιέλμος καὶ ἡ ἑλληνική γλῶσσα» (*ΕΑ*, 20 Αὐγούστου 1911)· τό ἄρθρο «Τό θρησκευτικόν αἶσθημα καὶ ἡ Κοινωνία» (*Οἱ Κομνηνοί*, τχ. 11, 17 Ἀπριλίου 1916) πηγάζει ἀπό τό ταυτότιτλο τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας* (21 Ἀπριλίου 1912). Ἐντούτοις

24. Ἐνα χρόνο πρὶν ἀπό τό θάνατό του, τό 1948, μέσα στήν τότε συγκυρία τῶν ἐσωτερικῶν τῆς Ἑλλάδας περιστάσεων, ἰδιαίτερα μετὰ τό 1944 μέχρι καὶ τό 1948, καὶ μπροστά στό μένος πού τότε ἐπικρατοῦσε κατά τῶν προοδευτικῶν καὶ σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν, ὁ Χρῦσανθος ἀποτιμᾷ καὶ ἀποχρωματίζει τό ἄρθρο του «Φωνή ὑπέρ τῶν σπογγαλιέων» τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*, καὶ μακριά ἀπό κάθε ἐπικριτική διάθεση γράφει: «Ἐπερὶ ἀνω κομμάτων ἰσταμένη, ἡ "Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια" ἐπερράπιζε πάσαν ὑπερβασίαν καὶ ὕβριν ὀθενδῆποτε προερχομένην, ὡς δεικνύει τό ἄρθρον τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1911 "Φωνή ὑπέρ τῶν σπογγαλιέων", ἐν ᾧ συνηγορεῖ ὑπέρ τῶν σπογγαλιέων καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ταχείας ὀργανώσεως αὐτῶν, ἵνα ἀντεπεξέλθωσι κατά τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν πλουσίων σπογγαλιεμπόρων καὶ τῆς διὰ σκαφάνδρων ἀλιείας ὀλεθρίας διὰ τήν ὑγείαν τῶν σπογγαλιέων». (*Χρυσάνθου Ἀναμνήσεις*, σ. 58).

Ὁ Τραπεζοῦντος Χρῦσανθος καὶ ὁ Γ. Σκληρός

Ἔτος Α΄

Ἐν Τραπεζοῦντι, τῆ 21ῃ Ἰουλίου 1916

Ἀριθμ. 7

Οἱ Κομνηνοί

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΣΤΑΥΡΩΘΕΝ

ΥΠΟ ΤΗΣ Α. Σ. ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ

ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ

...Διὰ τὸ ἀπολειφθῆναι τοῦ ἀρίστου φύ-
λακος. — Τίνας; ἢ ὁ ἄδαιμαντος.
Λόγιον, ἢν ὁ ἰγῶ, μουσικῆ κεκραμένον, ἐς
μόνον ἰγγενόμενος σωτὴρ ἀρετῆς διὰ βίου
ἔνοικε τῷ ἔχοντι.

(Πλάτων Πολιτεία)

Ἐξώφυλλο τοῦ π. Οἱ Κομνηνοί, ἀρ. 7, τῆς 21 Ἰουλίου 1916

Όδυσσέας Λαμψίδης

ή συγκυρία τῶν γεγονότων στά χρόνια 1916-1918, ἡ συναίσθηση εὐθύνης πού ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος εἶχε ἔντονα πάντοτε ὡς θρησκευτικός καί ἔθνικός ἡγέτης, καί ἀκόμα, ἴσως, ἡ ἰδεολογική συμπόρευσή του μέ τόν Ἴωνα Δραγούμη τόν ὑποχρέωσαν, χωρίς νά ἀρνεῖται τίποτε ἀπό ὅσα εἶχε τά περασμένα χρόνια δημοσιεύσει στήν *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* γιά τήν κοινωνία καί τό σοσιαλισμό, νά μήν προβάλει καί νά μήν κατονομάζει ρητά στά κείμενά του τό σοσιαλισμό καί τή σοσιαλιστική ἰδεολογία²⁵. Ἔτσι στά κείμενα τοῦ μητροπολίτη Χρυσάνθου στό περιοδικό *Οἱ Κομνηνοί*, δύο μόνο φορές ἀνιχνεύσαμε χωρία πού μάς ἐνδιαφέρουν:

1) στό τεῦχος 6 (9 Ἰουλίου 1916), μιλώντας γιά τή χειραφέτηση τῶν γυναικῶν, ἀναγράφει τή λέξη «Σοσιαλισμός». Τό κείμενο αὐτό εἶναι παρμένο ἀπό ἀντίστοιχο ἄρθρο τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*, ἀρ. παραθέματος 4·

2) στό τεῦχος 11 (17 Σεπτεμβρίου 1916), μιλώντας γιά τά σκληρά μέτρα τοῦ Μπίσμαρκ, γράφει ὅτι παρά ταῦτα τό Σοσιαλιστικό Κόμμα «ἠϋξῆσε καί ἐκραταιώθη». Καί αὐτό τό κείμενο παραλήφθηκε ἀπό τό ταυτότιτλο τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας* (21 Ἀπριλίου 1912).

Ἡ νέα αὐτή στάση τοῦ Χρυσάνθου τείνει νά μήν ἀναφέρει ρητά τό σοσιαλισμό καί τίς σοσιαλιστικές ιδέες. Ἀκόμα περισσότερο, ὅταν ἀντλώντας ἀπό τά ἄρθρα του τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας* γράφει στό περιοδικό *Οἱ Κομνηνοί* ἄρθρα μέ παρόμοιο ἰδεολογικό περιεχόμενο, τότε παραλείπει ἀπό τό κείμενο τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας* ἀποσπάσματα ἢ καί ὀλόκληρη παράγραφο, ἐφόσον περιλαμβάνουν ιδέες σχετικές μέ τό σοσιαλισμό καί τό σοσιαλιστικό κίνημα. Δίνουμε ἕνα παράδειγμα ἀπό τό ἄρθρο πού ἀναφέραμε προηγουμένως «Τό θρησκευτικό αἶσθημα καί ἡ Κοινωνία». Παραλείφθηκε μιά ὀλόκληρη παράγραφος, ὅπου μέ ἐγκωμιαστικά θά ἔλεγε κανεῖς λόγια ὁ ἀρχισυντάκτης τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας* ἱεροδιάκονος Χρυσάνθος ἔγραφε τό 1912 γιά τό σοσιαλισμό καί τό σοσιαλιστικό κίνημα, ιδέες πού ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρυσάνθος παρέλειπε στήν ἀνασύνθεση τοῦ ἴδιου ἄρθρου τό 1916²⁶. (Σέ προσεχῆ ἐκτενῆ μελέτη μας γιά τή ζωή καί τή δράση τοῦ μητροπολίτη Χρυσάνθου θά εὔρουν ἐκεῖ τά ἄρθρα του στό περιοδικό *Οἱ Κομνηνοί* ἀναλυτικότερα τή θέση τους²⁷).

Ἴσως ἐν τέλει θά πρέπει νά ἀναγράψω, ὡς ἐνδεικτική τῆς ἰδεολογικῆς τοποθετήσεως τοῦ Χρυσάνθου στά χρόνια 1918-1920 ἔναντι τοῦ σοσιαλισμοῦ,

25. Ἄς μήν ξεχνᾶμε ἀκόμα ὅτι τό 1916/1917 ὑπῆρχαν ρωσική διοίκηση καί ρωσικά στρατεύματα στήν Τραπεζοῦντα καί ὅτι οἱ Ρῶσοι σοσιαλιστές ἀντιμάχονταν μέ κάθε τρόπο τό τσαρικό καθεστῶς τά χρόνια αὐτά, λίγο πρὶν ἀπό τήν ἔκρηξη τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως.

26. Βλ. παράθεμα ἀρ. 10.

27. Τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ μόνο τά τεύχη 1-21 καί 26 διαθέτουμε, ἐνῶ ἀγνοοῦμε πόσα ἦσαν τά τεύχη συνολικά. Τό περιοδικό ἐκδόθηκε ἀπό 19 Μαΐου 1916 ἕως 28 Μαΐου 1917.

Ὁ Τραπεζοῦντος Χρῦσανθος καὶ ὁ Γ. Σκληρός

τὴν τοποθέτησή του ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπο πού ἀντιπροσώπευε στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκηνή στὴν ἐποχὴ του, καὶ μάλιστα τὸ 1918 καὶ μετέπειτα, τίς ἰδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ. Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἀθήνα, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1919, ἐπισκέφθηκε πολλοὺς ὑπουργοὺς τοῦ Βενιζέλου. Καὶ στίς 29/11 Σεπτεμβρίου 1919 στίς *Ἀναμνήσεις* γράφει: «Ἐξ ὅλων τῶν ὑπουργῶν ἐντύπωσιν μου ἔκανε ὁ Παπαναστασίου²⁸ διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν καλωσύνην του».

Ὡς ἀκροτελεῦτιο ἀναγράφω ὅτι ὁ Χρῦσανθος, πού τὰ χρόνια 1914-1918 ἀναδείχθηκε ὄχι μόνον ἐκκλησιαστικός ἀλλὰ καὶ ἐθνικός ἡγέτης στὴν ἐπαρχία Τραπεζοῦντος, δὲν ὀρρώδησε νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς τριμελοῦς ἀντιπροσωπείας γιὰ νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸν ἐντόπιον πληθυσμὸ στὸ τοπικὸ Σοβιέτ, πού εἶχε ἰδρυθεῖ τὸ 1917 ἀπὸ τὰ ἐπαναστατημένα τότε ρωσικὰ στρατεύματα στὸν Πόντο (*Ἀναμνήσεις*, σ. 156). Ἀκόμη, κατὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴν περιοχὴ, παρεκάθητο καθημερινὰ στίς συνεδριάσεις τοῦ μπολσεβικικοῦ κομιτάτου τῆς Τραπεζοῦντας καὶ συμμετείχε στίς συζητήσεις καὶ στίς προσπάθειες γιὰ τὴν κατά τὸ δυνατόν εἰρηνικὴ ἀποχώρηση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ. Σὲ ἓνα σημεῖο τῶν *Ἀναμνήσεών* του (σ. 164), γράφοντας γιὰ τὴ διευκόλυνση πού παρείχαν τὰ μπολσεβικικὰ ρωσικὰ πλοῖα γιὰ τὴ μετανάστευση τῶν χριστιανῶν στὴ Ρωσία, λέει: «οἱ ὅποιοι καίπερ Μπολσεβίκοι ἐφάνησαν ἀνθρωπινότεροι ἀπὸ τὰ πληρώματα τῶν συμμαχικῶν πλοίων, τὰ ὅποια κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν ἐν ἔτει 1922 δὲν ἐδέχθησαν οὔτε ἓνα Ἑλληνα νὰ σώσουν» ... «ἀποδεικνυομένου οὕτως ὅτι οἱ ἐξ Ἀνατολῶν χριστιανοὶ καὶ μπολσεβικοποιοῦμενοι εἶναι ἀνθρωπινότεροι ἀπὸ τοὺς χριστιανούς τῆς Δύσεως».

Ἐντούτοις ἡ δρᾶση τῶν Ρώσων μπολσεβίκων στὴν Τραπεζοῦντα καὶ στὴν ἐπαρχία ὁδήγησε τὸν Χρῦσανθο νὰ γράψῃ στίς *Ἀναμνήσεις* (σ. 158) «ἐταλάνισα τὸ καθεστῶς, τὸ δῆθεν φιλελεύθερον, τὸ Μπολσεβικικόν». Ὁ ἀναγνώστης τὴν ἐπικρίση αὐτὴ τοῦ Χρῦσανθου θὰ μπορούσε νὰ τὴν παραλληλίσῃ μὲ τὴν τοποθέτηση γενικά τοῦ Σκληροῦ, κατὰ τίς ἰδέες βέβαια τοῦ Πλεχάνωφ, ἀπέναντι στὴν μπολσεβικικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1917.

Ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος Φιλιππίδης, ὕστερα ἀπὸ τὴν παραμονὴ του στὴ Γερμανία καὶ Ἑλβετία (1907-1911), ὑπῆρξε τὸ πρόσωπο πού ἐντονα ἐπήρεασε τὴ στάση τοῦ Οἴκουμενικοῦ Θρόνου,

1) ἀπέναντι στὸ δημοτικισμό: Ἡ ἐγκύκλιος τῆς Πατριαρχικῆς Συνόδου τοῦ Μαρτίου τοῦ 1911²⁹ εἶναι ἡ τελευταία, νομίζω, ἐπίσημη κατακραυγὴ κατὰ τοῦ δημοτικισμοῦ. Σὲ ἄρθρο του στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* (3 Μαρτίου 1912), μὲ τίτλο «Ἡ πεντηκονταετηρίς τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου» (*Χρυ-*

28. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου, τὸν πρωτεργάτη τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας, πού πρέσβευε καὶ σοσιαλιστικὲς ἰδέες.

29. Βλ. π. *Νέα Ἑστία*, ὁ.π.

Όδυσσέας Λαμψίδης

σάνθου *Άρθρα*, σ. 81), καταγράφει με μεγάλη ικανοποίηση τη δημοσίευση της μελέτης του Ψυχάρη στο περιοδικό του Συλλόγου του 1886, «καίτοι αί γλωσσολογικάί αύτου θεωρίαί ήσαν αντίθετοι πρός τάς θεωρίας των πλείστων μελών του Συλλόγου».

2) άπέναντι στά σύγχρονα προβλήματα του κοινωνικού συνόλου: ολόκληρο τό δημοσίευσμά μας διαπραγματεύεται τό θέμα αυτό.

Άλλά τά δύο αυτά σημεία ήταν κυρίαρχα και στό ιδεολογικό πλαίσιο του Γ. Σκληρού. Ο μητροπολίτης Χρύσανθος τά έγνώριζε και μέ προορατικότητα τά άποδέχτηκε και τά πρόβαλε άμεσα τά χρόνια 1911-1913 και έμμεσα στά χρόνια ύστερα από τό 1914, πεπεισμένος ότι ήταν για τό καλό του Γένους, της Όρθοδοξίας και του Οίκουμενικού Θρόνου.

Όδυσσέας Λαμψίδης

Άπό τήν άπελευθέρωση στήν έμφύλια σύγκρουση τοῦ Δεκέμβρη

Ἡ περίοδος τήν όποία θά καλύψει ἡ άνακοίνωση πού άκολουθεῖ έξετάζεται άπό τή βρετανική όπτική γωνία. Οί λόγοι εἶναι καθαρά μεθοδολογικοί. Συγκεκριμένα, γιά μιá σφαιρική (καί έκ τῶν πραγμάτων συνοπτική) προσέγγιση τῶν έξελίξεων πού όδηγοῦν στή σύγκρουση τοῦ Δεκέμβρη, μόνο ἡ άγγλική πλευρά παρέχει στούς έρευνητές όλοκληρωμένη σειρά άρχαιακῶν πηγῶν ἤδη άπό τό 1970. Άπό έλληνικής πλευράς, μισό αἰώνα μετά τά γεγονότα αὐτά, τά σχετικά κρατικά άρχεῖα παραμένουν κλειστά, τείνω νά πιστεῶ άπό έσκεμμένη άδράνεια, ένῶ βασικά ίδιωτικά άρχεῖα τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς περιόδου λανθάνουν. Παράλληλα, στό σημαντικό χῶρο τῶν κομματικῶν άρχείων, ένα τμήμα μόνο εἶναι προσιτό στήν έρευνα, συγκεντρώνοντας τό ένδιαφέρον τῶν μελετητῶν¹.

Ἡ περίοδος πού άκολουθεῖ τήν άπελευθέρωση παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον, πέρα άπό τήν ένταση πού τήν διατρέχει, όταν μετά άπό τέσσερα χρόνια πολέμου καί σκληρῆς κατοχῆς, πλῆθος άπό άπαγορευμένες αλλά καί άλληλοσυγκρουόμενες προσδοκίες δοκιμάζονται στή νέα σκληρή πραγματικότητα πού διαμορφώνεται.

Τό ένδιαφέρον αὐτό έγκειται στό γεγονός ότι καί ἡ νέα αὐτή κατάσταση πραγμάτων διαμορφώνεται έρήμην τοῦ έλληνικοῦ λαοῦ, ό όποῖος μετά τίς δοκιμασίες πού ὑφίσταται ἤδη άπό τήν περίοδο τῆς μεταξικῆς δικτατορίας έχει αύξημένη εὐαισθησία σέ θέματα πού άφοροῦν τό μέλλον του.

Ἐ μελετητής τῆς περιόδου διαπιστώνει ότι άπό πολύ νωρίς έχει έδραιωθεί στήν έλληνική κυβέρνηση έξορία ἡ πεποίθηση ότι «έκλογαί δέν μπορεῖ οὔτε έπιτρέπεται νά γίνουν άμέσως επάνω άπό τά έρείπια πού θά καπνίζουν

¹ Ἡ άνακοίνωση αὐτή παρουσιάστηκε στό Συμπόσιο *Δεκέμβρης '44. Στά πλαίσια τῶν μεταπολεμικῶν έξελίξεων*, πού όργάνωσε στά μέσα Μαΐου 1995, στήν Ἀθήνα, τό Κέντρο Ἐρευνας καί Ἱστορίας. Τά Πρακτικά τοῦ Συμποσίου θά έκδοθοῦν σύντομα.

1. Πρόκειται γιά τό άρχεῖακό ὕλικό πού έπιμελεῖται ἡ Ἐταιρεία Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικής Ἱστορίας.

Προκόπης Παπαστράτης

ακόμη, καί με ανθρώπους τούς οποίους θά έπηρεάζη δυσμενώς ή πείνα καί ή δυστυχία» όπως τονίζει ό Τσουδερός σέ υπόμνημά του πρός τό Foreign Office στίς άρχές Νοεμβρίου 1941². Μόνο τό ΕΑΜ θά συμπεριλάβει στό καταστατικό του τό σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης του ΕΑΜ άμέσως μετά τήν έκδίωξη των ξένων κατακτητών, μοναδικός σκοπός τής οποίας θά είναι ή προκήρυξη έκλογών για συντακτική έθνοσυνέλευση με βάση τήν αναλογική, «για νά άποφανθεί ό λαός κυριαρχικώς επί του τρόπου διακυβερνήσεώς του». Άσχετα αν ή ειλικρίνεια των προθέσεων του ΕΑΜ άμφισβητείται στή διάρκεια τής κατοχής, είναι ή μόνη όργάνωση πού παίρνει ξεκάθαρη θέση στό θέμα αυτό, διακηρύσσοντας άργότερα, με τήν μπροσούρα *Τί είναι καί τί θέλει τό ΕΑΜ*, ότι θά άποκατασταθοϋν άμέσως όλες οι λαϊκές έλευθερίες.

Σύμφωνα με τά στοιχεία στή διάθεσή μας, τίς μεγάλες συμμαχικές δυνάμεις, με έξαιρέση τήν Άγγλία φυσικά, δέν τίς άπασχολεί ιδιαίτερα ή Έλλάδα κατά τή διάρκεια τής κατοχής.

Ό L. MacVeagh μόλις τό Νοέμβριο του 1943 άναλαμβάνει πάλι τά καθήκοντά του ως πρεσβευτής των ΗΠΑ, στήν έλληνική κυβέρνηση έξορίας αυτή τή φορά. Η Ουάσιγκτων, αν και διαφωνεί με άρκετές από τίς βρετανικές πρωτοβουλίες πάνω σέ έλληνικά θέματα, δε δείχνει ιδιαίτερη διάθεση νά επιβάλλει τή γνώμη της.

Η Σοβιετική Ένωση, πέρα από τό θαυμασμό της για τήν συνεχιζόμενη αντίσταση του έλληνικού λαού στίς δυνάμεις του Άξονα, σταδιακά θά άρχίσει νά δείχνει τό ένδιαφέρον της για τήν Έλλάδα, καί μάλιστα όχι πρός τήν κατεύθυνση πού διακαώς έπιθυμεί καί άναμένει τό ΚΚΕ, γεγονός πού τό ίδιο τό ΚΚΕ θά άντιληφθεί καθυστερημένα.

Η Άγγλία άντίθετα θά διατηρήσει άμείωτο τό ένδιαφέρον της για τήν Έλλάδα, πάντα όμως μέσα στό πλαίσιο τής πολιτικής της ως μεγάλης δύναμης. Αυτή ή θεώρηση του έλληνικού προβλήματος μέσα από τήν όπτική γωνία μιās μεγάλης δύναμης προβάλλεται άνάγλυφα όταν μελετηθοϋν τά βρετανικά σχέδια για τή μεταπολεμική Εύρώπη καί τή θέση τής Έλλάδας σ' αυτήν.

Τό ζήτημα τής μορφής πού θά πάρει ή άπελευθερωμένη Εύρώπη καί συγκεκριμένα τά κράτη μεταξύ τής Γερμανίας καί τής Ιταλίας άφ' ενός καί τής Ρωσίας καί τής Τουρκίας άφ' έτέρου, άπασχολεί τή βρετανική κυβέρνηση τουλάχιστον από τό φθινόπωρο του 1941. Η έξέλιξη των πολεμικών έπιχειρήσεων αλλά καί ή στάση τής Σοβιετικής Ένωσης στό θέμα αυτό θά τροποποιήσει σταδιακά τήν άντίληψη των Άγγλων ως πρός τούς κινδύνους από τούς οποίους πρέπει νά προφυλαχθεί ή περιοχή αυτή τής Εύρώπης.

Τό άρχικό βρετανικό σχέδιο προβλέπει τήν όμοσπονδοποίηση των κρα-

2. Ηλίας Βενέζης, *Έμμανουήλ Τσουδερός, ό πρωθυπουργός τής Μάχης τής Κρήτης*, Άθήνα 1966, σ. 298-304.

Άπό τήν άπελευθέρωση στόν Δεκέμβρη

τών τής περιοχής, ή όποία θά λειτουργήσει ώς φραγμός άν έκδηλωθεϊ στό μέλλον γερμανική αλλά καί ρωσική έπιθετικότητα. Ή Συνομοσπονδία τής Κεντρικής Εύρώπης θά περιλαμβάνει τήν Πολωνία, τήν Τσεχοσλοβακία, τήν Ούγγαρία καί πιθανόν τήν Αύστρία. Ένώ ή Συνομοσπονδία τής Νοτιοανατολικής Εύρώπης θά περιλαμβάνει όλα τά Βαλκανικά κράτη.

Τό Foreign Office δέν παραγνωρίζει τίς δυσκολίες πού θά προκύψουν στην τυχόν έφαρμογή ένός τόσο φιλόδοξου σχεδίου έξ αίτίας έθνικων καί φυλετικών άντιπαραθέσεων. Για τήν έπιτυχία αύτου του πειράματος, όπως χαρακτηριστικά τό όνομάζει, τόσο οί συμμαχικές κυβερνήσεις τής Πολωνίας καί τής Τσεχοσλοβακίας όσο καί τής Ελλάδας καί τής Γιουγκοσλαβίας συνομιλούν ήδη άπό τά τέλη του 1941 για τή συγκρότηση δύο ξεχωριστων όμοσπονδιών. Ή έπιθυμία τής βρετανικής κυβέρνησης νά προωθηθούν αυτές οί διαπραγματεύσεις είναι σαφής. Ή άπροθυμία πού δείχνει ό Τσουδερός για τό θέμα αύτό δέν θά ματαιώσει τελικά τήν ύπογραφή τής Συμφωνίας Ελλάδας-Γιουγκοσλαβίας για Βαλκανική Ένωση στά μέσα Ιανουαρίου 1942, ή όποία όμως γρήγορα θά περιπέσει σέ άχρηστία. Παρ' όλα αυτά, ό Eden σέ δημόσια όμιλία του, τό φθινόπωρο του ίδιου χρόνου, θά επανέλθει στό θέμα αύτό καί θά παροτρύνει τά μικρά κράτη τής Εύρώπης νά συνάψουν συμφωνίες μεταξύ τους. Οί βρετανοί πρεσβευτές, πού κοινοποιοούν έπίσημα τό κείμενο τής όμιλίας αύτης στις έξόριστες κυβερνήσεις τής Τσεχοσλοβακίας, Πολωνίας, Γιουγκοσλαβίας καί Ελλάδας, ένημερώνονται άπό τόν ίδιο τόν Eden ότι ή προσεκτική διατύπωση του στό θέμα τής συνεργασίας έπιβλήθηκε άπό τήν άνάγκη νά μη θιγεί ή εύαισθησία τής Σοβιετικής Ένωσης καί έγερθουν ύποψίες έκ μέρους της³.

Τό ένδιαφέρον στοιχείο σ' αύτό τό μάλλον πρόωρο σχέδιο διευθέτησης τής μεταπολεμικής Εύρώπης, καί τό όποιο άφορά άμεσα καί τήν Ελλάδα, είναι ή άντιμετώπιση τής σοβιετικής έπιρροής στη Ν.Α. Εύρώπη.

Για τήν ύπαρξη του προβλήματος αύτου, μέ τή μορφή του πανσλαβισμού, τό Foreign Office δέν έχει καμία άμφιβολία. Στην άρχή του καλοκαιριου του 1942 διατυπώνεται ή άποψη ότι όποιοδήποτε σχέδιο για σοβιετική ήγεμονία στην περιοχή αύτή θά μπορούσε νά στηριχθεϊ στην ένωση ή τή στενή συνεργασία τής Βουλγαρίας καί τής Σερβίας, πού είναι οί δύο «φυσικοί» σύμμαχοι τής Σοβιετικής Ένωσης στά Βαλκάνια. Μέ τήν ήττα τής Γερμανίας, ή Βουλγαρία θά άποτελέσει τήν αίχμη του δόρατος τής σοβιετικής διείσδυσης στά Βαλκάνια. Οί Ρώσοι, ύποστηρίζει τό Foreign Office, θά θρουν εύκολα ύποστηρικτές στη Σερβία καί στη Μακεδονία (σημειωτέον ότι δέν έννοεί τήν ελληνική Μακεδονία) ώστε νά συγκροτήσουν ένα συμπαγές μπλόκ, πού θά έπεκτείνεται στά Βαλκάνια άπό άνατολικά προς τά δυτικά. Μέ τόν τρόπο

3. C9341/61/18, έπιστολή Α. Eden, 13 Οκτωβρίου 1942.

Προκόπης Παπαστράτης

αυτό ή Ελλάδα θα αποκοπεί από τα υπόλοιπα Βαλκανικά κράτη, και θα υποκύψει στη σοβιετική κυριαρχία, έφ' όσον θα της είναι αδύνατον να αντισταθεί μόνη της σ' ένα κράτος που θα επεκτείνεται σε όλο το μήκος των βορείων συνόρων της⁴.

Στά τέλη του 1942, σ' ένα άλλο υπόμνημα που αναφέρεται στην κατάσταση στα Βαλκάνια, υπογραμμίζεται ότι οι άμεσες διεθνείς επιπτώσεις από τη «σοβιετοποίηση» της Ν.Α. Ευρώπης θα είναι επικίνδυνες και μακροπρόθεσμα θα έχουν σοβαρό αντίκτυπο για τα γειτονικά κράτη και συγκεκριμένα για την Τουρκία⁵.

Οι εξελίξεις στο Ανατολικό Μέτωπο και η σταδιακή προώθηση του σοβιετικού στρατού προς την Ευρώπη επιτρέπει στην κυβέρνηση της Μόσχας να τοποθετηθεί αρνητικά απέναντι σ' αυτά τα βρετανικά σχέδια όμοσπονδοποίησης της Κεντρικής και Ν.Α. Ευρώπης, γεγονός που όπωσδήποτε ενισχύει τις αγγλικές υποψίες για τις σοβιετικές προθέσεις για το χώρο αυτό.

Η βρετανική πρόταση, στις αρχές Μαΐου 1944, να αναλάβει η Σοβιετική Ένωση την πρωτοβουλία ενεργειών στη Ρουμανία και, σε αντάλλαγμα, να αναλάβει η Αγγλία την πρωτοβουλία ενεργειών στην Ελλάδα, υποκρύπτει την αυξανόμενη ανησυχία της βρετανικής κυβέρνησης μπροστά στον κίνδυνο της εξάπλωσης της σοβιετικής έπιρροής στα Βαλκάνια. Ταυτόχρονα οι αρμόδιοι του Foreign Office επιδίδονται στη διατύπωση εναλλακτικών λύσεων για την αποτροπή αυτού του ένδεχομένου.

Η σοβιετική συγκατάθεση στο βρετανικό αίτημα (παρά τη δυσπιστία με την οποία αντιμετωπίζεται) συνδυάζεται από το Foreign Office με την έπιτυχή, για τους Βρετανούς, έκβαση της Συνδιάσκεψης του Λιβάνου και χρησιμοποιείται ως η βάση της προσπάθειάς τους να αναχαιτισθεί η σοβιετική έπιρροή στην περιοχή.

Οι προτάσεις του Foreign Office σχετικά με το θέμα αυτό καταθέτονται σε μορφή υπόμνηματος, με τίτλο «Σοβιετική Πολιτική στα Βαλκάνια», στις αρχές Ιουνίου 1944⁶. Έξ αιτίας προφανώς της ευαισθησίας του θέματος αποφασίζεται να διανεμηθεί μόνο στο όλιγομελές πολεμικό συμβούλιο και πάλι αφού προηγουμένως έχει τροποποιηθεί το κείμενο, ώστε να μη τονίζεται η άμεση και άσυμπίβαστη σύγκρουση βρετανικών και σοβιετικών συμφερόντων στα Βαλκάνια. Ο Eden άμφιβάλλει αν χρειάζεται να δει το υπόμνημα αυτό ή η ηγεσία των βρετανικών ένόπλων δυνάμεων.

4. R3793/43/67, υπόμνημα μόνιμου ύφυπουργού έξωτερικών O. Sargent, 1 Ιουνίου 1942, και Παράρτημα «Panlavism in the Balkans».

5. R8820/216/G, G. W. Rendel προς A. Eden, 19 Δεκεμβρίου 1942. Στο θέμα αυτό αναφέρεται και το υπόμνημα που υποβάλλει, στις 17 Δεκεμβρίου 1942, στο Foreign Office η πολωνική κυβέρνηση, με τίτλο «The Problem of Central and South-Eastern Europe», C12841/464/15.

6. W.P. (44)304, υπόμνημα ύφυργου έξωτερικών, 7 Ιουνίου 1944.

Άπό τήν άπελευθέρωση στόν Δεκέμβρη

Στό ύπόμνημα τονίζεται ότι πρέπει νά γίνει σαφής διάκριση μεταξύ αὐτοῦ πού ὀνομάζεται «κομμουνιστικοποίηση τῶν Βαλκανίων» καί τῆς ἐξάπλωσης τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς στίς χώρες αὐτές. Οἱ Ρῶσοι δέν μποροῦν νά κατηγορηθοῦν ὅτι ὀργανώνουν τή διάδοση τοῦ κομμουνισμοῦ στά Βαλκάνια. Ἡ ἐπέκταση ὅμως τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς εἶναι κάτι πολύ διαφορετικό καί αὐτό εἶναι πού ἀνησυχεῖ ἐντονα τό Foreign Office, ὅπως τονίζει τό ὑπόμνημα. Οἱ Ρῶσοι, ὅπως κατονομάζονται στό κείμενο αὐτό, ἐπιδιώκουν μιά κυρίαρχη θέση στήν Ν.Α. Εὐρώπη καί χρησιμοποιοῦν τά καθοδηγούμενα ἀπό τοὺς κομμουνιστές κινήματα στήν Ἀλβανία, τή Γιουγκοσλαβία καί τήν Ἑλλάδα ὡς μέσο γιά τόν σκοπό αὐτό, χωρίς ἀπαραίτητα ἡ χρησιμοποίηση τῶν κινήματων αὐτῶν νά εἶναι αὐτοσκοπός. Ἡ ὑποστήριξη τῆς σοβιετικῆς κυβέρνησης πρὸς τά κομμουνιστικά στοιχεῖα στίς χώρες αὐτές, τονίζει τό ὑπόμνημα, δέ στηρίζεται τόσο σέ ἰδεολογικά κριτήρια ὅσο στό γεγονός ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι σέ μεγαλύτερο βαθμό ἀποδέκτες τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς καί προβάλλουν τήν πιό δυναμική ἀντίσταση στίς δυνάμεις τοῦ ἸΑξονα. Παρά τή διαπίστωση αὐτή, τό ὑπόμνημα, συγκρίνοντας τήν κατάσταση στή Γιουγκοσλαβία μέ ἐκείνη στήν Ἑλλάδα, παρατηρεῖ ὅτι ἐνῶ ἡ βρετανική ὑποστήριξη στοὺς παρτιζάνους τοῦ Τίτο ἀποδίδει στρατιωτικά ἀποτελέσματα, τό ΕΑΜ δέν προκαλεῖ στοὺς Ἄγγλους τίποτα ἄλλο ἀπό ἐνόχληση καί προβλήματα.

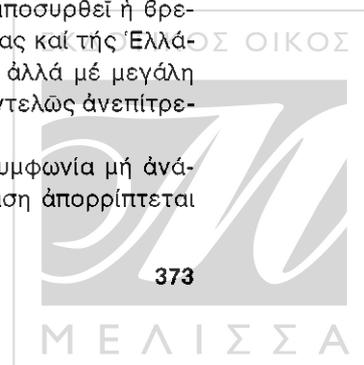
Αὐτό βέβαια πού τό Foreign Office στό ὑπόμνημα αὐτό δέν εἶναι δυνατόν νά παραδεχθεῖ εἶναι ὅτι ἡ δυναμική παρουσία τοῦ ΕΑΜ εἶναι ἐνοχλητική ἐπειδή οἱ Ἄγγλοι εἶναι ἄμεσα ἀναμεμιγμένοι στίς ἑλληνικές ὑποθέσεις, ἐνῶ ἔχουν ἀποφασίσει τό ἀντίθετο γιά τή Γιουγκοσλαβία.

Μέ δεδομένη τήν πολιτική πού ἤδη ἀκολουθεῖ στήν Ἑλλάδα, τό Foreign Office διατυπώνει τέσσερις ἐναλλακτικές προτάσεις γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς σοβιετικῆς ἐπιρροῆς στά Βαλκάνια:

Α) νά σταματήσει ἡ ὑποστήριξη ὅλων τῶν «κομμουνιστικῶν» κινήματων στή Ν.Α. Εὐρώπη καί νά ἐνισχυθοῦν τά περισσότερο μετριοπαθῆ στοιχεῖα. Τό ἴδιο ὅμως τό Foreign Office ἀπορρίπτει κατηγορηματικά τήν πρόταση νά σταματήσει ἡ ὑποστήριξη πρὸς τόν Τίτο. Αὐτό θά μπορούσε νά ἐφαρμοσθεῖ στήν Ἀλβανία, ἀλλά, ὅπως παραδέχονται οἱ ἴδιοι οἱ Ἄγγλοι, τό κομμουνιστικό κίνημα ἐκεῖ εἶναι τό μόνο πού ἀντιστέκεται σοβαρά στοὺς Γερμανοὺς. Στήν Ἑλλάδα, μετὰ ἀπό τή Συμφωνία τοῦ Λιβάνου, δέν μποροῦν πλέον οἱ Ἄγγλοι, ὅπως οἱ ἴδιοι τονίζουν, νά ὑπονομεύσουν τό ΕΑΜ/ΕΛΑΣ·

Β) νά ὑποστηρίξουν πλήρως οἱ Ἄγγλοι ὅλα τά «κομμουνιστικά» στοιχεῖα ὥστε νά τά τραβήξουν μέ τό μέρος τους, ἐξασθενῶντας ταυτόχρονα τή ρωσική ἐπιρροή. Αὐτό σημαίνει, τονίζει τό Foreign Office, νά ἀποσυρθεῖ ἡ βρετανική ὑποστήριξη πρὸς τοὺς βασιλιάδες τῆς Γιουγκοσλαβίας καί τῆς Ἑλλάδας καί πρὸς τίς κυβερνήσεις τους. Αὐτό μπορεῖ νά γίνει, ἀλλά μέ μεγάλη δυσκολία, στήν περίπτωση τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἐνῶ εἶναι ἐντελῶς ἀνεπίτρεπτο ὅσον ἀφορᾷ στήν Ἑλλάδα·

Γ) νά προτείνουν στή σοβιετική κυβέρνηση μιά ἀμοιβαία συμφωνία μὴ ἀνάμειξης στίς βαλκανικές ὑποθέσεις. Καί αὐτή ὅμως ἡ πρόταση ἀπορρίπτεται

Προκόπης Παπαστράτης

έξ αιτίας των σημαντικών συμφερόντων που έχουν και τὰ δύο κράτη στή μελλοντική διαμόρφωση τῆς Βαλκανικῆς στό σύνολό της.

Καί οἱ τρεῖς ὅμως παραπάνω προτάσεις ἀπορρίπτονται γιά λόγους πολιτικοῦ ρεαλισμοῦ. Ἡ μόνη λύση πού μπορεῖ νά ἐφαρμοσθεῖ στίς παρούσες συνθήκες καί σέ ἐκεῖνες πού πιθανόν θά ἐπικρατήσουν μεταπολεμικά, πιστεύει τό Foreign Office, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: νά ἐπιδιώξει ἡ Ἀγγλία νά σταθεροποιήσει τήν ἐπιρροή καί παρουσία της στήν Ἑλλάδα καί Τουρκία καί νά προωθήσει καί χρησιμοποιοῦν τήν ἑλληνο-τουρκική φιλία ὡς καθοριστικό παράγοντα στή Ν.Α. Εὐρώπη καί στήν Ἀνατολική Μεσόγειο. Παράλληλα, ἀποφεύγοντας ὅποιαδήποτε ἄμεση πρόκληση στή ρωσική ἐπιρροή στή Γιουγκοσλαβία, Ἀλβανία, Ρουμανία καί Βουλγαρία, θά πρέπει ἡ Ἀγγλία, χρησιμοποιώντας κάθε εὐκαιρία, νά προωθεῖ τήν δική της ἐπιρροή στίς χῶρες αὐτές.

Ὅσον ἀφορᾷ στήν Ἑλλάδα, τονίζει τό ὑπόμνημα τοῦ Foreign Office, ἡ Ἀγγλία πρέπει νά ἀρχίσει νά στηρίζει ἕνα καθεστῶς τό ὅποιο μετά τόν πόλεμο θά πρέπει νά στραφεῖ ὅπωςδήποτε πρὸς τή Βρετανία γιά νά ἀντιμετωπίσει τή ρωσική ἐπιρροή. Αὐτό δέν θά εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολο, πιστεύουν οἱ ἄγγλοι διπλωμάτες, ἂν ἡ νέα κυβέρνηση ἐθνικῆς ἐνότητας ἐδραιωθεῖ γερά ὥστε νά εἶναι ἰκανή νά ἀναλάβει τή διοίκηση τῆς Ἑλλάδας μετά τήν ἀπελευθέρωση. Αὐτός θά εἶναι καί ὁ ἄξονας πού θά ἀκολουθήσει ἡ βρετανική πολιτική μέχρι καί τὰ γεγονότα πού ἐξετάζουμε.

Σχετικά μέ τήν ἀγγλο-ἑλληνο-τουρκική συνεργασία, τό Foreign Office γνωρίζει ὅτι τό ἐνδεχόμενο αὐτό ἐγείρει σοβαρά προβλήματα πολιτικοῦ χαρακτήρα. Εἶναι ὅμως ἄκρως διαφωτιστική καί ἐνδεικτική τῶν προθέσεων τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς ἡ ἀξιολόγηση τῶν προτεραιοτήτων της, ὅπως τήν ἐπιχειροῦν τὰ ἀρμόδια στελέχη της. Προτείνει λοιπόν τό Foreign Office νά ἐγκαταλειφθεῖ τόσο ἡ ἰσχύουσα πολιτική πιέσεων πρὸς τήν Τουρκία ὥστε νά μπεῖ στόν πόλεμο ὅσο καί ἡ ἔμμεση ἀπειλή ὅτι ἂν δέν τό κάνει θά ἀφεθεῖ νά «βράσει στό ζουμί της» μετά τόν τερματισμό του.

Ἄντί γι' αὐτό θά πρέπει νά συγκατατεθεῖ ἡ Ἀγγλία νά διατηρήσει ἡ Τουρκία τήν οὐδετερότητά της κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου γιά ὅσο διάστημα ἐπιθυμεί, ἂν μέ τόν τρόπο αὐτό θά εἶναι σέ καλύτερη θέση, μέ τήν ἀποχώρηση τῶν Γερμανῶν ἀπό τὰ Βαλκάνια, νά παίξει τό ρόλο της ἐκεῖ, σέ συνεργασία μέ τήν Ἑλλάδα, ὡς ἀποτελεσματικό ἀντίβαρο στή ρωσική ἐπιρροή καί διείσδυση.

Τό Foreign Office ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ Σοβιετική Ἐνωση δέν πρόκειται νά ἐνθουσιασθεῖ ἀπό τήν ἀνανέωση τῆς ἀγγλο-τουρκικῆς προσέγγισης, εἰδικότερα ὅταν κατανοήσει τούς πολιτικούς στόχους αὐτῆς τῆς προσέγγισης. Ἀναγνωρίζει ἐπίσης ὅτι αὐτή ἡ ἀγγλο-ἑλληνο-τουρκική συνεργασία, παρά τίς δυσκολίες πού θά συνεπιφέρει γιά τή Βρετανία, εἶναι ἡ μόνη πραγματοποιήσιμη καί ἐποικοδομητική μέθοδος, μέ τήν ὁποία ἐλπίζει νά ἀντιμετωπίσει τή διάδοση τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς στά Βαλκάνια⁷.

7. ὁ.π.

Άπό τήν άπελευθέρωση στόν Δεκέμβρη

Η πολιτική αϋτή άποτυπώνεται μέ μεγαλύτερη σαφήνεια στό υπόμνημα του Eden στό πολεμικό ύπουργικό συμβούλιο, στις άρχές Αϋγούστου 1944, τό όποίο έγκρίνει τήν άποστολή βρετανικών στρατευμάτων στην Έλλάδα όταν θά ύποχωρουν οι Γερμανοί. Τήν άνησυχία τής άγγλικής κυβέρνησης για τή στάση τής Σοβιετικής Ένωσης θά τή διασκεδάσει ή διαβεβαίωση του άρμόδιου ύφυπουργού, στά τέλη Σεπτεμβρίου 1944, ότι ή κυβέρνηση δέν έχει αντίρρηση για τήν άποστολή βρετανικών δυνάμεων και δέν έχει πρόθεση νά στείλει σοβιετικές δυνάμεις στην Έλλάδα⁸. Η Συμφωνία τών Ποσοστών στις άρχές Όκτωβρίου 1944 καθυστεράζει άκόμα περισσότερο τούς Βρετανούς.

Όσα άναπτύχθηκαν παραπάνω ύπογραμμίζουν σέ συντομία τόσο τήν έξελιξη τών βρετανικών πολιτικών σχεδίων για τή μορφή πού επιδιώκουν νά πάρει ή εύρύτερη περιοχή στην όποία άνήκει και ή Έλλάδα, όσο και τήν αύξανόμενη σημασία πού άποδίδουν στην τελευταία.

Τό βρετανικό σχέδιο έπιστροφής στην Έλλάδα, όπως θά εξετάσουμε άμέσως, είναι ή λογική συνέχεια μιας σειράς άποφάσεων και ένεργειών, τήν πραγματοποίηση τών όποιων οι πολιτικές και στρατιωτικές έξελίξεις του πολέμου έχουν έξαιρετικά περιορίσει. Μέσα στό πλαίσιο τών ύπό διαμόρφωση μεταπολεμικών έξελίξεων, ή έλληνική περίπτωση είναι χρήσιμη για τήν Άγγλία, αν δέν είναι κρίσιμη, για νά άποδειχθεί στην άνησυχούσα μερίδα τής διεθνούς κοινής γνώμης ότι ή βρετανική πολιτική μπορεί νά λειτουργήσει ως φραγμός στην πολιτική άπειλή πού περικλείει ό προελαύνων νικηφόρος σοβιετικός στρατός, ό όποιος θέβαια για πρώτη φορά άπό τήν έγκαθίδρυση του κομμουνισμού στη Ρωσία προωθείται ραγδαία προς τό κέντρο τής Εϋρώπης.

Είναι γεγονός ότι άπό στρατιωτική άποψη ή άπελευθέρωση τής Έλλάδας είναι ήσσονος σημασίας. Αντίθετα, στό έπίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκεται ή πολιτική διάσταση του έγχειρήματος τής έγκατάστασης και έδραίωσης τής κυβέρνησης έθνικής ένότητας. Αϋτή ή πολιτική διάσταση είναι σαφής σέ όλα τά έμπλεκόμενα μέρη, εκ τών πραγμάτων έλάχιστα άποκρύπτεται και είναι ή αίτία τής έντασης πού κυριαρχεί.

Όταν λοιπόν άποβιβάζονται στον Πειραιά οι άγγλικές άρχές, συνοδεύοντας τήν κυβέρνηση έθνικής ένότητας, έχουν βασικά νά έπιλύσουν ένα πολιτικό πρόβλημα. Η έπίλυσή του άπαιτεί ιδιαίτερα προσεκτικούς χειρισμούς γιατί πρέπει νά άποφευχθεί ή έντύπωση, μέχρι νά σταθεροποιηθεί ή θέση τους, ότι άμέσως μετά τήν άποχώρηση τών κατακτητών, οι Άγγλοι είναι τώρα αϋτοί πού έπιβάλλουν τή θέλησή τους σ' ένα λαό πού μόλις άπελευθερώθηκε. Τήν έπίλυση τών έπειγόντων προβλημάτων πού άντιμετωπίζει ή χώρα

8. R12457 W.O. (44)433, υπόμνημα A. Eden, 8 Αϋγούστου 1944· R15193/9/19, Clack-Kerr προς F.O., τηλεγράφημα άρ. 2530, 23 Σεπτεμβρίου 1944.

Προκόπης Παπαστράτης

μέσα από τό πλαίσιο αυτό τήν αναλαμβάνουν οί "Άγγλοι. Ή όργάνωση π.χ. τής διανομής τροφίμων έπιχειρείται από τά βρετανικά στρατεύματα κατόπιν έπιμονής του Foreign Office, πού παρακάμπτει τήν αντίθεση του άγγλικού ύπουργείου στρατιωτικών, έπειδή, όπως ύποστηρίζουν οί βρετανοί διπλωμάτες, μέ τόν τρόπο αυτό ή άγγλική παρουσία γίνεται πιό άποδεκτή.

Ή άφοπλισμός καί ή διάλυση τών ένόπλων τμημάτων του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ μετά τήν άπελευθέρωση είναι ένα πρόβλημα πού άπασχολεί τούς "Άγγλους καί τήν κυβέρνηση έξορίας ήδη από τό φθινόπωρο του 1943. Ή προσπάθεια νά συγκροτηθεί έθνικός στρατός, πού αρχίζει στή Μέση Άνατολή στίς άρχές του καλοκαιριού του 1944, σ' αυτό τόν άπώτερο στόχο άποβλέπει⁹.

Μετά τήν άπρόσκοπτη έπιστροφή τής έθνικής κυβέρνησης, τό θέμα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ άνάγεται σέ μείζον πρόβλημα, γύρω από τήν έπίλυση του όποιου περιστρέφονται οί πολιτικές έξελίξεις. Στο κλίμα έντασης πού σταδιακά διαμορφώνεται γύρω από τό θέμα αυτό, πρωταρχικό ρόλο παίζει ό βρετανός πρεσβευτής Leeper, ό όποιος συνεχίζει τίς λαμπρές έπιδόσεις του στήν ύψηλή τέχνη τής πολιτικής επέμβασης, στήν όποία τόσο έχει διακριθεί ήδη από τήν έποχή τής Μέσης Άνατολής. Ή Leeper, εκφράζοντας φυσικά τήν πολιτική τής κυβέρνησής του, συγκεντρώνει τίς προσπάθειές του στήν καθοδήγηση του Γ. Παπανδρέου, μέσω τής στενής έπαφής πού έχει μαζί του καί τής έπιρροής πού του άσκει. Στόχος του Leeper είναι νά διατηρηθεί ή κυβέρνηση στήν έξουσία, έν άναμονή του άφοπλισμού καί τής άποστράτευσης τών τμημάτων του ΕΛΑΣ.

Ή Παπανδρέου έκτιμά τίς βρετανικές συμβουλές –αναφέρει χαρακτηριστικά ό Leeper– τίς όποιες θά πρέπει νά του παρέχει σέ δόσεις καί τήν κατάλληλη στιγμή. Ούσιαστικά ό έλληνας πρωθυπουργός βρίσκεται κάτω από τήν συνεχή παρακολούθηση του βρετανού πρεσβευτή, ό όποιος τόν συμβουλεύει ό τι θά πρέπει νά άποδεχθεί ψύχραιμα τό γεγονός ότι ή Έλλάδα είναι πρós τό παρόν σέ μία κατάσταση παροδικής διάλυσης, ότι έκ τών πραγμάτων ό έλεγχος τής κυβέρνησης δέν έκτείνεται στήν ύπαιθρο –όπου σημειώνονται οί πλέον κραυγαλέα παράνομες δραστηριότητες του ΕΑΜ– καί ως έκ τούτου θά ήταν άνόητο νά προσπαθήσει νά έπιβάλλει τόν έλεγχο αυτόν πριν άποκτήσει τά κατάλληλα μέσα¹⁰.

Ή Γ. Παπανδρέου έχει έπίγνωση αύτης τής κατάστασης καί συντονίζει τίς ένέργειές του μέ τίς πολιτικές πρωτοβουλίες του Leeper. Παρ' όλα αυτά ό βρετανός πρεσβευτής έξακολουθεί νά εφαρμόζει τό μείγμα πίεσης καί νου-

9. Γιά τίς σχετικές δηλώσεις του Γ. Παπανδρέου στό θέμα αυτό, τή σύμφωνη –φυσικά– γνώμη του Έλληνικού Έπιτελείου καί τήν αντίδραση του Συμμαχικού Γενικού Έπιτελείου Μέσης Άνατολής, βλ. P. Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War 1941-1944*, Cambridge University Press, 1984, σ. 207-208.

10. R17752/9/19, Leeper πρós F.O., τηλεγράφημα άρ. 112, 2 Νοεμβρίου 1944.

Άπό τήν άπελευθέρωση στόν Δεκέμβρη

θεσιών πού πιστεύει ότι άπαιτείται γιά νά μήν άπομακρυνθεῖ τοῦ ὀρθῶς πρακτέου ὁ ἔλληνας πρωθυπουργός. Τοῦ ὑπενθυμίζει ότι ὁ Churchill τόν ἔχει παρομοιάσει στή Βουλή τῶν Κοινοτήτων ὡς ἓνα ἄλλο Ἐλευθέριο Βενιζέλο καί γι' αὐτό δέ θά ἔπρεπε νά άποδειχθεῖ ότι εἶναι ἓνας ἄλλος Kerenski. Τήν λεπτή εἰρωνεία θά διαδεχθεῖ ἡ ἔντονη ἐπιτίμηση, ὅσο ἡ κρίση θά κλιμακώνεται, ἡ προοπτική σύγκρουσης θά αύξάνεται καί θά διαγράφεται ὁ κίνδυνος –σύμφωνα μέ τήν ἐκτίμηση τοῦ Leeper– οἱ καθημερινές συνομιλίες τοῦ Παπανδρέου μέ ὑπουργούς τῆς ἀριστερᾶς νά ὀδηγήσουν σέ ὑποχωρήσεις ἐκ μέρους του. Τήν ἀνησυχία αὐτή τοῦ βρετανοῦ πρεσβευτῆ συμμαρίζονται καί ἀρκετές ὑπεύθυνες πολιτικές προσωπικότητες, ὅπως τίς χαρακτηρίζει χωρίς ὅμως καί νά τίς κατονομάζει, τήν γνώμη τῶν ὁποίων ἐπιζητεῖ. Στό πλαίσιο αὐτό ἀναπτύσσει ἔντονη δραστηριότητα, καί στίς συναντήσεις του μέ τούς ἄλλους ἀστούς πολιτικούς ἀρχηγούς, πού δέν συμμετέχουν στήν κυβέρνηση ἔθνικῆς ἐνότητας, προσπαθεῖ καί ἐπιτυγχάνει νά μειώσει τίς πιέσεις πού ἀσκοῦν, ὥστε ὁ Παπανδρέου νά παραμείνει πρωθυπουργός κατά τῆ διάρκεια αὐτῆς τῆς κρίσης.

Ὅπως ἀναφέρει στήν κυβέρνησή του, καί οἱ πλέον αὐστηροί ἐπικριτές τοῦ Παπανδρέου θεωροῦν ότι αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο γιά λόγους ἔθνικοῦ συμφέροντος¹¹. Ταυτόχρονα, τόσο τόν ἔλληνα πρωθυπουργό ὅσο καί τό βρετανό πρεσβευτή τούς ἀπασχολεῖ τό ἐνδεχόμενο τῆς διάσπασης στό χωρο τοῦ ΕΑΜ.

Σέ ἐρώτηση τοῦ Leeper ἄν κάποιες ρωγμές ἦταν ἤδη ἐμφανείς στό ΕΑΜ, ὁ Παπανδρέου ἀπαντᾷ ότι ἡ διαδικασία αὐτή ἔχει ἤδη ἀρχίσει. Ἐνημερώνει ἐπιπλέον τόν Leeper ότι ὁ Τσιριμῶκος τοῦ ἐμπιστεύτηκε πῶς περιμένει τήν κατάλληλη στιγμή νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τόν ἐναγκαλισμό τῶν κομμουνιστῶν καί νά πάει ἀνοικτά μέ τό μέρος του¹².

Άπό τίς πυκνές ἀναφορές πού στέλνει ὁ βρετανός πρεσβευτής στήν προϊσταμένη του ἀρχή προκύπτει ότι δέν τρέφει ἰδιαίτερη ἐκτίμηση στούς ἔλληνας πολιτικούς μέ τούς ὁποίους συνεργάζεται ἡ ἔρχεται σέ ἐπαφή. Ἡ στάση αὐτή εἶναι ὀπωσδήποτε χαρακτηριστική τῆς νοοτροπίας μιᾶς μεγάλης δύναμης, ἡ ὁποία δέν δίνει ἰδιαίτερη σημασία στήν κυβέρνηση μέ τήν ὁποία συνεργάζεται, ἀρκεῖ ἡ τελευταία νά τῆς προωθεῖ τά συμφέροντα. Ἐπιπλέον ὅμως εἶναι ἐνδεικτική τῆς βρετανικῆς ἀπόφασης νά τηρήσουν σκληρή στάση σέ περίπτωση ἀντιπαράθεσης μέ τό ΚΚΕ. Ὁ ἔντονος τρόπος –αὐθάδη θά τόν χαρακτηρίσει ὁ Η. Τσιριμῶκος– μέ τόν ὁποῖο ἀπευθύνονται οἱ Leeper καί Scobie σέ

11. Βλ. ἐνδεικτικά: R18019/273/19, Leeper πρὸς Eden, 20 Ὀκτωβρίου 1944 καί R19306/745/19, R19559/9/19, Leeper πρὸς F.O., τηλεγραφήματα ἀρ. 355 καί 369, 25 καί 28 Νοεμβρίου 1944.

12. R18251/9/19, Leeper πρὸς F.O., τηλεγράφημα ἀρ. 177, 9 Νοεμβρίου 1944.

Προκόπης Παπαστράτης

ύπουργούς καί στελέχη του ΕΑΜ καί του ΚΚΕ, όπωσδήποτε έπιτείνει τήν πόλωση όταν οί δυσκολίες πού αντιμετώπιζουν οί Βρετανοί είναι σημαντικές¹³.

Οί συχνές αναφορές τίς όποίες στέλνουν τά άγγλικά κλιμάκια πού έχουν έγκατασταθει στίς κυριότερες πόλεις τής ύπαιθρου δέν είναι ένθαρρυντικές, όπως τονίζουν οί άρμόδιοι του Foreign Office. Οί έκτιμήσεις του Eden, πού επισκέπτεται τήν Άθήνα στά τέλη του Όκτωβρίου, κινούνται στό ίδιο μήκος κύματος. Είναι πολύ δύσκολο νά έκτιμήσω τήν πολιτική κατάσταση, τηλεγραφεύει στόν Churchill. Υπάρχουν τόσοι πολλοί άστάθμητοι παράγοντες, ένας άπό αυτούς είναι ό εύμετάβλητος χαρακτήρας αύτών των ανθρώπων. Ένα είναι πρός τό παρόν σίγουρο, τονίζει ό Eden, ό μόνος παράγων πού πραγματικά ένώνει όλους τούς Έλληνες είναι ή άφοσίωσή τους στή Βρετανία, πρός τήν όποία στρέφονται ίσως περισσότερο του δέοντος για καθοδήγηση καί σωτηρία. Ό Eden δέν μπορεί επίσης νά έκτιμήσει τήν κατάσταση σχετικά μέ τό θέμα του βασιλιά, έπειδή –όπως τονίζει– κανείς δέν αναφέρεται σ' αύτόν. Τό άτυχές στήν περίπτωσή του, συνεχίζει, είναι ότι όπως φαίνεται δέν προκαλεί καμία συγκίνηση στόν λαό.

Η κλήση τεσσάρων κλάσεων για κατάταξη στόν έθνικό στρατό καί ή άποστράτευση του ΕΛΑΣ θά μπορούσε νά μετατρέψει τήν πολιτική κατάσταση, πιστεύει ό Eden. Όσο για τό ΕΑΜ, είναι «ψευτοπαλληκαράδες», καί αν δέν τούς έμπόδιζε ή παρουσία μας θά είχαν όπωσδήποτε βγει στό προσκήνιο. «Εάν καταφέρουμε», ύπογραμμίζει ό Eden, «νά ξεπεράσουμε τίς επόμενες έξι έβδομάδες, θά έχουμε έλαττώσει σημαντικά τήν άπειλή πρός τό κράτος» (τής Ελλάδας)¹⁴. Η φράση αύτή είναι ένδεικτική τής αντίληψης πού κυριαρχεί στό Foreign Office: ό,τιδήποτε δέν συμφωνεί μέ τή βρετανική πολιτική ταυτίζεται μέ άπειλή πρός τό κράτος τής Ελλάδας.

Η φράση όμως αύτή του Eden, «εάν καταφέρουμε νά ξεπεράσουμε τίς επόμενες έξι έβδομάδες», ύπογραμμίζει τήν αντίστροφη μέτρηση πού έχει ήδη αρχίσει άπό τήν άφιξη τής κυβέρνησης στήν Άθήνα καί ή όποία έχει επίκεντρο τόν άφοπλισμό του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, σέ συνδυασμό φυσικά μέ τή στάση του ΚΚΕ στό θέμα αύτό. Στή συγκρότηση λοιπόν του αντίπαλου δέους άπέναντι στό ΕΑΜ ή Όρεινή Έλληνική Ταξιαρχία κατέχει καίρια θέση ήδη άπό τό καλοκαίρι του 1944. Η μονάδα αύτή σχηματίζεται τότε κάτω άπό ειδικές συνθήκες, καί συγκεκριμένα μετά άπό προσεκτική έπιλογή μεταξύ των άνδρων των τμημάτων του στρατού πού έλαβαν μέρος στό κίνημα τής Μέσης Άνατολής τόν Άπρίλιο του 1944.

Η άνησυχία των Άγγλων για τό πώς θά γίνουν δεκτά άπό τόν ΕΑΜ/ΕΛΑΣ τά στρατιωτικά τμήματα πού θά λάβουν μέρος στήν άπελευθέρωση τής Ελλάδας όδηγεί στήν άπόφαση νά μή λάβει μέρος στήν έπιχείρηση ή Όρεινή Ταξιαρχία. Παράλληλα ή άδυναμία των Άγγλων νά αντιπαρατάξουν αξιόμαχα

13. Ηλίας Τσιριμώκος, Άλέξανδρος Σβώλος, Η δική μας άλήθεια, Άθήνα 1962, σ. 75-76· R18671/9/19, Leeper πρός F.O., τηλεγράφημα άρ. 250, 16 Νοεμβρίου 1944.

14. R17357/9/19, Leeper πρός F.O., τηλεγράφημα άρ. 43, 28 Όκτωβρίου 1944.

Άπο τήν άπελευθέρωση στόν Δεκέμβρη

τμήματα του έλληνικού στρατού, έκτός άπό τόν Ίερό Λόχο, άπέναντι στό ΕΑΜ/ΕΛΑΣ τούς έχει όδηγήσει στό συμπέρασμα ότι ή Ταξιαρχία αύτή πρέπει νά έπιστρέψει στην Έλλάδα μόλις οί συνθήκες τό έπιτρέψουν, μέ στόχο νά χρησιμοποιηθεί στην περιοχή τής Άθήνας¹⁵.

Ή άναχώρηση τής Ταξιαρχίας άπό τήν Ίταλία για τόν Πειραιά στις 7 Νοεμβρίου συνοδεύεται άπό όδηγίες του Churchill «νά μή διστάσει νά πυροβολήσει άν είναι άπαραίτητο»¹⁶. Οί πολεμοχαρείς αύτές όδηγίες του βρετανού πρωθυπουργού ύπογραμμίζουν, πέρα άπό τό προσωπικό του ενδιαφέρον για τήν έλληνική ύπόθεση, τήν άγγλική άπόφαση νά αντιμετώπισουν δυναμικά τό ΕΑΜ. Ένώ λοιπόν ή Ταξιαρχία είναι καθ' όδόν προς τήν Έλλάδα, νέες σαφείς όδηγίες άποστέλλονται άπό τούς Churchill και Eden στον Leeper, στις 8 Νοεμβρίου: τά βρετανικά στρατεύματα φυσικά και πρέπει νά χρησιμοποιηθούν για νά ύποστηρίξουν τήν τήρηση του νόμου και τής τάξης, κάνοντας χρήση των όπλων τους άν χρειασθεί. Τήν ίδια μέρα ό Churchill ζητά άπό τόν στρατηγό Wilson, στρατιωτικό διοικητή Μεσογείου, νά ένισχύσει τά βρετανικά στρατεύματα στην Άθήνα μέ άμεση άποστολή τής 3ης Ίνδικής Ταξιαρχίας, έπειδή ύπάρχουν ένδείξεις ότι οί κομμουνιστές σχεδιάζουν νά καταλάβουν βίαια τήν έξουσία¹⁶.

Τό θέμα του άφοπλισμού τής Ταξιαρχίας και του Ίερού Λόχου είναι ένδεικτικό τής έντασης πού άναπτύσσεται. Ο Παπανδρέου διαβεβαιώνει τόν Leeper ότι δέν πρόκειται νά δεχθεί τό σχετικό αίτημα του ΚΚΕ¹⁷. Λίγες μέρες άργότερα ό Leeper, κατόπιν αίτήματος του Παπανδρέου, ζητά άπό τόν Σβώλο νά σταματήσει ή πίεση για διάλυση τής Ταξιαρχίας ταυτόχρονα μέ τά άλλα τμήματα γιατί αύτό θά προκαλέσει όξεία πολιτική κρίση. Για τόν Churchill μιά τέτοια ένέργεια θά ήταν καταστροφή πρώτου μεγέθους. Είναι ή μόνη συμπαγής μονάδα του έλληνικού στρατού πού κατά τά φαινόμενα έμπνέει έμπιστοσύνη: σέ καμιά περίπτωση, τονίζει, δέν πρέπει νά διαλυθεί στις παρούσες συνθήκες¹⁸.

Οί παρούσες συνθήκες στις όποιες αναφέρεται ό Churchill είναι, έκτός άπό τήν τεταμένη πολιτική κατάσταση, και μιά άναφορά των μυστικών βρετανικών ύπηρεσιών, στις 15 Νοεμβρίου, ότι πολύ σύντομα τό ΕΑΜ πρόκειται νά έπιχειρήσει πραξικόπημα στην Άθήνα. Ή πληροφορία αύτή δέν άποδείχθηκε άληθινή, έκτός βέβαια άν τά άρχεία του ΚΚΕ κρύβουν περισσότερες έκπληξεις άπό αύτές πού λογικά πιστεύουμε ότι κρύβουν για τό θέμα αύτό. Ή πληροφορία όμως αύτή δίνει στους Βρετανούς τήν εύκαιρία νά πραγματοποιήσουν μιά γενική δοκιμή των πολιτικών και στρατιωτικών ένεργειών τους για

15. R17100/30/19, MacMillan προς F.O., τηλεγράφημα άρ. 597, 23 Όκτωβρίου 1944.

16. R18252/9/19 και R18427/9/19, F.O. προς Leeper, τηλεγραφήματα, άρ. 127 και 128, 8 Νοεμβρίου 1944.

17. R18251/9/19, Leeper προς F.O., τηλεγράφημα άρ. 177, 9 Νοεμβρίου 1944.

18. R18580/745/19, Leeper προς F.O., τηλεγράφημα άρ. 223, 15 Νοεμβρίου 1944.

Προκόπης Παπαστράτης

νά αντιμετώπισουν τό πραξικόπημα. Δίνει επίσης στόν έρευνητή άλλη μιά δυνατότητα νά καταγράψει τίς άγγλικές αντιδράσεις στό θέμα αυτό.

Σ' ένα από τά τηλεγραφήματα πού στέλνει ό Leeper, στίς 15 Νοεμβρίου, στό Foreign Office τονίζει ότι ό Παπανδρέου πρέπει νά στηριχθεί σέ έμάς γιά νά ξεπεράσει αυτή τήν κρίση. Μπορεί νά στηριχθεί σέ έμάς, συνεχίζει ό Leeper, γνωρίζοντας ότι έχουμε τόν έλληνικό λαό μαζί μας¹⁹. Οί κομμουνιστές –προσθέτει– προχωρούν μέ προφυλάξεις γιά νά δοκιμάσουν τήν άποφασιστικότητα μας. Είναι δυνατόν, αλλά όχι πιθανόν, νά χρειαστεί νά χρησιμοποιήσουμε βία, τονίζει ό βρετανός πρεσβευτής. "Αν δέν ξεκαθαρίσουμε ότι είμαστε προετοιμασμένοι νά τό πράξουμε, ή κατάσταση θά πηγαίνει από τό κακό στό χειρότερο.

Τήν 1η Δεκεμβρίου ή κρίση πλέον είναι σέ εξέλιξη. Ό Leeper πληροφορεί τό Λονδίνο γιά τήν έπικείμενη διαδήλωση και τή γενική άπεργία. Πιθανόν νά υπάρξουν όρισμένα έπεισόδια στην Άθήνα αύριο, προσθέτει, αλλά ή κατάσταση θά πρέπει νά τεθεί γρήγορα υπό έλεγχο. Ό Παπανδρέου, συνεχίζει ό Leeper, αισθάνεται ένα μείγμα άνακούφισης και άνησυχίας. Άνακούφιση γιατί μπορεί πλέον νά δράσει άνοιχτά σύμφωνα μέ τίς πεποιθήσεις του, άνησυχία γιά τόν αντίκτυπο πού θά έχει στίς άγγλο-έλληνικές σχέσεις τό ένδεχόμενο νά σκοτωθούν βρετανοί στρατιώτες. Ό Leeper, ως σωστός διπλωμάτης, φροντίζει νά καθησυχάσει τόν άνησυχούντα έλληνα πρωθυπουργό, διαβεβαιώνοντάς τον ότι οί Βρετανοί μπορούν νά φροντίσουν τόν έαυτό τους.

Τήν έπόμενη μέρα, 2 Δεκεμβρίου, ό Θεμιστοκλής Τσάτσος, κατόπιν έντολής του Παπανδρέου, ένημερώνει τόν Leeper ότι τό ύπουργικό συμβούλιο άπόφασισε όμόφωνα: νά δώσει έντολή στην άστυνομία νά σταματήσει τήν αύριανή διαδήλωση, και νά ανακόψει όσες πορείες έρχονται από τά προάστια. Τούς έχει δοθεί έντολή νά χρησιμοποιήσουν βία αν είναι άπαραίτητο. Ό κ. Τσάτσος μου είπε, τηλεγραφεί ό Leeper στό Λονδίνο, ότι κατά τήν άποψη τής κυβέρνησης θά υπάρξουν όρισμένες συγκρούσεις αύριο, αλλά είναι βέβαιο ότι σέ λίγες ώρες ή κατάσταση θά βρísκεται υπό έλεγχο²⁰.

Όπλισμένοι μέ τήν έκ των ύστέρων γνώση, μάς είναι πλέον σαφές ότι ή κυβέρνηση Παπανδρέου, οί Άγγλοι αλλά και τό ΚΚΕ δέν έχουν έκτιμήσει σωστά τήν κατάσταση. Οί Βρετανοί, μέ τήν άνεση του νικητή, έχουν ανοίξει από καιρό στην έρευνα τά άρχεία τους, όπου προβάλλει άνάγλυφα ή πολιτική πού άκολούθησαν. Στην έλληνική πλευρά, ή ένταση τής σύγκρουσης και οί ιδεολογικές άγκυλώσεις πού έπικράτησαν εκτοτε δέν επέτρεψαν αντίστοιχη αντίδραση· έξ άλλου, σέ ένα έμφύλιο πόλεμο δύσκολα διακρίνονται οί νικητές. Ένα από τά άποτελέσματα αυτής τής τραυματικής έμπειρίας ήταν ότι ή έρευνα αυτής τής περιόδου άργησε νά άρχίσει.

Προκόπης Παπαστράτης

19. R15645/9/19, Leeper πρós F.O., τηλεγράφημα άρ. 237, 15 Νοεμβρίου 1944.

20. R19864/745/19, Leeper πρós F.O., τηλεγράφημα άρ. 434, 2 Δεκεμβρίου 1944.

Ἡ ἱστορία καί ἡ σύγκρουση στό Λόγο τῆς Λαμίας τοῦ ἸΑρη Βελουχιώτη

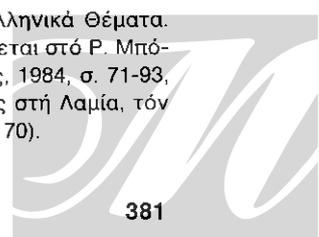
I

Ἵ Λόγος τῆς Λαμίας¹, πού ἐκφωνήθηκε ἀπό τόν ἸΑρη Βελουχιώτη τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1944, φέρνει τά σημάδια μιᾶς παράδοξης συγκυρίας: τῆ στιγμή πού ἀποχωροῦσε ὁ κατακτητής πύκνωναν στή χώρα τά σύννεφα τοῦ ἐπικείμενου ἐμφυλίου πολέμου. Οἱ ὀργανώσεις τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης ἀνέδειξαν μέ τῆ δράση τους χρόνια πολιτικά ζητήματα καί ἡ διεύρυνσή τους σέ ὅλη τῆ χώρα θά ἔθετε ἕνα καίριο ζήτημα ἐξουσίας. «Ποιός δικαιούται νά κυβερνᾷ»; Μέ αὐτόν τόν τρόπο θά μπορούσε νά διατυπώσει κανεῖς τό πολιτικό ζήτημα πού προβάλλει στό Λόγο τῆς Λαμίας ὁ ἸΑρης Βελουχιώτης, συνοψίζοντας ἔτσι τό πρόβλημα τῶν νέων ἰσορροπιῶν πού προέκυψαν στή χώρα μετά τήν κατοχή. Στή συγκυρία αὐτή, ὁ Λόγος τῆς Λαμίας συνιστᾷ ἕνα προγραμματικό, θά ἔλεγε κανεῖς, κείμενο, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὑποδεικνύει ἕνα πρόγραμμα διαχείρισης τῶν ζητημάτων ἐξουσίας πού προέκυπταν, καθώς ἀποχωροῦσαν οἱ κατακτητές, καί οἱ προπολεμικές πολιτικές ἰσορροπίες εἶχαν πιά, ὀριστικά, ἀνατραπεῖ. Ἀποτελεῖ ὁμως ταυτόχρονα –καί ἀπό τῆ σκοπιά αὐτή ἀντιμετωπίζεται ἐδῶ– τῆ συμπερίληψη ἑνός διάχυτου λόγου γιά τήν ἱστορία καί τήν ἀντίσταση, ἐπηρεασμένου ἀπό τούς προπαγανδιστικούς μηχανισμούς τῆς ἀριστερᾶς καί γονιμοποιημένου ἀπό ποικίλα πολιτισμικά

Κάποιες ἀπό τίς σκέψεις πού ἀκολουθοῦν εἶχα τήν εὐκαιρία νά ἐκθέσω στό Συμπόσιο Ἵ Προσωπικότητα τοῦ ἸΑρη Βελουχιώτη καί ἡ Ἐθνική Ἀντίσταση, πού ὀργάνωσε ἡ Ἐπιτροπή μνήμης ἸΑρης Βελουχιώτης, Ἀθήνα, 15-16 Ἰουνίου 1995.

1. ἸΑρης Βελουχιώτης, Ἵ Λόγος τῆς Λαμίας. Ὀκτώβριος 1944, [Ἐλληνικά Θέματα. Κατοχή, Ἀντίσταση, Ἐμφύλιος, ἀρ. 12], χ.τ., χ.χ. Τό κείμενο ἀναπαράγεται στό Ρ. Μπόκοτας, Ποιός κρύβει τό κεφάλι τοῦ ἸΑρη Βελουχιώτη, Ἀθήνα, Γλᾶρος, 1984, σ. 71-93, μέ τῆ σημείωση: «Ἵ Λόγος πού ἐκφώνησε χωρίς χειρόγραφο ὁ ἸΑρης στή Λαμία, τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1944, ὅπως τόν κατέγραψε ὁ Ὀρφέας Οἰκονομίδης» (σ. 70).

ΕΚΔΟΣΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Νίκος Κοταρίδης

καί κοινωνικά περιβάλλοντα πού αὐτοί συναντοῦν καθώς ἐπεκτείνονται σέ ὅλη τή χώρα.

Στό σημείωμα, ὅμως, αὐτό δέν θά ἀναφερθῶ στά ζητήματα ἐξουσίας πού ἔθεσε ἡ διεύρυνση τῶν ὀργανώσεων τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης καί ἡ ἐπικείμενη γενίκευση τῶν ἐμφύλιων συγκρούσεων. Θά ἐπιχειρήσω μονάχα νά διερευνήσω τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο θέτει καί διαχειρίζεται τό ἐρώτημα «ποιός δικαιούται νά κυβερνᾷ» ὁ Ἄρης Βελουχιώτης, καθώς ἀντιμετωπίζει τά ζητήματα τῆς συγκυρίας, ὡσάν νά διακυβεύονται οἱ θεμελιώδεις προσανατολισμοί τῆς κοινωνίας, ἡ ἴδια ἡ τάξη στήν ἱστορία καί ἡ ἄρμονία στήν κοινωνική ζωή. Μιά τέτοια διαχείριση τῆς συγκυρίας θέτει τό ζήτημα τῆς νομιμοποίησης τῆς ἐξουσίας, ὄχι μονάχα στούς ὅρους τῆς νεοτερικότητας, πού σημαίνει, σέ γενικές γραμμές, τήν κατά νόμο ἄσκηση τῆς ἐξουσίας καί τήν ἀποδοχή τῆς ὡς νόμιμης².

Ὁ Ἄρης Βελουχιώτης δέν περιορίζεται στό ἐρώτημα «ποιός δικαιούται νά κυβερνᾷ»· ἐπιχειρεῖ ταυτόχρονα νά ἐγκαθιδρύσει ἕναν κώδικα διαχείρισης αὐτῆς τῆς νομιμοποιητικῆς διαδικασίας, ὁ ὁποῖος δέν παραπέμπει στίς συντεταγμένες διαδικασίες ἀνάδειξης τῆς ἐξουσίας καί τήν πολιτική ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων, οὔτε στά, ἐπαναστατικῶ δικαίω, πολιτικά καί κοινωνικά προτάγματα τῆς ἀριστερᾶς. Ὁ Ἄρης Βελουχιώτης ἐπιχειρεῖ νά νομιμοποιήσει, δηλαδή νά αἰτιολογήσει καί νά ἐξορθολογίσει, τίς πρακτικές πολιτικῆς ἀνατροπῆς πού προωθεῖ ἡ ἀριστερά στούς κόλπους τοῦ ἐαμικοῦ κινήματος, ἐπιδιώκοντας τήν, ὅσο τό δυνατόν, εὐρύτερη λαϊκή συναίνεση. Ἀσφαλῶς –καί μιλώντας στό πολιτικό ἰδίωμα τῆς ἀριστερᾶς– «ἐκλαϊκεύει τή γραμμή»· μέ ἄλλα λόγια, ἐπινοεῖ ρηματικές καί συμβολικές πρακτικές, οἱ ὁποῖες φέρνουν τήν ἀνατροπή καί τήν ἀσυνέχεια στά μέτρα τῶν ἀνθρώπων, καμιά φορά μάλιστα πέραν τῶν προταγμάτων τῆς ἀριστερᾶς, πολλά ἀπό τά ὁποῖα δέ φαίνεται νά συμμερίζεται ἡ κοινωνία καί μᾶλλον δέν ἀντιλαμβάνεται τό νόμιμον/λογικόν τῆς προβολῆς τους (π.χ. κατάργηση τῆς ἰδιοκτησίας).

Ἀκόμα καί ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὅλα τά ζητήματα πού συνδέονται μέ τήν πολιτική ἀνατροπή καί τή διαχείρισή τῆς προβλέπονται καί διευθετοῦνται στό «πολιτικό πρόγραμμα» τοῦ κινήματος, ἡ «ἐκλαϊκευσή» τους εἶναι μιά πρακτική πού μᾶς λέει περισσότερο γιά τό διάλογο καί τήν ἐπικοινωνία μέ τήν κοινωνία. Μᾶς μιλάει, δηλαδή, γιά «τίς δεκτικότητες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπέναντι στό κοινωνικό περιεχόμενο τῆς Ἀντίστασης» ... «τούς τρόπους μέ τούς ὁποῖους ἐγίνε δεκτό τό κήρυγμα τῶν ὀργανώσεων»³. Συνεπῶς, οἱ ἐπι-

2. Μιά σύνοψη τῆς συζήτησης καί τῶν σχετικῶν θεωρητικῶν ζητημάτων, στό P. Kyprianos, *La légitimité du pouvoir. Attentes et pratiques politiques dans la Grèce contemporaine*, Διδ. διατριβή, Université de Paris II, 1990, σ. 11-71.

3. Σπ. Ἀσδραχάς, *Ζητήματα Ἱστορίας*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1993, σ. 201: «οἱ τρόποι μέ τούς ὁποῖους ἀπευθύνθηκαν στίς μάζες οἱ ἀντιστασιακές ὀργανώσεις, δηλαδή ἡ ἰδεο-

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος της Λαμίας

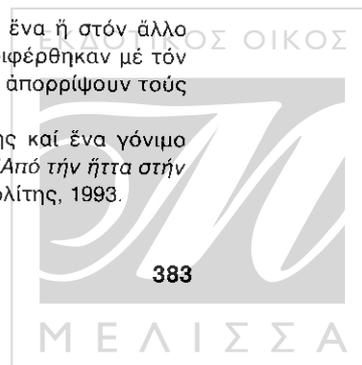
νοήσεις αυτές μᾶς οδηγούν στις αντιλήψεις της ιστορίας καί της συγκυρίας, μᾶς μιλούν γιά θεωρήσεις της τάξης στήν ιστορία καί της ἁρμονίας στήν κοινωνική ζωή, τίς ὁποῖες συναντοῦν οἱ ὀργανώσεις της ἔθνικῆς ἀντίστασης στά ποικίλα κοινωνικά καί πολιτισμικά περιβάλλοντα. Μᾶς μιλούν, ἀκόμα, γιά τή βίωση της συγκυρίας, πέρα ἀπό τίς ἐκλογικεύσεις πού προβλήθηκαν, καθώς ἄτομα καί συλλογικότητες βρέθηκαν ἐμπρός στις δραματικές καί ἔξω ἀπό τίς ἐμπειρίες τους συνθηκές της κατοχῆς.

Στό *Λόγο της Λαμίας* ὁ Άρης Βελουχιώτης ἀναλαμβάνει νά διηγηθεῖ τήν ιστορία καί νά ἐρμηνεύσει τή συγκυρία, ὥστε νά ἐξοικειωθοῦν οἱ ἄνθρωποι μέ τίς βίαιες ἀλλαγές πού συντελοῦνται στόν καθημερινό τους βίο καί νά διευθετηθοῦν οἱ ἐμπειρίες τους ἀνάμεσα στις μεγάλες γραμμές μέ τίς ὁποῖες ἀντιλαμβάνονται τή δική τους μοῖρα καί τίς τύχες τοῦ κόσμου τους⁴. Ὁ στόχος μας, λοιπόν, εἶναι νά διερευνήσουμε αὐτή τή σύνοψη της ιστορίας πού διατυπώνει στό λόγο του ὁ Άρης Βελουχιώτης, τίς ἀλληλουχίες καί ἐγκαθιδρύει ἀνάμεσα στις καταστάσεις καί τά γεγονότα, τό παρελθόν καί τό πολιτικό ζήτημα της μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας. Θά συζητήσουμε, ἀκόμα, τήν ἀντίληψη της ιστορίας πού διέπει τήν πρόσληψη τῶν ἐξελίξεων καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτικοῦ του ἐπιχειρήματος. Θά δοῦμε, τέλος, ἐάν ἡ ιστορία πού διηγεῖται εἶναι δεκτική προσλήψεων, πού παραπέμπουν σέ παραδοσιακές ἀντιλήψεις γιά τήν ιστορία, καθιστώντας ἔτσι δυνατή τή δεξίωση της νεοτερικῆς ἰδεολογίας της ἀριστεράς στούς κόλπους της παραδοσιακῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Στίς δύο κατευθύνσεις αὐτῆς της ἐργασίας, θά διερευνήσουμε τήν ιστορία καί τή σύγκρουση πού διηγεῖται στό λόγο του ὁ Άρης Βελουχιώτης: ἡ πρώτη ἀφορᾶ στά μοντέλα ἐξήγησης της ιστορίας καί ἡ δεύτερη στή γενεαλογία της ἀντιπαλότητας ἀνάμεσα στό «λαό» καί τήν «ἀντίδραση». Στό πρώτο μέρος, θά δοῦμε τή μαρξιστική παιδεία τοῦ Άρη Βελουχιώτη καί τήν ιστοριογνωσία του, ἐνῶ στό δεύτερο, θά συζητήσουμε γιά τίς ὑποδοχές πού συναντᾶ ὁ λόγος του σέ παραδοσιακές ἀντιλήψεις γιά τόν χρόνο καί τήν ιστορία, τή δικαιοσύνη καί τήν κοινωνική ἁρμονία, οἱ ὁποῖες καθιστοῦν δυνατή τή διεύρυνση τῶν ὀργανώσεων της ἔθνικῆς ἀντίστασης, μέσω τῶν πρακτικῶν πού, στό πολιτικό λεξιλόγιο, φέρονται ὡς «ἐκλαΐκευση». Πρακτικές, στό πλαίσιο τῶν ὁποίων μποροῦν νά παραχθοῦν σημασίες πού αἰτιολο-

λογική ἐπικοινωνία»... «οἱ δεκτικότητες τῶν μαζῶν ἀπέναντι στόν ἕνα ἢ στόν ἄλλο τρόπο ἐπικοινωνίας»... «ἡ ὠριμότητα τῶν ὀργανώσεων πού συμπεριφέρθηκαν μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο καί ἡ ἐτοιμότητα τῶν μαζῶν νά δεχθοῦν ἢ νά ἀπορρίψουν τοὺς τρόπους αὐτοῦς συμπεριφοράς» (σ. 206-207).

4. Ἡ ἱστορική συγκυρία ἀνάπτυξης τοῦ κινήματος, καθώς ἐπίσης καί ἕνα γόνιμο ἐρμηνευτικό σχῆμα γιά τίς κατοπινές ἐξελίξεις, στό Γ. Μαργαρίτης, *Ἀπό τήν ἦττα στήν ἐξέγερση*, Ἑλλάδα: Ἄνοιξη 1941- Φθινόπωρο 1942, Ἀθήνα, ἐκδ. Ὁ Πολίτης, 1993.

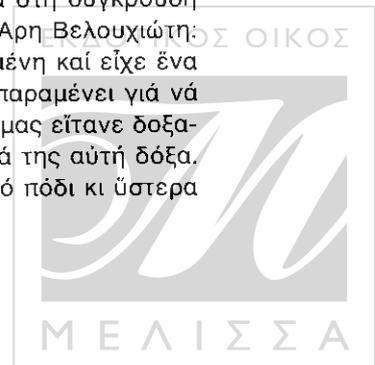
Νίκος Κοταρίδης

γούν στους ανθρώπους την ιστορία και την εξέλιξή της, νομιμοποιούν την συμμετοχή τους σε τέτοιας έκτασης συγκρούσεις, όπως είναι η αντίσταση στον κατακτητή και ο εμφύλιος πόλεμος. Στην πορεία της ανάλυσης, θα συναντήσουμε ακόμα δύο καιρία ζητήματα που αφορούν στον σύγχρονο πολιτικό μας πολιτισμό. Τό πρώτο είναι η παράσταση των πολιτικών συγκρούσεων ως έκβολή στη συγκυρία κάποιας ιστορικής έκκρεμότητας. Τό δεύτερο αφορά στη ρήση «ντόπιος και ξένος» που βρίσκουμε στην πολιτική φιλολογία, από τά χρόνια του εικοσιένα μέχρι τόν Βελουχιώτη και την περίοδο της αντίστασης – και όχι μόνον.

II

«Η ένεστώσα αντιπαράθεση και η γενεαλογία της»: έτσι θά μπορούσε να τιτλοφορήσει κανείς την όμιλία του Άρη Βελουχιώτη στη Λαμία, αντιμετωπίζοντας την ως διήγηση και εξήγηση της αντίστασης, οι όποιες αιτιολογούν και νομιμοποιούν στά μάτια των ανθρώπων την έμπλοκή σε μιά διαμάχη που κλιμακώνεται μέχρι τόν εμφύλιο πόλεμο. Ο Άρης Βελουχιώτης διαχειρίζεται λογικά και επιχειρεί να νομιμοποιήσει πολιτικά τή μετατόπιση των προσανατολισμών του έαμικου κινήματος, από την υπεράσπιση/άπελευθέρωση της πατρίδας στην ανάδειξη της έσωτερικής διαμάχης ως προσδιοριστικού στοιχείου της ταυτότητας της έθνικης αντίστασης: τή μεταγραφή της αντίστασης προς τόν ξένο κατακτητή στους όρους της έσωτερικής σύγκρουσης ανάμεσα στον «λαό» και την «αντίδραση», ή εξέλιξη της όποιας προσδιορίζει, στο λόγο του Άρη Βελουχιώτη, τίς μεγάλες ιστορικές στιγμές και σφραγίζει την πορεία της κοινωνίας.

Μεγάλο μέρος του *Λόγου της Λαμίας* είναι αφιερωμένο στην ιστορία: ή, καλύτερα, μεγάλο μέρος της όμιλίας καλύπτεται από αναγωγές των συγκυριακών εξελίξεων και αντιθέσεων της κοινωνίας στο παρελθόν: ή αντίσταση στους κατακτητές και ή αντιπαράθεση με την «αντίδραση» φέρονται ως δραστηριότητες άποκατάστασης της άρμονίας στην κοινωνική και πολιτική ζωή, ή όποια δέ διαταράχθηκε μόνον από την ξένη κατοχή, αλλά πολύ νωρίτερα – και όχι μόνον από τους ξένους. Η έλευθερία που κατακτήθηκε τό εικοσιένα –γιατί από κει αρχίζει ουσιαστικά ή διήγηση της ιστορίας– υποθηκεύτηκε ήδη από τίς μέρες που ανακηρύχθηκε ή ανεξαρτησία, με τή μορφή της πολιτικής έξουσίας που αναδείχθηκε τότε και κυριάρχησε μέχρι τίς μέρες της κατοχής. Άς δούμε όμως πώς όδηγήθηκε ή χώρα στη σύγκρουση και πώς έκτυλίσσεται ή ιστορία στο *Λόγο της Λαμίας* του Άρη Βελουχιώτη: «Κάποτε, ή γωνιά αυτή της γης που πατάμε είτανε δοξασμένη και είχε ένα πολιτισμό που επί δυόμισυ χιλιάδες χρόνια συνεχίζει και παραμένει για να θαυμάζεται από όλο τόν κόσμο» ... «Κάποτε λοιπόν ή χώρα μας είτανε δοξασμένη, μά άργότερα την υποδούλωσαν και έχασε την παλιά της αυτή δόξα. Μά ύστερα από κάμποσα χρόνια ή χώρα μας σηκώθηκε στο πόδι κι ύστερα

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος τής Λαμίας

από σκληρούς αγώνες ενάντια στη σκλαβιά, πάλι έλευθερώθηκε» (σ. 5-6). «Ύστερα από 120 χρόνια, ξαναπέσαμε πάλι στη σκλαβιά, γιατί έτσι κακά μάς κυβερνήσανε στο διάστημα αυτό» (σ. 11). «Μιά μαυρίλα πλάκωσε τόν ελληνικό όρίζοντα» ... «κάθε μέρα κοκκινίζανε τά βουνά καί τά φαράγγια από τό αίμα» ... «Άναψαν», οί πραγματικοί Έλληνες, «τόν δαυλό κι έδωσαν τό σύνθημα γιά τόν ξεσηκωμό του έθνους» (σ. 16).

Στά λόγια αυτά συμπυκνώνεται ή ελληνική ιστορία, πού αρχίζει από τήν Άρχαία Ελλάδα καί φτάνει μέχρι τήν κατοχή καί τήν αντίσταση. Άποτυπώνεται έδω μιά αντίληψη γιά τήν ιστορία καί μιά έρμηνεία τής συγκυρίας, πού αιτιολογεί τήν ανάπτυξη του κινήματος. «Έτσι έγιναν τά πράγματα». Πρόκειται γιά έναν άπολογισμό τής κατάστασης, δηλαδή γιά ένα μήνυμα/προσταγή δράσης. Καί εάν ό άπολογισμός τής κατάστασης προδίδει τήν ιστοριογνωσία του Άρη Βελουχιώτη, ή άποδοχή του μηνύματός του, προϋποθέτει τή μεταγραφή του στις άξίες καί τις αντιλήψεις πού κυριαρχούν στην κοινωνία καί έχουν νά κάνουν μέ τή θίωση τής συγκυρίας. Άφου «έτσι έγιναν τά πράγματα», δικαιολογείται, δηλαδή νομιμοποιείται (έπιβάλλεται), ή συγκεκριμένη δράση. Η άποδοχή όμως του μηνύματος, προϋποθέτει νά αναγνωριστεί ό πομπός του ως άγορητής στην κοινωνία, νά κατοχυρωθεί τό δικαίωμά του νά όμιλεί, νά διηγείται «τί έγινε» καί νά έξηγει «πώς έγινε». Στο πλαίσιο αυτό, έχουν νόημα οί αναφορές του Άρη Βελουχιώτη σε μιά ιστορία, πέρα από τις μυθολογίες, τις παραδόσεις καί τήν έμπειρία των ανθρώπων, καθώς ό κόσμος τής έγγραμματοσύνης έρχεται νά επαναδιατυπώσει, στους όρους τής ιστορίας, μιά παράδοση οικεία, νά αναβαθμίσει μέ τό κύρος της τις συγκυριακές πολιτικές έπιλογές.

Η διήγηση τής ιστορίας από τόν Άρη Βελουχιώτη συναρθρώνεται γύρω από δύο ιστορικές συγκυρίες, σταθμούς τής νεότερης ιστορίας: τό εικοσιένα καί τήν έθνική αντίσταση⁵. «Θά έχουμε δύο έθνικές γιορτές, τήν 25η Μάρτη καί τήν 27η Σεπτέμβρη – επέτειο τής δημιουργίας του ΕΑΜ», τής νέας Φιλικής Έταιρείας, «πού άποτελέσει τή βάση τής σημερινής μας άπελευθέρωσης» (σ. 8).

Τό εικοσιένα επέχει θέση γενέθλιου τόπου στη λαϊκή μνήμη, όριοθετώντας τήν περίοδο τής άχρονης όθωμανικής κατάκτησης καί τήν περίοδο τής άποκατάστασης τής κοινότητας⁶. «Κοτζαμπάσηδες», «χαράτσι», «ζορμπά-

5. Για τό εικοσιένα καί τή θέση του στη μαρξιστική φιλολογία, βλ. Γ. Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρώτη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός, Γ. Κορδάτος (1907-1933-4)*, Διδ. διατριβή, Άθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1995, τ. Α'.

6. Βλ. σχετικά μέ τήν ιστορία καί τό εικοσιένα στη συλλογική μνήμη, R. Van Boeschoten, *From armatolik to the people's rule. Investigation into the collective memory of rural Greece*, Άμστερνταμ, Adolf M. Hakert, 1991· A. Collard, «Διερευνώντας τήν "κοινωνική μνήμη" στον έλλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παρα-

Νίκος Κοταρίδης

δες», «φτωχός λαός», αλλά και «φτώχεια», «γύμνια», «τιμή», «άνηθικότητα», συνιστούν κατηγορίες που φέρουν ένα σημαντικό φορτίο, πέραν των έννοιολογήσεων τους στο πλαίσιο της ιστοριογραφίας και του πολιτικού λόγου της άριστερας. Μιλώντας για τό εικοσιένα, ο Άρης Βελουχιώτης αναφέρεται ήδη σέ κάτι οικείο. Τό εικοσιένα όριοθετεί δύο περιοχές στή λαϊκή μνήμη, τήν τουρκοκρατία και τήν πολιτική αὐτονομία, αντιπροσωπεύει μιά πόλωση, τή σκλαβιά και τήν ἐλευθερία. Καθώς μάλιστα αναφερόμαστε σέ μιά περίοδο περιορισμένης ἐγγραμματοσύνης, ἀντιλαμβανόμαστε γιατί τό εικοσιένα, ὅπως φέρεται μέσα ἀπό τήν παράδοση, συνιστᾶ στοιχείο τοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀνθρώπων, πού ζοῦνε τήν ταραγμένη ἐποχή τους μέ τήν ἀνάμνηση μιᾶς τέτοιας μεγάλης στιγμῆς.

Ταυτόχρονα ὁμως τό εικοσιένα κατέχει σημαντική θέση, ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, στή μαρξιστική φιλολογία και τόν πολιτικό λόγο τῶν σοσιαλιστῶν. Ἡ ἐγγραφή τῆς ἱστορίας στή συγκυριακή πολιτική διαμάχη ὀδηγεῖ στήν οἰκειοποίηση τοῦ εικοσιένα και τῶν ἡρώων του, και, ταυτόχρονα, στήν ἀναδρομική ἀνακατασκευή τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐποχή μετά τό εικοσιένα, ὅποτε, ὅπως λέει ὁ Άρης Βελουχιώτης, «ἄρχισε ἡ νέα σκλαβιά γιά τόν λαό», μέχρι «τῆ νέας ἀπελευθέρωσης» πού ἦρθε μέ τήν ἀντίσταση, σφραγίζεται ἀπό τή διαμάχη τοῦ «λαοῦ» μέ τήν «ἀντίδραση» και τοῦς «ξένους». Ἀκόμα και ἡ ἐνεστώσα ξενική κατοχή δέν εἶναι ἔργο μονάχα τῶν ξένων κατακτητῶν· ὅπως και ἡ ὀθωμανική κατάκτηση δέ συνιστᾶ μιά δεινή κατάσταση, ἀποκλειστικά ἐξ αἰτίας τῶν Τούρκων. Ὁ Άρης Βελουχιώτης ὀρίζει τό «ρόλο τῆς ἀντίδρασης» μέσα στήν ἱστορία ὡς συνεργό τῶν, κάθε φορά, ξένων κατακτητῶν, κι αὐτή ἡ πρακτική τῆς «ἀντίδρασης» ἔχει τίς ἀπαρχές τῆς στοῦς «κοτζαμπάσηδες»⁷. «Οἱ κοτζαμπάσηδες», μιλάει γιά τήν ἐπανάσταση τοῦ εικοσιένα, «βλέποντας ὅτι δέν εἶναι δυνατόν νά συγκρατήσουνε τό λαό και φοβούμενοι τήν ὀργή του, ἀναγκάστηκαν νά κόψουν τή συνεργασία μέ τοῦς κατακτητές, γιά νά εὐνοχίσουν τό λαϊκό ἀπελευθερωτικό κίνημα» (σ. 8).

δέλλης (ἐπιμ.), *Ἀνθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στήν κοινωνική ἱστορία τῆς νεότερης Ἑλλάδας*, Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 1993, σ. 357-389· ἀκόμα, Ν. Κοταρίδης, «Ταυτότητα και ἀντιπαλότητα στά τραγούδια τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης», στά ὑπό ἔκδοση πρακτικά τοῦ Συνεδρίου *Ἡ Ἑθνική Ἀντίσταση στήν Εὐρυτανία. 50 χρόνια ἀπό τήν ἴδρυση και τό Ἑθνικό Συμβούλιο τῆς ΠΕΕΑ. 1944-1994*, (Πάντειο Πανεπιστήμιο - Δῆμος Καρπενησίου, Καρπενήσι 1994).

7. Ἡ διφορούμενη εἰκόνα πού παρουσιάζουν οἱ κοτζαμπάσηδες στή μαρξιστική ἱστοριογραφία συναρτᾶται ἀσφαλῶς μέ ἀναλυτικά και πραγματολογικά ζητήματα στοῦ πλαισίου τῆς μαρξιστικῆς ἱστοριογραφίας: Γ. Δ. Μπουμπούς, *Ἡ ἑλληνική κοινωνία*, ὁ.π., σ. 77 κ.ἐξ. και 232 κ.ἐξ., κεφ. 3.2, σ. 45 κ.ἐξ., 176 κ.ἐξ. Οἱ ἀπόψεις ὁμως πού ἀναπτύσσονται δέ μένουν ἐξω ἀπό τίς πολιτικές και ἰδεολογικές διεργασίες στοῦς κόλπους τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος και τοῦς προσανατολισμούς του στή συγκυρία. Βλ. σχετικά Φ. Ἡλιού, «Ἡ ἰδεολογική χρήση τῆς ἱστορίας: σχόλιο στή συζήτηση Κορδάτου και Ζεῦγου», π. Ἀντί, τχ. 46, 1976, σ. 31-34.

Ἔρης Βελουχιώτης: ὁ Λόγος τῆς Λαμίας

Στό σημεῖο αὐτό, ὁ Ἔρης Βελουχιώτης φαίνεται ὅτι υἱοθετεῖ –μπορεῖ καί ἢ συγκυρία νά τήν πριμοδοτεῖ– μιά ἐρμηνεῖα, πού, στό πλαίσιο τῆς μαρξιστικῆς ἱστοριογραφίας, θέλει τούς «κοτζαμπάσηδες» συνεργούς τῶν Τούρκων στήν καταπίεση καί τήν ἐκμετάλλευση τῶν ὑποδούλων: οἱ «κοτζαμπάσηδες», ὡς «φεουδαρχικό κατάλοιπο» σέ ἕναν κόσμο πού ἀνοίγεται στίς ἐπαναστάσεις καί τήν πρόοδο, φέρονται νά ἀντιστρατεύονται τήν ἐθνική ὑπόθεση στήν ἀρχή καί νά ἀπεύχονται τήν ὀλοκλήρωση τοῦ εἰκοσιένα στή συνέχεια. «Μέ τήν ἐπικράτηση τῆς ἐπανάστασης, ἀμέσως οἱ κοτζαμπάσηδες ἐπιβλήθηκαν πάνω στή χώρα μας. Ἡ ἀντίδραση, ντόπια καί ξένη, γιά νά εὐνοῦχίσει τό λαϊκό χαρακτήρα τοῦ κινήματος καί νά ἐπιβάλλει τή νέα σκλαβιά, χρησιμοποίησε ὅλα τά μέσα καί τό πέτυχε» (σ. 9).

Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά σχηματοποιήσεις πολυπλοκότερων καί ὀπωσδήποτε ἐναργέστερων ἀναλύσεων πού διατυπώθηκαν κατά καιρούς στά πνευματικά περιβάλλοντα τοῦ Ἔρη Βελουχιώτη⁸. Ἡ ὀπτική ὅμως πού κερδίζει ἔδαφος –ἀσφαλῶς καί λόγω τῆς πολιτικῆς συγκυρίας⁹– ἐξορίζει οὐσιαστικά τήν «ἀντίδραση» καί, ἀναδρομικά, ὅλο τό γενεαλογικό της δένδρο ἀπό τό πάνθεον τῶν ἡρώων καί τούς στίβους τῶν ἀγώνων τοῦ ἔθνους γιά τήν ἐλευθερία καί τήν πρόοδο, ἐπιφυλάσσοντας στούς ἀπογόνους τῶν «κοτζαμπάσηδων» τό ρόλο τῶν «ἐχθρῶν τοῦ λαοῦ» καί τῶν συνεργατῶν τῶν «ξένων». Ἀκόμα κι ἂν ἡ πρόταση αὐτή συναντᾶ πραγματολογικά καί ἐρμηνευτικά προβλήματα, πού γονιμοποίησαν μιά πλούσια συζήτηση, ἢ συγκυρία ὑποβάλλει τώρα γενικεύσεις καί σχηματοποιήσεις, ὑποδεικνύει τήν ἀνακάλυψη καί ἀναδρομική καταδίκη τῶν ἀντιπάλων πού ἐδῶ φέρονται ὡς «ἀντίδραση».

Κάπως ἔτσι σχηματοποιεῖται καί ἐκλαϊκεύεται ἡ ἱστοριογραφική ἐμπειρία στούς κόλπους τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος. Ἡ ἐκδοχή της στό λόγο τοῦ Ἔρη Βελουχιώτη δέν ἔχει νά κάνει μονάχα μέ τή συμπερίληψή της σέ μιά ὁμιλία, μέ τόν χαρακτήρα τῆς σύνοψης, μέ τήν διατύπωσή της μέ «ἄλλα λόγια». Ἄν θέλουμε νά μείνουμε στό πεδίο τῆς ἱστοριογνωσίας τοῦ Ἔρη Βελουχιώτη, πρόκειται γιά μιά ἐκδοχή τῆς μαρξιστικῆς ἱστοριογραφίας, σέ μιά συγκυρία ὅπου ἡ πολιτική σύγκρουση εὐνοεῖ τήν ἀνάπτυξη σχισματικῶν πολιτικῶν σχεδίων καί, συνεπῶς, ἡ ἀνασούσταση τοῦ παρελθόντος, ἢ ἱστορία, συνιστᾶ διακύβευμα τῶν καιρῶν. Ἀκόμα, ὁ λόγος τοῦ Ἔρη Βελουχιώτη ἐγγράφει στό ἐσωτερικό του τούς κώδικες, μέσω τῶν ὁποίων ἡ παραδοσιακή κοινωνία

8. Βλ. σχετικά μέ τήν παραγωγή στούς κόλπους τῶν σοσιαλιστικῶν ρευμάτων: Π. Νοῦτσος, *Ἡ σοσιαλιστική σκέψη στήν Ἑλλάδα*, τ. Α'-Γ', Ἀθήνα, Γνώση, 1990-1993· Γ. Δ. Μπουμπούς, *Ἡ ἐλληνική κοινωνία*, ὁ.π.: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ὁ Γ. Σκληρός στήν Αἴγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός καί μεταρρύθμιση*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1988.

9. Γ. Κουμπουρλής, «Ὁ Γ. Σκληρός καί ὁ ἐλληνικός μαρξισμός», π. *Δοκίμες*, τχ. 2, 1994, σ. 37-38.

Νίκος Κοταρίδης

άντιλαμβάνεται την ιστορία και τον κόσμο, τις προϋποθέσεις και τους όρους που καθιστούν νόμιμο και έλλογο τό έγγχείρημα της άνατροπής. Συνεπώς, οι μορφές που παίρνει αυτός ο λόγος συναρτώνται με τή μεταγραφή στους κώδικες του παραδοσιακού πολιτικού πολιτισμού μίας πολιτικής άνατροπής. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, έχουμε τή αναβίωση μίας παράδοσης, όπου τό σχίσμα στό κοινωνικό σώμα συνιστά ένέργημα άποκατάστασης της κοινωνικής άρμονίας. Πρόκειται για τή συνάντηση μίας σύγχρονης πολιτικής, τήν όποία προωθεί ή άριστερά, με παραδοσιακές πρακτικές άνταρσίας και αντίληψεις για τή έξουσία και τήν έξέγερση¹⁰. «Όταν είταν έδώ ό κατακτητής, αυτοί θέλανε τότε τήν τάξη. Έμεις θέλαμε τήν άταξία για νά κάνουμε άνυπόφορη τή ζωή του κατακτητή. Τώρα αυτοί θέλουνε τήν άταξία. Μά έμεις θέλουμε τήν τάξη» (σ. 28).

Στόν αντίποδα της «αντίδρασης» κινείται, φυσικά, σέ όλη αυτή τήν περίοδο του ελληνικού κράτους ό «λαός»: «Τό έπος της Άλβανίας είναι ολοκληρωτικά έργο του λαού. Είναι έργο του λαού, που τό πραγματοποίησε, με τό μένος που είχε ενάντια στό φασισμό και τό ζυγό του Μεταξά, με θυσίες και ήρωισμούς» (σ. 12). «Ο λαός» ... «άναγκάστηκε νά ύποκύψει», στόν πόλεμο, «μά όχι σάν ήττημένος. Γιατί αυτή ή συνθηκολόγηση που έκαναν, ύπογράφηκε πριν άκόμα πολεμήσει ό στρατός μας. Αυτή δέν είτανε ήττα του λαού μας, μά ήττα και χρεωκοπία των καθεστώτων που μεσολάβησαν από τό 1821-1941» (σ. 13).

Η ιστορία, λοιπόν, ως διαδοχή καταστάσεων είναι προϊόν του άνταγωνισμού ανάμεσα στην «αντίδραση» και τους ξένους από τή μιά πλευρά, και τό «λαό» από τήν άλλη. Πρόκειται για μιά πρόταση που θά μπορούσε νά αναχθεί στη μαρξιστική ιστοριογραφία, ή όποία αντιμετώπιζει τις έξελίξεις στην ελληνική κοινωνία ως προϊόν κοινωνικών άνταγωνισμών και συγκρούσεων. Όστόσο, στό λόγο του Βελουχιώτη, αυτές οι αντίρροπες δυνάμεις, που άντιμάχονται σέ όλο αυτό τό διάστημα της «κακοδιοίκησης, της έκμετάλλευσης

10. ... «ή κοινωνική και πολιτική σκέψη που κινήθηκε κατά τήν Άντίσταση» ... «ό τρόπος με τον όποιο ή σκέψη αυτή έφτασε ως τις μάζες και έκδηλώθηκε σέ συγκεκριμένες πραγματικές καταστάσεις και επενέργησε διαφοροποιητικά στό στατικό κοινωνικό πεδίο ή αναπληρωματικά, προσφέροντας δυνατότητες φόρτισης σέ παραδοσιακού τύπου κοινωνικές διαμαρτυρίες» ... «τό ρόλο που άσκησαν οι άυθεντίες ως φραγμοί ή άρρωγοί της επαναστατικής ιδεολογίας με ένδεχόμενη, στη δεύτερη περίπτωση, άσκηση μίας λειτουργίας προσαρμογής του επαναστατικού ιδεώδους σέ παραδοσιακά πρότυπα νοοτροπιών και κοινωνικής συμπεριφοράς»: Σπ. Άσδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας*, ό.π., σ. 204, 208. Βλ. άκόμα, Riki Van Boeschoten, «Η "τάξη του λαού" και ή "τάξη των ζορμπάδων": οι θεσμοί της λαοκρατίας στη λαϊκή μνήμη», στά υπό έκδοση πρακτικά του Συνεδρίου *Η άντίσταση στην Εύρυτανία*, ό.π., και «The peasant and the Party: Peasant Options and "Folk Communism" in a Greek village», *Journal of Peasant Studies*, τ. 20/4, σ. 612-639.

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος της Λαμίας

καί της σκλαβιάς», δέ διακρίνονται μονάχα αναφορικά με πολιτικά προβλήματα καί τό ζήτημα της έξουσίας, αλλά, κυρίως, σέ σχέση μέ ζητήματα ήθικης τάξης. Δέν είναι, πλέον, ἤ δέν είναι μόνο ἡ «ἀντικειμενική» θέση της «ἀντίδρασης» στήν κοινωνία, ἡ ἀδυναμία της νά διαχειριστεῖ τήν ἐπανάσταση τοῦ εικοσιένα καί τό ἐλεύθερο ἑλληνικό κράτος. Καί στό σημείο αὐτό, βρισκόμαστε στό πεδίο της συνάντησης της ιστοριογραφίας πού ἐκλαίκευει ὁ Ἄρης Βελουχιώτης μέ τόν λαϊκό πολιτικό πολιτισμό. Τά ἱστορικά ἐπεισόδια πού διηγεῖται ὁ Ἄρης Βελουχιώτης σχετικά μέ τήν «ἀντίδραση» δέν παρέμπουν σέ μιὰ ἀνταγωνιστική πολιτική δύναμη, δέν ἀναδεικνύουν τό εὖρος τῶν ἐπιλογῶν ἀπό τίς ὁποῖες ἡ «ἀντίδραση» διάλεξε τίς χειρότερες: ὅ,τι ἔπραξε, συνιστᾷ ἐκβολή στή συγκυρία μιᾶς ὑπερβατικής, «ὄντολογικῆς» θά ἔλεγε κανεῖς, ἀνηθικότητας πού διακρίνει τήν «ἀντίδραση» καί πού τήν ὀδηγεῖ μακριά ἀπό τό καλό τοῦ ἔθνους, ὑποσκάπτοντας, ἔτσι, τά θεμέλια της νομιμοποίησής της¹¹. Ὁ Ἄρης Βελουχιώτης ἀναγορεύεται, μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἀπό ἀνταγωνιστική δύναμη της «ἀντίδρασης» σέ ἐχθρική δύναμη της κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἔτσι δέν ἐμπεδώνει μονάχα μιὰ σχισματική πολιτική, ἀλλά ἐγγίζει καί ἀναζωογονεῖ, ταυτόχρονα, ὅπως θά δοῦμε καί παρακάτω, ἀντιλήψεις γιά τή «διαφθορά» τῶν πλουσίων καί τήν «ἀνηθικότητα» τῶν κρατούντων, οἱ ὁποῖες ὅσο κι ἂν ἐνσωματώνονται στόν ἀριστερό λόγο, ἀπόκεινται σέ μιὰ παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα (ἐμποτισμένη, βεβαίως, ἀπό τή θεολογία), ὅπου ἐξουσία καί πλοῦτος συναρτῶνται μέ τήν ἀμαρτία καί τήν ἀνηθικότητα. Ἡ κοινωνική καί πολιτική ἀντιπαλότητα ὑποστασιοποιεῖται στήν ἱστορία.

«Χρόνια καί χρόνια ἀπάτης καί ρεμούλας μᾶς κράτησαν μακριά ἀπό τήν εὐτυχία καί τόν πολιτισμό, καί μᾶς ρίξανε μέσα στήν ἐξαθλίωση, τήν πείνα, τήν κακομοιριά καί τή δυστυχία» ... «κάποτε φτάσαμε καί στή δημοκρατία: ἀλλά, ἄλλαξε ὁ Μανωλιός κι ἔβαλε τά ρούχα του ἄλλιως» (σ. 11). «Ἔτσι, ὕστερα ἀπό 120 χρόνια, ξαναπέσαμε πάλι στή σκλαβιά, γιατί ἔτσι κακά μᾶς

11. Ἦδη ἀπό τήν ἴδρυση τοῦ ΕΑΜ, πού συνδέεται ρητά μέ τήν ἀναστροφή της ἐξαθλίωσης καί της ἠθικῆς καταρράκωσης, ἀλλά καί μέ τό αἶσθημα ἐγκατάλειψης καί προδοσίας (Γ. Μαργαρίτης, *Ἀπό τήν ἦττα στήν ἐξέγερση*, ὁ.π., σ. 50-57), ἀποδιαιρέωνται οἱ ὅροι νομιμοποίησης της παραδοσιακῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ἐξουσίας, πού φέρονται ὡς «ἀπάτριδες, πολιτικάντηδες, τυχοδιῶκτες» ἀπό τόν Δημήτρη Γληνό, *Τί εἶναι καί τί θέλει τό ΕΑΜ*, Ἀθήνα, Ὁ Ρήγας Ἐκδοτικός Ὄργανισμός, 1947: «Καί οἱ δύο μεγάλες μερίδες, κομματισμένες τώρα σέ προσωπικές φατρίες, παραμένουν ὡς ἐτόυτη τή στιγμή μέσα σέ μιὰ ἀκαθόριστη στάση πού ἰσοδυναμεῖ μέ πολιτική λιποταξία. Τίποτα δέ λησμονοῦν ἀπό τίς παλιές κακές τους συνήθειες καί τίποτα δέ διδάσκονται ἀπό τίς νέες πραγματικότητες» ... «Γιατί συνήθισαν ὡς τώρα νά κυβερνᾶνε ἀπό τά πάνω, σάν ὄργανα πού ἦταν πάντα, ὄχι της λαϊκῆς κυριαρχίας, ἀλλά της ἀντιλαϊκῆς ὀλιγαρχίας» (σ. 48). Βλ. ἀκόμα, «Διάγγελμα τοῦ ΕΑΜ», *Κείμενα της Ἐθνικῆς Ἀντίστασης*, Ἀθήνα, Σύγχρονη Ἐποχή, 1981, τ. Α', σ. 18-20.

Νίκος Κοταρίδης

κυβερνήσανε στό διάστημα αυτό» (σ. 11). «Μιά μαυρίλα πλάκωσε τόν ελληνικό ορίζοντα»... αυτοί «άσχολούνταν μέ τίς μαύρες καί άσπρες άγορές» (σ. 14)· «κλέβανε τό λαό καί διαπράττανε έγκλήματα» (σ. 17)· «αυτοί πούλησαν τίς γυναίκες καί τίς άδελφές τους στόν κατακτητή γιά νά κάνουν τά νταραβέρια μαζί του καί μās σκλάβωσαν διπλά» (σ. 27).

Ή ιστορία του ελληνικού κράτους, στό λόγο του Άρη Βελουχιώτη, είναι μιά περίοδος έκπτώσης καί άναίρεσης τών κατακτήσεων της επανάστασης του είκοσιένα. «Ό Γιάννης Καποδίστριας, από τήν άνασούσταση του ελληνικού κράτους, άρχισε τήν καταστροφή της χώρας μας, κι ένας άλλος Γιάννης, ό Μεταξάς, έβαλε σ' αυτήν τό καπάκι» (σ. 9).

Τήν έκπτωση όμως αυτή –ή όποια συνδέεται μέ τήν κυριαρχία της «άντίδρασης» καί τών «ξένων»– έρχεται νά ανακόψει τό κίνημα της έθνικής αντίστασης καί νά άποκαταστήσει τή χαμένη έλευθερία. Ό Άρης Βελουχιώτης δέν ξεχνάει τίς συμβάσεις της ιστοριογραφίας: γεγονότα, χρονολογίες, όνόματα, συσχετίσεις, αίτιολογία. Θα μπορούσε κανείς νά θεωρήσει στ' αλήθεια τή διήγησή του ως παράθεση μοναδικών καταστάσεων καί γεγονότων – καί μέ αυτήν τήν έννοια, πρόκειται γιά ιστορία. Θα μπορούσαμε, όμως, νά διαγνώσουμε, ταυτόχρονα, μιά αντίληψη, σύμφωνα μέ τήν όποια ή ιστορική εξέλιξη δέν ανάγεται στή μοναδικότητα της συγκυρίας καί στό βάρος της ανθρώπινης δράσης, αλλά στίς διάφορες έκδοχές στή συγκυρία τών υπερϊστορικών χαρακτηριστικών της «άντίδρασης» καί του «λαού», σέ τέτοιο σημείο, μάλιστα, πού νά άμβλύνεται ή άποδεικτική άξία τών στοιχείων τά όποια επικαλείται καί νά ουδετεροποιείται στήν επιχειρηματολογία του ή μοναδικότητα τών περιστάσεων τίς όποιες άνακαλεί.

Ό λόγος του Άρη Βελουχιώτη επιδέχεται πολλαπλές άναγνώσεις καί γι' αυτό είναι οικειοποιησιμος από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, πού συναντώνται στό πλαίσιο του κινήματος της αντίστασης· ταυτόχρονα, όμως, είναι συμβατός καί μέ τήν επίσημη «γραμμή». Είναι ή «έκλαϊκευσή» της αυτή πού επιδέχεται πολλαπλές έρμηνείες, έκδοχές, αλλοιώσεις καί ένδεχόμενες «άποκλίσεις», άνάλογα μέ τά κοινωνικά καί πολιτισμικά περιβάλλοντα στά όποια άπευθύνεται. Μ' αυτή τήν έννοια, παράγονται, καμιά φορά, ρηματικές καί συμβολικές πρακτικές, οί όποιες ένέχουν σημασίες καί επιτρέπουν έρμηνείες πού δέν συγχρονίζονται πάντα μέ τακτικούς έλιγμούς του κόμματος στή συγκυρία – κι αυτή είναι νομίζω ή περίπτωση της δυστροπίας πού άνακύπτει συχνά στίς σχέσεις του Άρη Βελουχιώτη μέ άλλα στελέχη της αντίστασης.

Τό μοτίβο, λοιπόν, πού άκολουθεϊ ή διήγησή του Άρη Βελουχιώτη είναι σχηματικά τό άκόλουθο: από μιά κατάσταση ευδαιμονίας καί άρμονίας, τήν Άρχαία Έλλάδα, οδηγούμαστε –κι έδω δέν ύπάρχει τό Βυζάντιο– στήν όθωμανική κατάκτηση, μετά στήν επανάσταση του είκοσιένα καί τήν άπελευθέρωση, στήν άνάκτηση δηλαδή της «χαμένης έλευθερίας». Μετά τό είκοσιένα, άκολουθεϊ μιά περίοδος άταξίας, ή όποια άνατρέπεται μέ τήν έθνική αντίσταση, πού εύαγγελίζεται τήν τάξη καί τήν έλευθερία, μιά κατάσταση

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος της Λαμίας

δηλαδή ομολογή με τό εικοσιένα, τό όποιο άποκατέστησε τό έθνος στην ιστορία και συνιστά μία από τις σταθερές αναφορές της αντίστασης. Η ιστορία λοιπόν είναι μία διαρκής έκπτωση, πού ανακόπτεται από τις στιγμές της ελευθερίας, τις στιγμές του «λαού». Κάθε φορά πού αναγγέλλει τό πέρασμα από τή μία κατάσταση στην άλλη, αυτό τό πέρασμα σημαίνεται μέσα από τά «άτιμα χαρτιά», πού συνδέουν «άντίδραση» και «ξένους» και παραπέμπουν στο «χαρτοβασίλειο», στη δυστροπία δηλαδή της παραδοσιακής κοινωνίας άπέναντι στην κρατική γραφειοκρατία και τους κρατικούς μηχανισμούς. Άξιζει πάντως νά σημειώσουμε ότι ή σταδιακή ταύτιση «άντίδρασης» και «ξένων», ή σέ μία άλλη έκδοχή πιό κοντά στο πνεύμα του έμφυλίου, «άντίδρασης» και κατακτητών¹², οδηγεί στο νά παρίστανται ή προηγούμενη περίοδος και ή κατοχή ως έπεισόδια μιας ιστορικής έκπτωσης, τό έσχατο όριο της οποίας δέν όρίζεται τόσο από τήν ξενική κατοχή, όσο από τήν ταυτόχρονη άρνηση του κατακτητή και της προηγούμενης κατάστασης. Αύτή όμως ή έκδοχή στην αναπαράσταση της συγκυρίας διευρύνει ήδη τό βίωμα της εγκατάλειψης και της προδοσίας, πού διαπερνά τήν κοινωνία σέ σχέση με τήν ήγεσία της, και εύνοει τό σχίσμα στο κοινωνικό σώμα. Διότι τώρα ή ελευθερία τήν όποία εύαγγελίζεται ή αντίσταση σημαίνει δικαίωση, θεβαίως, του λαού, αλλά ταυτόχρονα τιμωρία της «άντίδρασης»: «Γι' αυτό κι ό λαός μας τιμωρεί σήμερα τήν ήττα αύτή και θά τήν τιμωρήσει άργότερα πιό σκληρά άκόμα» ... «Έτσι κακά μās κυβερνήσανε», λέει ό Άρης Βελουχιώτης.

Η φράση αύτή άποδίδει τήν πρόσληψη της συμπεριφοράς των κρατούντων ως ιδιαίτερα κρίσιμη για τήν ένότητα του κοινωνικού και πολιτικού σώματος, σέ τέτοιο σημείο πού νά αιτιολογεί και νά νομιμοποιεί τήν άνατροπή της τάξης μέσα στην ιστορία ή, στους όρους της παραδοσιακής πολιτικής κουλτούρας, τήν άποκατάσταση της εύταξίας και της άρμονίας. Η άνατροπή φέρεται στο λόγο του Άρη Βελουχιώτη ως άποκατάσταση της τάξης, πού διαταράχθηκε κάποτε στο παρελθόν και τώρα ήρθε ή ώρα νά άνακοπεί ή πορεία της έκπτωσης – τουλάχιστον, ή άνάγνωση αύτή μπορεί νά άποδεσμευτεί από τό λόγο του, χωρίς κατ' άνάγκη νά έκβιάζεται. Πράγματι, όταν ό Άρης Βελουχιώτης άνακαλεί τό γενέθλιο μύθο της κοινότητας/πατρίδας και οικειοποιείται τό εικοσιένα, ή άνάκτηση του «χαμένου παράδεισου» δέν σημαίνει άνάκτηση μιας έμπειρικά δεδομένης κατάστασης, ούτε ύλοποίηση μιας πολιτικής στρατηγικής. Αυτό πού τελικά προκύπτει είναι ή κατασκευή και ή άκόλουθη οικειοποίηση μιας ιστορίας, ή όποία έρμηνεύει τήν ένεστώσα άταξία και αναγγέλλει τήν άνατροπή της τάξης του κόσμου, πριμοδοτώντας τά πολιτικά σχέδια πού συγκροτούνται στη διάρκεια της αντίστασης. Τό πρόγραμμα της σοσιαλιστικής άλλαγής δέν παράγεται ως κοινωνική στρατηγική, αλλά τίθεται ως πολιτικό διακύβευμα, πού ρυθμίζει περισσότερο μία

12. Πθ. Ν. Κοταρίδης, *Ταυτότητα και άντιπαλότητα στα άντάρτικα τραγούδια*, ό.π.

Νίκος Κοταρίδης

ιστορική έκκρεμότητα καί ένα συγκυριακό ζήτημα εξουσίας, παρά διευθετεί αντιπαλότητες συντεταγμένων κοινωνικών δυνάμεων.

«Αυτή ή συνθηκολόγηση πού ἔκαναν, ὑπογράφηκε πρὶν ἀκόμα πολεμήσει ὁ στρατός μας»¹³, λέει ὁ Ἴων Βελουχιώτης. Εἶναι ἡ φράση πού θά σημάδεψει τίς ὀργανώσεις τῆς ἀντίστασης. Ὅταν τὰ «ἄτιμα χαρτιά», ἀπὸ ἀτύχημα στὴν ἱστορία, συνδέονται μὲ τὴν ὄντολογία τῆς «ἀντίδρασης», τότε δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ἀνταγωνιστικὴ κοινωνικὴ δύναμη, ἀλλὰ γιὰ μιὰ «δαμονικὴ» δύναμη στὴν ἱστορία καί ἕνα ὑπερῆστορικό «κακό»: τότε οἱ ρήξεις πού προῦθι τὸ κίνημα τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης μποροῦν νὰ νομιμοποιηθοῦν, στοὺς κόλπους τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, ὡς πράξεις ἀποκατάστασης τῆς τάξης καί τῆς ἠθικῆς. Μόνο ὑπ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους, ὅταν δηλαδὴ ἡ κατάσταση ἐμφανίζεται ἐξαιρετικὰ κρίσιμη, μπορεῖ νὰ ἀναληφθεῖ τὸ «τρομερό» ἐγχείρημα τῆς ἀνατροπῆς¹⁴: «Ὅπως καὶ στὰ 1821 ἡ ἀντίδραση συνομώτησε ἐναντίον μας» (σ. 16): «σφάξαμε ἐκείνους πού πρόδιναν στοὺς κατακτητὲς τοὺς Ἕλληνας, κείνους πού κλέβανε τὸ λαὸ καί διαπράττανε ἐγκλήματα» (σ. 17): «τοὺς καλέσαμε νὰ ἐνωθοῦμε. Αὐτοὶ ὅμως ἀρνήθηκαν, γιατί δὲν θέλανε νὰ ὑποβληθοῦνε σὲ κόπους καί μόχθους γιὰ νὰ πολεμήσουν τὸν κατακτητὴ» (σ. 20): «σάν ἐντολοδόχοι τοῦ λαοῦ μας, συντρίψαμε τοὺς συνεργάτες αὐτοῦ τῶν κατακτητῶν, τοὺς πολέμιους τοῦ ἐθνικοῦ ἀγώνα. Αὐτοὶ πού στὰ 1941 πρόδωσαν τὸν συμμαχικό ἀγώνα. Αὐτοὶ πού μαγάρισαν τίς Θερμοπύλες καί τοὺς Τριακόσιους καί ἄφησαν τοὺς συμμαχοὺς Ἰγγλους νὰ μάχονται μόνοι τους ἐκεῖ. Ἐνῶ αὐτοὶ εἶχαν παραδώσει τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν συνθηκολόγηση τοῦ Τσολάκογλου» (σ. 21).

13. «Ἀκόμη κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τὰ σχήματα αὐτὰ εἶναι προϊόντα τῆς προπαγάνδας τοῦ ἀριστεροῦ ἀντιστασιακοῦ κινήματος, δὲν μποροῦμε παρά νὰ σταθοῦμε ἐντυπωσιασμένοι μπροστὰ στὴ λειτουργικότητά τους, μπροστὰ στὴ γενικευμένη ἀποδοχὴ τους πού, μάλιστα, ἔχει βαθιὰ ριζώσει στὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ἐζησαν σ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς. Καί καθὼς οἱ ἐνδείξεις μᾶς πείθουν ὅτι μᾶλλον δὲν εἶναι ἡ προπαγάνδα –τὸ 1941 ἐξάλλου τὸ ΕΑΜ ἦταν πρακτικὰ ἀνύπαρκτο καί οἱ προπαγανδιστικὲς δυνατότητες τοῦ ΚΚΕ μηδαμινές– πού προκάλεσε τὴν αἴσθηση αὐτὴ καί ὅτι ἡ δεύτερη προῦπήρχε τῆς πρώτης καί ἀπλὰ υἱοθετήθηκε καί καλλιεργήθηκε ἀπὸ αὐτή, μποροῦμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε ποιὲς ἐμπειρίες, ποιὲς καταστάσεις κατέγραψε καί ἀντικατόπτριζε αὐτὸ τὸ σχῆμα»: Γ. Μαργαρίτης, *Ἀπὸ τὴν ἦττα στὴν ἐξέγερση*, ὁ.π., σ. 57.

14. «Πῶς ἀντιμετωπίζει ὁ λαὸς τὰ χτυπήματα πού ἀναταράζουν ὅλη τὴ ζωὴ του; Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὰ χτυπήματα τῆς τυραννίας τῶν ξένων κατακτητῶν, τὴν ἀρπαγὴ τοῦ ψωμοῦ του, τὴν ὀλόπλευρη στέρηση τῶν μέσων τῆς ζωῆς του, τὴν ἀβεβαιότητα, τὴ μαύρη ἔγνοια πού τὸν κατατρώγει μὲ χίλιες μορφές τὴν κάθε στιγμὴ; Καί ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὰ χτυπήματα τῆς προδοσίας, τὴν ἄγρια καί ἀχόρταγη μανία τῆς κερδοσκοπίας, τὴν αἰσχρὴ συνωμοσία τῶν ἐκμεταλλευτῶν τῆς δυστυχίας του»... «φυτεῦεται στὰ στήθια μας ἡ φυματίωση, κι ἡ ἀτροφία, κι ὁ ἐκφυλισμός»: Δ. Γληνός, *Τί εἶναι καί τί θέλει τὸ ΕΑΜ*, ὁ.π., σ. 32, 26.

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος τής Λαμίας

Μόνον εάν έμφανιστεί ή «άντίδραση» ως «ανάξια» και ή έξουσία της ως «άταξία» στην ιστορία, τό κίνημα μπορεί νά καταλάβει τή θέση του φορέα τής τάξης και τής άρμονίας, μπορεί νά καταλάβει τή θέση αυτού που διηγείται τήν ιστορία, αυτού που «δικαιοῦται νά όμιλεῖ», γιατί όρίζει τή θέση των ανθρώπων στή συγκυρία, γιατί, έπαναστατικῶ δικαίω, «μπορεῖ νά όμιλεῖ». Ό «λαός», που ύφίσταται τήν άδικία στην ιστορία, αναλαμβάνει τώρα τό ρόλο του άγορητή και του δικαιοδότη στην σύγκρουση: πρόκειται για τήν εξέγερση, αλλά και τό ένδεχόμενο τής άδελφοκτονίας.

«Δέν είχαμε τό δικαίωμα νά κηλιδώσουμε τήν ιστορία τής πατρίδας μας. Αυτό θάτανε άσέβεια στην μνήμη των προγόνων μας» (σ. 17). «Μά ούτε είχαμε τό δικαίωμα νά κολλήσουμε μιά άτιμωτική σφραγίδα, μιά σφραγίδα αίσχους στό κούτελο των έπερχόμενων γενεών, των παιδιών και των έγγονών μας, ότι κατάγονται από γενιά εύνοῦχων, που δέχονται νά πεθάνουν στά πεζοδρόμια από τον άτιμωτικότερο των θανάτων, από τήν πείνα, παρά νά πεθάνουν μέ τό όπλο στό χέρι παλεύοντας για τή λευτεριά» (σ. 19).

Στό σημείο αυτό ο Άρης Βελουχιώτης έπιχειρεῖ νά διασπάσει τή γονεϊκή συνέχεια και, σέ ένα άλλο επίπεδο, δημιουργεῖ ένα ρήγμα στην κοινωνική ιεραρχία: μ' άλλα λόγια, έπιφέρει ένα καιριο πλήγμα στό κοινωνικό συνεχές, ανάμεσα στους κυρίαρχους/πατέρες και τους κυριαρχούμενους/γιούς. Έδώ οι κυρίαρχες τάξεις προβάλλονται ως «ανάξιοι» και «άτιμοι», ως άπειλή/προσβολή για τήν πατρίδα/γή και τήν πατρίδα/μητέρα¹⁵: και σ' αυτή τή συνθήκη νομιμοποιείται ή σχισματική προοπτική¹⁶.

Τό τεράστιο κίνημα άλληλεγγύης που αναπτύχθηκε, ή αντίδραση στην έξαθλίωση και τήν ήθική καταρράκωση, συνοδεύονται από μεταστροφή στις εικόνες που είχαν οι άνθρωποι για τήν κοινωνική και πολιτική ήγεσία – τελικά για τό συγκεντρωτικό και πατερναλιστικό κράτος του είκοστού αιώνα.

15. Βλ. σχετικά, Ν. Κοταρίδης, «Η αντίσταση και ο έμφύλιος στό ίδίωμα τής συγγένειας», στά υπό έκδοση πρακτικά του Συμποσίου 'Η Ελλάδα 1936-1939. Δικτατορία - Κατοχή - Έμφύλιος: Συνέχειες και Άσυνέχειες, (ΕΛΙΑ, Άθήνα 1995).

16. Η στους όρους αυτούς μεταγράφεται ή αίσθηση τής κοινωνικής αποδιάρθρωσης και άταξίας. Απόκειται, θεθαίως, τελικά στην συγκυρία, δηλαδή στις βίαιες ρήξεις στον κοινωνικό ιστό και στην καθημερινότητα των ανθρώπων τις όποιες έφεραν στον αιώνα μας προπολεμικά οι μετατοπίσεις του δημογραφικού δυναμικού, ή μεταμόρφωση τής οικονομίας, ή γιγάντωση του κράτους και ή κατάρρευση του στα χρόνια τής κατοχής, ή διευρυμένη έγγραμματοσύνη και τό άνοιγμα τής κοινωνίας στον δημόσιο χώρο, που σημάδεψαν τά άμέσως προηγούμενα χρόνια. Και κοντά σ' αυτά, ή τρομακτική έμπειρία του πολέμου, ή άποξένωση τής κοινωνίας από τήν ήγεσία, ή κατοπινή έξαθλίωση και ήθική κατάπτωση του λαού. Όλα αυτά συμπεριλαμβάνονται στις προϋποθέσεις ανάπτυξης του κινήματος και γιγάντωσης μιάς αντικαθεστωτικής πολιτικής δύναμης, των δυνάμεων τής άριστερας. Αναλυτικότερα, Γ. Μαργαρίτης, 'Από τήν ήττα στην εξέγερση, ό.π.

Νίκος Κοταρίδης

Δέν θά μπορούσε νά γίνει άλλως. Άδρανοποιήθηκαν νοοτροπίες πού έμπεδώνουν τό αὐτονόητο τῆς ὑποταγῆς στήν κατεστημένη ἐξουσία καί ἀποδιαιρθρώθηκαν παραστάσεις τῆς ἐξουσίας πού ἐγκλωβίζουν τήν ἀντίδραση. Γιά νά ἐπιστρέψουμε στούς «ἡγέτες/πατέρες», μετά τήν κατάρρευση τοῦ μετώπου καί τήν ἐξαθλίωση τοῦ πληθυσμοῦ τόν πρῶτο καιρό τῆς κατοχῆς, δέν ἰσχύουν τά αὐτονόητα τῆς ἱεραρχίας, γιατί δέν μποροῦν νά ἐξορθολογίσουν καί νά ἐρμηνεύσουν τή συγκυρία, δέν μποροῦν νά παράξουν ἀλληλεγγυότητες καί νά δώσουν εἰκόνες ἑνός κοινωνικοῦ σώματος ὡς ὅλου. Τό «ἀμαρτίες γονέων παιδεύουσιν τέκνα» συνιστᾶ τή ρηματική ἐκφορά μιᾶς πολιτικῆς κουλτούρας πού δέν ἐπιτρέπει νά θεματοποιηθοῦν πολιτικά οὔτε ἡ ἐμπειρία οὔτε οἱ ἀντιθέσεις στό πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας, παρά μονάχα ὡς ἀμαρτία –καί ἔτσι ἐρμήνευσαν καί ἀπέδωσαν τήν ἀδελφοκτονία οἱ ἀντίπαλοι τοῦ ἹΑρη Βελουχιώτη: ὡς ἱεροσυλία¹⁷.

Ἐάν λοιπόν στό λόγο τοῦ ἹΑρη Βελουχιώτη, στίς ρηματικές δηλαδή πρακτικές πού ὀνομάστηκαν τότε «ἐκλαίκευση», δέν παραχθεῖ ἡ ἐκδοχή γιά τό κίνημα τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης ὡς φορέα τῆς ἀποκατάστασης τῆς τάξης καί

17. Πθ. Ν. Κοταρίδης, *Ἡ ἀντίσταση καί ὁ ἐμφύλιος στό ἰδίωμα τῆς συγγένειας*, ὁ.π.: «Ἐάν λοιπόν ἡ τοπικότητα (πατρίδα/γῆ) καί ἡ συγγένεια (πατρίδα/μητέρα) συγκροτοῦν τοὺς ἀρχαίκοις ὅρους πρόσληψης τοῦ "ἑαυτοῦ" καί τοῦ "ἄλλου", ἐμφύλιος πόλεμος σημαίνει ὅτι αὐτοὶ οἱ δεσμοὶ μέ τό νά μὴν ὀνομάζονται περιέρχονται σέ κατάσταση ἀνυπαρξίας καί, συνεπῶς, δέ λειτουργοῦν ἀποτρεπτικά στό ἐνδεχόμενο τῆς σύγκρουσης πού ἀντιπροσωπεύει ὁ κάθε "ἄλλος", ἐν δυνάμει ἐχθρός. Προκειμένου νά προχωρήσουν οἱ ἄνθρωποι στήν ἀδελφοκτονία, μεταθέτουν τόν "ἴδιο" πού ἔγινε "ἄλλος" ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ ζωτικοῦ χώρου (πατρίδας/γῆς) καί ἔξω ἀπό τίς γραμμές τῆς συγγένειας (πατρίδας/μητέρας), ἀποτρέποντας ἔτσι τήν παραγωγή σημασιῶν πού παρέμπουν στή συνοίκηση καί τή συγγένεια, κάτι πού θά ἀπαγόρευε τή σύγκρουση, γιατί τότε θά ἐπρόκειτο περί ἱεροσυλίας»... «Εἴμαστε στό κατώφλι μιᾶς σύγκρουσης πού φέρνει ἀντιμέτωπους αὐτούς πού ὑπερασπίστηκαν τήν μητέρα/πατρίδα καί αὐτούς πού, ὄχι μόνο φάνηκαν ἀνάξιοι, ἀλλά συμμετείχαν στήν ἀτίμωση. Συνεπῶς ὁ ἐμφύλιος ἐκφέρεται ὡς μιᾶ πράξη ἐκδίκησης/ἀνταπόδοσης τῆς προσβολῆς, ἡ ὁποία ὅμως, ὅσο κι ἂν ἐξορίζεται φαντασιακά πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς πατρίδας/γῆς, ἔρχεται ἀπό τοὺς κόλπους τῆς. Ὅσο κι ἂν οἱ ἀντίμαχοι φέρονται μέ ἄλλοεθνή πρόσημα (γερμανοτσολιάδες ἢ ἑαμοβούλγαροι), ἐκεῖνο πού τελικά προσδιορίζει τήν ἀντιπαλότητα εἶναι ἡ στάση ἀπέναντι στή μητέρα/πατρίδα, ὡς στάση ἀξίων ἢ ἀνάξίων γίων, τίμιων ἢ ἀτιμῶν (ἀτιμασμένων-ἀτιμῶτων), τελικά ἀνδρειωμένων ἢ ἀνανδρῶν. Ἐδῶ ἡ σύγκρουση παίρνει τή μορφή τῆς «ἀνταπόδοσης» μιᾶς ἀρχικῆς προσβολῆς, πού μπορεῖ νά μὴ θυμᾶται κανεὶς πότε ἄρχισε, καί τῆς κάθαρσης, δηλαδή τῆς ἀδελφοκτονίας. Ἐνόσο ἡ ἀντίσταση δέν ὑπῆρξε καθολικὴ προσταγή, ἀλλὰ διακύβευμα στοὺς κόλπους τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ἐφόσον κάποιοι προσέλαβαν τήν κατάκτηση ὡς προσβολή καί ὅσους συνέτρεξαν τοὺς κατακτητὲς ὡς ἀτιμους (δηλαδή ἀτιμασμένους καί ἀτιμῶτες ταυτόχρονα), ἡ ἀντίσταση ὡς πράξη ὑπεράσπισης τῆς τιμῆς τῆς μητέρας-γῆς/πατρίδας, ἦταν ἔξ ἀρχῆς μιᾶ στάση πού, ἐν δυνάμει, ἔφερε τήν ἀδελφοκτονία».

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος της Λαμίας

της αρμονίας –πού στο παραπάνω απόσπασμα εκφέρεται ως ικανότητα ανάληψης του γονεϊκού ιδεώδους–, τότε τό έγχείρημα της ανατροπής της τάξης φαντάζει ως παρέκκλιση. Δηλαδή, ή μετατόπιση τών προσανατολισμών του κινήματος, από τήν απελευθέρωση στήν έσωτερική διαμάχη, συνιστά πράξη αναίρεσης του απελευθερωτικού χαρακτήρα της έθνικης αντίστασης (προστασία/υπεράσπιση της πατρίδας) καί άσέβεια πρός τήν πατρίδα καί τήν έξουσία.

Έάν λοιπόν ό Άρης Βελουχιώτης έγνώριζε τή φιλολογία του μεσοπολέμου, ότι οί ήγέτιδες τάξεις στήν επανάσταση του είκοσιένα καί στόν έλληνικό 19ο αιώνα δέν αξιώθηκαν νά «όλοκληρώσουν τό είκοσιένα» καί νά απογειώσουν τήν κοινωνία από τήν ύανάπτυξη, αύτή ή θέση μπορεί νά μεταγραφεί στίς παραδοσιακές αντίληψεις για τήν έξουσία, ως άρχοντες/πατέρες, άλλοτε σύννομοι καί άλλοτε παρεκκλίνοντες, ανάλογα μέ τήν έκδοχή πού προκρίνεται στή συγκυρία. Καί αύτό πού λέει ό Άρης Βελουχιώτης εΐναι ότι τό ρόλο του «πατέρα»/έξουσίας μπορεί νά τόν αναλάβει τώρα ό «λαός», έκτοπίζοντας από κεί τήν «εύνουχισμένη αντίδραση», τήν έξουσία πού αποδείχτηκε «ανάξια» νά αναλάβει τούς ρόλους πού έπιφυλάσσει σ' αύτήν ή κοινότητα (στούς όρους της παράδοσης) καί ή ιστορία (στούς όρους της μαρξιστικής ιστοριογραφίας). Σ' αύτή τήν έκδοχή του, ό Λόγος της Λαμίας φαίνεται αναγνώσιμος από τήν παραδοσιακή κοινωνία, μάς μιλά για κάποιους τρόπους μέ τούς όποιους ή κοινωνία δεξιώνεται τό νεότερο λόγο της άριστερας. Μας μιλά όμως ταυτόχρονα καί για τή βίωση της συγκυρίας ως κατάστασης έσχατης ήθικης κατάπτωσης καί ως όριακής συνθήκης για τή συνέχεια της κοινότητας.

Μπορούμε νά πούμε, λοιπόν, ότι ή διήγηση του Άρη Βελουχιώτη έκτυλίσσεται άναφερόμενη σέ γνωστά χρονολογικά όρόσημα της ιστορίας, αλλά αύτά τοποθετούνται σέ ένα έκ των προτέρων διευθετημένο έρμηνευτικό σχήμα: άρχαιότητα καί κατάσταση αρμονίας / έκπτωση καί σκλαβιά / απελευθέρωση καί αποκατάσταση της αρμονίας. Πάλι όμως, κυριαρχία της «αντίδρασης» καί άταξία / κατοχή καί εξέγερση / νέα απελευθέρωση μέ τήν έθνική αντίσταση. Στό μοτίβο αύτό, λειτουργεί πάντα μία ξενική κατοχή, κάποιιοι «ξένοι»¹⁸, συνεργοί καί ύποστηριζόμενοι από τήν «αντίδραση»: τότε οί Όθωμανοί, τώρα οί Ιταλοί, Βούλγαροι καί Γερμανοί, αλλά πάντοτε οί κατά καιρούς κατακτητές φέρνεται νά συνεργάζονται μέ τήν ντόπια «αντίδραση»¹⁹:

18. Για τή λειτουργία του ξένου στόν όρισμό των αντιπαλοτήτων, Ν. Κοταρίδης, *Ταυτότητα καί αντιπαλότητα στα άντάρτικα τραγούδια*, ό.π.

19. Πρόκειται για μία αντίληψη, αλλά καί μία πολιτική θέση, μέ τεράστια σημασία στή διαμόρφωση των συνειδήσεων: πθ. Ν. Σιδέρης, «Τό έμφύλιο σπέρμα: Η αντίσταση καί ό έμφύλιος ως φαντασίωση», στα ύπό δημοσίευση πρακτικά του Συμποσίου 'Η Ελλάδα 1936-1939, ό.π.: 'Ο Άρης Βελουχιώτης στή Δομνίτσα, στίς 7-6-42, διακηρύσ-

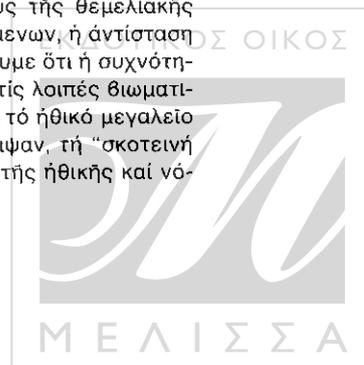
Νίκος Κοταρίδης

«Έχουμε ντοκουμέντα στα χέρια μας, πού μᾶς ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶχαν σκοπὸ νά ρίξουνε μόνο τρεῖς τουφεκίες στό Ἄλβανικό μέτωπο καί ὕστερα νά μᾶς παραδώσουν» (σ. 11-12).

Παρουσιάζοντας ἔτσι σχηματικά τὴν ἱστορία πού διηγεῖται, δέν ἐννοῶ ὅτι ἡ ἱστοριογνωσία του εἶναι ἀπλουστευτική – ἄλλωστε, δέν εἶναι αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικό τῆς «ἐκλαϊκείωσης». Ὁ Ἄρης Βελουχιώτης εἶναι ἕνας πεπαιδευμένος ἄνθρωπος· μάλιστα, τὰ πολιτικά περιβάλλοντα στὰ ὁποῖα συμμετέχει καλλιέργησαν μιὰ σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία, ἡ ὁποία ἔδωσε νέα ὠθηση στὶς ἱστορικές σπουδές καί σημαντικότερα ἔργα στοὺς κόλπους τῆς μαρξιστικῆς ἱστοριογραφίας. Μποροῦμε νά ἐκλάβουμε τὸ λόγο του ὡς ἀναπαραγωγή μιᾶς γνώσης πού εἶναι διαδεδομένη στοὺς χώρους τῆς ἀριστερᾶς καί πού, σύμφωνα μὲ τὶς πρακτικές τῶν ὀργανώσεών της, «ἐκλαϊκεύεται» μὲ διάφορες μορφές. Τὸ ζήτημα ὅμως δέν ἐξαντλεῖται στὴν ἱστοριογνωσία τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη· ἐπειδὴ ὁ λόγος του ἔχει εὐρύτατη ἀπήχηση καί ἀποτελεῖ ἕναν ἐπιτυχημένο, μᾶλλον, τύπο «ἐκλαϊκείωσης» τῆς ἱστορίας καί τῆς κομματικῆς «γραμμῆς», γι' αὐτὸ πρότεινα νά μετατοπίσουμε τὸ ἐνδιαφέρον μας ἀπὸ τὶς ἰδέες καί τὴν ἐξέλιξή τους, στοὺς ἄνθρώπους καί τὴν περιπέτειά τους. Ἔτσι, ἐνδεχομένως, τὸ ζήτημα τῶν σημασιῶν πού ἀποδεσμεύονται ἀπὸ ἕνα τέτοιο λόγο μπορεῖ νά διατυπωθεῖ σὲ συνάρτηση περισσότερο μὲ τὶς ὑποδοχές πού θρῖσκει στὴν κοινωνία καί λιγότερο μὲ τὴ συνοχή τοῦ ἐπιχειρήματος πού ἀναπτύσσεται – καί πού δέν εἶναι ἡ πλέον ἐπιτυχής.

Οἱ μορφές πού παίρνει ἡ διήγηση τῆς ἱστορίας φαίνεται ὅτι θρῖσκουν ὑποδοχές στὰ λαϊκὰ στρώματα καί ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὶς νοητικές δομές τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας. Στὸ σημεῖο αὐτό, νομίζω, ὅτι τὸ πρόβλημα συνί-

σει τὸ νόημα τῆς Ἀντίστασης μὲ μιὰ θεμέλια φράση: «Κηρύσσω τὴν Ἐπανάσταση κατὰ τῶν ξένων καταχτητῶν καί τῶν ντόπιων συνεργατῶν τους». Ἄν στὸ πολιτικό ἐπίπεδο οἱ «ντόπιοι συνεργάτες» αὐτοὶ μποροῦν, ἐνδεχομένως, νά προσδιοριστοῦν μὲ ὄρους ταξικῆς τοποθέτησης καί ἠθικοῦ φρονήματος, στὸ πεδίο τῆς ψυχικῆς δυναμικῆς τὸ ζήτημα εἶναι πολὺ πιὸ λεπτό, πολὺ πιὸ περίπλοκο, ἀκανθῶδες καί ἐκρηκτικό. Γιατί στὸ ἐπίπεδο τῆς θεμελιακῆς φαντασίωσης, πού συγκροτεῖ ὑποκειμενικά καί βιωματικά τὴ μορφή καί τὸ νόημα τῆς Ἀντίστασης, αὐτοὶ οἱ «ντόπιοι συνεργάτες» δέν ἀντιπροσωπεύουν τὸν ξένο, τὸν ἄγνωστο, τὸν ἀδιάφορο, τὸν ριζικά ἀνόμοιο. Ἀλλά, σάν ἀνάξια, βέβαια, τέκνα τῶν ἴδιων ὅμως γονέων, οἱ «ντόπιοι συνεργάτες»... «ἀντιστοιχοῦν σὲ ἀδελφία»... «Συνεπῶς, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καί σύμφωνα μὲ τοὺς ὄρους τῆς θεμελιακῆς φαντασίωσης, πού προσδιορίζει τὴν ψυχικὴ ἀξία καί θέση τῶν δρώμενων, ἡ ἀντίσταση ἀντιστοιχεῖ μὲ ἀδελφοκτόνο ἀγῶνα»... «Ἀρκούμεστε νά ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ συχνότητα καί ἡ ἐμφαση μὲ τὶς ὁποῖες συναντᾶμε, καί στὰ τραγούδια καί στὶς λοιπές βιωματικές μαρτυρίες, τὸ θέμα τῆς προδοσίας εἶναι ἀναπόσπαστο ἀπὸ ὅ,τι τὸ ἠθικό μεγαλεῖο καί ἡ ψυχικὴ ἔξαρση τῆς Ἀντίστασης σκίαζαν μὲν, ἀλλὰ δέν ἐξάλειψαν, τὴ «σκοτεινὴ πλευρὰ τοῦ ἡλίου», δηλαδή τὸ πάθος καί τὶς ἐμπλοκές τῆς πέραν τῆς ἠθικῆς καί νόμου λανθάνουσας ἀδελφοκτονίας».

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος της Λαμίας

Ό Άρης μιλά στη Λαμία
(Σπύρος Μελετιζής, *Μέ τους αντάρτες στά βουνά*, Άθήνα 1984, σ. 255)

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

397

ΜΕΛΙΣΣΑ

Νίκος Κοταρίδης

σταται στή συνάντηση του έγγραμματος λόγου της άριστερας με έναν πληθυσμό, κατά βάση, άγράμματο. "Ας épιστρέψουμε στά αὐτονόητα: ἡ ἱστορία καί οἱ ἐξηγήσεις τοῦ κόσμου στοὺς κόλπους τῆς ἀριστερας, δηλαδή στό σύγχρονο κόσμο, παράγονται καί διαδίδονται σέ χώρους ἐγγράμματος· ἡ ἱστορία καί οἱ ἐξηγήσεις τοῦ κόσμου στήν παραδοσιακή κοινωνία φέρονται καί κατασκευάζονται μέσω τῆς προφορικότητας. Νομίζω ὅτι θρῖσκόμεστε μπροστά σέ μιά ἀσυνέχεια, σέ μιά ἐποχή πού ὁ προφορικός πολιτισμός συναντᾷ ἐγγράμματος μορφές διάδοσης τῆς γνώσης καί ἐκφορᾷ τοῦ λόγου. Ὡστόσο, κάποια στιγμή οἱ δύο αὐτοὶ κόσμοι συνεννοοῦνται καί μάλιστα πάρα πολύ καλά· ἡ συγκυρία εὐνόησε τῆ συνάντηση καί διεύρυνε τὴν κινητικότητα στό πλαίσιο τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ὁ λόγος τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη μᾶς δείχνει σημεῖα αὐτῆς τῆς συνθήκης. Στὴ δική μου ἀνάγνωση συνιστᾷ ὁ ἴδιος ἓνα πεδίο συνάντησης καί διαχείρισης αὐτῆς τῆς πολιτισμικῆς δημιουργίας ἢ, σέ ἄλλες περιπτώσεις, αὐτῆς τῆς δύσκολης συνάντησης ἀνάμεσα στόν παραδοσιακό πολιτικό πολιτισμό καί τό νεότερικό πρόγραμμα τῆς ἀριστερας.

Στό λόγο τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη, μπορεῖ νά ἀναγνωρίσει κανεὶς ποικίλες ἀντιπαλότητες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, πού δὲν ὀρίζονται, ἀποκλειστικά ἢ κατὰ κύριο λόγο, σέ σχέση με κοινωνικές στρατηγικές καί κοινωνικούς ρόλους, ἀλλὰ με χαρακτηριστικά τῶν φορέων αὐτῶν τῶν ἀντιπαλοτήτων στήν ἱστορία καί τίς παρεπόμενες ἀξιολογικές τους σημάνσεις. Ἡ ἱστορία, ἀπό ἓνα σημείο καί πέρα, δὲν προκύπτει ἀπό τό τί κάνουν ἢ «ἀντίδραση» ἢ ὁ «λαός», ἀλλὰ ἀπό τό τί «εἶναι» μέσα στήν ἱστορία, ἀπό τὰ ὑπερῖστορικά/ὄντολογικά τους χαρακτηριστικά. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι, ἐνῶ ἐξαγγέλλεται ἡ σοσιαλιστική ἀλλαγὴ, οἱ προϋποθέσεις τῆς ἐναπόκεινται στὴ διαμάχη «ἀντίδρασης-λαοῦ», ὄχι ὡς πολιτικό ζήτημα, ἀλλὰ ὡς ἠθικῆς τάξης διακύβευμα στήν κοινωνία καί διαρκῆς ἐκκρεμότητα στήν ἱστορία.

Τό ζήτημα λοιπόν δὲν ἐξαντλεῖται ἂν διακρίνουμε μονάχα τί περιέχεται στό πρόγραμμα τῆς ἀριστερας, τί ἐκφέρεται στό πλαίσιο μιάς πρακτικῆς προπαγάνδας, τί τελικά πράττουν οἱ ἄνθρωποι πού συμμετέχουν σ' αὐτὴ τὴν κοσμογονία. Ὅπως καί νά ἐπιμερίζονται τὰ πράγματα, ἡ συνάντηση με τὴν παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα εἶναι καταλυτική γιὰ τίς μορφές τίς ὁποῖες παίρνει ὁ λόγος καί τοὺς τρόπους οἱ ὁποῖοι ἐπινοοῦνται γιὰ τὴ διάδοσή του. Τελικά, ὑπάρχει ἓνα πολιτισμικό ὑπόστρωμα πού νοσηματοδοτεῖ τὰ νέα ἐρμηνευτικά σχήματα καί τίς διηγηματικές δομές καί πού ἐπιτρέπει, μέσω τῆς ἀναγγελίας τῆς σοσιαλιστικῆς ἀλλαγῆς, τὴν ἀναζωογόνηση παραδοσιακῶν πολιτιστικῶν στερεοτύπων τῆς δικαιοσύνης καί τῆς κοινωνικῆς ἁρμονίας, ἀλλὰ καί τὴν ἐπανενεργοποίηση παραδοσιακῶν μορφῶν δόμησης τῶν ἀντιπαλοτήτων καί τῶν συγκρούσεων (ἐθνοτικές ὁμάδες, τοπικά καί συγγενικά δίκτυα, τοπικές ἀντιπαλότητες). Ὑπάρχει δηλαδή μιά παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα, ὅπου συναρτῶνται ἀταξία καί ἀποκατάσταση τῆς δικαιοσύνης, ἐξέγερση καί ἀνάκτηση τῆς ἁρμονίας, τό μέγεθος τῆς ρήξης καί τῆς ἀνατροπῆς με τὴν παρέκκλιση καί τὴν ἀταξία στήν ἱστορία. Καί τὰ ζητήματα

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος της Λαμίας

αυτά, όσο κι αν φαίνεται ότι διαδίδονται μονάχα από την άριστερά, ένυπαρχουν σέ μιά παράδοση άνταρσίας, διάχυτης στόν έλληνικό χώρο²⁰.

Στό λόγο του Άρη Βελουχιώτη μπορεί νά αποδεσμεύσει κανείς δύο σχήματα έρμηνείας τής ιστορίας. Άφ' ενός μέν, μιά μαρξιστική άνάγνωση πού άντιλαμβάνεται τήν εξέλιξη ως προϊόν κοινωνικών συγκρούσεων, τής διαμάχης άνάμεσα σέ ό,τι όνομάζει ό Βελουχιώτης «άντίδραση καί λαός» καί, άφ' έτέρου, ή παρουσίαση τής ιστορίας, ως μιάς έναλλαγής θετικών καί άρνητικών καταστάσεων, τάξης καί άταξίας, έκπτωσης καί άνόρθωσης, ή όποία είναι πιό κοντά σέ παραδοσιακές άντιλήψεις γιά τό χρόνο καί τήν ιστορία. Θά πρότεινα λοιπόν νά σταθούμε στό πεδίο τής συνάντησης πού συντελείται άνάμεσα σέ παραδοσιακές προσλήψεις τής ιστορίας, όπως π.χ. ή πάλη του «καλού μέ τό κακό», βλέποντάς τες παράλληλα μέ σύγχρονες άντιλήψεις, όπου π.χ. αύτή ή σύγκρουση διεξάγεται άνάμεσα στην «άντίδραση» καί τό «λαό» – αν υποθέσουμε ότι αυτές οί κατηγορίες άντιστοιχούν σέ προσδιορισμένες κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις.

Άκόμη κι αν αύτή ή όμολογία δέν άφορά στό λόγο του Βελουχιώτη, μέ τήν έννοια ότι δέν άνάγεται στίς προθέσεις του, άφορά σίγουρα στην έπικοινωνία του μέ τόν παραδοσιακό κόσμο· νομίζω μάλιστα ότι, σέ ένα άλλο επίπεδο, έρμηνεύει τήν άπήχηση τής άριστεράς. Προτείνω λοιπόν νά δούμε πώς παρουσιάζεται στό λόγο του Άρη Βελουχιώτη ή «άντίδραση», αύτός ό άντίπαλος του «λαού», από τά χρόνια τής όθωμανικής κατάκτησης, έως τό κίνημα τής άντίστασης καί, παράλληλα, νά δούμε καί τόν «λαό» μέσα στην ιστορία.

«Τί μπορούσαμε νά περιμένουμε άπ' αυτούς; οί άνθρωποι εκείνοι», ή άντίδραση, «πού δέν έχουν τό δικαίωμα νά όνομάζονται Έλληνες»... «Κι όμως δέ θά συμβιβάζονταν μέ τή λογική καί τή ράτσα μας, αν δέν βγαίνανε πάλι τά στοιχεία αύτά πού θά κρατούσανε ψηλά τήν τιμή του έθνους μας, μέσα από τό λαό μας» (σ. 13)· «όλο τό βάρος έπεσε σέ μιά χούφτα άνθρώπων»... «Αύτοί, άναψαν τό δαυλό καί έδωσαν τό σύνθημα γιά τόν ξεσηκωμό» (σ. 14). Οί άνθρωποι πού παρουσιάζονται στό λόγο του Άρη Βελουχιώτη ως «λαός», καθιστούν μέ τή δράση τό πολιτικό δίλημμα ένα ήθικό δίλημμα καί τήν αντιπαλότητα μιά διστορική διάκριση άνάμεσα στό «λαό» καί τήν «άντίδραση». Στό Λόγο τής Λαμίας, ύπάρχουν αναφορές γι' αύτό τό «λαό», σέ κάθε φάση

20. Η θέση αύτή σέ διαφορετικές όπωσδήποτε έκδοχές: Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση άνταρσίας καί λαϊκός πολιτισμός*, Άθήνα, Πλέθρον, 1987, καί «Dissidence sociale et légitimité institutionnelle en Grèce au XIXe siècle», π. *Droit et Culture*, τχ. 28, 1994, σ. 175-194· Έρ. Καψωμένος, *Τό δημοτικό τραγούδι: μιά διαφορετική προσέγγιση*, Άθήνα, Άρσενίδης, 1990, ιδίως, «Τό λαϊκό επαναστατικό μοντέλο στό δημοτικό τραγούδι», σ. 268 κ.έξ· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση καί εικοσιένα*, Άθήνα, Πλέθρον, 1993.

Νίκος Κοταρίδης

της ιστορίας: «τήν ελληνικότητά μας τήν αποδείξαμε. Γεγονός είναι ότι ή χώρα μας ξεσηκώθηκε και ξαναγένηκε πάλι λεύτερη» (σ. 6). «Μά ό ελληνικός λαός δέν θάτανε αυτός ό λαός, ό λαός δηλαδή τής χώρας τής λευτεριάς και του πολιτισμού, αλλά λαός ζούγκλας, αν δέν έβγαζε μέσα από τά σπλάχνα του τούς άρχηγούς εκείνους πού θά τόν οδηγούσανε στή λευτεριά του» (σ. 6-7): «έφτά όλόκληρα χρόνια πάλεψαν οί προπάτορές μας» ... «Οί πρόγονοί μας ανάγκασαν τούς έχθρους μας νά υποχωρήσουν» (σ. 8): «τό έπος τής Άλθανίας είναι όλοκληρωτικά έργο του λαού μας» (σ. 12): «Κείνοι πού νοιώθανε θρισκόντανε στίς φυλακές και τά ξερονήσια» (σ. 13): «έτσι όλo τό βάρος έπεσε πάνω σέ μία χούφτα ανθρώπων, από αυτούς πού τρώγανε καρπαζιές μέσα στά αστυνομικά μπουντρούμια και τίς ασφάλειες, μά πού φλέγονταν από ήρωισμό και άνδρεία και μέσα τούς υπήρχε μία ζεστή ελληνική καρδιά και έτρεχε στίς φλέβες τους πραγματικό ελληνικό αίμα» ... «Μας όνόμασαν πλιατσικολόγους, κατσιοκλέφτες, ληστούσυμμορίτες» ..., αυτούς «πού δώσανε κουράγιο στους Έλληνες» (σ. 15).

Άξίζει νά σχολιάσουμε τήν αντίληψη πού διαπερνά τά λόγια του Άρη Βελουχιώτη, ότι ό «λαός», αυτό τό νέο υποκείμενο στήν ιστορία, είναι θύμα των πρακτικών τής έξουσίας και ύφίσταται τήν άδικία. Ταυτόχρονα, όμως, είναι ό φορέας τής άρμονίας και τής δικαιοσύνης, έπειδή άκριβώς όρίζεται ως ανταγωνιστική δύναμη τής «αντίδρασης». Ή κατάσταση τής υποτέλειας και τής σκλαβιάς, ή όποία αποδίδεται, αν δέν ταυτίζεται κιόλας μέ τήν «άντίδραση», θεωρείται μία άρνητική, υπό αίρεση κατάσταση, λόγω άκριβώς τής ήθικης άνωτερότητας του «λαού», αλλά και διότι πρόκειται γιά έναν «αντίδραση», θεωρείται μία άρνητική, υπό αίρεση κατάσταση, λόγω άκριβώς τής ήθικης άνωτερότητας του πολιτισμού, ως ήθικου χαρακτηριστικού του ανθρώπου²¹: «μία Έλλάδα πολιτισμένη», χωρίς «άτομα ξεμοναχιασμένα», εύαγγελίζεται ό Δημήτρης Γληνός στήν άρχή τής αντίστασης, γιά νά συμπληρώσει στό τέλος τής ό Άρης Βελουχιώτης: «Μά ό ελληνικός λαός δέν θάτανε αυτός ό λαός, ό λαός δηλαδή τής χώρας τής λευτεριάς και του πολιτισμού, αλλά λαός ζούγκλας, αν δέν έβγαζε μέσα από τά σπλάχνα του τούς άρχηγούς εκείνους πού θά τόν οδηγούσανε στή λευτεριά του» (σ. 6-7)²².

21. Βλ. Ν. Σιδέρης, *Τό έμφύλιο σπέρμα*, ό.π., και Ν. Κοταρίδης, *Ή αντίσταση και ό έμφύλιος στό ιδίωμα τής συγγένειας*, ό.π.

22. Πθ. «Ξαναγύρισμα στήν πρωτόγονη βαρβαρότητα, κατάργηση κάθε νόμου, κάθε ήθικης, κάθε δικίου. Ό νόμος τής ζούγκλας άπάνω στήν Εύρώπη»: Δ. Γληνός, *Τί είναι και τί θέλει τό ΕΑΜ*, ό.π., σ. 27. Οί φράσεις αυτές παραπέμπουν προφανώς σέ μία αίσθηση τής κατάστασης ως γενικευμένης άταξίας. Από αυτή τήν άποψη είναι ένδεικτική ή ακόλουθη περιγραφή: «Οί επιβάτες των τραιίνων ρίχνονταν στά παράθυρα, μία φωνή άκούγεται άπ' όλα τά στόματα: μαυραγορίτες. Ή Άθήνα ξεπετιόταν έξω, τά

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος της Λαμίας

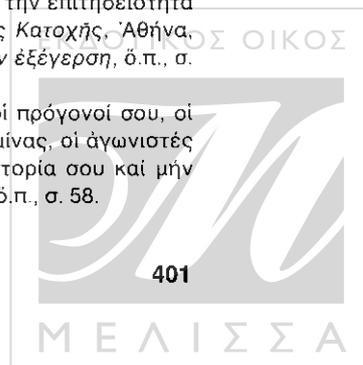
Όπως είδαμε στα παραπάνω αποσπάσματα, αυτός ο «λαός», «οι ταπεινοί και οι καταφρονεμένοι», είναι ταυτόχρονα φορέας των υψηλών ιδανικών της κοινωνίας. Τώρα, καθώς τό κίνημα οικειοποιείται την πατρίδα μέσα στην ιστορία²³, αυτός ο «λαός» ταυτίζεται με την ελευθερία και με τις αξίες της, έκτοπιζοντας από την ιστορία την «αντίδραση». Έτσι βλέπουμε να προβάλλονται στην ιστορία ή αντίθεση του «λαού» με την «αντίδραση»: στο πλαίσιο αυτής της πρότασης, ή αντίσταση συνιστά δραστηριότητα προστασίας της κοινότητας και των αγαθών της, τόσο από μιά εξωτερική απειλή, όσο και κυρίως από την «αντίδραση», δηλαδή μιά διαχρονική απειλή για την πατρίδα. Καί στίς δύο όμως περιπτώσεις ή αντίσταση, δηλαδή ή υπεράσπιση/προστασία της κοινότητας, δέν αναγγέλλει την κοινωνική άνατροπή παρά μονάχα καί πάλι ως περιφρούρηση της κοινότητας καί απόκρουση της απειλής πού άντιπροσωπεύει ή «αντίδραση». «Αυτοί είναι οι οργανωτές του έμφυλιου πολέμου για να έκμεταλλεύονται τό λαό μας. Αυτοί είναι οι λύκοι, πού προσπαθούν να κατασπαράξουν τό κοπάδι, έμάς, έσάς, όλους μας, τό λαό δηλαδή»... «Σας ύποσχόμαστε ότι δέν θα αφήσουμε τό όπλο από τό χέρι αν δέν πετύχουμε καί τή διπλή λευτεριά: τή λαοκρατία»... «θα άποτελέσει την έγγύηση ότι θα συνεχίσουμε τόν πόλεμο μέχρι την ολοκληρωτική συντριβή του φασισμού κι ότι θα έξασφαλισθούν οι ως τώρα κατακτήσεις του λαού καί θα κερδηθούν καί νέες» (σ. 28-29).

«Αυτή τή φορά δέν θα τό έπιτρέπει» λέει ο Άρης Βελουχιώτης. Η ρήξη στην ιστορία εξαγγέλλεται ως θετική ρύθμιση μιάς χρόνιας αντιπαλότητας, ως έπιθράβευση της αντίστασης καί άπονομή δικαιοσύνης, ως τιμωρία των ξένων καί της «αντίδρασης», των καταπιεστών καί των έκμεταλλευτών του «λαού».

Όταν όμως ο Άρης Βελουχιώτης λέει «για τούς λίγους πού αισθάνονται», «μιά χούφτα ανθρώπων πού ταλαιπωρήθηκαν στα μπουντρούμια» καί τώρα είναι αυτοί πού «στεφανωμένοι με δόξες, με δάφνες καί με νίκες»

χωριά ξεριζώνονταν, ή πρώτη έξαλλη από την πείνα, οι άλλοι από τή δίψα για κέρδος. Οί άνθρωποι είχαν αλλάξει φορεσιά καί φάτσα, ξανάβρισκαν την παλιά, πρωτόγονη άγριότητα. Έγιναν είδος άρπακτικού, με τίς σιαγόνες πεταμένες προς τά έξω, μαύροι με άγριεμένα μάτια. Άλλοι πηδούσαν σε μέρη από πριν μελετημένα, ενώ έτρεχε τό τραίνο, ή δέχονταν σακιά πεταμένα από γνωστούς πού παραμόνευαν να περάσει τό τραίνο. Είχαν έξασκηθεί στα τεχνάσματα αυτά, πού άπορούσαν για την έπιτηδειότητά τους»: Χαρ. Θεοδωρίδης, *Ο χειμώνας του 1941-1942. Χρονικό της Κατοχής*, Άθήνα, Κέδρος, 1980, σ. 47, αναφορά, στο Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην έξεγερση*, ό.π., σ. 88.

23. «Από τά βάθη μιάς τρισχιλιόχρονης ιστορίας σε άτενίζουν οι πρόγονοί σου, οι ήρωες καί οι μάρτυρες. Οί άγωνιστές του Μαραθώνα καί της Σαλαμίνας, οι άγωνιστές του '21, οι ήρωες των άλβανικών βουνών. Μή ντροπιάσεις την ιστορία σου καί μήν προδώσεις τόν έαυτό σου»: Δ. Γληνός, *Τί είναι καί τί θέλει τό ΕΑΜ*, ό.π., σ. 58.

Νίκος Κοταρίδης

–αυτοί οι πρωτοπόροι θά ἔλεγε κανείς στό πολιτικό ἰδίωμα τῆς ἀριστερᾶς²⁴– γίνονται ἀποδεκτοί ἀπό τήν παραδοσιακή κοινωνία, τή γοητεύουν καί τή συμπαράσφουρν. Νομίζω ὅτι στό μάτια τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου, οἱ παραστάσεις τῶν «λίγων πρωτοπόρων» παρουσιάζουν ὁμολογίες μέ τίς παραστάσεις τῶν «ταπεινῶν καί καταφρονεμένων, τό ἄλας τῆς γῆς». Ἡ ἀναβάθμιση τῶν «πρωτοπόρων» αὐτῶν μέσα στήν κοινωνία καί ἡ δικαίωση τῶν ἀγῶνων τους, βρίσκουν ὑποδοχές καί ἀναζωογονοῦν παράλληλα ἕνα ἐσχατολογικό κῆρυγμα πού διαπερνά τόν παραδοσιακό πολιτικό πολιτισμό· ἐκεῖ, «οἱ ἐσχατοὶ ἔσσονται πρῶτοι», ὅπως διατυπῶνεται στή θεολογία αὐτή ἢ ἔννοια τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας ὡς δικαίωσης τῶν «ταπεινῶν καί καταφρονεμένων». Κι αὐτή ἡ συγκυρία, πού φέρεται ὡς κατάσταση ἀφ' ἑνός μὲν «γύμνιας καί φτώχειας» καί ἀφ' ἑτέρου «φωτιάς κι ἀντάρας»²⁵, ἔχει τά σημάδια τῶν καιρῶν, ὅλα τά χαρακτηριστικά ἑνός «τρομεροῦ τέλους» καί μιᾶς κοσμογονίας πού θά ἀκολουθοῦσε: «Μιά μαυρίλα πλάκωσε τόν ἑλληνικό ὀρίζοντα» ... «κάθε μέρα κοκκινίζανε τά θουνά καί τά φαράγγια ἀπό τό αἶμα» (σ. 16). Ταυτόχρονα ὅμως δέν θά μπορούσε παρά νά εἶναι τό ἐσχατο σημεῖο τῆς ἐκπτώσης: «καλύτερα νά γινόταν τό πᾶν ἕνα μπουρλότο, παρά νά ὑποταχτοῦμε στούς κατακτητές», λέει ὁ ἼΑρης Βελουχιώτης.

Ἡ ταχῦτατη ἀνάπτυξη τῶν δυνάμεων τῆς ἀριστερᾶς καί ἡ διάδοση τοῦ πολιτικοῦ της λόγου συνδέονται ἀσφαλῶς μέ τό εὔρος τῶν σημασιῶν πού μπορούν νά παραχθοῦν στή συνάντησή μας μέ διάφορα κοινωνικά καί πολιτισμικά περιβάλλοντα. Ἡ ἑλληνική ἀγροτική κοινωνία, μέ τό ἐπίπεδο ἐγγραμματοσύνης τῆς ἐποχῆς, δέν μπορούσε νά ἐννοήσῃ τήν ἱστορία τοῦ ἼΑρη Βελουχιώτη, δέν μπορούσε νά συμμαριστεῖ τή μαρξιστική του ἀνάλυση, παρά μονάχα ἐάν αὐτός ὁ λόγος παρουσίαζε ὁμολογίες καί εὔρισκε ὑποδοχές στίς δικές της ἀντιλήψεις γιά τήν ἱστορία καί τή θέση τῶν ἀνθρώπων σ' αὐτήν, ἐάν, δηλαδή, ἀνταποκρινόταν στίς δικές της πολιτικές ἐμπειρίες καί

24. Πβ. γιά τίς ὁμολογίες «λεβέντη», «γενναίου», «πρωτοπόρου», «ἀξίου», Ν. Κοταρίδης, *Ἡ ἀντίσταση καί ὁ ἐμφύλιος στό ἰδίωμα τῆς συγγένειας*, ὁ.π.

25. Χαρακτηριστικές εἰκόνες ἐξαθλίωσης (μέσω εἰκόνων ἐκπόρνευσης καί πείνας), στό Δ. Γληνός, *Τί εἶναι καί τί θέλει τό ΕΑΜ*, ὁ.π., σ. 26-27, 31, 32, 53, 58, 60 κ.ἄ. Ἐξάλλου, πρὸς τίς εἰκόνες τῆς ἀποκάλυψης ἀντιστοιχοῦν οἱ παραστάσεις τοῦ πολέμου στό ἀντάρτικα τραγούδια, κάτι πού ἔρχεται, θεβαίως, καί ἀπό τήν παράδοση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ἐνδεικτικά: «Ποιός εἶδε τέτοιο θάμασμα, παράξενο μεγάλο», «κι ἀναταράχτηκε ἡ γῆς, ἀντάριασαν οἱ λόγγοι / κι ἕνα στοιχείο πετάχτηκε ψηλά στή Δρακολίμνη. / Εἶχε σταυρό στό κέρατα, φεγγάρι στό καπούλια / κι ἀπάνω ἀπό τή ράχη του φλάμπουρο ἀνεμίζει. / Σεἶται καί σειοῦνται τά θουνά, βογγοῦνε τά λαγκάδια, / φρουμάζει κι ἡ ἀνάσα του τά δένδρα ξεριζῶνει», «καί πάνε στόν ἀγύριστο κι ὁ κόσμος ξανασαίνει», «κοκκίνισαν οἱ ρεματιές, ἔθαψε τό ποτάμι», «βαριά στενάζουν τά θουνά, ὁ ἥλιος σκοτεινιάζει / τό δόλιο τό Μικρό Χωριό καί πάλι ἀνταριάζει»: R. Van Boeschoten, *From armatolik to the people's rule*, ὁ.π., σ. 315-317, 326.

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος τής Λαμίας

μπορούσε νά διατυπώσει μέ κάποιο τρόπο τή βίωση αὐτῆς τῆς τρομερῆς συγκυρίας.

Ἔχω τή γνώμη ὅτι ἀναφορικά μέ τήν τεχνική τῆς ὁμιλίας, ὁ Ἄρης Βελουχιώτης εἶναι περισσότερο προσηλωμένος στή γονιμοποίηση αὐτῆς τῆς συνάντησης ἀριστερᾶς καί παραδοσιακοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ, παρά στήν ὀρθοδοξία τῆς ἀνάλυσής του. Γιατί τήν ὥρα πού τά κομμουνιστικά κόμματα διέδιδαν ὅτι οἱ «ἐργάτες δέν ἔχουν πατρίδα», τότε πού ἡ «πανανθρώπινη λευτεριά» συνέπαιρνε τίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων, ὁ Βελουχιώτης φαίνεται νά συµμερίζεται τήν ἀνησυχία τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου ἐμπρός στήν κοσμογονία πού ἐπαγγέλλεται ἡ ἀντίσταση στό ὄνομα τῆς ὀλοκλήρωσής της. Καί αὐτό δέν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μονάχα στήν προπαγάνδα ἢ σέ τακτικές ἐπιλογές στή συγκυρία· δέν πρόκειται μονάχα γιά τόν κομμουνιστή τήν ὥρα πού ἐνδύεται τόν ἐαμίτη. Ἡ ἀνάληψη καί ἡ διεκπεραίωση τῆς ἀνατροπῆς καί τῆς ρήξης στή ζωή τῶν ἀνθρώπων δέν μπορεῖ νά ἀναληφθεῖ παρά μονάχα ὅταν ἀναγνωρίζεται ὁ φορέας τῆς ἐξέγερσης ὡς φορέας τῶν θεμελιωδῶν ἀξιών τῆς κοινωνίας τῆ στιγμῆ, ἀκριβῶς, πού ἀπειλεῖται.

«Σ' αὐτούς δέν ὑπάρχει οὔτε ἴχνος θρησκευτικῆς συνείδησης κι ὁ μόνος πού λατρεύουν εἶναι ὁ Μωμωνάς, ὁ Θεός τοῦ χρήματος» (σ. 24)· «αὐτοί πού μᾶς κατηγοροῦν πῶς θέμε νά διαλύσουμε τήν οἰκογένεια, δέν εἶναι ἄλλοι παρά αὐτοί οἱ ἴδιοι πού τή διαλύουν στήν πραγματικότητα, ἐνῶ ἐμεῖς ἐπιδιώκουμε τό στερέωμά της» (σ. 26)· «μᾶς κατηγοροῦν ὅτι θέμε νά καταργήσουμε τά σύνορα καί νά διαλύσουμε τό κράτος»... «μά τό κράτος ἐμεῖς τό φιάχνουμε σήμερα. Αὐτοί πού μᾶς κατηγοροῦν ὅτι ἐπιδιώκουμε τήν κατάργηση τῶν συνόρων καί τή διάλυση τοῦ κράτους, αὐτοί τά ξεπουλᾶνε αὐτά στήν πρώτη εὐκαιρία» (σ. 26-27).

«Ἐμεῖς εἴμαστε πιό πονόψυχοι ἀπ' αὐτούς», μᾶς λέει στό δεύτερο μέρος τῆς ὁμιλίας του, διαδηλώνοντας τή μέριμνά του νά ἐπικοινωνήσῃ μέ τόν παραδοσιακό κόσμο, συµμεριζόμενος –ἀκόμα καί ἐνστερνιζόμενος– τίς ἀνησυχίες του, σέ σχέση μέ τήν πραγμάτωση αὐτῆς τῆς τομῆς, τοῦ «τρομεροῦ τέλους» στήν καθημερινή του ζωή. Ἔτσι, μεταθέτει τόν κομμουνισμό στό μέλλον, παρουσιάζεται ὡς ὑπερασπιστής τῆς τιμῆς, τῆς οἰκογένειας, τῆς θρησκείας, τῶν συνόρων, ἐμφανίζεται ταυτισμένος μέ τίς σταθερότερες συνιστώσες τῆς ταυτότητας αὐτοῦ τοῦ τόπου καί τῶν ἀνθρώπων του. «Τό μόνο πού διαθέτουμε εἶναι οἱ καλύβες μας καί τά πεζούλια μας»... «αὐτά δέν μποροῦν νά κινηθοῦν καί παραμένουν πάντοτε, μέσα στή χώρα πού κατοικοῦμε»... «Παραμένουμε μέ τά πεζούλια μας, ἐδῶ» (σ. 26).

Ἐφόσον, λοιπόν, τό ζήτημα ἐξουσίας πού τέθηκε δέν μπορεῖ νά διευθετηθεῖ μέσα ἀπό τίς συντεταγμένες διαδικασίες τῆς πολιτείας, ἡ σχισματική ρητορεία καί οἱ ἀντίστοιχοι πολιτικοί προσανατολισμοί θέλουν τόν φορέα τῆς νέας ἐξουσίας στόν ἀντίποδα τῆς κατεστημένης. «Γιά πρώτη φορά τό χωριό γνώρισε τήν ἐξουσία, ἡ ὁποία βγήκε γιά νά χτυπήσῃ τήν ἐσχάτη προδοσία, τό ἔγκλημα, τή ζωοκλοπή κλπ, καί νά ἐμπεδώσῃ τήν ἀσφάλεια»... «Ἡ ἀντίδραση δέν σταματᾶ σέ τίποτα μπροστά, προκειμένου νά ἐξαπατήσῃ τό λαό,

Νίκος Κοταρίδης

χρησιμοποιώντας για αυτό όλα τα μέσα, όλη τη συκοφαντία και τό ψέμα. Μά αυτές οι συκοφαντίες στην ύπαιθρο, όπου μās είδανε και μās νοιώσανε έγιναν συντρίμια. Στίς πόλεις θά γίνει κι αυτού τό ίδιο» (σ. 27-28).

III

Κλείνοντας, νομίζω ότι θά μπορούσαμε νά ανασυστήσουμε τό *Λόγο της Λαμίας* στο παρακάτω διηγηματικό σχήμα. Στο επίπεδο της μακροϊστορίας, υπάρχει μία κυκλική, θά έλεγε κανείς, έναλλαγή θετικών και άρνητικών καταστάσεων, μία αντίληψη πού δέν άφίσταται από τήν παραδοσιακή αντίληψη της ιστορίας. Είναι ο τόπος τών μύθων και τών «χαμένων παράδεισων», όπως είναι ή Αρχαία Ελλάδα, τών γενέθλιων τόπων και τών αναστάσεων, όπως είναι τό είκοσιένα και ή αντίσταση. Είναι ή διήγηση πού έπιτρέπει στον Άρη Βελουχιώτη νά συνεγείρει τήν παραδοσιακή/άγροτική κοινωνία, ή όποία δέ συµμερίζεται άναγκαστικά τήν ιστοριογνωσία του, ούτε βεβαίως τίς νέες θεωρίες για τήν πάλη τών τάξεων ως παραγωγό της ιστορίας.

Ένα δεύτερο επίπεδο στο όποιο κινείται ο *Λόγος της Λαμίας*, είναι αυτό πού άφορά στη χρήση της ιστορίας ως αίτιολογίας, ως διαδοχής και παραγωγής επάλληλων και άλληλο-αιτιολογούμενων έξηγήσεων. Έδω ή άλληλουχία τών καταστάσεων συναρτάται μέ τον λογικό έλεγχο τών προτάσεων: πρόκειται για τή νέα ιστορική γνώση: εισαγωγή νέων κατηγοριών στην άφήγηση, κατασκευή αίτιολογήσεων και έρμηνειών μέ βάση αυτά τά νέα μαρξιστικά σχήματα. Έδω παράγεται ή πρόταση για τήν άνολοκληρή επανάσταση του είκοσιένα ως βασικό επεξηγηματικό μοτίβο της ιστορίας πού άκολουθήσε: έδω ή «άντίδραση» ταυτίζεται μέ τήν προηγούμενη περίοδο και τό κράτος, κι αυτή ή πρόταση βρίσκει ύποδοχές στην αντίληψη της παραδοσιακής κοινωνίας για τό κράτος, ως κάτι ξένο και άλλο πού άπειλεί τήν άρμονία της παραδοσιακής, τοπικής κοινωνίας²⁶. Αυτή ή αντίληψη νοσηματοδοτεί τώρα άρνητικά τήν έμπειρία του προπολεμικού πατερναλιστικού κράτους, πού διεισδύει στην τοπική κοινωνία και άναστατώνει τήν καθημερινότητα τών ανθρώπων, οδηγώντας έτσι μεγάλες μάζες στους κόλπους της άριστεράς.

Τέλος, στο επίπεδο της συγκυρίας, ή διαμάχη παρουσιάζεται ως ρύθμιση κάποιας ιστορικής έκκρεμότητας: «αυτή τή φορά δέν θά τό έπιτρέψουμε»

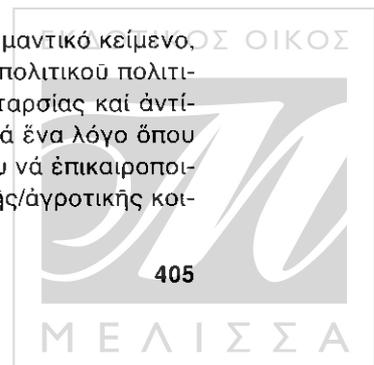
26. Μετά τήν κατάρρευση του κράτους και τήν αναθάμιση της έπαρχίας στο επίπεδο τών οικονομικών συναλλαγών, ή παρέμβαση τών κεντρικών μηχανισμών θεωρείται ως λεηλασία: «Τό άδικον και τό άσύστατον της αντίληψης πού φαίνεται νά υπάρχει μεταξύ όρισμένων παραγωγών μας ότι τά άστικά κέντρα και τό κράτος τους άδικούν και τους εκμεταλλεύονται. Αυτό δέν είναι άληθές»: απόσπασμα από έφημερίδα, αναφορά στο Γ. Μαργαρίτης, *Από τήν ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 71.

Άρης Βελουχιώτης: ο Λόγος της Λαμίας

μᾶς λέει ὁ Άρης Βελουχιώτης. Εἶναι ἡ συγκυρία τῆς ἐπανάστασης, ὡς δικαίωσης καί ὡς ἀνόρθωσης ἀπὸ μιά κατάσταση χρόνιας ἐκπτώσεως τῶν ἀξιῶν. Ὡστόσο, ἡ ἀντίσταση εἶναι ἡ ἴδια μιά ἀσυνέχεια, παράγει νέα ὑποκείμενα στὴν ἱστορία, θέτει νέα προτάγματα. Ἡ διήγηση τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν Άρη Βελουχιώτη εἶναι ἡ διήγηση αὐτοῦ τοῦ ρήγματος, ὅπου οἱ «ἐσχατοὶ ἔσονται πρῶτοι», ἓνα ρήγμα ἰκανὸ νὰ δημιουργήσῃ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀπελευθέρωσης. Μονάχα πού στὴ θέση τῆς παραδοσιακῆς ἐσχατολογίας, ἓνας νέος λόγος ἔρχεται νὰ ἐρμηνεύσῃ τίς βίαιες καί ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων ἀλλαγές. Ἡ πρόσφατη ἐμπειρία καί τὸ κράτος τοποθετοῦνται σὲ ἓνα ἀδιαφοροποίητο ἀρνητικὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖο τέμνεται, ὄχι τόσο ἀπὸ τὴν κατοχή, ὅσο ἀπὸ τὴν ἀρνηση τοῦ λαοῦ στὸν κατακτητὴ καί τὴν συνεπαγόμενη ἠθικὴ ἀπαξίωση τῆς «ἀντίδρασης», ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση δηλαδὴ τοῦ κινήματος τῆς ἀντίστασης, ἀπὸ τὴν ἐπανεμφάνιση τοῦ «ἀγαθοῦ λαοῦ» ὡς ἀπελευθερωτικοῦ στοιχείου στὴν ἱστορία.

Ἄντισταση, στὸ λόγο τοῦ Άρη Βελουχιώτη, εἶναι αὐτὴ ἡ περίοδος ὅπου οἱ ἄνθρωποι ὁδηγοῦνται ἀπὸ μιά ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐξουσία ὡς «ἄλλο» (καί ἐν δυνάμει «ἐχθρό») σὲ σχέση μὲ τὴν τοπικὴ κοινωνία, σὲ μιά ἀντίληψη γιὰ τὸ κράτος ὡς «ξένο» (δηλαδὴ ἐνδεχόμενο καί πραγματικὸ «ἐχθρό»). Ἔτσι, ὁδηγοῦμαστε στὸν ὀρισμὸ μιάς νέας ἀντιπαλότητας, μὲ βάση τὴν ἀρνητικὴ νοηματοδότηση τῆς ἐμπειρίας τοῦ παρελθόντος. Τώρα, μέσα στὴν κατοχή, θεματοποιεῖται πολιτικὰ τὸ παρελθόν, παλιές ἐκκρεμότητες δίνουν νόημα σὲ ἐνεστώσες ἀντιπαραθέσεις. Ὁ ξένος κατακτητὴς καί οἱ συνεργάτες του ἦταν τὸ ἀσφαλέστερο κριτήριον γιὰ νὰ ὀριστοῦν αὐτοὶ οἱ νέοι ἀντίπαλοι, καί ἡ ἀντίσταση συνιστᾷ μιά διαδικασία μετακύλισης ἀπὸ τὸ «ἄλλος» στὸ «ξένος», ἀπὸ τὸ «καταπιεστής» στὸ «ἐχθρός»· μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, εἶναι μιά περίοδος ἐπαναπροσδιορισμῶν τῶν κοινωνικῶν διαχωρισμῶν καί τῶν πολιτικῶν ἀντιπαλοτήτων, μιά περίοδος ὅπου διακυβεύεται ἡ πολιτικὴ ἀυτονομία σημαντικῶν στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ ἄνθρωποι τώρα καταλαμβάνουν νέες θέσεις στὴν ἱστορία. Ἐνα νέο ὑποκείμενο, ἡ ἐθνικὴ ἀντίσταση, ἔρχεται νὰ ἀναδείξει καί νὰ ἀναβαπτίσει τίς πολυποίκιλες παραδοσιακὲς ἀντιπαλότητες, νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν κοινωνικὴ ὑστέρηση, νὰ ἐπαναδιατυπώσῃ μιά ἐλλοχεύουσα ἀντιπαραθέση μὲ τὸ συγκεντρωτικὸ κράτος, πού τόσο καιρὸ δὲν μποροῦσε νὰ θεματοποιηθεῖ στὶς συντεταγμένες πολιτικὲς διαδικασίες. Τώρα ἡ διαμάχη διεξάγεται ἀνάμεσα στὸ κράτος, αὐτὸν τὸν «ἄλλο» πού ἀντιπροσωπεύει ἡ συγκεντρωτικὴ ἐξουσία, καί τὸν «πραγματικὸ» ἢ «φανταστικὸ» ἀπελευθερωτὴ, πού ἔρχεται γιὰ νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν «δικαίη» τάξη τῶν πραγμάτων, καί εἶναι οἱ ὁργανώσεις τῆς ἀντίστασης.

Ὁ Λόγος τῆς Λαμίας συνιστᾷ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἓνα σημαντικό κείμενο, πού μᾶς δείχνει ὀψεις τῆς συνάντησης τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν ἀντίστοιχων παραστάσεων καί πρακτικῶν ἀνταρσίας καί ἀντίδρασης μὲ τὸν νεοτερικὸ λόγο τῆς ἀριστερᾶς. Πρόκειται γιὰ ἓνα λόγο ὅπου συμπλέκονται διαφορετικὰ γλωσσικά ἰδιώματα, προκειμένου νὰ ἐπικαιροποιήσουν καί νὰ ἐκφράσουν αὐτὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς παραδοσιακῆς/ἀγροτικῆς κοι-

Νίκος Κοταρίδης

νωνίας στά προτάγματα της κοινωνικής αλλαγής και της πολιτικής ανατροπής. Μ' αυτήν την έννοια, τό κείμενο αυτό αξίζει νά ξαναδιαβαστεί· νά αναζητηθοῦν σ' αυτό άπαντήσεις γιά τά διαρκώς ανανεούμενα αίτούμενα της έρευνας γιά τήν κατοχή και τήν αντίσταση, γιά τό πώς βίωσε και διαχειρίστηκε ή κοινωνία μας μιά τέτοιας έκτασης άσυνέχεια στόν καθημερινό της βίο και μιά τόσο σημαντική τομή στην οργάνωσή της.

Νίκος Κοταρίδης

**Ἡ λογική τῶν συγκρούσεων
στήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ, 1945-1948:
ἀπό τήν «καταδίκη» τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη
στήν ἄρνηση τῆς κληρονομιάς τοῦ ΕΛΑΣ**

Ἡ συμπλήρωση, στίς 16 Ἰουνίου, πενήντα χρόνων ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη ἀποτελεῖ ἀφορμή γιά τήν ἐπαναδιατύπωση τῶν ἐρωτημάτων πού σημαδεύουν μέχρι σήμερα, συχνά τραυματικά, τή συλλογική μνήμη τῆς ἀριστεράς σχετικά μέ τή δημόσια καταγγελία καί ἀποκήρυξη τοῦ Βελουχιώτη ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ. Ἡ λέξη «προδοσία» εἶναι ἡ ἄμεση ἀπάντηση τῆς συλλογικῆς μνήμης πού σταθερά ἀναπαράγεται, ἡ ἐπέτειος ἀποτελεῖ σίγουρα μία καλή εὐκαιρία καί γιά τή συνέχιση ἑνός διαλόγου τῶν ἱστορικῶν, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νά ἄρχισε ἀπό τό 1974, ἀλλά ποτέ δέν ὀλοκληρώθηκε. Ὡς συνεισφορά στόν ἡμιτελή διάλογο, ἐπιχειροῦμε, μέσα ἀπό τή λογική τῶν συγκρούσεων τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας, νά κατανοήσουμε τό παράδειγμα Βελουχιώτη καί νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα: πῶς αἰτιολογεῖται ἡ σύγκρουση; πῶς ἐξηγεῖται ἡ διακήρυξη τοῦ *Ριζοσπάστη*: «οὔτε μπουκιά ψωμί, οὔτε γουλιὰ νερό γιά τόν Ἄρη»;

Στή σύγχρονη βιβλιογραφία ἀλλά καί στήν ἱστορική λογοτεχνία πού ἀναφέρεται στήν ἐποχή δεσπόζουν δύο ἐρμηνεῖες γιά τήν καταδίκη τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ, οἱ ὁποῖες ἐκφέρονται ἄλλοτε ὡς σαφεῖς θέσεις, καί ἄλλοτε ὡς ὑπαινιγμοί ἢ ἀκόμη ὡς ἐρμηνεῖες πού ἀναδεικνύονται ἀπό τήν ἀφήγηση.

Ἡ πρώτη προωθεῖ τήν ἀντίληψη τῆς συνεχοῦς καί παρατεταμένης σύγκρουσης καί ρήξης τοῦ κομματικοῦ μηχανισμοῦ καί τῆς ἡγεσίας μέ τή στρα-

Ἐνακοίνωση στό διήμερο Συμπόσιο πού ὀργανώθηκε ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν στήν Ἀθήνα (15-18 Ἰουνίου 1995), μέ ἀφορμή τή συμπλήρωση 50 χρόνων ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη (1945-1995), μέ θέμα *Ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη καί ἡ Ἐθνική Ἀντίσταση*.

Ιωάννα Παπαθανασίου

τιωτική ήγεσία του κινήματος, τούς καπετάνιους¹. Σύμφωνα με τη θέση αυτή, ή καταδίκη του Βελουχιώτη, με άφορμή τη διαφωνία του για την ύπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, αποτελεί ένα κρίκο στην αλυσίδα των αντιδικιών και διώξεων των στελεχών του ΕΛΑΣ από την κομματική ήγεσία, που επεκτείνονται και στον ΔΣΕ με την καταδίκη και αποπομπή του Μάρκου Βαφειάδη και την απομάκρυνση των παλιών καπετάνιων του ΕΛΑΣ από τον ΔΣΕ στα τέλη του 1948.

Η δεύτερη έρμηνεία επικεντρώνεται στην περίπτωση Βελουχιώτη. Η ήγεσία του ΚΚΕ απειλείται, σύμφωνα με τη θέση αυτή, από την έδραϊωση του Άρη ως φυσικού ηγέτη της Αντίστασης². Με την επιστροφή του από το Νταχάου, όπου πέρασε τα χρόνια του έθνικο-απελευθερωτικού αγώνα, ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Ν. Ζαχαριάδης προωθεί την καταδίκη του. Η αποκήρυξη του Άρη συνιστά τη δυναμική πάταξη ενός δυνάμει αντιπάλου πριν την έκδηλωση της οποίας διεκδίκησης για την ούσιαστική αρχηγία του κόμματος και του κινήματος.

Πρόκειται για δύο ερμηνευτικά σχήματα που θά τα χαρακτηρίζα ως συναισθηματικά φορτισμένα και μεθοδολογικά άμφισθητήσιμα. Η υιοθέτηση και προβολή μιας *a posteriori* αντιπαλότητας μεταξύ στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας μπορεί να αποτελεί ένα πρόσθετο έπιχείρημα για τις αποστάσεις που παίρνουν από την κομμουνιστική άριστερά, κυρίως μετά το 1980, παλιοί μαχητές του ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ και γενικότερα αγωνιστές της Αντίστασης, δέν μπορεί όμως, σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι σήμερα, να τεκμηριωθεί ιστορικά. Πολύ περισσότερο, δέν μπορεί να στηριχθεί ή θέση, ή όποια, αναλύοντας τις προσωπικότητες του Άρη και του Ζαχαριάδη και προωθώντας τη διάκριση μεταξύ φυσικού αρχηγού του κινήματος και δοτού γενικού γραμματέα, αναδεικνύει ύποθετικές αντιπαλότητες.

Άλλωστε, ή λογική που χαρακτηρίζει και τις δύο έρμηνείες διαμορφώνεται με κυρίαρχο κριτήριο ένα μανιχαϊστικό πρότυπο προσέγγισης του καλού και του κακού. Διαρθρωμένη, ή λογική αυτή, στον άξονα:

1. Ός αντιπροσωπευτικά έργα που προτείνουν τό συγκεκριμένο έρμηνευτικό σχήμα θεωρούμε τά: Dom. Eúdes, *Οί καπετάνιοι. Ο έλληνικός έμφύλιος πόλεμος 1943-49*, Αθήνα, Έξάντας, 1974 (Παρίσι, Fayard, 1970). Chr. Chiclet, *Les communistes grecs dans la guerre*, Παρίσι, L'Harmattan, 1987.

2. Η έρμηνεία έμποτίζει άλλοτε σαφώς και άλλοτε έμμέσως τό σύνολο σχεδόν της βιβλιογραφίας που αναφέρεται στον Άρη. Ένδεικτικά αναφέρουμε τά: Π. Λάγδας, *Άρης Βελουχιώτης, ό πρώτος του αγώνα*, Αθήνα, Σφαέλος, χ.χ.· Γ. Γ. Χατζηπαναγιώτου (καπετάν Θωμάς), *Η πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη*, εισαγωγή - έπιμέλεια Μπ. Κλάρας, Αθήνα, Δωρικός, 1975· Μπ. Γεωργούλας, *Τό άκρωσ απόρρητο Άρχειο της έξόντωσης του Άρη*, Αθήνα, Ρεπόρτερ, χ.χ.

Συγκρούσεις στην ηγεσία του ΚΚΕ: "Άρης Βελουχιώτης

κακή πολιτική ηγεσία ή κακός Ζαχαριάδης →
καλοί στρατιωτικοί άρχηγοί ή καλός "Άρης" >
κρίση >
υπερίσχυση του κομματικού μηχανισμού →
έκκαθάριση των αντιπάλων

άποστρεφεί τις δύο προσεγγίσεις από βασικά μεθοδολογικά και αναλυτικά έργα πού σχετίζονται με τη λειτουργία και τις πρακτικές του κομμουνιστικού κινήματος, τούς όρους διαμόρφωσης της πολιτικής στρατηγικής των κομμουνιστικών κομμάτων και την έκαστοτε σχέση της με τη διαμορφούμενη για τό παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα διεθνή κατάσταση.

Πράγματι, ή σειρά άπομακρύνσεων στρατιωτικών στελεχών του ΕΛΑΣ, ή όποια άρχίζει με τήν καταδίκη του πρωτο-καπετάνιου τό 1945, ολοκληρώνεται με τήν άπομάκρυνση του Βαφειάδη και των περισσότερων καπετανών τό 1948, και κορυφώνεται με τήν παρωδία δίκης ήγετικών προσωπικοτήτων της Άντίστασης από τήν ΙΙΙη Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, τό φθινόπωρο του 1950, θά μπορούσε νά θεωρηθεί ως μία συνέχεια πού άποσκοπεϊ και καταλήγει στη σταδιακή φθορά της ηγεσίας του άντιστασιακού κινήματος από τή σταλινική ηγεσία του ΚΚΕ. Όστόσο, σύμφωνα με τήν προτεινόμενη προσέγγιση, ό,τι φαίνεται ως συνέχεια, ή σταδιακή δηλαδή έκκαθάριση των ήγετικών κλιμακίων του κομματικού μηχανισμού από τά στελέχη της Άντίστασης, δέν συγκροτείται παρά από άσυνέχειες: άσυνέχειες και τομές πού άντανακλούν τις συγκρούσεις του ήγετικού πυρήνα του ΚΚΕ, ένόψει της εφαρμογής κάθε φορά μίας νέας στρατηγικής έπιλογής, αλλά οι όποιες δέν μπορούν νά άποδοθούν άποκλειστικά στη συστηματική δίωξη των στελεχών της Άντίστασης, πολύ περισσότερο δέ δέν έρμηνεύονται με όρους όπως σταλινική-δογματική ηγεσία ή έπαναστάτες καπετάνιοι.

1. Άπομακρύνσεις και έκκαθαρίσεις στελεχών: έννοιολογικές διευκρινίσεις

Η κατανόηση των συγκρούσεων στον ήγετικό πυρήνα ένός κομμουνιστικού κόμματος άπαιτεί όρισμένες έννοιολογικές διευκρινίσεις. Τί σημαίνουν οι όροι άπομάκρυνση (limogeage) και έκκαθάριση (purge) στελεχών για τό κομμουνιστικό σύστημα, πότε έπιστρατεύονται, και πότε οι συγκρούσεις καταλήγουν σέ άπομακρύνσεις και έκκαθαρίσεις στελεχών;

Η περίφημη όμοφωνία στη λήψη των αποφάσεων των ήγετικών ομάδων των Κομμουνιστικών Κομμάτων χαρακτηρίζεται όντως από μονολιθικότητα, κυρίως στη σταλινική περίοδο, δέν συνοδεύεται όμως ύποχρεωτικά από σύμπτωση, όπως τουλάχιστον οι ήγεσίες έπιδιώκουν νά τήν έμφανίζουν δημόσια, δηλαδή «έκτός των τειχών» του ήγετικού χώρου. Διαφορετικές φωνές άκούγονται, διαφορετικές γνώμες έκφράζονται και συχνά καταλήγουν στη διαμόρφωση τάσεων και περιστασιακών συμμαχιών μεταξύ των προσώπων πού

Ἰωάννα Παπαθανασίου

συγκροτοῦν τόν ἡγετικό πυρήνα τῶν κομμάτων. Οἱ διαφωνίες αὐτές παίρνουν συχνά τή μορφή συγκρούσεων μεταξύ τῶν ἡγετικῶν ομάδων. Ἐπιπρόσθετα, οἱ κομμουνιστές ἡγέτες λαμβάνουν ὑπόψη τους, στίς ἐσωτερικές διαμάχες, τίς ἐπαφές καί συμμαχίες μέ ἀντίστοιχες ομάδες κυρίως τοῦ ΚΚΣΕ ἢ ἄλλων σημαντικῶν γιά τό διεθνές κομμουνιστικό κίνημα κομμάτων ἢ προσωποποιήσεων. Πραγματικές ἢ ἐπιζητούμενες, οἱ συμμαχίες αὐτές ἀποτελοῦν καθοριστικό στοιχεῖο γιά τό σχηματισμό τῶν ἀντίπαλων τάσεων.

Κάθε ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς στρατηγικῆς τοῦ κόμματος προκαλεῖ τήν ἐσωτερική κινητοποίηση καί ἀναδιοργάνωση τῶν ἡγετικῶν ομάδων πρό τῆς ἐφαρμογῆς της. Ἄν καί οἱ διαφωνίες καί οἱ συγκρούσεις τῶν ἀναδιοργανωμένων κομματικῶν ἐλίτ δέν δημοσιοποιοῦνται πάντα, ἡ ἔνταση τῆς σύγκρουσης ὁδηγεῖ συχνά στόν παροπλισμό ἐνός ἢ κάποιων στελεχῶν, στή διακριτική ἢ μὴ ἀφαίρεση καθηκόντων καί ἀρμοδιοτήτων. Πρόκειται γιά τίς γνωστές ἀπομακρύνσεις ἢ ἐκπτώσεις ἀπό τόν κομματικό μηχανισμό. Ἡ ρευστότητα τῆς κατάστασης στήν κορυφή τῆς κομματικῆς πυραμίδας ἐπιτρέπει ἔτσι καί τήν ἰσχυροποίηση τῆς θέσης τοῦ ἡγέτη τοῦ κόμματος. Ὁ ἀρχηγός παραμένει στό ἀπυρόβλητο, ὡς ἐγγυητής τῆς συνέχειας τῆς κομματικῆς πολιτικῆς.

Ἡ ἐκκαθάριση ἔχει ὡς κύριο χαρακτηριστικό τή δημοσιότητα καί τό διασυρμό τοῦ ὑπό καταδίκη καθὼς καί τῶν θέσεων του. Ἡ δημόσια καταγγελία καί ἡ θεατρικότητα πού περιβάλλουν τίς ἐκκαθαρίσεις στελεχῶν συνιστοῦν στοιχεῖα πού τίς διαφοροποιοῦν ἀπό τίς ἀπομακρύνσεις ἢ ἐκπτώσεις καί τίς προσομοιάζουν μέ τίς μεγάλες δίκες τοῦ σταλινικοῦ συστήματος, μέ μοναδική ἴσως ἐξαιρέση τήν μὴ ἀντλήση ὁμολογιῶν ἀπό τούς κατηγορουμένους³. Ἡ ἐκκαθάριση λόγω τῆς δημοσιοποίησης τῆς διαφωνίας καί τελικά τῆς σύγκρουσης πού ἐμπεριέχει, ἐκπληρώνει μία διττὴ λειτουργία: ἀποτελεῖ κατ' ἀρχάς ἐσωτερικὴ διόρθωση τοῦ ἴδιου τοῦ συστήματος, τό ὁποῖο μέ τήν παραδειγματικὴ πάταξη τῆς διαφωνίας διακηρύσσει τή σοβαρότητα καί τήν ὀρθότητα μίας νεο-εισαχθείσας πολιτικῆς γραμμῆς. Σέ ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο, ἡ κατασκευή τοῦ κατηγορητηρίου καί ἡ προβολὴ τῶν προσαρμοσμένων στό κατηγορητήριο θέσεων τοῦ ὑπό καταδίκη λειτουργεῖ ὡς τρομοκρατικὴ παιδαγωγικὴ μέθοδος γιά τὰ κομματικά μέλη. Ἐτσι πατάσεται ἡ ἀπειθαρχία καί προωθεῖται χωρὶς κλυδωνισμούς ἡ νέα στρατηγικὴ.

Οἱ ἐκκαθαρίσεις ἔπονται τῶν ἀπομακρύνσεων. Ἀποτελοῦν δηλαδή τήν ἐπόμενη βαθμίδα τῆς ἀντιπαράθεσης καί πραγματοποιοῦνται ὅταν τό κυρίαρχο ἡγετικό ἀπάρát, ἔχοντας ἤδη ξεπεράσει ἐπιτυχῶς τήν ἐσωτερικὴ κρίση καί ἀναταραχὴ πού προκάλεσε ἡ σύγκρουση, θρίσκειται ἐκ νέου σέ φάση ἀπόλυτης κυριαρχίας. Ὡστόσο, τό σχῆμα δέν ὀλοκληρώνεται ἀναγκαστικά. Ὅπως ἡ σύγκρουση δέν προϋποθέτει ὑποχρεωτικά τήν ἀπομάκρυνση

3. A. Kriegel, *Les grands procès dans les systèmes communistes*, Παρίσι, Gallimard, 1972, σ. 67-76.

Συγκρούσεις στην ήγεσία του ΚΚΕ: "Αρης Βελουχιώτης

στελεχών, έτσι και η απομάκρυνση στελεχών δέ σημαίνει την αυτόματη έναρξη της διαδικασίας έκκαθάρσής τους. Η αντίδραση και τά έρείσματα του ήδη υπό απομάκρυνση αντιπάλου, καθώς και τό μέγεθος της κρίσης πού θά μπορούσε, δυνητικά, νά προκαλέσει ή σύγκρουση στόν ήγετικό πυρήνα άποτελοϋν τά κριτήρια πού καθορίζουν την έναρξη της έκκαθάρσης.

Η φυσική έξόντωση του αντιπάλου δέν καθιερώθηκε ποτέ, άκόμα και στή διάρκεια της σταλινικής περιόδου, ως προτεραιότητα ή άποκλειστικός στόχος της κομμουνιστικής έξουσίας. Αντίθετα, ως πρωταρχικός στόχος όρίζεται ή πολιτική έξόντωση των διαφωνούντων ήγετικών στελεχών, ή πλήρης άπομόνωση και πολιτική άποδυνάμωσή τους. Η έκκαθάριση ή ή δίκη, μέ διαφορετικούς βέβαια προπαγανδιστικούς στόχους⁴, έγγράφονται άκριβώς ως επίλογος, ως «τελευταία θεατρική πράξη», στή λογική της συστηματικής πολιτικής φθοράς των κατηγορουμένων. Η βιολογική έξόντωση, πού συχνά άκολουθεί, άποτελεί τή φυσιολογική συνέχεια του πολιτικού θανάτου. Τό σύστημα προφυλάσσεται άπό τό ένδεχόμενο μυθοποίησης των αντιπάλων. Κατασκευάζει άκριβώς τό αντίθετο: «άποδιοπομπαίους τράγους», οί όποιοι δροϋν ως μοναδικό συμβολικό αντίβαρο στην θετική δράση του ήγετικού πυρήνα.

2. Μορφές συγκρούσεων στην ήγεσία του ΚΚΕ

Στή βάση των πρακτικών αυτών του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, ως όρίσουμε συνοπτικά, άπό τό 1945 μέχρι τό τέλος του έμφυλίου πολέμου, τίς συγκρούσεις της ήγετικής ομάδας του έλληνικού κομμουνιστικού κινήματος, διευκρινίζοντας τόν τύπο της τιμωρίας πού έπιφυλάσσεται στους διαφωνούντες και έπισημαίνοντας την έκάστοτε είσαγόμενη στρατηγική άλλαγή.

Η συμφωνία της Βάρκιζας τό Φεβρουάριο του 1945, ή άφιξη του Ν. Ζαχαριάδη τό Μάιο και τό 7ο Συνέδριο τόν Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς όριοθετούν τόν πρώτο κύκλο άνακατατάξεων και έντάσεων στην ήγεσία του ΚΚΕ. Η κορύφωση της σύγκρουσης στή φάση αυτή έντοπίζεται στην περιφέρεια, μέ την έννοια ότι δέν άφορά τόν στενό ήγετικό πυρήνα του κόμματος άλλα την ήγεσία του άντιστασιακού κινήματος, και ειδικότερα του άφοπλισμένου ΕΛΑΣ.

Από τόν Απρίλιο του 1945, ή 11η Όλομέλεια άποφασίζει την έκπτωση και διαγραφή του Βελουχιώτη εξαιτίας της διαφωνίας του για τίς ύπογραφείσες

4. Η έκκαθάριση άπευθύνεται, ως παιδαγωγική μέθοδος, στό κόμμα. Αντίθετα ή δίκη – άπό τίς μεγάλες δίκες της Μόσχας του 1934-37, ως τίς δίκες των φερομένων ως «τιτικών» στις νεοσύστατες Λαϊκές Δημοκρατίες, τό 1948-51, άπευθύνεται, ως τρομοκρατική παιδαγωγική των μαζών, σ' όλόκληρη την κοινωνία.

Ἰωάννα Παπαθανασίου

συμφωνίες. Ἡ μυστικότητα πού καλύπτει τή συγκεκριμένη έσωκομματική απόφαση μᾶς ἐπιτρέπει νά υποθέσουμε ὅτι ὁ κομματικός ἡγετικός πυρήνας, ἀρκούμενος σέ μία στάση ἀσφυκτικής πίεσης στόν Ἄρη, ἐκβιάζει τήν ἀναθεώρηση τῶν κινήσεων του καί τήν προσαρμογή του στήν κομματική γραμμή⁵. Ἡ πολιτική ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ, εἴτε διότι θέλει νά ἀποφύγει τή σύγκρουση σέ μία ἀρνητική γιά τό κόμμα συγκυρία, εἴτε διότι ἀνησυχεῖ ἀπό τά ἐπιχειρήματα ἀλλά καί ἀπό τό λαϊκό ἔρεισμα τοῦ Ἄρη, τόν καθαιρεῖ χωρίς νά δημοσιοποιήσει τήν απόφαση. Ἡ δημοσιοποίηση τῆς ρήξης καί ἡ ἐκκαθάριση φέρουν τή σφραγίδα τοῦ Ν. Ζαχαριάδη. Στίς 16 Ἰουνίου 1945, ἀπό μία τραγική εἰρωνεία, ὁ Ἄρης σκοτώνεται στή Μεσοῦντα, τήν ἡμέρα τῆς δημοσίευσης ἀπό τόν *Ριζοσπάστη* τῆς απόφασης τοῦ ΠΓ γιά τήν τελεσίδικη ἐκκαθάρισή του⁶.

Ἐκτός ἀπό τή διευθέτηση τῆς σχέσης τοῦ κόμματος μέ τίς «ἐπαναστατικές» τάσεις τῆς περιφέρειας, ὅπως αὐτές ἐκφράστηκαν ἀπό τόν Βελουχιώτη καί ἐξουδετερώθηκαν παραδειγματικά μέ τήν ἐκκαθάρισή του, ἡ ἄφιξη τοῦ Ν. Ζαχαριάδη λειτουργεῖ ὡς ἔναυσμα καί γιά τήν ἐνεργοποίηση τῶν συμμαχιῶν καί τήν ἀναδιατύπωση τῶν διαφωνιῶν στόν ἡγετικό πυρήνα τοῦ ΚΚΕ. Ἡ προσωπική ἀφαίρεση ἀρμοδιοτήτων ἀπό τούς Γ. Ζεῦγο καί Λ. Στριγγό, πού ἀπομακρύνονται ἀπό τό ΠΓ τοῦ ΚΚΕ, στίς 27 Ἰουνίου 1945, μέ τή 12η Ὁλομέλεια τοῦ κόμματος, ἐπιβεβαιώνει τίς ἐνυπάρχουσες ἀντιθέσεις στό κέντρο τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας. Πρόκειται ὡστόσο γιά μία ἥπια σύγκρουση, ἡ ὁποία καταλήγει στήν απόφαση τοῦ γενικοῦ γραμματέα νά ὑποστηρίξει τήν κυ-

5. Ὑπάρχουν σαφεῖς κινήσεις καί πρωτοβουλίες τῆς ἡγεσίας πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση: 1) ἡ ἐκφοβιστική καί ἀπειλητική ἐπιστολή τοῦ Σιάντου, μετὰ τίς πρῶτες δηλώσεις Βελουχιώτη στή Λαμία, στή συγκέντρωση τῆς Κ.Ο. γιά τήν ἀνάλυση τῶν ὁρῶν τῆς Συμφωνίας τῆς Βάρκιζας· 2) ἀποστολή τῶν καπετάνιων Ἑρμῆ καί Περικλῆ καί τοῦ Φ. Γρηγοριάδη, στίς ἀρχές Μαρτίου 1945, νά τόν πείσουν γιά τήν ὀρθότητα τῶν συμφωνιῶν· 3) συνάντηση τοῦ Βελουχιώτη μέ τούς Ν. Πλουμπίδη, Ζ. Ζωγράφο καί Ἄρ. Βασιλειάδη, μέλη τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΕ, γιά τόν ἴδιο λόγο. Βλ. Γ. Γ. Χατζηπαναγιώτου, *Ἡ πολιτική διαθήκη τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη*, ὁ.π., σ. 542 καί 552-554.

6. Παραθέτουμε ὁλόκληρο τό κείμενο τῆς απόφασης: «Τό Π.Γ. ἐνέκρινε τή δημοσίευση στό «Ριζοσπάστη» τῆς απόφασης τῆς 11ης Ὁλομέλειας τῆς Κ.Ε. γιά τόν Ἄρη Βελουχιώτη (Θανάση Κλάρα ἢ Μιζέρια). Ὁ Κλάρας ἀφοῦ μία φορά πρόδωσε καί ἀποκήρυξε τό ΚΚΕ γιατί λύγισε μπροστά στήν τρομοκρατία τοῦ Μανιαδάκη ξαναζήτησε στό καιρό τοῦ ἐθνικο-απελευθερωτικοῦ ἀγῶνα νά ξαναγοράσει μέ τό αἷμα του τήν προδοσία του ἐκείνη πού ἀναγνώρισε καί καταδίκασε. Σήμερα ὁμως σέ μία δύσκολη καί κρίσιμη στιγμή ἀπό δειλία καί φόβο παρά τίς ὑποσχέσεις καί τή συμφωνία πού στά λόγια ἔδειξε, ἀπειθαρχεῖ πάλι, ξαναπροδίνει τό ΚΚΕ μέ τήν τυχοδιωκτική καί ὑποπτη δρᾶση του πού μονάχα τόν ἐχθρό ὠφελεῖ. Στό ΚΚΕ δέν ἔχει κανένας θέση, ὅσοδῆποτε ψηλά κι ἂν στέκει καί ὅσοδῆποτε μέγανος κι ἂν εἶναι, ὅταν οἱ πράξεις του δέν συμβιβάζονται μέ τό κοινό συμφέρον καί ὅταν παραβιάζεται ἡ δημοκρατική ἐσωκομματική πειθαρχία». 15 Ἰουνίου 1945, Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας, φάκ. 109, Φ-4/1/8.

Συγκρούσεις στην ηγεσία του ΚΚΕ: "Άρης Βελουχιώτης

ρίαρχη ηγετική ομάδα Σιάντου - Ίωαννίδη, και γίνεται αποδεκτή χωρίς αντίδραση έκ μέρους των διαφωνούντων⁷.

Στό 7ο Συνέδριο του κόμματος, τόν Οκτώβριο του 1945, κλείνει πρακτικά ο πρώτος κύκλος των συγκρούσεων στον ηγετικό πυρήνα του ΚΚΕ. Η έσωτερική κρίση και σύγκρουση έχει αποφευχθεί. Σίγουρα, μεταβολές και ανακατατάξεις παρατηρούνται σε όλα τα επίπεδα της κομματικής ιεραρχίας, με διακριτικές απομακρύνσεις στελεχών από την ΚΕ του ΚΚΕ και την είσοδο στα ηγετικά κλιμάκια μίας νέας γενιάς στελεχών, κυρίως της ΕΠΟΝ⁸. Η παρατηρούμενη ωστόσο κινητικότητα στις ανώτερες βαθμίδες της κομματικής πυραμίδας δεν υποκρύπτει μία έντονη σύγκρουση, αλλά πρέπει να ερμηνευθεί ως τό αποτέλεσμα της ανανέωσης της ηγεσίας. Πρόκειται δηλαδή για την καθιερωμένη κομμουνιστική πρακτική της περιοδικής έπιλεκτικής ανατροφοδότησης του στελεχικού δυναμικού από τις νέες γενιές.

Για την ηγεσία Ζαχαριάδη, ή αποδοχή των πεπραγμένων από την ηγετική ομάδα στα χρόνια της Αντίστασης συνάδει με τό καλώς έχουν των υπογραφισών συμφωνιών. Στη συγκεκριμένη φάση, ή μοναδική έκκαθάριση, αυτή του πρωτο-καπετάνιου, φαίνεται να έπιβραθεύει θεατρικά την όρθότητα των αποφάσεων της 11ης Όλομέλειας και κατά συνέπεια της πρό του Ζαχαριάδη ηγεσίας. Η έκ νέου ένθρονιση του τελευταίου στη θέση του γενικού γραμματέα –την όποία ποτέ δεν έχασε ούσιαστικά παρά την μακρόχρονη άπουσία του– γίνεται χωρίς κλυδωνισμούς.

7. Για την απομάκρυνση των Γ. Ζεύγου και Α. Στρίγγου, βλ. Καίτη Ζεύγου, *Μέ τον Γιάννη Ζεύγο στό Έπαναστατικό Κίνημα*, Αθήνα, Δωρικός, 1980, σ. 95-96. Πάντως στό 7ο Συνέδριο έπανερχονται και οι δύο ως αναπληρωματικά μέλη στό ΠΓ του ΚΚΕ.

8. Οι Δ. Βατουσιανός, Δ. Βλαντάς, Ζ. Ζωγράφος και άλλα στελέχη της Νεολαίας κάνουν την εμφάνισή τους στις γραμμές της ΚΕ και της αναπληρωματικής ΚΕ του ΚΚΕ. Ωστόσο κριτήριο για την είσοδό τους στα ηγετικά κλιμάκια δεν φαίνεται να αποτελεί αποκλειστικά ή δράση τους στην ΕΠΟΝ, αλλά ή μη υπογραφή «δήλωσης μετανοίας» στη διάρκεια της Μεταξικής δικτατορίας. Ούσιαστικά, τά κομματικά εύσημα για την ανέλιξη των στελεχών, από τό 1945, αποδίδονται με κριτήριο την παραμονή κυρίως στις φυλακές της Άκροναυπλίας και πιστοποιούνται από τόν Γ. Ίωαννίδη. Αντίστοιχα, ή απομάκρυνση από τόν ηγετικό πυρήνα του Β. Νεφελούδη, ό όποιος κατηγορείται για νόθευση της πολιτικής του ΚΚΕ στη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας, υποκρύπτει σαφώς την αντιπαλότητα που δημιουργήθηκε με τόν συγκαταόμενό του Ν. Ζαχαριάδη στις φυλακές της Κέρκυρας. Δεν είναι θέβαια άπιθανο ό αποκλεισμός του να όφείλεται και στην από μέρους του άναποτελεσματική διαχείριση του Κινήματος στη Μέση Άνατολή. Η μη τοποθέτηση του Α. Τζήμα στην ΚΕ, αποτέλεσμα των διαφωνιών που έκφράζει στό 7ο Συνέδριο, δεν μπορεί να αποδοθεί άπολύτως με τούς όρους της άπομάκρυνσης ή της άφαίρεσης καθηκόντων. Ό Α. Τζήμας άποστέλλεται ως κομματικός γραμματέας σε Καστοριά και Φλώρινα, μία θέση νευραλγική, την όποία μόνον ό ίδιος θα μπορούσε να αναλάβει, λόγω της ύπαρξης σλαβόφωνου πληθυσμού, αλλά και της προϋπάρχουσας σύγκρουσης ΕΛΑΣ και ΣΝΟΦ.

Ἰωάννα Παπαθανασίου

Ὁ δεύτερος κύκλος συγκρούσεων συντελεῖται στό βουνό, σέ μιά κρίσιμη ἱστορικά καμπή τοῦ ἔμφυλιου πολέμου, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπό τήν ρήξη στούς κόλπους τῆς Κομινφόρμ μέ τήν καταδίκη τοῦ Τίτο καί τῆς «γιουγκοσλαβικῆς αἵρεσης». Ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1948, μετὰ τίς μεγάλες ἐπιχειρήσεις στόν Γράμμο, ἀπομακρύνονται διακριτικά ὁ ἀρχιστράτηγος καί πρόεδρος τῆς προσωρινῆς κυβέρνησης τῆς Ἐλευθέρας Ἑλλάδας, οἱ καπετάνιοι τοῦ ΔΣΕ πού πρόσκεινται στόν Μάρκο Βαφειάδη, οἱ ὁποῖοι καί ἀποστέλλονται ὡς πρέσβεις τοῦ ΔΣΕ στίς Λαϊκές Δημοκρατίες, ὅπως ἄλλωστε καί οἱ δύο πρῶτοι γραμματεῖς τοῦ ΕΑΜ, ὁ Λευτέρης Ἀποστόλου καί ὁ Θανάσης Χατζῆς. Τήν ἴδια ἐποχή προετοιμάζεται ἡ φυσική ἐξόντωση τοῦ ἤδη παροπλισμένου Ἀνδρέα Τζήμα, ὁ ὁποῖος καταφέρνει νά διαφύγει στή Γιουγκοσλαβία. Ἡ ἐκκαθάριση καί δημόσια καταδίκη τοῦ Μάρκου Βαφειάδη, ἡ ὁποία ἀναδεικνύει ἀκριβῶς καί τόν τύπο τῆς σύγκρουσης τῆ συγκεκριμένη χρονική περίοδο, πραγματοποιεῖται τόν Ἰανουάριο τοῦ 1949⁹, ἕξι μῆνες μετὰ τήν ἀπομάκρυνση ἀπό τή θέση του καί τή συστηματική φθορά του μέσω τῆς διασποράς ἔντονων φημῶν γιά τήν ψυχική ὑγεία του.

Ἡ σύγκρουση στή φάση αὐτή τοῦ ἔμφυλιου πολέμου ἐδράζεται στή διαφωνία γιά τήν ὀργάνωση τοῦ ΔΣΕ. Οὐσιαστικά, ταυτόχρονα μέ τό ζήτημα τῆς ἐπιλογῆς τῆς στρατιωτικῆς τακτικῆς, ἐμπλέκεται καί μία πολιτική προτεραιότητα. Ὁ τακτικός ἐπαναστατικός στρατός πού προτίθεται νά ὀργανώσει ὁ Ν. Ζαχαριάδης, σέ ἀντίθεση μέ τίς μικρές καί εὐέλικτες ἀντάρτικες ὁμάδες, διασφαλίζει στό μέγιστο βαθμό τόν ἔλεγχο τοῦ κόμματος ἐπί τοῦ στρατοῦ του. Ἡ πολιτική τῆς μετατροπῆς τοῦ στρατοῦ σέ ὄργανο τοῦ κόμματος καί τῆς ἐπανάστασης ὀδηγεῖ *de facto* στήν ἄρνηση ὄχι μόνο τοῦ ὀργανωτικοῦ προτύπου τοῦ ΕΛΑΣ ἀλλά καί τῆς κληρονομιάς του, στό μέτρο πού ἀπομακρύνονται τά βασικά σύμβολά της: οἱ καπετάνιοι.

Ἡ ἀνάγκη καταδίκης τοῦ Τίτο –ἂν καί μυστική¹⁰– ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ

9. Τό ἐπίσημο κείμενο τῆς καταδίκης ἔχει ὡς ἐξῆς: «Βασικός ἐχθρός καί κίνδυνος μέσα στό ΚΚΕ στά 1948 στάθηκε ὁ ὀππορτουνισμός. Δίπλα στίς δεξιές καί ὀππορτουνιστικές θεωρίες ὅτι ὁ μοναρχοφασισμός “κατόρθωσε νά πετύχει μία σχετική πολιτικοστρατιωτική σταθεροποίηση” καί ὅτι κατὰ συνέπεια ὁ ἀγώνας μας δέν ἔχει προοπτική καί πρέπει νά περιοριστοῦμε σέ παρτιζάνικη δράση ὡσότου μάς σώσει μία “ἐνοπλη βοήθεια ἀπ’ ἔξω”, θεωρίες πού δείχνουν σπάσιμο ἀπέναντι στίς δυσκολίες καί συνθηκολόγηση μπροστά στόν ἐχθρό, ἔχουμε ἀπό ἀνώτατα κομματικά στελέχη ἐκδηλώσεις ὀππορτουνισμοῦ στήν πράξη, ἐκδηλώσεις κάμψης καί λιποψυχίας μπροστά στά προβλήματα τῆς ἐνοπλης πάλης»: «Ἀπόφαση τῆς 5ης Ὀλομέλειας τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΕ», *στό 40 Χρόνια τοῦ ΚΚΕ, 1918-1958, Ἐπιλογή Ντοκουμέντων*, χ.τ., Πολιτικές καί Λογοτεχνικές Ἐκδόσεις, Νοέμβριος 1958, σ. 572.

10. Ἡ συγκυρία τοῦ ἔμφυλιου πολέμου καί οἱ συγκεκριμένες ἀνάγκες τοῦ ΔΣΕ, πού τροφοδοτεῖται σχεδόν κατ’ ἀποκλειστικότητα ἀπό τήν Γιουγκοσλαβία, συντελοῦν στήν μὴ ἄμεση δημοσιοποίηση τῆς καταδίκης τοῦ Τίτο καί τῆς «γιουγκοσλαβικῆς αἵρεσης»

Συγκρούσεις στην ηγεσία του ΚΚΕ: "Άρης Βελουχιώτης

καί η στρατηγική έναρμόνιση με τις θέσεις της Κομινφόρμ, πού συνιστούν τήν απόρριψη τής «έθνικιστικής απόκλισης», όξύνει τή σύγκρουση, προσδίδοντας στήν έκκαθάριση του Μάρκου Βαφειάδη στοιχεία πού τήν προσομοιάζουν με τις δίκες των λεγόμενων «τιτικων» πού συγκλονίζουν, στίς Λαϊκές Δημοκρατίες, όλα τά Κομμουνιστικά Κόμματα στην έξουσία. Όστόσο, η καταδίκη τής «τιτικής αίρεσης» προσέδωσε ένα πρόσθετο έπιχείρημα στή διαμάχη για τήν αναδιοργάνωση του ΔΣΕ με βάση τό πρότυπο του Κόκκινου Στρατού. Ό παρτιζάνικος πόλεμος, πού ανέδειξε τόν Τίτο καί τούς άντάρτες του, παραπέμπει αναγκαστικά στην «αίρετική Γιουγκοσλαβία», καί ο ΕΛΑΣ, στό πλαίσιο τής νέας πολιτικής έπιλογής, δέν ήταν παρά μία μικροαστική απόκλιση, ένα όλέθριο σφάλμα του παρελθόντος¹¹.

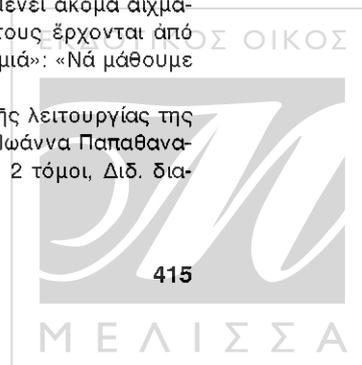
Ό τρίτη πράξη των συγκρούσεων του ήγετικού πυρήνα του ΚΚΕ διαδραματίζεται στή Λαϊκή Δημοκρατία τής Ρουμανίας, όπου έγκαθίσταται, μετά τήν ήττα του ΔΣΕ, η ηγεσία του ΚΚΕ, καί καταλήγει στην ΙΙΙη Συνδιάσκεψη τόν Όκτώβριο του 1950, με τήν δημόσια καταδίκη στελεχών τής Άντίστασης όπως ο Μ. Παρτσαλίδης, ο Μ. Βαφειάδης, ο Κ. Καραγιώργης, η Χρ. Χατζηβασιλείου, ο Α. Άποστόλου, αλλά καί ο νεκρός από τό 1947 Γ. Σιάντος. Δέν θά έπεκταθώ γιατί θά απομακρυνόμουν πολύ από τό θέμα μου καί γιατί στή διαμάχη, η όποία ολοκληρώνεται θεαματικά με παρωδία δίκης, τίθεται για πρώτη φορά σέ άμφισβήτηση η θέση του Ν. Ζαχαριάδη ως γενικού γραμματέα του ΚΚΕ καί ως έκ τούτου άπαιτείται μία ειδική άνάλυση¹².

Άναφέρομαι μόνο σέ μία πτυχή τής υπόθεσης. Ό ΙΙΙη Συνδιάσκεψη, ως έπίλογος η καλύτερα ως γενικός άπολογισμός, άνακεφαλαιώνει τήν πορεία του ΚΚΕ στην κρισιμότερη ίσως για τήν ιστορία του δεκαετία, εκείνη του 1940-1950. Ταυτόχρονα έπισημοποιεί τή νέα πολιτική στρατηγική του κόμματος πού, μετά τήν ήττα του 1949, έστιάζει σέ δύο σημεία: πρώτον, στην όλοκλη-

από τήν ηγεσία του ΚΚΕ. Άν καί τό ΚΚΕ έναρμονίζεται στό ρυθμό πού τό Γραφείο Πληροφοριών επιβάλλει στά Κ.Κ., καί καταδικάζει τόν Τίτο στά τέλη Όουλίου του 1948, η συγκεκριμένη άπόφαση διατηρείται μυστική. Βλ. τήν μυστική άπόφαση τής 4ης Όλομέλειας (28-29 Όουλίου 1948) στό *40 Χρόνια του ΚΚΕ*, ό.π., σ. 566-567.

11. Είμαι χαρακτηριστικό τό άκόλουθο άπόσπασμα από άρθρο του έπίσημου όργανου του ΔΣΕ: «Ό βασική άδυναμία του ΔΣΕ είναι ότι ενώ είναι ένας στρατός επαναστατικός, πού για σκοπό του έχει νά εξασφαλίσει για τό λαό τήν λαϊκο-δημοκρατική αναδημιουργία τής πατρίδας του, στην πολεμική του τέχνη παραμένει άκόμα αιχμάλωτος ξένων, άστικών επιδράσεων, πού στό μεγαλύτερο μέρος τους έρχονται από τόν ΕΛΑΣ. Πρέπει νά άπαλλαχτούμε άπ' τή θλαβερή αυτή κληρονομία»: «Νά μάθουμε νά πολεμάμε», π. *Δημοκρατικός Στρατός*, άρ. 3, Μάρτης 1948, σ. 72.

12. Μία πρώτη προσέγγιση τής ΙΙΙη Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ καί τής λειτουργίας της ως ίσοδυνάμου των δικών στίς Λαϊκές Δημοκρατίες υπάρχει στό Όωάνα Παπαθανασίου, *Contribution à l'histoire du Parti Communiste Grec, 1949-51*, 2 τόμοι, Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris X-Nanterre, 1988, σ. 352-387.

Ίωάννα Παπαθανασίου

ρωση της επανάστασης με κοινωνική βάση το σώμα των πολιτικών προσφύγων που άκολουθούσαν το ΚΚΕ και την ηγεσία του στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης και στην Τασκένδη· δεύτερον, στην πολιτική ειρήνευσης στην Ελλάδα, η οποία εκφέρεται με ένα, χαρακτηριστικό για την εποχή, επιθετικό και πολεμικό λόγο.

Η άνακεφαλαίωση της πορείας του κόμματος πραγματοποιείται ύπακούοντας σε ένα σαφή στόχο: την όμαλή μετάβαση στην νέα κατάσταση και τη μείωση του πολιτικού κόστους για την ηγεσία Ζαχαριάδη. Στο πλαίσιο αυτό, η έλαχιστοποίηση της πολιτικής σημασίας της ήττας του 1949 άπαιτεί τη μεγιστοποίηση και προβολή της ήττας του 1944. Η 11η Συνδιάσκεψη δέν καταδικάζει, όπως εύλογα θά μπορούσε να θεωρηθεί από την παράθεση των όνομάτων των κατηγορουμένων, την Άντίσταση, ούτε άποτελεί τη συνέχεια και το όριστικό ξεκαθάρισμα λογαριασμών του Ν. Ζαχαριάδη και της ήγετικής τριανδρίας που τον πλαισιώνει, με ήγετικά στελέχη της Άντίστασης. Μεταθέτοντας το βάρος από το Γράμμο στα Δεκεμβριανά, καταγγέλλει τους ύπευθύνους της ήττας του 1944 και, άντιστρέφοντας την ίστορία του κόμματος, θεωρεί τη Συμφωνία της Βάρκιζας ως το μεγαλύτερο σφάλμα της δεκαετίας.

Οί θέσεις του Ζαχαριάδη τό 1950 είναι πολύ κοντά στις θέσεις του Άρη τό 1945. Παραθέτω κάποια άποσπάσματα από τά *Δέκα χρόνια πάλης* του Ν. Ζαχαριάδη, ένα κείμενο προπαρασκευαστικό, τό όποιο άποτελεί τον καμβά πάνω στον όποιο θά ύφανθει η Συνδιάσκεψη: «Τό βασικό λάθος που έκανε η καθοδήγηση του ΚΚΕ είναι ότι δέν πρόβλεψε και δέν προετοιμάστηκε σαν Κόμμα και σαν κίνηση για να άντιμετωπίσει την Άγγλική είσβολή, που έπρεπε όπωσδήποτε να την περιμένουμε» ... «Άντίθετα, όλη η πολιτική μας στό διάστημα της πρώτης κατοχής ούσιαστικά διευκόλυνε τά άγγλικά σχέδια και ό ΕΛΑΣ δέν ήταν προετοιμασμένος να άντιμετωπίσει και άποκρούσει μία άγγλική είσβολή. Η συμφωνία της Γκαζέρτας ούσιαστικά άνοιγε την πόρτα στους Άγγλους»¹³.

«Τό άποτέλεσμα όλης της έσφαλμένης άπέναντι στον έγγλέζικο ίμπεριαλισμό πολιτικής μας είναι ότι πολιτικά - όργανωτικά - στρατιωτικά δέν είμασταν προετοιμασμένοι ν' άντιμετωπίσουμε την άγγλική επίθεση τό Δεκέμβριο του 1944. Παρά την ήρωική πάλη του Λαού στην Άθήνα και στον Πειραιά, όλος ό άγώνας ήταν μία πολιτικά άπροετοίμαστη και στρατιωτικά πρόχειρη και σπασμωδική προσπάθεια που έφερε την ήττα»¹⁴.

Τό τελευταίο άπόσπασμα άφορά στη Συμφωνία της Βάρκιζας: «Τά βασικά πολιτικά λάθη σ' όλη τη γραμμή του Κόμματος όδήγησαν, ύστερα από την

13. Βλ. Ν. Ζαχαριάδης, «Δέκα χρόνια πάλης. Συμπεράσματα - Διδάγματα - Καθήκοντα», π. *Νέος Κόσμος*, χρ. Β', άρ. 8, Αύγουστος 1950, σ. 402.

14. στό ίδιο.

Συγκρούσεις στην ηγεσία του ΚΚΕ: "Αρης Βελουχιώτης

ήττα του Δεκέμβρη, στή συμφωνία της Βάρκιζας, πού δέν αποτέλεσε ένα παραδεκτό συμβιβασμό, μά μία άπαραδέκτη συνθηκολόγηση, πού άφηνε έκθετο τό κίνημα στά χτυπήματα του έχθρου. Δέ χωρά άμφιβολία ότι ύστερα από τήν ήττα τό Δεκέμβρη στην Άθήνα και μέ τήν κατάσταση πού ύπήρχε στον ΕΛΑΣ, πού δέν μπορούσε νά αναλάβει άμεσα τότε, δίχως άναδιοργάνωση και άνασύνταξη, έπρεπε νάρθουμε σέ μία συμφωνία, σ' ένα συμβιβασμό μέ τόν έχθρο, συμβιβασμό παραδεκτό πού θά στηριζότανε στον τότε συσχετισμό δυνάμεων, τοπικά και διεθνώς. Αύτός ό συσχετισμός πίεζε και τούς Άγγλους νά επιδιώκουν και αύτοί μία συμφωνία» ... «Τί συμφωνία μπορούσαμε νά ύπογράψουμε; Μπορούσαμε νά επιβάλλουμε τούς παρακάτω όρους: 1. Νά κρατήσουν άτομικά οι άντάρτες τά όπλα της Άντίστασης, 2. Νά δοθει γενική χωρίς κανένα περιορισμό για τόν Δεκέμβρη άμνηστία, 3. Ν' άναγνωριστει χωρίς έπιφύλαξη όλη ή Έαμική Έθνική Άντίσταση, 4. Ν' άποχωρήσουν άμέσως οι άγγλικές δυνάμεις μία και γερμανός δέν ύπήρχε πιά στην Έλλάδα, 5. Νά όρισθει ήμερομηνία για σύντομες έκλογές πού θά τίς έκαμε κυβέρνηση όπου θά συμμετείχε και τό ΕΑΜ. Μία τέτοια συμφωνία μπορούσαμε και έπρεπε νά ύπογράψουμε γιατί μάς χρειαζόταν για τήν άνασύνταξη των δυνάμεών μας ύστερα άπ' τήν ήττα μας τό Δεκέμβρη»¹⁵.

Οί νέες θέσεις της ηγεσίας φαίνεται νά δικαιώνουν τόν Βελουχιώτη. Τόν δικαιώνουν τόσο για τήν αντίδρασή του στις καταστροφικές, όπως ό ίδιος τίς χαρακτήρισε, συμφωνίες του Λιβάνου και της Γκαζέρτας, όσο και για τή διαπραγματευτική τακτική της πολιτικής ηγεσίας («όπως πάνε αύτοί, μέ κουραμένα και κονσερβοκούτι θά πεθάνουμε»). Ταυτόχρονα έπιβεβαιώνουν τίς διατυπωμένες άνησυχίες του για τήν έλλειψη προετοιμασίας ένόψει της έπερχόμενης σύγκρουσης και κυρίως υίοθετούν άπολύτως τήν κριτική του για τίς λανθασμένες έπιλογές της πολιτικής ηγεσίας στα Δεκεμβριανά και στους όρους της Συμφωνίας της Βάρκιζας.

Πρόκειται για μία δικαίωση ήθική, πού περιορίζεται μόνο στις πολιτικές θέσεις, και δέν άφορά στό πρόσωπο και τή δράση του. Για τόν Ζαχαριάδη του 1950, ό "Αρης Βελουχιώτης έξακολουθει νά χαρακτηρίζεται ως «τυχοδιώκτης και προβοκάτορας». Συγκαταλέγοντάς τον στην ίδια κατηγορία μέ τόν Πετσόπουλο, ό Ζαχαριάδης γράφει: «γεγονός είναι ότι αύτοί κτυπούσαν τή Βάρκιζα, γιατί θέλαν νά σπρώξουν τό ΚΚΕ σέ καταστροφή και σέ έξοντωτικό κτύπημα, όπως είναι γεγονός ότι έκμεταλλεύτηκαν τό λάθος αύτό όχι για νά βοηθήσουν αλλά για νά κτυπήσουν τό ΚΚΕ»¹⁶.

Η άπόσταση μεταξύ άποδοχής των θέσεων και της μή άποκατάστασης του όνόματος του πρωτο-καπετάνιου του ΕΛΑΣ έπιτρέπει τήν έκ νέου διατύ-

15. στό ίδιο.

16. στό ίδιο, σ. 403.

Ίωάννα Παπαθανασίου

πωση του έρωτήματος. Τί τροφοδότησε τή σύγκρουση καί καταδίκη του τό 1945; Ποιές λειτουργίες πληροί ή έκκαθάριση καί ή δημόσια καταγγελία του;

3. Τό «παράδειγμα Βελουχιώτη»

Ή ήττα τό Δεκέμβριο του 1944 καί ή ύπογραφείσα Συμφωνία τής Βάρκιζας έπισημοποίησαν τίς διαφωνίες, όχι μόνο στρατιωτικών αλλά καί πολιτικών στελεχών του ΚΚΕ, γιά τούς χειρισμούς τής ήγεσίας στό πλαίσιο τών διαπραγματεύσεων στό Λίθανο, στην Καζέρτα καί, κυρίως, στη Βάρκιζα. Άν ό Γ. Ζεϋγος άρκέστηκε σέ μία έντονη κριτική κατά τή διάρκεια τής 11ης Όλομέλειας, τόν Άπρίλιο του 1945, ό Κ. Καραγιώργης, ό Μ. Βαφειάδης καί ό Άρης Βελουχιώτης, από τό Μάρτη του 1945, είχαν καταθέσει έγγράφως τίς διαφωνίες τους στό ΠΓ του ΚΚΕ.

Όστόσο, ή διαφωνία του Βελουχιώτη δέν άρκέστηκε στην, άγνώστου μέχρι σήμερα περιεχομένου, έπιστολή του προς τούς ύπευθύνους του ΚΚΕ¹⁷. Ό πρωτο-καπετάνιος ύπογράφει μέ τόν στρατηγό Στ. Σαράφη τή διαταγή άφοπλισμού του ΕΛΑΣ καί καταστρώνει μέ τόν Έκτορα ένα σχέδιο άνασύνταξης τών έπιλέκτων δυνάμεών του¹⁸. Παρά τήν «άσυζητητί άπόρριψη» του σχεδίου από τόν Γ. Ίωαννίδη, ή συνάντησή του στό Δίλοφο μέ τούς καπετάνιους Έρμη καί Γ. Χουλιάρη καί ή προγραμματισμένη συγκέντρωση τών καπετάνιων στους Μεξιάτες, άποσκοπούν στην ύλοποίηση τής πρότασης του Βελουχιώτη, καθ' ύπέρβαση τής κομματικής έπιταγής¹⁹. Γιά τόν Βελουχιώτη, ή έθνικο-απελευθερωτική αντίσταση πρέπει νά συνεχισθεί. Ή διατύπωση τών θέσεων του στη διακήρυξη γιά τή δημιουργία του Μετώπου Έθνικής Άνεξαρτησίας (ΜΕΑ)²⁰ καί ή δημοσιοποίηση, στίς κομματικές συγκεντρώσεις (άκτιφ) τής Σπερχειάδας καί τής Ύπάτης, καθώς καί στό λόγο του στό Γαρδίκι, τής αντίθεσής του μέ τήν ήγεσία του ΚΚΕ, όλοκληρώνουν τό «σοβαρό άτόπημα» στη σχέση του μέ τό κόμμα. Ό Βελουχιώτης, ως άρχηγός του ΕΛΑΣ, παραβιάζει όριστικά τόν κομματικό κώδικα τής σιωπής.

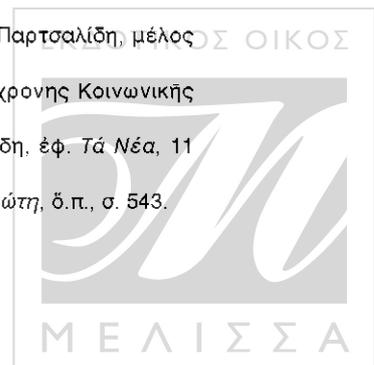
Παραβίαση τής κομματικής δεοντολογίας πού άνέχεται τή διαφωνία μόνο σάν έσωτερική ύπόθεση τών έλίτ, δημόσια καταγγελία τής ήγεσίας, ένεργητική άπάντηση-πρόκληση στην κομματική όμοφωνία. Τά παραπτώματα συνι-

17. Ή έπιστολή παραδόθηκε μέσω του Άρ. Βασιλειάδη στον Δ. Παρτσαλίδη, μέλος του ΠΓ του ΚΚΕ, στίς 8 Μαρτίου 1945.

18. Έκθεση Θ. Μακρίδη - ΞΙΦ, 16 Αύγουστου 1946, Άρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ίστορίας, φάκ. 570, Φ-2, σ. 92.

19. Βλ. τή συνέντευξη του Β. Πριόβολου (Έρμη) στον Δ. Γουσίδη, έφ. *Τά Νέα*, 11 Ίουλίου 1975.

20. Γ. Γ. Χατζηπαναγιώτου, *Ή πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη*, ό.π., σ. 543.

Συγκρούσεις στην ήγεσία του ΚΚΕ: ΄Αρης Βελουχιώτης

στούν αιτίες για την καταδίκη του από την 11η Όλομέλεια. Ο Βελουχιώτης δέν αρνείται απλώς τις Συμφωνίες της Βάρκιζας. Κατασκευάζει πολιτική πρόταση «για την έθνική και λαϊκή επανάσταση», αποποιούμενος τό ιδεολογικό πρόταγμα του ΚΚΕ για τή «λαϊκή δημοκρατία», και μέ τό κύρος πού του προσδίδει ή δράση του στόν ΕΛΑΣ, καλεί «όλο τόν έλληνικό λαό σ' ένα κοινό μέτωπο έθνικής ανεξαρτησίας»²¹. Ταυτόχρονα, προσπαθει νά αποκτήσει έρείσματα στά άδελφά κόμματα. Η πρότασή του στό ΠΓ για τή μετακίνησή του στην Άλβανία ένχει και τό στοιχείο τής ανεύρεσης, στό πρόσωπο του Έμβέρ Χότζα, ενός ύποστηρικτή των θέσεών του και ενός συμμάχου στή σύγκρουσή του μέ τήν πολιτική ήγεσία²². Ως άπάντηση στην κίνηση αυτή, έντείνεται ή πίεση και προωθείται ή συστηματική του φθορά: περιπλάνηση, κομματικά πιστοποιητικά και διαβατήριο πού δέν τόν περιμένουν πουθενά, στοχεύουν στην άπομυθοποίησή του και στην άπομάκρυνσή του, ή καλύτερα στην άποξένωσή του από τόν κομματικό μηχανισμό.

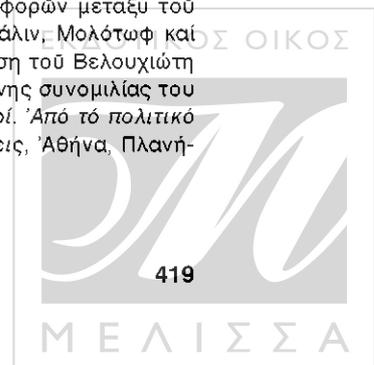
Η άφιξη του Ν. Ζαχαριάδη, ή δυναμική άνασυγκρότηση του κόμματος δρομολογούν τήν τελευταία πράξη: τήν έκκαθάριση. Άποστασιοποιημένος από τίς διαμάχες και άπαλλαγμένος από τά λάθη τής Άντίστασης, ό άρχηγός άναλαμβάνει τό ρόλο του κατηγόρου. Τά άρθρα του στόν *Ριζοσπάστη* δημοσιοποιούν έπιλεκτικά στοιχεία τής σύγκρουσης και στηλιτεύουν τή διαφωνία πού άνέκυψε μέσα στό Κόμμα²³. Ο ΄Αρης δέν άντιμετωπίζεται ως ό «θρυλικός Βελουχιώτης» του ΕΛΑΣ. Γίνεται ό «άποδιοπομπαίος τράγος», τό άντιπαράδειγμα στην προπαγάνδη των στρατηγικών έπιλογών τής ήγεσίας. Χαρακτηρίζεται άρχικά ως «ό τυχοδιώκτης, ό ύποπτος πού προσφέρει στην άντίδραση τό πρόσχημα για παραβίαση τής συμφωνίας». Σέ ένα δεύτερο επίπεδο «άναγνωρίζεται» ως δηλωσίας και άποστάτης. Οί άναφορές στό πρόσωπό του δέν γίνονται σέ σχέση μέ τό θρύλο τής Άντίστασης, αλλά μέ τό οικογενειακό του όνομα ή αυτό τής κομματικής του ταυτότητας και οί κατηγορίες άντλούνται από τή σχέση του μέ τό κόμμα.

Η δημόσια καταγγελία, τό κατηγορητήριο, δομείται άκριθώς πάνω στις θέσεις πού όρίζουν τούς άξονες τής πολιτικής στρατηγικής: άναγνώριση τής

21. στό ίδιο.

22. Άν και ό Βελουχιώτης δέ συναντήθηκε ποτέ μέ τόν Ε. Χότζα, τόν ΄Ιανουάριο του 1950, στην Μόσχα, στην συνάντηση για τήν διευθέτηση των διαφορών μεταξύ του Κόμματος Έργασίας τής Άλβανίας και του ΚΚΕ, παρουσία των Στάλιν, Μολότωφ και Μαλένκωφ, ό Ε. Χότζα προσάπτει στον Ν. Ζαχαριάδη τήν έκκαθάριση του Βελουχιώτη και μεταφέρει στους σοβιετικούς ήγέτες λεπτομέρειες προηγούμενης συνομιλίας του μέ τόν Ζαχαριάδη για τό ίδιο ζήτημα. Βλ. Ε. Χότζα, *Δύο φίλοι λαοί. Άπό τό πολιτικό ήμερολόγιο και άλλα ντοκουμέντα για τίς έλληνο-άλβανικές σχέσεις*, Άθήνα, Πλανήτης, 1985, σ. 201.

23. Βλ. έφ. *Ριζοσπάστης*, 10 και 11 ΄Ιουνίου 1945.

Ἰωάννα Παπαθανασίου

Συνθήκης τῆς Βάρκιζας, ἀνασυγκρότηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ κόμματος καί, κατά λογική συνέπεια, κομματική περιχαράκωση. Μέ τήν ἐκκαθάριση ὀργανώνεται μία ὀλόκληρη προπαγανδιστική κίνηση μέ στόχο τή διαπαιδαγώγηση τῶν μελῶν τοῦ ΚΚΕ. Ὡς κυρίαρχο στοιχεῖο προτάσσεται τό κόμμα, καί ἡ ἀπειθαρχία στίς κομματικές ἐντολές, ἡ ὑπέρβαση τῶν κομματικῶν ἀποφάσεων, ἡ ἀνυπακοή, θεωροῦνται αὐτόματα πολιτικές ἀντικομματικές στάσεις πού συνεπιφέρουν τήν ἔκπτωση ἀπό τό κομματικό ἀξίωμα.

Γιά ἓνα κόμμα ἡττημένο, πού ἐπανερχόταν τό 1945 σέ τροχιά ἀναζήτησης τῆς ἐπαναστατικῆς του ταυτότητας, περισσότερο ἀπό τούς πολιτικούς συμβιβασμούς καί τούς τακτικούς ἐλιγμούς, οἱ ὁποῖοι ὀδήγησαν στήν ἀποδοχή τῶν πεπραγμένων, μετροῦσε ἡ σφυρηλάτηση τῆς κομματικῆς ἐνότητας καί πειθαρχίας, ὁ σεβασμός στίς ἀρχές τοῦ δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ.

Αὐτές τίς ἀρχές παραβίασε ὁ Ἄρης Βελουχιώτης καί γι' αὐτές τιμωρήθηκε παραδειγματικά ἀπό τό ΚΚΕ, πού ἀπό τό 1945 διαπαιδαγωγεῖ τά στελέχη του ὄχι μέ ἀξίες ὅπως ἡ ἀγωνιστικότητα καί ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας τῆς Ἐπανάστασης, ἀλλά ἡ πρόταξη τοῦ Κόμματος καί ἡ πιστή ἐφαρμογή τῆς κομματικῆς γραμμῆς. Ἄλλωστε, ὅπως εὔστοχα ἀναφέρει ἡ Α. Kriegel: «Δέν ὑπάρχει ἄλλη ἀλήθεια ἐκτός ἀπό τήν ἀλήθεια τοῦ Κόμματος, ἡ ὁποία δέν εἶναι αὐθαίρετη καί μεταβαλλόμενη, ἀλλά εἶναι μᾶλλον μία συνεχῶς τροποποιούμενη ἐρμηνεία τῆς δράσης, δομημένη ὄχι στή βάση τῶν προθέσεων ἀλλά τῶν συνεπειῶν της»²⁴.

Ἰωάννα Παπαθανασίου

24. Α. Kriegel, *Les grands procès dans les systèmes communistes*, ὀ.π., σ. 64.

Τί γυρεύει ή ιστορία στόν κινηματογράφο;

Μνήμη Gunnar Hering

“Όταν πρωτάρχισα νά συζητώ τά έρωτήματα πού θά ήθελα νά θέσω στήν έλληνική μεταπολεμική κινηματογραφική παραγωγή μέ φίλους καί συναδέλφους, μιά από τίς συχνά έπανερχόμενες καί όχι τόσο ένθαρρυντικές ένστάσεις ήταν πώς υπάρχουν γι' αυτή τήν περίοδο άλλες πηγές πού θά μπορούσαν νά άπαντήσουν σ' αυτά καί πώς ίσως κινδύνευα νά καταλήξω, μέσα από περίπλοκους τρόπους διερεύνησης, σέ κοινούς τόπους¹. Δέν ξέρω άν μπορώ νά άποκλείσω έντελώς αυτούς τούς κινδύνους, μετά από άρκετή συστηματική ένασχόληση καί μέ τό ίδιο τό άντικείμενο καί μέ τή φιλολογία πού έχει άναπτυχθεί γύρω άπ' αυτό, καί γενικότερα άπό τόν λεγόμενο «λαϊκό» (popular) κινηματογράφο, τά τελευταία χρόνια². Υποστηρίζω, ώστόσο, πώς προσεκτικές άναγνώσεις τών ταινιών παρέχουν στοιχεία γιά τίς ιδεολογικές συνιστώσες καί γενικότερα τίς νοοτροπίες –συχνά μέ πικνότητα δυσεύρετη σέ άλλου τύπου πηγές– πού συμβάλλουν σημαντικά σέ μιά ολοκληρωμένη

1. Τό άρθρο αυτό καταγράφει ένα πρώιμο στάδιο μιάς εύρύτερης μελέτης γιά τόν έλληνικό κινηματογράφο. Θά ήθελα καί άπό αυτή τή θέση νά εύχαριστήσω τήν Έταιρεία Μελέτης Νέου Έλληνισμού καί τούς άκροατές τής ανακοίνωσής μου, τήν 3η Μαΐου 1995, πού άκουσαν καί συζήτησαν μιά πρώτη μορφή του. Σημαντική ήταν γιά μένα καί ή συζήτηση μέ τούς φοιτητές πού άκολούθησε μιά γενική παρουσίαση στό μεταπτυχιακό σεμινάριο του κ. Άντώνη Λιάκου, στό Πανεπιστήμιο Άθηνών, στίς 27 Άπριλίου 1995. Όφείλω έπίσης νά μνημονεύσω τήν οικονομική ένίσχυση τής Hochschuljubiläumstiftung του Πανεπιστημίου τής Βιέννης στή δημιουργία τής βιντεοθήκης του Ίνστιτούτου Βυζαντινών καί Νεοελληνικών Σπουδών καί νά εύχαριστήσω τήν οικογένειά μου γιά τήν ένεργό συμπαράστασή της στή συγκρότησή της.

2. Γιά μιά πρώτη έν ημέρωση βλ. Richard Dyer - Ginette Vincendeau, *Popular European Cinema*, Λονδίνο - Νέα Ύόρκη, Routledge, 1992, καί Joanne Hollows - Mark Jancovich, *Approaches to popular film*, Μάντσεστερ - Νέα Ύόρκη, Manchester University Press [Inside Popular Film 1], 1995.

Μαρία Α. Στασινοπούλου

άνάλυση της ελληνικής κοινωνίας. Τά στοιχεία αυτά δέν άπαντώνται άπαραιτήτως μόνο στις ταινίες. Άποτελούν μέρος μίας κοινωνικής μυθολογίας και συνθέτουν κινηματογραφικές πραγματικότητες της μεταπολεμικής Έλλάδας όπως αυτή προβάλλεται στη διαθλαστική εικόνα της οθόνης.

Άν και ό ελληνικός κινηματογράφος ως άντικείμενο ίστορικής έρευνας έχει χάσει τον έξωτικό του χαρακτήρα, έξακολουθει νά βρίσκεται στο περιθώριο των ένδιαφερόντων της ελληνικής ίστοριογραφίας. Έχουν μεσολαθήσει βέβαια τηλεοπτικές άνεκδοτολογικές έκπομπές άποσπασμάτων, πού έπέστησαν την προσοχή σε μοτίβα και θέματα, αλλά και μονογραφίες και άρθρα καθώς και διδακτορικές διατριβές και διπλωματικές έργασίες σε ελληνικά και ξένα πανεπιστήμια, πού νομιμοποίησαν τον ελληνικό κινηματογράφο ως άντικείμενο έρευνας μέ άρκετά χρόνια καθυστέρηση σε σχέση μέ τή διεθνή βιβλιογραφία³. Τό λόγο σχετικά μέ τον ελληνικό κινηματογράφο έχουν διαμορφώσει ως ένα βαθμό οι προσδοκίες και οι άναπόφευκτες, άν λάβει κανείς ύπόψη τό οικονομικό πλαίσιο, άπογοητεύσεις των κριτικών. Τό λεξιλόγιο της άπόρριψης σχετικά μέ τό μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής κινηματογραφικής παραγωγής, πού χρησιμοποιείται έν μέρος και άπό σύγχρονους μελετητές, διαμορφώνεται ήδη στο μεσοπόλεμο άπό κριτικούς, οι όποιοι άπορρίπτουν τό μεγαλύτερο μέρος της διεθνούς παραγωγής όταν δέν άνταποκρίνεται στα κριτήρια της Έβδομης Τέχνης. Ταυτόχρονα προσδοκούν άπό την ελληνική παραγωγή νά καλύψει τό χάσμα πού τή χωρίζει, στο επίπεδο της τεχνικής, άπό τον κινηματογράφο του Hollywood, της UFA/TOBIS και τή γαλλική και ίταλική κινηματογραφία, αλλά και νά διατυπώσει

3. Δέν στοχεύω εδώ μέ κανένα τρόπο σε πλήρη βιβλιογραφική άπογραφή. Οι πιό συστηματικές μελέτες σχετικά μέ θέματα οικονομικής και κοινωνικής ίστορίας του ελληνικού κινηματογράφου είναι αυτές της Χρυσάνθης Σωτηροπούλου, *Έλληνική Κινηματογραφία 1965-1975. Θεσμικό πλαίσιο - Οικονομική κατάσταση*, Άθήνα, Θεμέλιο, 1989, και *Η Διασπορά στον Έλληνικό Κινηματογράφο. Έπιδράσεις και έπιρροές στη θεματολογική εξέλιξη των ταινιών της περιόδου 1945-1986*, Άθήνα, Θεμέλιο, 1995, οι όποιες διευκολύνουν και παραπέρα άναζητήσεις. Άπαραίτητο έργαλειό άποτελεί ή *Φιλμογραφία του Έλληνικού Κινηματογράφου (1914-1984)* του Στάθη Βαλούκου, Άθήνα, Έταιρεία Έλλήνων Σκηνοθετών, 1984, ή όποία θά ήταν χρήσιμο νά επανεκδοθεί ώστε νά είναι πάλι προσιτή και νά βελτιωθούν οι φυσιολογικές άδυναμίες μίας πρώτης καταγραφής. Χρήσιμη παραμένει, λόγω κυρίως του πλούτου των πληροφοριών της, ή παλαιότερη μελέτη της Άγλαίας Μητροπούλου, Aglae Mitropoulos, *Découverte du cinéma Grec. Histoire, Chronologie, Biographies, Films, Documents, Images*, Παρίσι, Séghers [Cinéma Club], 1968 (έλλ. άναθεωρ. έκδοση Άθήνα, Θυμέλη, 1980). Τό έξάτομο πόνημα του Γιάννη Σολδάτου, *Ίστορία του Έλληνικού Κινηματογράφου*, Άθήνα, Αϊγόκερως, ⁵1988-1992 άποτελεί, παρά τή χαοτική του σύνθεση, πλούσια πηγή όχι μόνο πρωτογενούς ύλικού (άπό διαφημίσεις έργων μέχρι κείμενα νόμων και συνεντεύξεις) αλλά και προβληματισμού για τό άντικείμενο.

Τί γυρεύει ή ιστορία στόν κινηματογράφο

προτάσεις γιά έναν «έλληνικό» κινηματογράφο⁴. Η μεταπολεμική κριτική συνεχίζει ώς ένα βαθμό στίς ίδιες γραμμές και προσθέτει ένα επιπλέον αίτημα: ζητά από τούς Έλληνες κινηματογραφιστές νά άμφισβητήσουν τούς κανόνες και τό αισθητικό και ιδεολογικό πλαίσιο του έμπορικού κινηματογράφου και νά προτείνουν έναλλακτικές ματιές.

Οί χρονικές όριοθετήσεις πού χρησιμοποιούνται στή μελέτη του έλληνικού κινηματογράφου θά πρέπει και αυτές νά άποτελέσουν άντικείμενο προβληματισμού. Πρίν προχωρήσουμε στίς δυνατότητες πού μās δίνουν οί ταινίες νά παρατηρήσουμε τήν κοινωνία και νά άνιχνεύσουμε στοιχεία διαμόρφωσης νοοτροπιών, είναι άπαραίτητο νά ύπάρχει ένα άποδεκτό χρονολόγιο.

Η πρώτη γενικότερα άποδεκτή τομή στά τελευταία χρόνια τής κατοχής (1943: *Η φωνή τής καρδιάς*), όταν ή παραγωγή έλληνικών ταινιών έπιστρέφει έν μέρει από τά στούντιο του Καΐρου στήν Αθήνα, συμπίπτει μέ σημαντικές βελτιώσεις στό τεχνικό επίπεδο και εισάγει τήν πρώτη περίοδο μέ συστηματική παραγωγή. Μένει βέβαια άκόμη νά έξεταστεί άν και μέ ποιόν τρόπο διαφοροποιούνται οί πρώτες μεταπολεμικές ταινίες από τίς άμέσως προηγούμενες, πέρα από τίς κινηματογραφικές έπιτεύξεις. Μιά δεύτερη τομή επιβάλλεται, τουλάχιστον στό επίπεδο τής ύποδοχής των ταινιών, στίς άρχές τής δεκαετίας του '70, όταν τά είσιτήρια έλληνικών και ξένων ταινιών μειώνονται σέ όλα τά κυκλώματα και οί κινηματογράφοι τής β' προβολής και τής έπαρχίας, χειμερινοί και θερινοί, κλείνουν ό ένας μετά τόν άλλο (συμβολικό όριο γιά τόν έλληνικό ειδικά κινηματογράφο θά μπορούσε νά θεωρηθεί τό 1972, μέ τή σχετική άποτυχία τής ταινίας *Η Μαρία τής σιωπής*) και ή παραγωγή έλληνικών ταινιών πέφτει κατακόρυφα. Η περίοδος των 40 περίπου έτών παραγωγής και προβολής έλληνικών ταινιών πού όρίζουν αυτές οί τομές δέν μπορεί ώστόσο νά θεωρηθεί ένιαία, όπως έχει προταθεί από μελέτες πού έξετάζουν, γιά παράδειγμα, χωρίς έσωτερική διαφοροποίηση τήν παραγωγή των έτών 1944-1969⁵, άν μάλιστα επιδιώκεται ή σύνδεση των ταινιών μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα.

Στή βιβλιογραφία ή εμφάνιση του «νέου έλληνικού κινηματογράφου» είναι συνήθως άποδεκτή και ως τελική τομή γιά τόν «έμπορικό». Βασικό πρόβλη-

4. Βλ. π.χ. κείμενα (έν μέρει του Σπ. Μαρκεζίνη) στόν *Κινηματογραφικό Αστέρα* ήδη από τό 1927, του Γ. Ν. Μακρή από τό 1933 στή *Νέα Έστία* ή και μέσα στήν Κατοχή του Α. Σολωμού στά *Καλλιτεχνικά Νέα*.

5. Βλ. Kleoniki Karakitsou-Dougé, *Le cinéma populaire grec (1944-1969)*, 2 τ., Διδ. διατριβή, Παρίσι (Nanterre) 1991· βλ. πρόχειρα, μόνο όμως σχετικά μέ τό μελόδραμα, τής ίδιας, «Le mélodrame grec: "Une esthétique de l'étonnement"», στό *Le cinéma Grec*, έπιμ. Michel Démopoulos, Παρίσι, Centre Georges Pompidou [cinéma/pluriel], 1995, σ. 107-111.

Μαρία Α. Στασινοπούλου

μα παραμένει ωστόσο άφενός ό όρισμός τής έννοιας του «νέου ελληνικού κινηματογράφου» και ή σχέση, αν υπάρχει, μεταξύ τής εμφάνισής του και των άλλων στην παραγωγή και τή διανομή και άφετέρου ποιά ή ποιές ταινίες θά πρέπει νά θεωρηθεϊ ότι σηματοδοτούν τήν εμφάνισή του: οί έπιλογές των μελετητών ποικίλλουν από τόν Ούρανό του Τάκη Κανελλόπουλου, 1962, τό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης του 1966, μέ ταινίες όπως ή *Έκδρομή*, τό *Πρόσωπο μέ πρόσωπο* ή τό *Μέχρι τό πλοίο*, ως τήν *Αναπαράσταση* του Θόδωρου Άγγελόπουλου τό 1970⁶.

Έπειδή ή προσέγγιση τήν όποία προτείνουμε έδω χρησιμοποιεϊ τόν κινηματογράφο για τή μελέτη του κοινωνικού περιγυρου και του τρόπου μέ τόν όποιο αυτός άλλαλεπιδρά μέ τήν εικόνα και τό λόγο των άφηγηματικών (narrative) κινηματογραφικών ταινιών, ή έπιλογή των χρονικών όρίων θά πρέπει νά ανταποκρίνεται και στις εξελίξεις τής πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας και στις έσωτερικές διαφοροποιήσεις τής ιστορίας του μεταπολεμικού κινηματογράφου. Η περίοδος 1950-1963 (σαιζόν 1949/50-1962/63) έχει τό πλεονέκτημα νά όρίζεται από δύο σημαντικές τομές τής πολιτικής ιστορίας (τέλος του έμφυλίου-κυβέρνηση Παπανδρέου), αλλά νά μπορεί νά αυτόνομηθεϊ και στό επίπεδο τής ιστορίας του ελληνικού κινηματογράφου, και μάλιστα όχι μόνο ως προς τά αριθμητικά δεδομένα. Τό 1950 προβάλλεται ό *Μεθύστακας*, μέ πρωτοφανέρωτη για ελληνική ταινία εισπρακτική έπιτυχία, ένω τό 1951 έχουμε για πρώτη φορά πάνω από δέκα νέες παραγωγές που φθάνουν στις αίθουσες, και μέσα στη δεκαετία του '50 σταθερή αύξηση των αίθουσών και των εισιτηρίων και στις μεγάλες πόλεις και στην έπαρχία. Τό 1962 ή έστω ή σαιζόν 1962/63 απ' τήν άλλη είναι ένα κατά τή γνώμη μου αρκετά σαφές όριο πριν από τή σύντομη διάρκεια αλλά έντυπωσιακή άπογείωση του ελληνικού κινηματογράφου. Μετά τό πρώτο μεγάλο πέταγμα τής διετίας 1957-1959 (26, 40 και 56 ταινίες αντίστοιχως) και τήν έπακόλουθη σταθεροποίηση στην παραγωγή, τό 1962 χαρακτηρίζεται από μία νέα προς τά μπρός ώθηση, μέ 89 παραγωγές έναντι 61 του 1961. Οί εισπράξεις από ελληνικές ταινίες φθάνουν τή σαιζόν 1962/63 ένα ποσοστό πάνω από τό 30% του συνόλου⁷.

6. Βλ. τελευταία Yannis Bakoyannopoulos, «Le nouveau cinéma Grec en marche 1967-1995», στο *Le cinéma Grec*, έπιμ. Michel Démoopoulos, ό.π., σ. 68.

7. Βλ. Χ. Σωτηροπούλου, *Η Διασπορά στον Έλληνικό Κινηματογράφο*, ό.π., πίνακες 1-5. Σημαντικές πληροφορίες και στοιχεία (όχι μόνο ποσοτικά) για κινηματογραφικές επιχειρήσεις τής έπαρχίας μπορεί νά άντλήσει κανείς από τά περιοδικά *Κινηματογραφικός Άστήρ* και *Τά Θεάματα* (τής *Έβδομάδος*), τά όποια άπευθύνονταν κυρίως στους επαγγελματίες. Περιέχουν συχνές άνταποκρίσεις από τήν έπαρχία, περιοδείες των συντακτών και συνεντεύξεις μέ ιδιοκτήτες κινηματογράφων καθώς και εισπρακτικά δεδομένα κατά έβδομάδα και συγκριτικούς πίνακες α' και β' προβολής και θερινών κατά έργο.

Τί γυρεύει ή ιστορία στόν κινηματογράφο

Τό πρό πολλοῦ ἀναμενόμενο νομοθετικό διάταγμα 4208 τοῦ 1961⁸ ἐκφράζει τίς προσδοκίες τοῦ κράτους ἀπό τόν κινηματογράφο ὡς τομέα ἀμέσως κερδοφόρων ἐπενδύσεων καί, παρά τίς ἀντιδράσεις τῶν διαφόρων κλάδων, γίνεται δεκτό ὡς σημαντική βελτίωση τοῦ νομικοῦ πλαισίου. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60 καθιερῶνεται ἐπίσης τό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης, πού εἶχε ξεκινήσει πειραματικά τό 1960 ὡς Ἑβδομάδα Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου. Παλιές οἰκογενειακές ἐπιχειρήσεις ὅπως ἡ Ὀλύμπια (Δαδήρας) ἢ ἡ Νόβακ δέν καταφέρνουν πιά νά πλασάρουν μεγάλες ἐπιτυχίες στήν ἀγορά πρώτης προβολῆς. Παγιάνονται οἰκονομικά ἰσχυρές μονάδες, οἱ ὁποῖες σχεδόν μονοπωλοῦν τίς πρώτες θέσεις τῆς ἀγοράς τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου στήν πρώτη προβολή, μέ κυρίαρχο τόν Φίνο καί μόνους ὡς ἓνα βαθμό ἀνταγωνιστές στά πρώτα χρόνια τῆς δεκαετίας ἀπό μέν τίς παλιές ἐταιρείες τήν Ἄνζερβός καί ἀπό τίς νεότερες τήν Ἄφοι Ρουσσόπουλοι-Γ. Λαζαρίδης-Δ. Σαρρῆς-Κ. Ψαρράς καί τήν ἰσχυρή στή διανομή Δαμασκηνός-Μιχαηλίδης, ἢ ὁποία συμπράττει πού καί πού σέ μεγάλες παραγωγές, ἐνῶ ἀργότερα ξεχωρίζουν ἡ Καραγιάννης-Καρατζόπουλος καί ὁ Τζέημς Πάρις. Ἄλλά καί στό χῶρο τῶν μικρῶν παραγωγῶν, οἱ ὁποῖοι βασίζονται στίς φόρμουλες καί ἀπευθύνονται κυρίως στή β' προβολή⁹, τήν ἐπαρχία καί τό κύκλωμα τῶν μετानαστῶν, ξεχωρίζουν τά πρώτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '60, πέρα ἀπό τοῦς εὐκαιριακοῦς παραγωγούς, λίγοι πού ἐπιτυγχάνουν σταθερή ἐτήσια παραγωγή¹⁰.

Οἱ ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60 χαρακτηρίζονται σαφῶς καί ἀπό χαλάρω-

8. Βλ. πρόχειρα τίς βασικές διατάξεις στό Γ. Σολδάτος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου*, ὁ.π., τ. Β', σ. 80 κ.ἐξ. Γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ νομοθετικοῦ πλαισίου γύρω ἀπό τά θεάματα βλ. Dafni Voudouri, *L' action des pouvoirs publics dans le domaine du théâtre et du cinéma en Grèce*, 2 τ., Διδ. διατριβή, Παρίσι 1988.

9. Πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι δέν ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς ὁ τρόπος πού λειτουργοῦσε τό σύστημα παραγωγῆς καί διανομῆς γιά τή β' προβολή. Ὅχι μόνο μικρές ἀλλά καί μεσαίες παραγωγές, ὅπως γιά παράδειγμα Ὁ Μιμικός καί ἡ Μαίρη, 1958, ἢ τό Μιά Ἰταλίδα στήν Ἑλλάδα, 1958, στή σαιζόν 1958/59, προβάλλονται μάλλον λόγω τῆς περιορισμένης διάθεσης αἰθουσῶν ἀ' προβολῆς γιά ἑλληνικές ταινίες κατευθειάν στό κύκλωμα β' προβολῆς, μέ σημαντική εἰσπρακτική ἐπιτυχία (βλ. πίνακες εἰσιτηρίων Α', Β', Ἀθηνῶν-Πειραιῶς-Περιχώρων, π. Τά Θεάματα, τχ. 41, 20 Ἀπριλίου 1959, σ. 24, τχ. 43, 19 Μαΐου 1959, σ. 18 καί τχ. 45, 20 Ἰουνίου 1959, σ. 12). Ἐπίσης δέν ἔχουν καταγραφεῖ μέ πληρότητα οἱ ἐπαναλήψεις εἰδικά στό ἐπαρχιακό κύκλωμα, ὅπου τίς προτιμοῦσαν λόγω τῆς χαμηλῆς τους τιμῆς. Τά φαινόμενα αὐτά δέν διακρίνονται στοῦς μοναδικούς σέ εὐρεία χρήση πίνακες εἰσιτηρίων ἑλληνικῶν ταινιῶν, βλ. Σ. Βαλοῦκος, *Φιλμογραφία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου*, ὁ.π.

10. Π.χ., Νίκος Σαμπατάκος, Χρήστος Σαμπατάκος ἢ Νίκος Σαμπατάκος καί Υἱός: σποραδικές παραγωγές ὡς τό 1958, μιά ταινία ἐτησίως μεταξύ 1958 καί 1960, δύο ὡς τρεῖς ταινίες ἐτησίως μεταξύ 1961 καί 1963. Κώστας Στράντζαλης: μιά παραγωγή τό 1957 καί μιά ὡς τέσσερις παραγωγές ἐτησίως ἀπό τό 1960.

Μαρία Α. Στασινοπούλου

ση του λογοκριτικού αλλά και του αυτόλογοκριτικού κώδικα ως προς τη διάρκεια και τη σφοδρότητα των έρωτικών σκηνών. Τήν ίδια εποχή εξέλλου αρχίζουν να διαφοροποιούνται έσωτερικά έμφανώς και τά κινηματογραφικά είδη, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί για τήν κωμωδία¹¹. Όλοκληρώνεται ή υπόχρηση της παραδοσιακής μουσικής κωμωδίας και της όπερέτας, ενώ μεγάλα ποσά επενδύονται στο έγχρωμο μιούζικαλ (π.χ. *Άλίκη στο ναυτικό*, 1961, *Μερικοί τό προτιμούν κρύο*, 1962). Ένδεικτικές αυτής της μεταβατικής φάσης είναι ταινίες οι οποίες δέν φαίνεται να έχουν καταλήξει, όπως τό *Καλημέρα Άθίνα* του 1960, πού ταλαντεύεται άκόμη άνάμεσα σε μιά παραδοσιακού τύπου ένταξη των μουσικών κομματιών μέσα στην υπόθεση και τήν αυτόνόμησή τους και έπιμένει σε παραδοσιακούς ήθοποιούς της μουσικής κωμωδίας και της έπιθεώρησης όπως ό Γιώργος Οίκονομίδης.

Στό μελόδραμα αρχίζουν να περνάνε συστηματικά πιά στοιχεία του άμερικανικού μελοδράματος της δεκαετίας του '50, όπως ή ένδοικογενειακή σύγκρουση, συνήθως μεταξύ δυό άδελφών, πού έρμηνεύεται με τή βοήθεια μιάς άπλουστευμένης ψυχάνάλυσης και τελειώνει με τό λυτρωτικό θάνατο του γοητευτικού αλλά προβληματικού χαρακτήρα, τό έσωτερικό δράμα του όποιου όδηγούμαστε να κατανοήσουμε. Χαρακτηριστικές αυτής της εξέλιξης του έλληνικού μελοδράματος είναι μεγάλες και έπιτυχημένες και στην πρώτη προβολή παραγωγές όπως ή *Όργή* του 1962, σε σενάριο Νίκου Φώσκολου, αλλά και φτηνές ταινίες όπως τά *Άμαρτωλά νειάτα*, ήδη τό 1960, σε σενάριο Βίωνα Παπαμιχάλη και Νέστορα Μάτσα. Γενικότερα ή σύγκρουση φτωχού-πλούσιου μεταφέρεται –όχι μόνο στο μελόδραμα– σε βιομηχανικούς χώρους ή στον κατ' έξοχήν κερδοφόρο χώρο, τήν οίκοδομή, και ή κάμερα έπιχειρεί με σκληρό άσπρόμαυρο, στη θέση των έντονων χρωμάτων του άμερικανικού μελοδράματος, ν' άποδώσει τήν όξυνσή της.

Ή δυσανάλογη σε πρώτη ματιά έκταση πού άφιερώνεται έδω σε ζητήματα ιστορίας του κινηματογράφου και σε φορμαλιστικά κριτήρια άπορρέει άπό τήν άποψη ότι ή άνίχνευση των διαδικασιών με τίς όποιες συγκροτείται μιά πραγματικότητα όφείλει να σεβαστεί στον κινηματογράφο ζητήματα είδους και παράδοσης ή κωδίκων του είδους, ίσως μάλιστα περισσότερο άπ' ό,τι στο θέατρο και τό κλασικό μυθιστόρημα, άν ληφθεί υπόψη ότι ή άνατροπή τους δέν μπορεί να έπιτευχθεί σε επίπεδο άτομικών έπιλογών.

Δύο κατά τή γνώμη μου προβλήματα άποδυναμώνουν τίς προσπάθειες πού έχουν γίνει μέχρι τώρα να συνδεθούν οι ταινίες του έλληνικού κινηματογράφου με τήν κοινωνία πού τίς παράγει. Άφενός, άν και καμιά φορά έπιχειρείται ή σύνδεση με άλλα θεωρητικά μοντέλα, τελικά ή ταινία άντιμετωπίζεται ως καθρέφτης (ούτε καν παραμορφωτικός) του σύγχρονου της κοινωνίας.

11. Βλ. Elise-Anne Delveroudi, «Les bijoux du defunt (La comédie 1950-1970)», στο *Le cinéma Grec*, έπιμ. Michel Démopoulos, ό.π., σ. 98.

Τί γυρεύει ή ιστορία στόν κινηματογράφο

νικού περίγυρου, χωρίς νά λαμβάνονται υπόψη ούτε τά προβλήματα άσυγχρονίας στην άλληλεπίδραση μεταξύ πραγματικού περιβάλλοντος καί έπιλογών τής παραγωγής ούτε ή άναπαραγωγή στερεοτύπων του κινηματογραφικού είδους, υπερτονισμοί κοινωνικών φαινομένων για τήν έξυπηρέτηση του σεναρίου, σύντομες κωδικοποιημένες άναφορές σέ έπίκαιρα ζητήματα, πού μέ τήν πάροδο του χρόνου δέν άναγνωρίζονται πάντα εύκολα. Θά πρέπει έπίσης νά καταστεί σαφές ότι άκόμη καί είδη μέ αύστηρούς κανόνες, όπως ή «φουστανέλα», δέν άναπαράγουν μόνο διαχρονικούς κώδικες, αλλά άφήνουν νά παρεισφρήσουν στοιχεία τής συγχρονίας. Η άνάλυση περιεχομένου τής πλειοψηφίας των ταινιών του έλληνικού κινηματογράφου δέν στέκεται παρά μόνο σέ πολύ έμφανή σχήματα, άφου υποτίθεται ότι λίγο-πολύ εΐναι σαφή τά μηνύματα, γνωστά τά πρόσωπα πού ταυτίζει μέ τους προτεινόμενους κώδικες συμπεριφοράς καί έπίσης τέτοιοι οί καταναγκασμοί τής άγοράς καί τής λογοκρισίας ώστε νά μήν ύπάρχουν περιθώρια έσωτερικής διαφοροποίησης. Ίδιαίτερα άπό τήν πλευρά τής κριτικής έχει προβληθεί τό έπιχείρημα ότι οί έγγενείς άδυναμίες του έγχώριου κινηματογράφου στό έπίπεδο τής τεχνικής καί γενικότερα τής κινηματογραφίας στεροϋν τή δυνατότητα άνάλυσης σέ βάθος. Η μονολιθική άποψη πού κυριαρχεί στή βιβλιογραφία σχετικά μέ τό σύνθετο ζήτημα τής σιωπής του κινηματογράφου για τήν πολιτική κατάσταση στή μετεμφυλιακή Ελλάδα, ότι δηλαδή ή λογοκρισία άποκλείει κάθε είδους σχολιασμό, συνδέεται ως ένα βαθμό μέ αύτή τήν άναζήτηση άπλών άντανακλάσεων καί τόν άποκλεισμό όρισμένων ειδών έκ των προτέρων, καί θά πρέπει έν μέρος νά άναθεωρηθεί. Μέ τήν προϋπόθεση ότι δέν άναζητούνται ρεαλιστικές άπεικονίσεις των προβλημάτων, πού άκόμη καί αν ύπήρχε ή πρόθεση δέν ήταν πράγματι δυνατό νά περάσουν τους σκοπέλους τής λογοκρισίας, συναντάμε έμβόλιμα συμβολικά ή συνδηλωτικά σχόλια άκόμη καί σέ είδη πού ως τώρα δέν έχουν προσεχθεί ιδιαίτερα ως πρός τό πολιτικό τους περιεχόμενο, όπως ή «φουστανέλα» ή τό μελόδραμα¹². Τέτοιου τύπου άναγνώσεις δέν θά πρέπει ωστόσο νά παρασύρουν σέ συμπεράσματα για τήν πλευρά τής ύποδοχής των ταινιών, ένα χώρο για τόν όποίο έλάχιστα γνωρίζουμε πέρα άπό έλλιπή καί αύτά μόνον ποσοτικά δεδομένα, καί σέ γενικευτικές παραδοχές για ένα άδιαφοροποίητο συλλογικό σώμα θεατών¹³.

12. Βλ. πρώτα συμπεράσματα μέ βάση τίσ ταινίες *Γερακίνα*, 1958, καί *Καταδικασμένη κι άπ' τό παιδί της*, 1955, στό υπό δημοσίευση άρθρο Maria A. Stassinopoulou, «Geschichten aus Griechenland. Zur Konstituierung eines Spielfilmkorpus für die Sozial- und Kulturgeschichte», π. *Filmkunst*, Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1995.

13. Βλ. π.χ. Μαρία Κομνηνού, «Κινηματογράφος-Ίδεολογία-Κριτική», στην Ελλάδα στην περίοδο 1950-1967», στόν τόμο *Η Έλληνική κοινωνία κατά τήν πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Άθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, σ. 420: «Στή σε-

Μαρία Α. Στασινοπούλου

Ἄφετέρου, ἡ ἀδυναμία τῶν μελετητῶν νά ἀποδεδειχτοῦν ἀπό αἰσθητικά κριτήρια: τὸ δείγμα παραμένει λίγο ὡς πολὺ σταθερὸ, ἀποτελούμενο ἀπὸ ταινίες καὶ σκηνοθέτες πού ἔχουν ἐνταχθεῖ σέ ἓναν ἀποδεκτὸ κανόνα¹⁴ καί, σπανιότατα καὶ μὲ ἀρκετὴ συγκατάβαση, ἀντιμετωπίζει ἄλλες ταινίες ὡς δείκτες ἀντιλήψεων¹⁵. Πρόκειται μὲν γιὰ μιὰ βιογραφικὴ, θεμιτὴ προσέγγιση τῆς ἱστορίας τοῦ κινηματογράφου, καὶ ὀρθά πρόσφατα ἀφιερῶματα καὶ ἄρθρα καλύπτουν σταδιακὰ τὰ κενὰ πού ὑπάρχουν στίς γνώσεις μας γιὰ σημαντικούς σκηνοθέτες, σεναριογράφους καὶ παραγωγούς (θὰ ἀξιζε νά δοθεῖ βάρος καὶ στοὺς ὀπερατέρ ἀλλὰ καὶ σέ ἄλλους συντελεστές, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν μακροχρόνια καὶ σταθερότατη παρουσία¹⁶). Δέν εἶναι ὡστόσο ἐπαρκὴς μέθοδος γιὰ νά μελετηθοῦν ἐξωκινηματογραφικὰ φαινόμενα μὲ βάση τὸν κινηματογράφο. Ἡ μελέτη τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἰδεολογίας μέσα ἀπὸ τὸν κινηματογράφο δέν μπορεῖ νά βασιστεῖ σέ μιὰ καταρχὴν ἐπιλογή ταινιῶν μὲ βάση μιὰ ὑποθετικὴ αἰσθητικὴ, ἰδεολογικὴ ἢ ἄλλη διαφοροποίησή τους ἀπὸ τὸ κυρίως ρεῦμα, ἀλλὰ σέ σειρὲς ταινιῶν. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ κινηματογράφους πού βασίζονται στὴ σχηματοποίηση τῶν εἰδῶν, ὅπως ὁ ἐλληνικὸς, καὶ στηρίζουν τὴν παραγωγή τους σέ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἐπανάληψη τῶν συντελεστῶν καὶ τῶν μικρῶν ἐνοτήτων ἐπεισοδίων, μὲ εὐκόλα ἀναγνωρίσιμα στοιχεῖα¹⁷. Γιὰ νά διακρίνουμε τίς ἐσωτερικὲς διαφο-

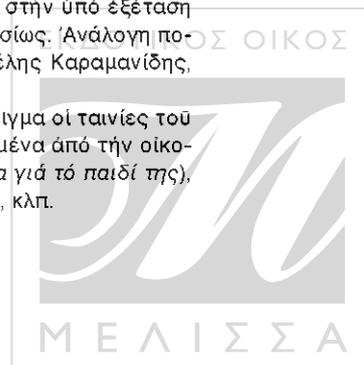
κὰνς τῆς σύλληψης τοῦ Δράκου, ὅπου κινητοποιεῖται ὅλη ἡ δύναμη τῆς ἀστυνομίας, ἢ συμπαραδῆλωση παραπέμπει σέ συλλήψεις ἀριστερῶν στὴ μετεμφυλιακὴ περίοδο, πού ὀδηγεῖ τοὺς θεατὲς νά ταυτιστοῦν μὲ τὸ Δράκο» (ὑπογράμμιση δική μου).

14. Βλ. π.χ. σὸ *ἴδιο*, ὅπου στίς ὑποτιθέμενες κριτικὲς «ἀνατρεπτικὲς» ταινίες *Στέλλα* (Κακογιάννης 1955), *Δράκος* (Κούνδουρος 1956) καὶ *Ποτὲ τὴν Κυριακὴν* (Ντασέν 1960) ἀντιπαρατάσσονται οἱ ταινίες ρεαλιστικῆς ἀφήγησης, στίς ὁποῖες ἐξασθενεῖ ὑποτίθεται τὸ ἀνατρεπτικὸ περιεχόμενο: *Κόκκινα Φανάρια* (Γεωργιάδης 1963), *Λόλα* (Δημόπουλος 1964) καὶ *Τὸ χῶμα θάφτηκε κόκκινο* (Γεωργιάδης 1965).

15. Βλ. τὴ συνοπτικὴ ἀνάλυση τῶν ταινιῶν 1940-1960 πού ἀναφέρονται στὴ διασπορά, Χ. Σωτηροπούλου, *Ἡ Διασπορὰ στὸν Ἑλληνικὸ Κινηματογράφο*, ὁ.π., σ. 44-49. Γενικότερα ἡ ἀρνητικὴ –καὶ συχνὰ δικαιολογημένη!– κριτικὴ τῶν ταινιῶν τῆς «μαζικῆς παραγωγῆς» ὡς πρὸς τὴν ποιότητα καὶ τὸ ἐπίπεδο χειρισμοῦ τοῦ θέματος πού τὴν ἀπασχολεῖ, παρασύρει τὴ συγγραφέα, πού πρῶτη ἀντιμετωπίζει μὲ συστηματικὸ τρόπο τὴν παραγωγή καὶ χρησιμοποιεῖ ἓνα εὐρὺ δείγμα ταινιῶν, νά μὴν ἐπιμείνει στὴν ἀνάλυση τῶν ταινιῶν αὐτῶν μὲ τὰ μέσα πού χρησιμοποιεῖ γιὰ τίς ταινίες τῶν «ἀνεξάρτητων δημιουργῶν».

16. Ὁ Ἀριστείδης Καρύδης Fuchs συνεργάζεται, γιὰ παράδειγμα, στὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο σέ 37 τουλάχιστον παραγωγές, μὲ μία ὡς πέντε ταινίες ἐτησίως. Ἀνάλογη πορεία ἔχουν οἱ Ἄνδρας Ἀναστασάτος, Κώστας Θεοδωρίδης, Βαγγέλης Καραμανίδης, Ἀντώνης Καρατζόπουλος, Δημὸς Σακελλαρίου κ.ἄ.

17. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ὑποσειρὲς ταινιῶν, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ ταινίες τοῦ Κ. Στράντζαλη μὲ ἐγκαταλειμμένα ἀπὸ τίς μητέρες τους καὶ υἱοθετημένα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ πατέρα τους παιδιὰ, π.χ. *Εἶμαι παιδί σου μονούλα* (Ὅλα γιὰ τὸ παιδί της), 1958, *Ὁ Γολγοθὰς μιὰς ἀθῶας*, 1961, *Μάνα μου παραστράτησα*, 1961, κλπ.

Τί γυρεύει ή ιστορία στόν κινηματογράφο

ροποιήσεις στή σχέση μέ τήν πραγματικότητα θά πρέπει νά έχουμε καί μιά σαφή καί λεπτομερή εικόνα τών άφηγηματικών κωδίκων πού τηρούνται ή άνατρέπονται, όχι μόνο στήν πλοκή, τό διάλογο καί τήν κινηματογράφηση τών χώρων καί τών προσώπων, αλλά καί στή μουσική καί γενικότερα τόν ήχο ή στό στήσιμο τών δευτερευόντων καί τριτευόντων ρόλων, οί όποιοι συνήθως καλούνται νά δώσουν τό ρεαλιστικό σχολιασμό, ένώ οί πρωταγωνιστές έκτελούν τή λίγο-πολύ γνωστή βασική πλοκή.

Στή συγκρότηση ένός έπαρκους δείγματος πρέπει νά ληφθούν καταρχήν ύπόψη οί δυνατότητες πρόσβασης στίς ταινίες, μέ τρόπο πού νά μπορούν νά έλεγχθούν όσες φορές αυτό κρίνεται άπαραίτητο (βιντεοκασέτα), καί νά καθοριστεί ή έκταση του δείγματος, μέ στόχο οί ταινίες νά μπορούν πράγματι νά μελετηθούν έπαρκώς. Τά τελευταία χρόνια έχουν προταθεί τό τυχαίο δείγμα γιά μεγάλη χρονική περίοδο (μέ στόχο όμως κατεξοχήν τή μελέτη τής διαμόρφωσης αίσθητικών κωδίκων σέ σχέση μέ τά οικονομικοκοινωνικά δεδομένα ένός κλειστού κυκλώματος παραγωγής-διανομής)¹⁸, τό αντιπροσωπευτικό γιά μιά μέση χρονική περίοδο¹⁹ καί ό περιορισμός τής ύπό εξέταση χρονικής περιόδου τόσο ώστε νά μπορεί νά εξεταστεί τό σύνολο τής παραγωγής²⁰. Η άναγκαστική, τουλάχιστον στό επίπεδο τής γραφής, χρησιμοποίηση ταινιών-περιπτώσεων, οδηγεί στήν άστήρικτη πολλές φορές μεταφορά παρατηρήσεων άπό τό μεμονωμένο στό συνολικό, όταν ξεκινά ήδη στή φάση τής έρευνας²¹.

Στήν περίοδο 1949/50 μέ 1962/63 πού μάς ένδιαφέρει, άντιμετωπίζουμε έννα σύνολο 500 περίπου ταινιών (πάνω άπ' τίς μισές άπό τό 1958 καί μετά). Τό Ίνστιτούτο Βυζαντινών καί Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου τής Βιέννης διαθέτει αυτή τή στιγμή περί τίς 200 ταινίες τών έτών αύτών σέ βιντεοκασέτες. Στο δείγμα πού χρησιμοποιώ περιλαμβάνεται 30% περίπου τών ταινιών κάθε έτους καί καταβάλλεται προσπάθεια νά καλυφθούν όλες οί κατηγορίες ως πρός τήν είσπρακτική έπιτυχία καί νά συγκροτηθεί κατά τό δυνατόν αντιπροσωπευτικά σέ σχέση μέ τά είδη καί τίς εταιρείες μέ συστηματική παραγωγή.

18. David Bordwell - Janet Staiger - Christin Thompson, *The Classical Hollywood Cinema. Film Style and Mode of Production to 1960*, Λονδίνο, Routledge, 1991.

19. François Garçon, *De Blum à Petain*, Παρίσι, Les éditions du Cerf, 1984· Michèle Lagny - Marie-Claire Ropars - Pierre Sorlin, *Général des années 30*, Παρίσι, Presses Universitaires de Vincennes, 1986.

20. Bettina Greffrath, *Gesellschaftsbilder des Nachkriegszeit. Deutsche Spielfilme 1945-1949*, Pfaffenweiler, Centaurus Verlagsgesellschaft, 1995.

21. Βλ. σχετικά μέ τά προβλήματα πού ανακύπτουν στή σύνδεση ποιοτικής καί ποσοτικής άνάλυσης τίς καίριες παρατηρήσεις τής Michèle Lagny, «Après la conquête comment défricher? Cinéma et histoire autour de Marc Ferro», π. *Cinéma Action*, τχ. 65, 1992, σ. 29-36, 34.

Τί γυρεύει ή ιστορία στόν κινηματογράφο

θεση γιά τήν αξιοποίηση άλλων χώρων πέρα από τούς αστικούς άποτελοῦσε βέβαια καί ή ανάκαμψη τών άγροτικών καί όρεινών περιοχών, ή βελτίωση τοῦ όδικοῦ δικτύου καί ή παροχή άδειών γιά γυρίσματα σέ άπομακρυσμένες περιοχές. Δέν έκπλήσσει λοιπόν ή συσσώρευση ταινιῶν πού έκτυλίσσονται σέ χωριά καί γυρίζονται πραγματικά άρκετά μακριά από τήν Άθήνα πρós τό τέλος τής δεκαετίας²⁴.

Τήν κινηματογράφιση τών αστικῶν έξωτερικῶν χαρακτηρίζει ό θαυμασμός τής κάμερας μπροστά στήν πολυκατοικία, τό αυτοκίνητο καί τά έργα όδοποιίας. Λήψεις από κάτω πρós τά πάνω γιά νά δοθεῖ ή αἴσθηση τοῦ ὕψους, καθώς καί οἱ διάφορες έκδοχές τής βόλτας μέ αυτοκίνητο σέ μιά από τίς νέες λεωφόρους, συνήθως τήν παραλιακή, ή στην περιοχή τής Όμόνοιας, σκηνές στοῦς έμπορικούς δρόμους τής πρωινῆς Άθήνας πού σφύζει από ζωή, αλλά καί νυχτερινά πλάνα μέ τά φῶτα πού αναβοσβήνουν καί τά πανοραμικ πάνω από τήν Άθήνα πού όλο καί μεγαλώνει, δέν λείπουν από καμιά σχεδόν ταινία – άνάλογα μέ τίς τεχνικές δυνατότητες καί τό οικονομικό μέγεθος τής παραγωγῆς. Η φωνή ένός άφηγητῆ πού σχολιάζει τήν πολυκοσμία, τίς αλλαγές καί τήν κυκλοφοριακή συμφόρηση (ήδη στό *Σωφεράκι*, 1953) δέν άνατρέπει, παρά τονίζει τήν εικόνα τής δυναμικῆς, άναπτυσσόμενης μεγαλούπολης πού έπιχειρεῖται νά δοθεῖ.

Ό θαυμασμός αυτός εἶναι διάχυτος σέ όλα τά μέσα μαζικῆς ένημέρωσης. Τό 1955 οἱ *Εἰκόνες* έπαινοῦν σέ ένα φωτογραφικό ρεπορτάζ τόν μοντέρνο αστικό χαρακτήρα τής Θεσσαλονίκης καί έπιθυμοῦν μιά πιό γρήγορη αλλαγή τοῦ παραδοσιακοῦ χαρακτήρα τής Άθήνας, ό όποῖος φέρεται νά καθυστερεῖ τόν έκσυγχρονισμό. «Τά σπίτια μέ τούς όκτώ καί έννέα όρόφους τινάζονται γρήγορα στά ὕψη μέ μιά ρώμη, μέ τήν έντύπωση μιᾶς ὑγείας πού ή αντίθεση τών λίγων μικρῶν καί ταπεινῶν παλιῶν ὑπολειμμάτων, τήν κάνει άκόμη πιό έντυπωσιακή»²⁵.

Η διεύρυνση τής κοινωνικῆς διαφοροποίησης στήν κατοικία τήν όποία έπιφέρει ή πολυκατοικία καί τό διαμέρισμα άρχίζει νά άπασχολεῖ τό σενάριο γύρω στά μέσα τής δεκαετίας, όταν ήρωίδες κωμωδιῶν προσπαθοῦν νά κρύψουν τήν κοινωνική τους θέση μπαίνοντας στή διπλανή πολυκατοικία αντί γιά τή μονοκατοικία στήν όποία κατοικοῦν²⁶. Δέν πρόκειται μόνο γιά τήν τέ-

24. Στίς άρχές τής περιόδου τά περισσότερα μή αστικά περιβάλλοντα εἶναι σέ νησιά: *Κοκκινόβραχος*, 1949, *Διαγωγή μηδέν*, 1949, *Μαύρη γῆ*, 1952, *Τό κλειδί τής εὐτυχίας*, 1953, *Ό άνεμος τοῦ μίσους*, 1953, κ.ά. Στόν κατάλογο τόπων έξωτερικῶν γυρισμάτων ταινιῶν τό 1958/59, π. *Τά Θεάματα τής έβδομάδος*, τχ. 39, 23 Μαρτίου 1959, σ. 10, μπορεί κανείς αντίθετα νά παρακολουθήσει τήν έντυπωσιακή έξάπλωση σέ όλη τήν ήπειρωτική Έλλάδα.

25. π. *Εἰκόνες*, τχ. 6, 5-11 Δεκεμβρίου 1955, σ. 9· πθ. καί τχ. 8, 19-25 Δεκεμβρίου 1955.

26. *Κυνηγώντας τόν έρωτα*, 1956. Τό όνειρο τοῦ διαμερίσματος πού θά ὑποκαταστή-

Μαρία Α. Στασινοπούλου

λεια αντίθεση πού γελοιογραφικά παρουσιάζει *Ο γυναικάς*, 1957, ή λίγο αργότερα τό *Λαός καί Κολωνάκι*, 1959, αλλά καί γιά σαφείς διακρίσεις ανάμεσα σέ ομάδες πού ἄν καί είσοδηματικά δέν απέχουν πολύ, ώστόσο, ὅπως λέει χαρακτηριστικά ὁ Ὅρεσσης Μακρῆς στήν *Οἰκογένεια Παπαδοπούλου*, 1960 –ὄπου καί πάλι συνδυάζεται ή βελτίωση τῆς κοινωνικῆς θέσης μέ τήν ἀγορά διαμερίσματος–, ἀνήκουν σέ δύο κόσμους: τούς μισθωτούς τῶν μεσαίων κλιμακίων καί τούς ἰδιοκτῆτες μικρῶν καταστημάτων.

Τή θέση αὐτή συμπληρώνει ή νοσταλγική ματιά στήν αὐλή, ὅπως τήν καθιέρωσε ὁ Γιώργος Τζαβέλλας, καί ή ὁποία, μέσα στή λιγότερο ἢ περισσότερο ἐμφανή ἀνέχεια, ἔχει νά ἐπιδείξει πάντα, πλάι στίς μικρές ἀδυναμίες τῶν κατοίκων τῆς, ὅπως τό κουτσομπολιό, ἠθική ἀκεραιότητα καί κοινωνική ἀλληλεγγύη στίς κρίσιμες στιγμές. Ἡ κάμερα ἐπιμένει στά παστροκικά πλακάκια, τά λουλούδια, τ' ἀνοιχτά παράθυρα καί ἐπιδιώκει σαφῶς τή συμπάθειά μας, δημιουργώντας κινηματογραφικά στερεότυπα πού ἀναπαράγονται ἀκόμη καί στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '60²⁷.

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν κατοικιών μέ τό τρίπτυχο πολυτελής βίλα, διαμέρισμα, ἀπλή μονοκατοικία ἢ αὐλή συμπεκνώνει τόν κοινωνικό προβληματισμό. Ἐνῶ ὁμως οἱ χαρακτήρες, ἀνάλογα μέ τό εἶδος τῆς ταινίας, διεκδικοῦν μέ τόν ἢ τόν ἄλλο τρόπο, ἐπιτυχῶς ἢ ἀνεπιτυχῶς, τήν ἀλλαγὴ τῆς κατοικίας πού παρουσιάζεται ὡς θεμιτός στόχος, δέν φαίνεται νά ὑπάρχει ή ἴδια ἀποδοχή γιά τό συναφές καί εὐρύτερο θέμα πού ἀποτελεῖ τόν κύριο ἄξονα πολλῶν ταινιῶν: τήν ἔντονη κοινωνική κινητικότητα καί τήν ἀναστάτωση πού αὐτή ἐπιφέρει, θέμα μέ τό ὅποιο ὁ κινηματογράφος φαίνεται νά σχολιάζει τίς δημογραφικές ἀλλαγές στή μεταπολεμική Ἑλλάδα. Σπανιότατα τό χρῆμα πού δέν ἀνήκε ἀπό προηγούμενη γενιά σέ κάποιον φέρνει τήν εὐτυχία, ἐνῶ σχεδόν πάντοτε διαφθείρει τό χαρακτήρα (μέ συχνό μοτίβο τήν ἀρνητική παρουσίαση τοῦ νεόπλουτου), καί σπανιότατα οἱ εὐποροὶ καταρρακώνονται ἀνεπανόρθωτα οἰκονομικά ἀκόμη καί ὅταν πρέπει νά ἀποδεχθοῦν μιά ἠθική ἥττα. Ἡ μόνη ἀποδεκτὴ ἐκδοχή γιά τήν ἀλλαγὴ τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης εἶναι ὁ γάμος.

Ἀντίθετα, μιά ἄλλη μορφή κινητικότητας, αὐτή πού ἐνισχύεται ἀπό τή μόρφωση, καί πού ἐμφανίζεται σέ μεγάλο ἀριθμὸ ταινιῶν, φαίνεται νά προξενεῖ ἀμηχανία ἂν ὄχι δυσπιστία. Μέ ἐξαίρεση τούς γιατροὺς καί τούς μηχανικούς, οἱ ὑπόλοιποι ἐργαζόμενοι πού διαθέτουν κάποιου εἶδους ἀνώτερη μόρφωση ἐκτελοῦν ἀκαθορίστου περιεχομένου ἐργασίες καί ή λύση τῶν οὐσιαστικῶν τους προβλημάτων ὀφείλεται ἢ στή θυμοσοφία κάποιου ἀπό

σει τό μίζερο παλιό σπίτι ἐξακολουθεῖ νά ἀποτελεῖ βασικό θεματικό ἄξονα γιά πολλά χρόνια' βλ. π.χ. *Θά σέ κάνω βασίλισσα*, 1964.

27. Π.χ. ἀπό τόν ἴδιο τόν Τζαβέλλα στό *Ἡ δὲ γυνὴ νά φοβῆται τόν ἄνδρα*, 1965, ἢ ἀπό ἄλλους π.χ. *Οἱ κυρίες τῆς αὐλῆς*, 1966.

Τί γυρεύει ή ιστορία στόν κινηματογράφο

τούς λαϊκούς χαρακτηήρες ή στή «γυναικεία» πονηριά, τήν καπατωσώνη ή καί τή μικροαπάτη. Ή μόρφωσή τους συνεπιφέρει τίς περισσότερες φορές καί αλλοίωση τών πατροπαράδοτων άξιών καί, στή χειρότερη περίπτωση, τή διαφθορά.

Ή μύθος του *Θανασάκη του πολιτευόμενου*, 1954, είναι χαρακτηριστικός: ή κόρη του χονδρέμπορου (Άννα Συνοδινού) έπιστρέφει μετά από τήν παραμονή της ως έσωτερικής σε κάποιο κολέγιο τής Έλθετίας στήν Άθήνα, όπου ο άδελφός της (Ντίνος Ήλιόπουλος) συνεχίζει τή συνετή καί άποδοτική παράδοση έργασίας του πατέρα τους. Έκείνη ώστόσο έπιθυμεί νά ξεφύγει από τή μυρωδιά τών χρημάτων καί άπορρίπτει τίς οικογενειακές συνήθειες. Ταυτόχρονα βοηθάει τό σύζυγό της (Βύρων Πάλλης) στίς άπόπειρες πολιτικής καριέρας, σπαταλώντας τήν οικογενειακή περιουσία. Ή έμφανής καταδίκη του πολιτικού βίου είναι τό βασικό μοτίβο τής ταινίας (βασισμένης στή θεατρική έπιτυχία τών Σακελλάριου-Γιαννακόπουλου). Είρωνεία άπέναντι στή ρευστότητα τών πολιτικών προγραμμάτων, πού παρουσιάζονται κενά περιεχομένου, τήν τεμπελιά τών πολιτευομένων καί τόν πελατειακό χαρακτήρα τής πολιτικής χαρακτηρίζει τό έργο, θυμίζοντας διαδεδομένα στερεότυπα του δημοσιογραφικού λόγου. Τόν δεύτερο άξονα σχηματίζει ή αντίπαράθεση, μέ άρκετά χοντροκομμένο τρόπο, άξιών όπως ή χειρωνακτική έργασία ή ή σεμνότητα, ή όποία ταυτίζεται μέ τήν ύποταγή, μέ τή μόρφωση ή τήν έπιθυμία για άνατροπή τών παραδεδομένων, πού συνδυάζονται μέ τήν ύπεροψία καί τήν οικονομική έκμετάλλευση. Ή ήττα του νεαρου πολιτικού έπιστήμονα κορυφώνεται μέ τό θρίαμβο τής χειρωνακτικής έργασίας στήν τελική σκηνή στο μπακάλικο, όπου άναγκάζεται νά φορτωθεί ένα μεγάλο σάκο στήν πλάτη, ενώ τόν παρακολουθούν μέ συγκατάβαση αλλά καί ικανοποίηση ή άνανήψασα σύζυγος, ο άδελφός καί ή χωρίς φιλοδοξίες πού νά υπερβαίνουν τά κοινωνικά όρια γυναίκα του (Κάκια Παναγιώτου).

Όσο ποθητό λοιπόν είναι τό χαρτί καί ή κοινωνική αίγλη πού έξασφαλίζει, δηλαδή ή μόρφωση ως κοινωνική άξία, άλλο τόσο δύσκαμπτη παρουσιάζεται ή κοινωνία στήν ύποδοχή καί άποδοχή τών άποφοίτων τών πανεπιστημίων στήν άγορά έργασίας. Συχνά μοτίβα σε κωμωδίες, μελοδράματα, άκόμη καί σε κινηματογραφικές έκδοχές όπερέτας (*Ό άσωτος*, 1963) άποτελούν ή χάρά μέ τήν όποία γίνεται δεκτή ή έπιτυχής όλόκληρωση τών σπουδών, οί θυσίες τών οικογενειών τών φοιτητών, οί κίνδυνοι καί τά έμπόδια πού αντιπροσωπεύει ή Άθήνα για τούς άγνούς έπαρχιώτες. Άπό τή φοιτητική ζωή ένδιαφέρει συνήθως μόνο ο έλεύθερος χρόνος, ο όποιος παρουσιάζεται σάν άτέλειωτο λούνα-πάρκ, όπου -ανάλογα μέ τό είδος- οί έξελίξεις κινούνται μεταξύ μπουρλέσκ καί μελοδραματικής άγωνίας. Σε ελάχιστες ταινίες οί χαρακτηήρες-πρότυπα άντλούν τά θετικά χαρακτηριστικά τους άπό τή μόρφωσή τους. *Ό φιλόλογος στο Ξύλο θγήκε άπ' τόν παράδεισο*, 1959, βάζει στή θέση του τό πλουσιοκόριτσο όχι έπειδή άγαπά τόν Όμηρο καί διδάσκει μέ λυρισμό τήν Άντιγόνη, αλλά έπειδή είναι νέος, ώραίος καί κυρίως έπειδή ξέρει τί σημαίνει φτώχεια καί δε διστάζει νά χρησιμοποιήσει τή σωματική τιμωρία.

Μαρία Α. Στασινοπούλου

Στό *Καλημέρα* 'Αθήνα, 1960, οί έχθρικότατες καρικατούρες του ζωγράφου και του φιλοσόφου ξεπερνούν και αυτά τά όρια της συμπαθητικής γελοιογραφίας, μέ τήν όποία συνήθως παρουσιάζονται καλλιτέχνες και διανοούμενοι, σέ μικρά ρολάκια ειδικά πρός τό τέλος της περιόδου. Γιά τούς λιγοστούς γυναικείους χαρακτήρες πού διαθέτουν κάποια επαγγελματική ειδικευση ή και πανεπιστημιακή μόρφωση, ξεχωρίζοντας από τήν άδιαφοροποίητη μάζα τών δακτυλογράφων, πωλητριών και μοδιστρών, ή μοίρα είναι φυσικά πιο σκληρή. Συνήθως πρέπει νά παραχωρήσουν τόν άνδρα-πρωταγωνιστή της ταινίας στήν πρωταγωνίστρια, τά επαγγελματικά προσόντα της όποίας δέν άποτελούν συστατικό του ρόλου²⁸. 'Ο βαθμός γελοιοποίησης τών εργαζομένων και μορφωμένων γυναικών, πού έντείνεται στίς έλληνικές ταινίες τά πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '60²⁹, είναι ίσως δείκτης μιάς κοινωνικής πραγματικότητας, της προσπάθειας νά περιθωριοποιηθούν και πάλι οί γυναίκες, όπως σέ όλη τήν Εύρώπη, μετά τήν έξισορρόπηση του μεταπολεμικού δημογραφικού προβλήματος.

'Αντίθετα ό έλληνικός κινηματογράφος, όχι μόνο δέν καταδικάζει, αλλά συμβάλλει σημαντικά στή ραγδαία άλλαγή στον χώρο της μουσικής έκφρασης, προτείνοντας και καλλιεργώντας μέ έπιτυχία στοιχεία όμαδικής ταυτότητας. 'Η διαδικασία αυτή είναι πολύ έμφανής και στή μουσική έπένδυση αλλά και στά κινηματογραφημένα τραγούδια. 'Ο Μάνος Χατζιδάκις καθιερώνει τό μπουζούκι, ένισχύοντας έτσι κάποια διστακτικά θήματα πού είχαν κάνει ήδη άπ' τίς άρχές της δεκαετίας και άλλοι συνθέτες μουσικής ταινιών όπως ό Μιχάλης Σουγιούλ. 'Η δανέζα μουσικολόγος Lisbet Torp έχει ήδη θίξει τόν τρόπο μέ τόν όποίο λειτούργησε στό ξένο κοινό ή μουσική του *Ποτέ τήν Κυριακή* και φυσικά του *Ζορμπά*, πού δημιούργησε, σέ συνδυασμό μέ τήν τουριστική έκρηξη της δεκαετίας του '60, τό ίσχυρότατο άκόμη στερεότυπο του συρτακιού³⁰. Θά άξιζε τόν κόπο νά παρακολουθήσει κανείς τήν

28. Π.χ. ή σχεδιάστρια στό *Τζιτζικας και μέρμηγκας*, 1958, ή ή διευθύντρια οίκου μόδας στό *Ποτέ δέ σέ ξέχασα*, 1962.

29. 'Ακόμη και καλοπροαίρετες ταινίες όπως τό *Κατηγορούμενος ό έρως*, 1962, του Γκρέγκ Τάλλας, άποδυναμώνουν τήν έπίδέξια στή δουλειά της και κοινωνικά προβληματισμένη γυναίκα, παρουσιάζοντάς την σχεδόν άνικανη νά όργανώσει τήν προσωπική της ζωή, σάν νά περιμένει άπλώς τό «ήμέρωμά» της. Τήν άποκορύφωση αυτού του σχήματος άποτελεί τό *Δεσποινίς Διευθυντής*, 1964. Πολύ γενικά είναι τά όσα γράφει ή Karakitsou-Dougé, *δ.π.* (σέ διάφορα ύποκεφάλαια) για τό θέμα της γυναικείας εργασίας στον έλληνικό μεταπολεμικό κινηματογράφο. Δύο μεταγενέστερα παραδείγματα (*Μοντέρνα Σταχτοπούτα*, 1965, και *Τζένη-Τζένη*, 1966) αναλύει ή Μαρία Παραδείση, «'Η παρουσίαση της γυναίκας στίς "κομεντί" του έλληνικού κινηματογράφου», π. *Τό Βήμα τών Κοινωνικών Έπιστημών*, τ. 3, τχ. 11, 'Ιούλιος 1993, σ. 185-204, κυρίως σ. 189-190.

30. Lisbet Torp, «'Ο χορός του Ζορμπά. 'Η ιστορία μιάς χορευτικής ψευδαίσθησης και ή τουριστική της άξία», π. *Έθνογραφικά*, τχ. 8, 1992, σ. 93-97.

Τί γυρεύει ή ιστορία στόν κινηματογράφο

ανάλογη πορεία του λαϊκού τραγουδιού στην έσωτερική αγορά³¹ καί την ίσοπέδωση των ύπολοιπων μουσικών έπιλογών από τό μπουζούκι, όπως αυτή άνιχνεύεται στόν έλληνικό κινηματογράφο, ό όποιος ήδη από την έποχή της Στέλλας, αλλά κυρίως μετά τίς διεθνείς έπιτυχίες του Ντασέν, άναπαράγει συστηματικά τό στερεότυπο αυτό.

Ό κινηματογράφος, λόγω βέβαια καί της εύκολίας μέ την όποία τά ένθετα τραγούδια έπιμήκυναν την ταινία στή άπαραίτητα 75' μέ 90', καί λόγω των συμφωνιών μέ τίς δισκογραφικές εταιρείες, έπιμένει στό λαϊκό τραγούδι είτε στή μορφή των κοσμικών μπουζουκιών είτε των μικρών λαϊκών μαγαζιών. Έκφράζει τή συντηρητική, σχεδόν έχθρική, στάση μεγάλων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας, από όλο τό πολιτικό φάσμα, άπέναντι στην πόπ καί ρόκ μουσική (ήδη στό *Λατέρνα, φτώχεια καί φιλότιμο*, 1955, μέ την άντιπαράθεση λατέρνας καί γραμμόφωνου στην άρχή του έργου), ή όποία συνοδεύει σκηνές μέ όργιώδη πάρτυ είτε της μεγαλοαστικής κοσμικής είτε της μικροαστικής ή καί εργατικής αλλά σαφώς παραστρατημένης νεολαίας³². Από την άλλη τό έλαφρό τραγούδι, πού στίς άρχές της δεκαετίας του '50 διεκδικούσε άκόμη μέ έπιτυχία μιά θέση στόν κινηματογράφο³³, έχει χάσει στίς άρχές της έπόμενης δεκαετίας όριστικά τό παιχνίδι.

Ένδιαφέρον είναι ό τρόπος μέ τον όποιο σχολιάζεται ή θριαμβευτική πορεία του λαϊκού τραγουδιού στή *Μεγάλη Θυσία*, μιά φτηνή παραγωγή του 1962. Όταν μετά την κρίση στό γάμο της ή Χριστίνα Μάζη (Χριστίνα Σύλβα) έπιχειρεί νά ξαναρχίσει την καριέρα της ως τραγουδίστρια, τή βλέπουμε νά τραγουδάει μπροστά σ' ένα στην άρχή άδιάφορο καί στή συνέχεια έχθρικό κοινό παλιά έλαφρά τραγούδια. Τά έπιθετικά σχόλια των θαμώνων καί ό ένθουσιασμός τους όταν έμφανίζεται ή λαϊκή τραγουδίστρια μέ τή συνοδεία των μπουζουκιών την κάνουν νά καταλάβει ότι θά πρέπει καί εκείνη ν' αλλάξει στίλ, πράγμα πού την όδηγεϊ στην έπιτυχία καί τά έξώφυλλα των οίκογενειακών περιοδικών. Βέβαια στην ήθική τελείωση της γυναίκας φαίνεται νά προσιδιάζει άκόμη τό έλαφρό τραγούδι, αν κρίνουμε από τή σκηνή της συμφιλίωσης, κατά την όποία μόλις ή πρωταγωνίστρια συνειδητοποιεί ότι ό άντρας της (Γιώργος Φούντας) την έχει δεϊ νά χορεύει καί νά τραγουδάει

31. Στά *Θεάματα της έβδομάδος*, τχ. 32, 1 Δεκεμβρίου 1958, σ. 6, σχολιάζεται γιά παράδειγμα άκόμη άρνητικά ή έξαφάνιση του «έλληνικού» τραγουδιού από τό ραδιόφωνο καί τον κινηματογράφο, στους άντιπάλους του όποιου περιλαμβάνεται καί τό ρεμπέτικο.

32. Κάποιες άναφορές στή χρησιμοποίηση του ρόκ-εν-ρόλ στόν ελληνικό κινηματογράφο βλ. στό άρθρο του Λεωνίδα Φ. Καλλιθρετάκη, «Προβλήματα ιστορικοποίησης του Rock φαινομένου. Έμπειρίες καί στοχασμοί», π. *Τά Ιστορικά*, τ. 11, τχ. 20, 1994, σ. 164-166.

33. Βλ. τό έλαφρό καί έλαφρολαϊκό ρεπερτόριο της Έλένης Χατζηαργύρη άκόμη στό *Καταδικασμένη κι άπ' τό παιδί της*, 1955.

Μαρία Α. Στασινοπούλου

ἀνατολίτικα πάνω στά τραπέζια καί ἐτοιμάζεται νά φύγει, ἀλλάζει ἀμέσως καί ἐπιλέγει κάτι ἀπό τό παλιό της ρεπερτόριο. Ὡς πρὸς αὐτό τό σημεῖο, οἱ ἀντιλήψεις δέ φαίνεται νά ἔχουν ἀλλάξει ἀπό τό 1950, ὅταν ἡ Σμαρούλα Γιούλη στό *Ἐλα στό Θεῖο* χόρευε ἐπιδεικτικά βαριά, μέ τήν ἐλπίδα νά ἀποθαρρύνει ἔτσι τόν ὑποψήφο γαμπρό πού προωθοῦσε ἡ οἰκογένεια.

Ἡ ἀποσπασματικότητα στή συζήτηση τῶν θιγομένων ζητημάτων ἀπορρέει ἀπό τήν ἐπιλογή μου νά παρουσιάσω ἓνα εὐρύτερο δείγμα μιᾶς ἔρευνας ἐν ἐξελίξει παρά νά ἐμβαθύνω σέ ἓνα μόνο πρόβλημα. Ἀπό τά λίγα καί σύντομα παραδείγματα σχολιασμοῦ ταινιῶν φαίνεται ἐξάλλου ὅτι προτείνω, ὡς πρὸς τοὺς τρόπους ἀνάγνωσης τῶν ταινιῶν καί τῆς ἀλληλεπίδρασῆς τους μέ τόν κοινωνικό περίγυρο, μιὰ πλουραλιστική προσέγγιση, ἀντλώντας ἀπό προτάσεις δομικῆς σημειολογικῆς ἀνάλυσης τοῦ κινηματογράφου, ἱστορίας μέ βάση τοὺς ἀφηγηματικούς κώδικες τῶν εἰδῶν, ἀλλά καί νεοφορμαλιστικές προσεγγίσεις τῆς εἰκόνας, ἀξιοποιώντας ὅμως καί ἐξωκινηματογραφικά δεδομένα πού περιορίζουν τοὺς κινδύνους ἀνιστορικῶν ἐρμηνειῶν³⁴.

Δέν θά ἤθελα σ' αὐτό τό στάδιο τῆς ἔρευνας νά προχωρήσω σέ συμπεράσματα πέρα ἀπό τά ἐπιμέρους πού ἤδη διατυπώθηκαν. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά νά ἔχουν τά συνολικά συμπεράσματα κάποια ἰσχύ εἶναι νά ἀποφεύγεται ἡ κανονιστικὴ ἐρμηνεία τῶν ταινιῶν, μέ βάση προκαθορισμένες ἀπόψεις σχετικὰ μέ τήν ἱστορικὴ περίοδο, καθὼς καί ἡ κυκλικὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων, τά ὁποῖα ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνουν τίς ἀπόψεις αὐτές. Ἡ θέση γιά τήν ἀδιαφοροποίητη λόγω συνθηκῶν ἀναπαραγωγῆς ἡγεμονικῆς ἰδεολογίας ἀπὸ τήν πλευρὰ τῆς «μαζικῆς παραγωγῆς» καί τήν παθητικὴ ὑποδοχὴ τῆς ἀπὸ τόν δέκτη ἰσοπεδώνει τίς ταινίες, τό σύνολο τῶν συντελεστῶν, τό ὁποῖο ταυτίζει μέ ἀπροσδιόριστους παραγωγούς τῆς ἰδεολογίας αὐτῆς, καί τέλος τό σύνθετο σῶμα τῶν θεατῶν κινηματογράφου, ὑποτιμώντας τοὺς ποικίλους τρόπους πρόσληψης³⁵.

Μαρία Α. Στασινοπούλου

34. Βλ. τόν σχετικὸ προβληματισμὸ στὴν ἐξαιρετικὴ μελέτη τῆς Janet Staiger, *Interpreting Films. Studies in the Historical Reception of American Cinema*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1992.

35. Βλ. Χ. Σωτηροπούλου, *Ἡ Διασπορά στὸν Ἑλληνικὸ Κινηματογράφο*, ὁ.π., σ. 224 κ.ἐξ.

Προσεγγίσεις

‘Ο κομμουνισμός και η έσωτερική δυναμική της δημοκρατίας: σχόλια στον *François Furet*

«Illusion, ψευδαίσθηση, αὐταπάτη, πλάνη: σφάλμα τῶν αἰσθήσεων ἢ τοῦ πνεύματος, λαθεμένη πίστη, χιμαιρική σκέψη – [ψυχολ.] λαθεμένη ἔρμηνεία τῆς αἴσθησης, μπορεῖ νά παρουσιαστῆ καί σέ ὑγιές ἄτομο, σέ ἀντίθεση μέ τήν παραίσθηση πού εἶναι πάντοτε παθολογική». Ἔτσι ὀρίζει τό *Petit Larousse* τήν ψευδαίσθηση. Γιά τόν Φρανσουά Φυρέ –μέλος παλιά τοῦ Γαλλικοῦ ΚΚ ἀπό τό 1949 ὡς τό 1956, σήμερα «ἀντιγιακωθίνο» ἱστορικό τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης– ἡ μεγάλη ψευδαίσθηση τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἦταν ὁ κομμουνισμός. Στό πρόσφατο βιβλίο τοῦ *Le passé d'une illusion*¹ ἐπιχειρεῖ νά ἐρμηνεύσει τήν ἱστορία τῆς ἰδέας καί νά καταδείξει τήν ψευδαίσθηση. Ἀντιπαρθετόντας τήν πραγματικότητα τοῦ σοβιετικοῦ κομμουνισμοῦ, ἀναζητᾶ τίς αἰτίες τῆς γοητείας πού ἄσκησε ἡ κομμουνιστική ἰδέα στούς δυτικούς διανοοῦμενους. Ὁ τίτλος τονίζει τήν ψυχαναλυτική χροιά καθώς παίζει ἐμφανῶς μέ τό *L'avenir d'une illusion* τοῦ Σ. Φρόυντ. Ἡ συλλογική ψευδαίσθηση τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἔχει ἓνα ὑποκείμενο –συχνότερα, στίς σελίδες τοῦ βιβλίου, ἓναν κατηγορούμενο–, τόν προοδευτικό εὐρωπαϊο διανοοῦμενο, «συνοδοιπόρο» καί συνυπεύθυνο τῆς τραγωδίας πού προκάλεσε ὁ κομμουνισμός. Φαίνεται ἔτσι στό βάθος μία ἄλλη σταθερή ἀναφορά τοῦ βιβλίου, ὁ Ρ. Ἄρόν, πού πρὶν σαράντα χρόνια εἶχε μιλήσει γιά τό *Ὁπιο τῶν διανοομένων* καί τόν ὀλοκληρωτισμό². Ὁ Φυρέ μοιάζει νά ταλαντεύεται στή διάγνωση: πρόκειται γιά ψευδαίσθηση ἑνός «κανονικοῦ ὑποκειμένου» ἢ γιά παθολογία στά ὅρια τῆς παραίσθησης; Ἡ ἀμφισημία ὅμως εἶναι μία ἀπό τίς σταθερές τῆς ἀνάλυσής του.

Σέ κάθε περίπτωση, οἱ διανοοῦμενοι εἶναι οἱ ἀληθινοί πρωταγωνιστές τοῦ

1. F. Furet, *Le passé d'une illusion*, Παρίσι, Robert Laffont, 1995.

2. R. Aron, *L'opium des intellectuels*, Παρίσι, Colmann-Lévy, 1955· *Démocratie et totalitarisme*, Παρίσι, Gallimard, 1965.

Γιάννης Βούλγαρης

βιβλίου. Μεγάλες ή δευτερεύουσες μορφές διανοουμένων αναλαμβάνουν να προσωποποιήσουν τις εξελίξεις και τις στάσεις έναντι της Ιστορίας. Παραλαμβάνουν έτσι οί πιστοί, οί πλανηθέντες, οί απογοητευμένοι, οί άργά ή γρήγορα άπομακρυνθέντες, οί προβλέψαντες, οί κριτικοί κομμουνιστές. Οί άγγλοι φαβιανοί ή ό Φίλμπυ, οί διανοούμενοι τής Σορβόνης, ό Σουβαρίν, ό Μαλρώ ή ό Ζίντ, ό Κάουτσκι, ή Λούξεμπουργκ, ό Μπάουερ ή ό Λούκατς.

Αντίθετα, τό βασικό έρμηνευτικό σχήμα και τά κύρια μοτίβα του βιβλίου έξαντλούνται στό πρώτο κεφάλαιο («Τό έπαναστατικό πάθος στόν 20ό αιώνα»), μέ μικρές προσθήκες στόν επίλογο. Τά άναμεταξύ έντεκα κεφάλαια έπαναλαμβάνουν και συγκεκριμενοποιούν μέ μία γεγονοτολογική σειρά τις βασικές ιδέες πού έχουν ήδη έκτεθει. Ό Φυρέ παρακολουθεί τήν πορεία τής «ιδέας του κομμουνισμού», έντάσσοντάς την σέ μία εύρύτερη κατηγορία: τό ιδεολογικό πάθος. Ακολουθώντας, όπως και σέ πολλές άλλες περιπτώσεις, τήν Hannah Arendt³, θεωρεί τό «ιδεολογικό πάθος» και κατ' έπέκταση τά «ιδεολογικά καθεστώτα» ως τό κεντρικό χαρακτηριστικό και τήν βασική ιδιαιτερότητα του 20ου αιώνα.

Σύρονται έτσι οί κύριες γραμμές του άναλυτικού του σχήματος. Η ιστορία τής ιδέας του κομμουνισμού άποτελεί (και δέν μπορούσε παρά νά άποτελέσει) προνομιακή πρόσβαση στην Ιστορία του «βραχέος αιώνα 1914-1991»⁴, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου ήταν τό φαινόμενο των ολοκληρωτισμών. Ό κομμουνισμός βρίσκει λοιπόν τό ταίρι του σ' αυτή τήν Ιστορία: μαζί μέ τον φασισμό άποτελούν τις μεγάλες πολιτικές μυθολογίες του αιώνα μας. Στην ούσια, ή σύγκριση και ή άμοιβαία πλοκή κομμουνισμού-φασισμού είναι τό επίκεντρο τής άνάλυσης του Φυρέ. Από αυτή τήν άποψη έντάσσεται στην παράδοση των θεωριών του ολοκληρωτισμού, ή όποία τώρα όμως έπαναπροτείνεται, πιστεύοντας ότι έχει μέ τό μέρος της τήν «άπόφαση» πού έβγαλε ή «Ιστορία» τό 1989. Λογική συνέπεια του σχήματος είναι ή ταύτιση του κομμουνισμού μέ τον σταλινισμό, γεγονός πού σημαίνει ότι ούσιαστικά (άλλά και προβληματικά) ή άνάλυση άφορά στην περίοδο 1914-1953, χρονιά του θανάτου του Στάλιν.

Ό Φυρέ δίνει Ιστορικό βάθος στην προσέγγιση, συνδέοντάς την μέ τή θέση πού χωρίζει σέ δύο χρόνους τή Γαλλική έπανάσταση – στό μετριοπαθές/άξιολογικά θετικό «1789» και στό δυνάμει ολοκληρωτικό/γιακωβίνικο «1793»⁵. Η μετέπειτα Ιστορία διαμορφώνεται άπό τις δύο δυναμικές πού

3. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Νέα Υόρκη, HBJ Book Harcourt Brace Jovanovich Publishers, ⁵1973 (1951).

4. E. Hobsbawm, *Age of the Extremes – The Short Twentieth Century 1914-1991*, Λονδίνο, Michael Joseph, 1994.

5. Βλ. πρόχειρα Χ. Χατζηιωσήφ, «Διακόσια χρόνια από τή Γαλλική έπανάσταση: έορτασμός ή άμφισβήτηση», π. *Μνήμων*, τ. ΙΓ', 1991, σ. 231-254.

Κομμουνισμός και δημοκρατία: σχόλια στον F. Furet

έκλύθησαν τότε, κι επομένως μπορεί νά είδωθει ως αντιπαράθεση δύο στρατοπέδων. Στο ένα βρίσκονται ο φιλελευθερισμός και η δημοκρατία, πού ανήκουν στο ίδιο πολιτικό και έννοιολογικό πεδίο. Στο άλλο συνυπάρχουν ο σοσιαλισμός και ο αντιδραστικός συντηρητισμός, οί όποιοι παρά τίς διαφορές συμερίζονται κοινές ιδέες και κυρίως τήν έχθρότητα πρός τήν άστική δημοκρατία. Στόν 20ό αιώνα τό στρατόπεδο αυτό εκπροσωπήθηκε από τόν κομμουνισμό και τόν φασισμό.

Η προηγούμενη ανάλυση συνοδεύεται ρητά και φανατικά από τήν αξιολογική κρίση. Τοποθετείται έτσι σαφώς στό πολιτικο-ιδεολογικό κλίμα πού διαβάζει τήν κατάρρευση του σοβιετικού κομμουνισμού και τό τέλος του διπολισμού ως νίκη και αναδρομική απόδειξη ύπεροχής μίας μετριοπαθούς φιλελεύθερης δημοκρατίας. Έχει σημασία όμως γιά τή συνέχεια νά τονιστεί ότι η εξέλιξη αυτή δέν έντάσσεται σέ μία αισιόδοξη άποψη του έκσυχχρονισμού άγγλοσαξωνικού συνήθως τύπου, αλλά σέ μία τραγική κατά βάση θεώρηση, πού βλέπει τήν νεωτερικότητα σημαδεμένη από τίς άρνητικές έπιπτώσεις τής έκκοσμίκευσης. Σέ κάθε περίπτωση, ειδικά ως πρός τή συσχέτιση κομμουνισμού και φασισμού στό πλαίσιο τής ένοποιητικής έννοιας του ολοκληρωτισμού, ο Φυρέ δίνει πολεμικό και «ρηξικέλευθο» τόνο. Θέλει νά σπάσει τήν ιστορική λογοκρισία πού κατά τήν άποψη του επέβαλε μεταπολεμικά η κουλτούρα του αντιφασισμού, καθιστώντας θεωρητικό ταμπού τήν παρομοίωση του κομμουνισμού μέ τόν φασισμό σέ μία σειρά από χώρες όπως η Γαλλία ή η Ιταλία. Από αυτή τήν άποψη, η προσέγγισή του έντάσσεται σέ ένα ευρύτερο πνευματικό-πολιτικό κλίμα κριτικής και άποκαθήλωσης του αντιφασισμού, τό όποιο έκδηλώνεται έδώ και άρκετό καιρό στίς ευρωπαϊκές χώρες μέ ίσχυρή κομμουνιστική παράδοση (π.χ. «νέοι φιλόσοφοι» ή οί ιδεολόγοι τής Ιταλικής «δεύτερης δημοκρατίας»).

Εύλογη συνέπεια των προηγουμένων είναι λοιπόν η κατηγορηματικότητα και η αξιολογική φόρτιση μέ τήν όποία ο Φυρέ θέτει τό πρόβλημα πού κατά τή γνώμη του ο ιστορικός έχει νά έξηγήσει: πώς δύο τόσο πρωτόγονες ιδεολογίες μπόρεσαν νά κερδίσουν τή συναίνεση και τήν άφοσίωση τόσο μεγάλων τμημάτων τής δυτικής διανόησης. Από τήν άρχή έγκαταλείπει ένα μέρος τής έξηγησης στό χώρο του μυστηρίου και τής συγκυρίας. «Μπολσεβικισμός και φασισμός, νεκροί πλανήτες εξαφανίστηκαν παίρνοντας μαζί τό μυστικό τους – πώς μπόρεσαν νά προκαλέσουν τέτοιο μαζικό πάθος». Αναζητά τό άλλο μέρος τής έξηγησης στίς έσωτερικές άντινομίες τής δημοκρατίας, τόσο τίς θεωρητικές όσο και τίς πολιτικές. Αύτη είναι άσφαλώς η πιό ένδιαφέρουσα και γόνιμη όψη τής ανάλυσης, άν και τήν καθιστά, πιστεύω, έσωτερικά άντιφατική.

Τό μυστήριο τής ιδέας του κομμουνισμού, ύποστηρίζει ο Φυρέ, μπορεί νά γίνει κατανοητό μόνο άν έκτιμηθεί τό θάρος πού έχουν στή νεώτερη ευρωπαϊκή ιστορία δύο άλληλεξαρτημένες πραγματικότητες, η δημοκρατία και η επανάσταση. Η κινητήρια δύναμη τής νεώτερης ιστορίας είναι η έσωτερική άντινομία τής δημοκρατίας. Οίκουμενικού χαρακτήρα έπαγγελία ισότητας

Γιάννης Βούλγαρης

καί ἐλευθερίας, ἡ δημοκρατία ἀδυνατεῖ νά νομιμοποιήσει τίς πολλαπλές, μεγάλες ἢ μικρές ἀνισότητες τῆς κοινωνίας. Ἀντίθετα, ἀποτελεῖ διαρκές πρόταγμα γιά τήν ἐξάλειψή τους. Ζεῖ σέ διαρκή ἔνταση μεταξύ πραγματοποίησης καί οὐτοπίας. Καί ἡ ἔνταση αὐτή γίνεται διαρκῆς «αὐτοκριτική», ἢ καλύτερα αὐτοκριτική τῆς δημοκρατίας καί κριτική τῆς δημοκρατίας. Μέ τό λεξιλόγιο τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, ἡ ρεαλιστική θεωρία τῆς δημοκρατίας (π.χ. τύπου Σουμπέτερ), ὡς πολιτικοῦ συστήματος ὅπου ἀνταγωνιστικές ἐλίτ διεκδικοῦν τήν ψήφο μιᾶς ἀπαθοῦς καί ἀδιάφορης μάζας, δέν εἶναι τόσο ρεαλιστική. Στήν πραγματική ἱστορία ἡ «ὑπαρκτή δημοκρατία» δέν χωρίστηκε ποτέ ἀπό τό οὐτοπικό της περιεχόμενο. Χάρη σ' αὐτό, ἡ ἴδια ἡ δημοκρατική διαδικασία ἔθετε διαρκῶς τό πρόβλημα τῆς αὐτοὑπέρβασης, τῆς ὀλοκλήρωσης, τῆς οἰκουμενικῆς πραγμάτωσής της. Ἴσως αὐτή νά στάθηκε ἡ ἀληθινή «διαρκῆς ἐπανάσταση» τῆς νεωτερικότητας.

Ἡ δημοκρατία ὑπέσκαπτε ἔτσι τίς ἴδιες τίς προϋποθέσεις της. Πιο συγκεκριμένα, τό κοινωνικό/ταξικό της στήριγμα. Κοινό ὑπόβαθρο τῆς κριτικῆς στήν ἀστική δημοκρατία πού ἄσκησε ἡ ριζοσπαστική ἀριστερά καί ἡ συντηρητική δεξιά, λέει ὁ Φυρέ, ἦταν τό μίσος πρὸς τόν ἀστό. Πρῶτον, γιατί ἐνσάρκωνε τόν ἰσχυρό πόλο στή δομική ἀνισότητα τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας/κοινωνίας. Δεύτερο καί σπουδαιότερο, γιατί προσωποποίησε καί ἔτσι συγκέντρωσε ἐπάνω του τό μίσος γιά τό ἀνεκπλήρωτο τῶν στόχων καί τοῦ ὁράματος τῆς δημοκρατίας. Ἡ διαψευσμένη ἐπαγγελία, τό χάος πού χωρίζει τήν οἰκουμενικότητα τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης ἀπό τήν «ποταπότητα» τῆς ἀστικῆς ζωῆς, ἔθρεψε τό μίσος πού τροφοδότησε ὅλα τά ἱστορικά «ἀντιαστικά» ρεύματα ἀπό τή γέννηση τῆς δημοκρατίας. Θά μπορούσαμε νά ἐπικαλεστοῦμε τήν ἱστορική ἀποστροφή τῆς μοντερνιστικῆς καλλιτεχνικῆς πρωτοπορείας γιά νά ἀναδείξουμε τό μίσος πρὸς τό κοινωνικό προφίλ τοῦ ἀστοῦ. Τό παράδειγμα ὅμως τοῦ Φυρέ εἶναι περισσότερο εὐγλωττο. Οἱ Γιακωβίνοι τοῦ 1793 ἦταν οἱ πρῶτοι ἀστοί πού περιφρόνησαν τούς ἀστούς στό ὄνομα τῶν ἀστικῶν ἀξιῶν.

Ἔτσι ἡ ἐσωτερική διαλεκτική τῆς δημοκρατίας καί τό μίσος πρὸς τόν ἀστό ὑπῆρξαν φαινόμενα ἐγγενῆ τῆς πνευματικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς τῆς νεωτερικότητας. Στόν 19ο αἰῶνα ὅμως, ἡ δυναμική αὐτή λειτουργεῖ κατά τρόπο ἐλεγχόμενο. Ὁ Ε. Χομπσμπάουμ⁶ συμπυκνώνει ἐπιγραμματικά τόν πολιτισμό τοῦ 19ου αἰῶνα – καπιταλιστικός στήν οἰκονομία, φιλελεύθερος στούς θεσμούς, ἀστικός στό ἡγεμονικό κοινωνικό προφίλ, εὐρωκεντρικός, μέ πίστη στήν ἐπιστήμη, τή γνώση καί τήν πρόοδο. Αὐτά τά χαρακτηριστικά δημιουργοῦσαν τίς ἰσορροπίες πού ἐπέτρεπαν νά ἐκδηλώνεται ἡ δυναμική τῆς δημοκρατίας ὡς «βραδεῖα ἀντίδραση». Εἰδικά στό πολιτικό-κοινωνικό

6. E. Hobsbawm, ὀ.π., σ. 6.

Κομμουνισμός και δημοκρατία: σχόλια στον F. Furet

έπιπεδο, επικρατεί ένα «μικτό σύστημα διακυβέρνησης» που στηρίζεται στον (de facto κατά κανόνα) συμβιβασμό μοναρχίας, άριστοκρατών, άστών, δημοκρατίας. Κοινωνικοί συσχετισμοί και θεσμικοί περιορισμοί όρθώνουν φράγματα στη λαϊκή συμμετοχή. Προς τό τέλος του αιώνα όμως, ή πίεση των μαζών και κυρίως του ανερχόμενου έργατικού κινήματος προδιαγράφουν τήν άνατροπή των ίσορροπιών. Έμφανίζονται οί μορφές και οί μηχανισμοί που θά ένσωματώσουν τά λαϊκά στρώματα στη μαζική πλέον κοινωνία/πολιτική: τά μεγάλα μαζικά κόμματα, ή έθνικιστική ίμπεριαλιστική ιδεολογία, ό άντισημιτισμός.

Ό πόλεμος του 1914 ήταν τό γεγονός που μετέτρεψε τή βραδεία αντίδραση σέ έκρηξη. Ήταν ή μαμή του 20ου αιώνα. Άς σημειωθεί ή σύμπτωση δύο ιστορικών (Χομπσμπάουμ, Φυρέ) για τήν ποιότητα τής άλλαγής: τέλος ένός αιώνα ύψηλου πολιτισμού, άντάξια άφετηρία του νέου άγριου και θάρβαρου αιώνα. Σέ κάθε περίπτωση, άποτελεί κεκτημένο τόσο τής ιστοριογραφίας όσο και τής πολιτικής έπιστήμης ή τομή και ό βίαιος «έκδημοκρατισμός» που έπήλθε μέ τόν Α' παγκόσμιο πόλεμο. Για πρώτη φορά ό πόλεμος έγινε ολοκληρωτικό κοινωνικό γεγονός. Τά εύρωπαϊκά κράτη έπιστρατεύσανε τό σύνολο των ανθρώπινων και των φυσικών πόρων που διαθέτανε. Στά χαρακώματα συναντήθηκαν και άναμοχλεύτηκαν οί κοινωνικές τάξεις που στον καιρό τής ειρήνης ζούσαν χωριστά. Οί μάζες στίς περισσότερες χώρες μπήκαν έτσι στην πολιτική, περνώντας όχι από τή διαπαιδαγώγηση τής όμαλης έκλογικής διαδικασίας, αλλά από τή άγρια συλλογικότητα του πολέμου. Δέν έκπλήσσει λοιπόν, ύποστηρίζει ό Φυρέ, ότι ή σημαντικότερη ίσως συνέπεια του πολέμου ήταν ή επάνοδος τής ιδέας τής επανάστασης. Πρώτα και κατά τήν παράδοση μέσω τής άριστερας, ύστερα μέσω τής δεξιάς. Αύτή ήταν και ή πλέον έντυπωσιακή τομή. Μέ τόν φασισμό και τό ναζισμό έμφανίζεται ένα νέο είδος δεξιάς, επαναστατικής και όχι συντηρητικής, που μιμείται τίς μορφές και τά μέσα τής «νέας πολιτικής»⁷, μαέστροι τής οποίας έχουν ήδη άναδειχθεί οί μπολσεβίκοι.

Παιδιά του «1914» λοιπόν, μπολσεβικισμός και φασισμός μοιράζονται τήν ιδέα τής επανάστασης, ή όποία στον Φυρέ έχει μία όρισμένη φιλοσοφική σήμανση που τόν οδηγεί νά επεκτείνει, υπερβολικά κατά τή γνώμη μου, τίς συμπτώσεις μπολσεβικισμού-φασισμού. Ή επανάσταση συνδέεται μέ τήν έννοια και τή διαδικασία τής έκκοσμίκευσης, που χαρακτηρίζει τήν πνευματική εξέλιξη τής νεωτερικότητας. Ήδη από τόν 19ο αιώνα, ύποστηρίζει ό Φυρέ, ή Ίστορία καταλαμβάνει τή θέση του θεού και τό «νόημα τής ιστορίας» τή θέση τής θρησκείας. Όμως, κατά τρόπο άντιφατικό έκ πρώτης

7. G. L. Mosse, *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Νέα Ύόρκη, Howard Ferting, 1974.

Γιάννης Βούλγαρης

όψεως, αυτή ή αντικατάσταση δέν σκίασε τήν αϊγλη τής επανάστασης. Ή ιστορική νομοτέλεια δέν έξουδετερώνει τήν αυτόνομία τής ανθρώπινης πράξης. Άντίθετα, ή επανάσταση / ή πολιτική μετά τό θάνατο του θεού, γίνεται πράξη άφενός τραγική καί βολонταριστική, πού αύτοεπιθεβαιώνει τόν άνθρωπο ως δημιουργό τής Ιστορίας του, άφετέρου όργανο άποκάλυψης τής Ιστορικής νομοτέλειας. Αύτ ή διαλεκτική θά έκδηλωθει, κατά τόν Φυρέ, στον 20ό αϊώνα – μέ τήν έκρηξη του Α' παγκόσμιου πολέμου. Κανένα άλλο γεγονός πέρα από τήν Όκτωβριανή επανάσταση, κανείς άλλος πέρα από τόν Λένιν δέν συμπύκνωσαν καλύτερα τήν φαινομενικά άντιφατική σχέση. Ή επανάσταση άνέδειξε τή σημασία τής πολιτικής βούλησης ένάντια στην ίδια τήν άνάλυση πού ύποτίθεται ότι τή στήριζε (τό *Κεφάλαιο* του Μάρξ). Ταυτόχρονα όμως τό βολонταριστικό έπίτευγμα προσληφθηκε ως ή άφετηρία πραγμάτωσης τής νομοτέλειας πού όδηγοϋσε από τόν καπιταλισμό στον σοσιαλισμό. Μόνο μέσα από αύτ ήν άντιφατική σύνθεση μπορεί νά γίνει κατανοητή ή μαγεία πού άσκησαν ό Όκτώβρης καί ό Λένιν, όχι τόσο στις μάζες του πλανήτη, όσο στην πιό ύψηλή διάνοηση, παρά τήν άπλοϊκότητα του λενινισμού.

Άπό τήν άλλη, ή επανάσταση έπέστρεψε, μετά τό 1914, συνδεδεμένη μέ τή δημοκρατία, τόσο Ιστορικά, όσο καί έννοιολογικά. Σέ μία Εϋρώπη πού διαμορφώθηκε από τή Γαλλική επανάσταση, τό «νόημα τής Ιστορίας» μπορούσε καλύτερα νά άποκρυπτογραφηθει μέσα από τήν Ιστορική «όλοκλήρωση» τής πρώτης δημοκρατικής παλιγγενεσίας. Ό Όκτώβρης του 1917 άνυψώθηκε πάνω από τά συντρίμια μίας καθυστερημένης καί νικημένης χώρας, άκριθώς ως συνέχεια του 1789, ή καλύτερα του 1793. Οί μαρτυρίες πού παραθέτει ό Φυρέ γι' αύτόν τόν τρόπο πρόσληψης καί σύγκρισης από χαρακτηριστικές περιπτώσεις διανοουμένων είναι έντυπωσιακές (όπως εκείνες των ίδιων των Ιστορικών τής Γαλλικής επανάστασης A. Aulard, A. Mathiez). Άποκαλύπτουν επίσης ρητά τήν έννοιολογική σύνδεση. Τό 1789 καί τό 1917 δέν άποτελούν παρά τήν έκδίπλωση στον Ιστορικό χρόνο τής έσωτερικής διαλεκτικής έντασης τής δημοκρατίας άνάμεσα στην Ισότητα καί τήν άνισότητα, στον πολίτη καί τόν ιδιώτη. Όπως σωστά αναλύει ό Φυρέ, μόνο μέσα από αύτ ήν έσώτερη σχέση μέ τή δημοκρατία καί τήν παράδοση τής επανάστασης στην Εϋρώπη μπορεί νά γίνει κατανοητή ή «οικουμενική γοητεία του Όκτώβρη».

Μέσα σ' αύτό τό μακροσκοπικό στό χρόνο καί στό χώρο έρμηνευτικό σχήμα τοποθετεί ό Φυρέ τήν εξέλιξη τής Ιδέας του κομμουνισμού στον 20ό αϊώνα. Ό μπολσεβικισμός παρουσιάστηκε στην Ιστορία ως ό συνεχιστής του αίτήματος τής οικουμενικότητας καί τής δημοκρατικής επαγγελίας πού ένέκλειε ή άστική επανάσταση. Έδινε συγκεκριμένη ύπόσταση μέ τήν επίκληση τής παγκόσμιας κοινωνικής επανάστασης. Ό Όκτώβρης δέν ήταν παρά τό πρελούδιο του έργου πού θά παιζότανε στην άνεπτυγμένη Εϋρώπη, μέ πρώτη τή Γερμανία. Ταυτόχρονα, αναγόρευε τόν προλετάριο σε νέα ήγεμονική κοινωνική μορφή, έξ όρισμού οικουμενική μιά καί δέν είχε νά χάσει παρά τίς

Κομμουνισμός και δημοκρατία: σχόλια στον F. Furet

άλυσίδες του – σε αντίθεση με τόν μισητό άστό. "Όχι τυχαία ό μπολσεβικισμός διαμορφώθηκε ως καταγγελία τής έθνικιστικής άναδίπλωσης τών εύρωπαϊκών άστικών τάξεων, προσφέροντας καί τήν πιό πειστική έρμηνεία του πολέμου πού έξουθένωσε τούς λαούς καί τά κράτη. 'Η διάδοση τών «μπολσεβίκικων κομμάτων», ή δημιουργία τής Γ' Διεθνούς, φτωχού ύποκατάστατου τής διεθνούς επανάστασης πού δέν ήρθε, συνέβαλε ώστε νά διατηρηθεί ή αίσθηση ή ή ψευδαίσθηση του οικουμενικού μηνύματος. 'Η έσωτερική δυναμική τής δημοκρατίας καί ή νεωτερική πίστη στην ιστορική νομοτέλεια ως πνευματικο-πολιτικό κλίμα μακράς διάρκειας άπό τή μία, καί άπό τήν άλλη ή έπιστροφή τής επανάστασης στην κατεστραμμένη μεταπολεμική Εύρώπη ως συγκυρία, άποτελούν τό πλαίσιο μέσα στο όποιο ό Φυρέ τοποθετεί πειστικά τήν ιδέα του κομμουνισμού στον 20ό αιώνα.

Τό πλαίσιο αυτό χρειάζεται όμως νά συμπληρωθεί με τίς ιδιαίτερες συνθήκες του μεσοπολέμου προκειμένου νά έρμηνευτεί ή ιστορία του κομμουνισμού, ή κραυγαλέα διάψευση τής ιδέας άπό τήν πράξη καί παρά ταύτα ή άντοχή του στο χρόνο, όπως καί ή παρατεταμένη συναίνεση/άνοχη πού έπέδειξε ή εύρωπαϊκή διάνοηση. Χρειάζεται κυρίως ή σχέση με τόν άλλο πρωταγωνιστή του μεσοπολέμου – τόν φασισμό/ναζισμό. Είναι σήμερα σαφές ότι ό άντιφασισμός καί ή νίκη τών συμμάχων στο Β' παγκόσμιο πόλεμο άνανέωσαν τήν πίστωση χρόνου πού είχε δώσει ή ιστορία στον σοβιετικό κομμουνισμό. 'Ο Φυρέ δέν περιορίζεται νά επαναλάβει τόν κοινό αυτό τόπο. Στόχος του είναι νά «άποδομήσει» τόν άντιφασισμό, χωρίζοντας τή φιλελεύθερη δημοκρατική διάσταση άπό τήν κομμουνιστική. Με αυτό τόν τρόπο επιδιώκει, άπό τή μία, νά καθιερώσει τήν κατάλληλη όπτική γωνία ώστε νά μπορέσει νά «διαβάσει» τόν 20ό αιώνα ως άντιπαράθεση τής δημοκρατίας προς τούς δύο όλοκληρωτισμούς. 'Από τήν άλλη, νά πολλαπλασιάσει τούς κοινούς δεσμούς μεταξύ φασισμού-κομμουνισμού, γεγονός πού μεταξύ άλλων έπιδεινώνει τήν «ψευδαίσθηση» τής εύρωπαϊκής διάνοησης καί κατ' έπέκταση τίς εύθύνες τής. Δέν είναι τυχαίο ότι οι πρώτες βιβλιοπαραρσιάσεις ή συζητήσεις έχουν άναδείξει τό σχετικό θέμα ως κεντρικό καί σε κάθε περίπτωση ως τό πιό σκανδαλιστικό⁸.

'Ο φασισμός σε όλες του τίς έκδοχές είναι προϊόν τών ίδιων συγκυριών πού γέννησαν τόν μπολσεβικισμό. Στηρίχτηκε όμως στίς αντίθετες άρχές. Είναι ή αντίδραση, ύποστηρίζει ό Φυρέ, του μερικού έναντι του οικουμενικού, του λαού έναντι τής τάξης, του έθνικού έναντι του διεθνιστικού. 'Η αντίδραση ξεκίνησε με τόν ιταλικό φασισμό, αλλά άνήλθε στο επίπεδο τής παγκόσμιας πρόκλησης με τόν ναζισμό. 'Ορισμένες άπό τίς αίτίες πού όδη-

8. Περιοδικά *L' Histoire*, άρ. 186, Μάρτιος 1995· *Nouvel Observateur*, άρ. 1.582, 2 Μαρτίου 1995· *Télérama*, άρ. 2.355, 1 Μαρτίου 1995· *La Quinzaine Littéraire*, άρ. 663, 1 Φεβρουαρίου 1995· *Panorama*, 21 Αύγουστου 1995.

Γιάννης Βούλγαρης

γηση στον φασισμό βρίσκονται πρώτον, στην άσταθή και προσωρινή ισορροπία που επέβαλε η Συνθήκη των Βερσαλιών, η οποία ενέκλειε το σπέρμα της άνατροπής της. Δεύτερο και κυριότερο, στην επικράτηση της προλεταριακής επανάστασης στη Ρωσία. Η υπεράσπιση του έθνους έναντι του κομμουνισμού τροφοδότησε την προπαγάνδα και τις γραμμές της έθνικιστικής-αύταρχικής δεξιάς πάσης φύσεως. Ο μπολσεβικισμός γέννησε τον αντιμπολσεβικισμό. Ο φασισμός υπήρξε υποκατηγορία του τελευταίου και επικράτησε στις χώρες που γνώρισαν την ήττα, με αποτέλεσμα να χάσουν οι έθνικες ήγετικές τους τάξεις τη νομιμοποίησή τους.

Σ' αυτό το σημείο ωστόσο, ο Φυρέ διαφοροποιείται από τον Νόλτε, ο οποίος ως γνωστό καθιερώνει μιάν άμεση σχέση αίτιας-αίτιατου, στο πλαίσιο του έρμηνευτικού σχήματος της περιόδου 1917-1945 ως εύρωπαϊκού έμφυλου πολέμου⁹. Για τον Νόλτε, οι δύο πρωταγωνιστές του μεσοπολέμου δέονται σαν δύο στιγμές της ίδιας κίνησης. Ο μπολσεβικισμός πέταξε τό γάντι και ο ναζισμός τό σήκωσε, αντίτεινοντας την εξέλιψη της ράτσας στην εξέλιψη της τάξης που πραγματοποίησε ο πρώτος. Ο Φυρέ, αντίθετα, θέλει νά δώσει περισσότερη αυτόνομία στο φαινόμενο του φασισμού/ναζισμού. Ο φασισμός δέν ήταν άντεπανάσταση, αλλά επανάσταση που προκάλεσε μαζικό ιδεολογικό πάθος (για την πατρίδα-κοινότητα ή για τή ράτσα) έφάμιλλο μέ εκείνο του κομμουνισμού (για την ισότητα ή κοινωνική δικαιοσύνη). Ο τουνισμός της αυτόνομίας του φασιστικού φαινομένου έχει, νομίζω, ιδιαίτερη σημασία για τό έρμηνευτικό σχήμα του Φυρέ. "Αν ο φασισμός είδωθεί ως άμεση άπάντηση στη Ρώσικη επανάσταση, τότε μπορεί νά καταταχθεί άνάμεσα στους υπερασπιστές του καπιταλισμού και των ιδιαίτερων κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων. Μέ αυτό τον τρόπο θά ενισχυόταν, έστω κι άρνητικά, ή κομμουνιστική άνάλυση που άναζήτησε στις καπιταλιστικές δομές την εύθύνη για την επικράτηση του φασισμού, άναδεικνύοντας (ώς τά όρια της πλήρους διαστρέβλωσης, όπως ξέρουμε) τούς κοινούς του δεσμούς μέ τις «δυτικές άστικές δημοκρατίες». Ο Φυρέ θέλει λοιπόν νά υποδηλώσει τό άκριβώς αντίθετο: την αυτόνομία του φασισμού έναντι των οικονομικών-κοινωνικών δομών, όλων και του καπιταλισμού έν προκειμένω. Η άπόρριψη της σχετικής μαρξιστικής άνάλυσης του φασισμού (σε όλες τις μορφές της κι όχι μόνο στην πρωτόγονη έκδοχή της Γ' Διεθνούς) είναι κατηγορηματική τόσο στην πολιτική όσο και στη μεθοδολογική της διάσταση. Η έρμηνεία του φασισμού, ισχυρίζεται, πρέπει νά άναζητηθεί μέσω της κλασικής όδου των ιστορικών: της καταγραφής των ιδεών, των θελήσεων, των συνθηκών. Τό χαρακτηριστικό του φασισμού είναι ή αυτόνομία άπό τά κοινωνικά συμφέροντα. Έτσι ο Φυρέ μπορεί νά προτείνει την αυτόνομία της πολιτικής πρά-

9. E. Nolte, *Gli anni della violenza. Un secolo di guerra civile ideologica e mondiale*, Μιλάνο, Rizzoli, 1995.

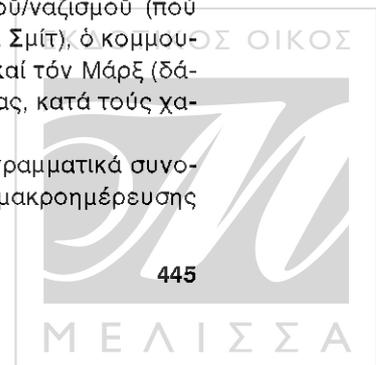
Κομμουνισμός και δημοκρατία: σχόλια στον F. Furet

ξης (στήν δραματικότερη έκδοχή της επανάστασης και στην κρίσιμη φάση της είσοδου των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο μέσω του πολέμου) ως έρμηνευτικό κλειδί του φασισμού και κυρίως ως κοινό του στοιχείο με τον κομμουνισμό. Μέ αυτό τον τρόπο, τοποθετούνται στο ίδιο στρατόπεδο οι δύο αντιδημοκρατικές επαναστάσεις και διαχωρίζονται από τις φιλελεύθερες δημοκρατικές δυνάμεις, στο μέτρο ακριβώς που οι δομές και η κρίση του καπιταλισμού κατά το μεσοπόλεμο έχουν υποβαθμιστεί στο βασικό έρμηνευτικό σχήμα.

Συχνά ωστόσο η γραμμή αυτή δεν μένει σταθερή, καθώς τονίζεται περισσότερο ή άμεση σχέση δράσης-αντίδρασης των «δύο ολοκληρωτισμών». Αυτό άλλωστε ταιριάζει περισσότερο στην αναλυτική κατεύθυνση του Φυρέ που τείνει να καταδείξει ή να καταγγείλει την «ψευδαίσθηση». Ο μπολσεβικισμός και ο φασισμός αλληλοεξαρτώνται. Ο κομμουνισμός γέννησε τον φασισμό και ο φασισμός παρέτεινε τη ζωή του κομμουνισμού χάρη στον αντιφασισμό. Έχθροί δηλωμένοι, αλλά συνένοχοι, θά πει ο Φυρέ. Αυτό που τους ένωνε ήταν η κοινή αντίθεση στη δημοκρατία και στον άστο. Η κοινή άποψη για την πολιτική στην εποχή της έκκοσμίκευσης και του θανάτου του θεού ως αυτόνομης πράξης μετασχηματισμού του κόσμου. Από εκεί κι έπειτα, οι συγγενείς μορφές πολιτικής κινητοποίησης και αίσθητικής, οι όμοιότητες των πολιτικών συστημάτων (παντοδύναμο κράτος, μοναδικό κόμμα, απόλυτη εξουσία άρχηγου, ιδεολογία μιάς έσχατολογικού χαρακτήρα αποστολής, τρομοκρατία, κλπ.) αποτελούν συνέπειες αυτών των βαθύτερων συμπτώσεων.

Όστόσο, οι πνευματικές καταβολές διαφέρουν. Σ' αυτό μάλιστα τό σημείο ο Φυρέ έντοπίζει την αδυναμία των θεωριών του ολοκληρωτισμού, οι όποιες, ένω σωστά αντιμετώπιζουν τά δύο πολιτικά συστήματα ως συγκρίσιμα και της αυτής οίκογένειας, δεν είναι σέ θέση νά αναλύσουν τις διαφορετικές προελεύσεις. Ο φασισμός άμφισβήτησε τον άτομισμό της άστικής κοινωνίας προτάσσοντας τή φυλή και τό έθνος. Έπιτέθηκε στις άρχές του 1789, άν και δεν επανήλθε ούτε περιορίστηκε σ' έναν παραδοσιακό συντηρητισμό. Ο κομμουνισμός του Λένιν, αντίθετα, έντάσσεται στην παράδοση της οίκουμενικότητας και της άυτονομίας του άτόμου ως άξίας. Οι διανοούμενοι άναγνωρίζουν σ' αυτόν τους κώδικες, τις άξίες και τις έπιδιώξεις της φιλελεύθερης παράδοσης. Έπιπλέον, έπικαλείται ένα μεγαλειώδες θεωρητικό έργο, που έχει έμποτίσει τή ύψηλή εύρωπαϊκή κουλτούρα και έχει διαμορφώσει κατά μεγάλο μέρος τά έργαλεία κατανόησης της ίστορίας και της κοινωνίας. Έναντι της θεωρητικής φτώχειας του φασισμού/ναζισμού (πού δεν άλλαζε μέ προσχωρήσεις όπως του Χάιντεγκερ ή του Κ. Σμίτ), ο κομμουνισμός προέβαλε τή «συμφωνική όμορφιά του μαρξισμού» και τόν Μάρξ (δάσκαλο της φιλοσοφίας της ίστορίας και της οίκουμενικότητας, κατά τούς χαρακτηρισμούς του Φυρέ).

Μέ τό πλαίσιο αυτό όμοιοτήτων και αντίθέσεων που έπιγραμματικά συνοψίσαμε, ο Φυρέ θλέπει τόν αντιφασισμό ως τή βασική αίτία μακροημέρευσης

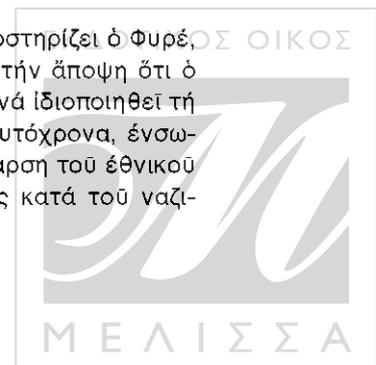

Γιάννης Βούλγαρης

του κομμουνισμού. Πράγματι, η επαναστατική επαγγελία της οίκουμηνικότητας και της ολοκλήρωσης της δημοκρατίας έξαντλήθηκε γρήγορα. Ό «σοσιαλισμός σε μία μόνο χώρα» σήμανε, μαζί με την προσγείωση στη σκληρή πραγματικότητα μιας καθυστερημένης χώρας στην άκρη του πολιτισμένου εύρωπαϊκού κόσμου, την έναρξη οικόδομησης του σταλινικού καθεστώτος. Χωρίς τόν φασισμό και τόν αντιφασισμό ή αίγλη του θά ήταν αδύνατη, όπως και ή (συν)ένοχη «ψευδαίσθηση» του προοδευτικού κόσμου της Δύσης, πού συνέδραμε στην επιβίωσή του. Η επικράτηση του φασισμού στο μεγαλύτερο μέρος της Εύρωπης έκανε πειστική την ιδέα ότι ή άστική δημοκρατία και ό φιλελευθερισμός του 19ου αιώνα είχαν τελειώσει. Ό κομμουνισμός ή ό φασισμός, «άντιαστικές»-άντιφιλελεύθερες ιδεολογίες, έμοιαζαν νά έχουν τό μέλλον μέ τό μέρος τους. Από την άλλη, ό αντιφασισμός έξωραίζε την άυταρχική ολοκληρωτική άναδίπλωση του κομμουνισμού (σύμφυτη κατά τόν Φυρέ μέ τό λενινιστικό οργανωτικό μοντέλο και την ιδέα της ιστορικής νομοτέλειας). Έδινε πιστοποιητικά δημοκρατικότητας στον κομμουνισμό. Άνανέωνε την οίκουμηνικότητα της επαγγελίας συγκαλύπτοντας την ύποταγή της στον ρώσικο έθνικισμό. Έπέβαλλε γενικευμένη λογοκρισία στην κριτική κατά της ΕΣΣΔ, θεωρώντας τόν «άντισοβιετισμό» προθάλαμο του φασισμού.

Ένα από τά σταθερά μοτίβα της ιστορικής άναδρομής του Φυρέ είναι ή κατάδειξη αύτης της «πλάνης». Παραθέτοντας τις καταστροφικές συνέπειες της γραμμής του «σοσιαλφασισμού», τις έκκαθαρίσεις των άναρχικών και τή δράση των σοβιετικών μυστικών ύπηρεσιών στον ίσπανικό έμφύλιο, τό σύμφωνο Χίτλερ-Στάλιν και τό διαμελισμό της Πολωνίας, τή συγκρότηση ενός φασιστοειδούς κράτους στην Άνατολική Γερμανία στο όνομα του αντιφασισμού, την επέκταση του σταλινισμού στην Άνατολική και Κεντρική Εύρωπη, τόν άνοιχτό ή έρποντα άντισημιτισμό άρκετών τέτοιων καθεστώτων, την εύκολία μέ την όποία οί κομμουνιστές κατηγορούσαν ως φασίστες τούς άντιπάλους τους μεταπολεμικά, και άλλα ιστορικά γεγονότα, έπιχειρεί νά ύποστηρίξει τόν έργαλειακό και συγκυριακό χαρακτήρα του κομμουνιστικού αντιφασισμού. Λογική και άξιολογική συνέπεια αύτης της άνάλυσης δέν είναι προφανώς ή κριτική του σοβιετικού μοντέλου, πού άποτελεί πλέον κοινό τόπο, αλλά ή ιστορική άπονομιμοποίηση της δυτικής κομμουνιστικής άριστεράς και της μεταπολεμικής προοδευτικής διάνοησης. Ό Φυρέ προχωράει άρκετά μακριά αύτές τις έκτιμήσεις - ό Β' παγκόσμιος πόλεμος ήταν νίκη του κομμουνισμού και όχι της δημοκρατίας· ό Ρουσβελτ στάθηκε συνεργός στη διάδοση της «ψευδαίσθησης» για τόν κομμουνισμό και τόν χαρακτήρα της ΕΣΣΔ.

Σέ κάθε περίπτωση, ό κομμουνιστικός αντιφασισμός, ύποστηρίζει ό Φυρέ, κατόρθωσε στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια νά επιβάλλει την άποψη ότι ό καπιταλισμός εύθύνεται για τόν φασισμό και μόρεσε έτσι νά ιδιοποιηθεί τή δημοκρατία θεωρούμενη ως κριτική του καπιταλισμού. Ταυτόχρονα, ένσωμάτωσε μέσα στη διεθνιστική-οίκουμηνική διάσταση την έξαρση του έθνικού αίσθήματος πού σημειώθηκε στη διάρκεια της αντίστασης κατά του ναζι-

Κομμουνισμός και δημοκρατία: σχόλια στον F. Furet

σμού. Στά χρόνια αυτά ο κομμουνισμός και η ΕΣΣΔ άγγιξαν τό μέγιστο της αίγλης τους. Ή συνοχή, ή έξαγωγή του μοντέλου, ή παντοδυναμία του Άρχηγού φτάνουν στο άπόγειο πού ο Φυρέ άποκαλεί «πλήρη ώριμανση του όλoκληρωτισμού».

Τό φαινόμενο θά άποδειχθει όμως πρόσκαιρο. Ό κομμουνισμός στη διάρκεια του ψυχρού πολέμου θά δείξει τίς αντίφάσεις και τίς έγγενείς αδυναμίες του. Άρχίζουν τά ρήγματα είτε των έθνικών κομμουνισμών, μέ πρώτο της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο, είτε των «έθνικών δρόμων στο σοσιαλισμό», φαινόμενα τά όποια τό συγκεντρωτικό/όλοκληρωτικό μοντέλο δέν μπορούσε νά ένσωματώσει ή νά άνεχτει. Κυρίως όμως άρχισε νά έκδηλώνεται ή φθορά και ή αντίσταση των λαών της Άνατολικής Εύρώπης στο σταλινισμό. Ό Φυρέ μιλά για τή μεγάλη «παρεξήγηση» πού χαρακτηρίσε έως πρόσφατα τήν Εύρώπη. Ή ιδέα του κομμουνισμού ένισχυότανε στη Ρώμη ή τό Παρίσι, τήν ίδια ώρα πού στη Βαρσοβία ή τή Βουδαπέστη άποδεικνυότανε σά μάσκα της σοβιετικής καταπίεσης. Ή «παρεξήγηση» άφορά και πάλι πρωτίστως τήν προοδευτική διάνοηση. Μεταπολεμικά, παρέμεινε άντιφασιστική, αλλά όχι άντιολοκληρωτική.

Γιά τον Φυρέ ή ιστορία του κομμουνισμού τέλειωσε ούσιαστικά μέ τό θάνατο του Στάλιν. Οί έξελίξεις άπό τό 1953 ως τό 1989 συνωθούνται στο τελευταίο κεφάλαιο, μέ τον εϋγλωττο τίτλο «Ή άρχή του τέλους», και στον έπίλογο. Ή έξήγηση είναι χαρακτηριστική της άνάλυσής του. Ό κομμουνισμός ταυτίζεται μέ τον σταλινισμό κι αυτός μέ τον όλoκληρωτισμό. Ό όλoκληρωτισμός δέν επιδέχεται έσωτερικά ρήγματα, άκόμα κι αν πρόκειται για τον φυσικό θάνατο ενός προσώπου πού τυχαίνει όμως νά είναι ο Άρχηγός. Ή μάχη για τή διαδοχή κλονίζει όχι τήν κορυφή ενός κόμματος/κράτους, αλλά τήν ίδια τή μυθολογία του καθεστώτος. Ή πρώτη περίοδος μετά τό θάνατο του Στάλιν είναι, κατά τον Φυρέ, τό άρχέτυπο των γεγονότων πού θά έπαναληφθούν τό 1989, οδηγώντας στην κατάρρευση ενός έξαρχής θνησιγενούς συστήματος. Άπό τό τέλος του Στάλιν και ύστερα ο Φυρέ βλέπει άπλωσ τήν μακρόσυρτη κηδεία της ιδέας του κομμουνισμού πού θά κρατήσει τριάντα χρόνια. Τά γεγονότα βεβαίως είναι πολλά και πιέζουν έντονα τό έρμηνευτικό σχήμα – κατάρρευση άποικιοκρατίας, έμφάνιση των χωρών του τρίτου κόσμου στη διεθνή σκηνή σε συνεργασία συχνά μέ τήν ΕΣΣΔ, κινήματα 1968, διάδοση μαρξισμού, ίσχυροποίηση των άναθεωρητικών κομμουνισμών κλπ. Συνήθως όμως παραπέμπονται στο χώρο της «ψευδαίσθησης» ή του «παράδοξου». Τελευταίο κροῦσμα στη σειρά ή γοητεία πού άσκησε ο Γκορμπατσώφ στη δυτική κοινή γνώμη, γεγονός πού δείχνει πόσο ζωντανή παραμένει ή ιδέα μιάς άντικαπιταλιστικής δημοκρατίας. Τό έπιμύθιο του Φυρέ έπιστρέφει στην άρχή. Μετά τό τέλος των έπαναστατικών όλoκληρωτισμών του 20ου αιώνα και κυρίως του κομμουνισμού, θρισκόμαστε πάλι μέ τήν έσωτερική ένταση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, χωρίς όμως τήν ιδέα της επανάστασης. Ταυτόχρονα, πιό σοφοί και πιό άπελπισμένοι. Έχοντας μάθει ότι ή ιστορία δέν έχει νόημα, έχουμε μείνει χωρίς σκοπό και χωρίς

Γιάννης Βούλγαρης

θεό. Ός κατακλείδα, φαίνεται νά λέει ό Φυρέ, ή «φρόνηση» και ή έπιφυλακτικότητα άπέναντι στόν δημοκρατικό ριζοσπασισμό μοιάζουν σάν τά μόνα διαθέσιμα μέσα μέ τά όποία ό άνθρωπος μπορεί νά προσανατολιστεί στό σκοτεινό τούνελ τής ιστορίας.

Ή ανάλυση του Φυρέ έχει πολλά ίσχυρά έπιχειρήματα και σελίδες γοητευτικές. Σά σέ διάδρομο μουσείου μέ προσωπογραφίες μεγάλων ή μικρότερων διανοουμένων, περιδιαβάζει ό αναγνώστης τίς σημαντικές στιγμές και τά μεγάλα διλήμματα όχι μόνο του κομμουνισμού αλλά του 20ού αιώνα. Βλέπει νά άνοίγεται μπροστά του ένα φάσμα ιστορικών συνθηκών και ιδεολογικών γενεαλογιών ίκανών νά φωτίσουν τήν αίγλη και τήν άντοχή στό χρόνο που έδειξε ό σοβιετικός κομμουνισμός, όταν ό πάταγος τής πρόσφατης κατάρρευσης έχει γεννήσει άπορίες για τή διάρκεια τής έπιβίωσής του. Τήν ίδια όμως στιγμή ό Φυρέ μοιάζει νά άμφισβητεί και νά άνατρέπει αύτή τήν όψη τής ανάλυσής του, πριμοδοτώντας τήν άλλη – τή γραμμή του «άνεξήγητου», του «μυστηρίου» και κυρίως των «εύθυνών». Τό ιδεολογικό πάθος που γέννησε ό κομμουνισμός, ή προστατευτική μυθολογία που περιέβαλε τήν ΕΣΣΔ, φαίνεται νά άνάγεται στήν παθολογική προσήλωση του εύρωπαϊου προοδευτικού διανοουμένου στό δράμα μις ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Ή άμφιθυμία στήν άντιμετώπιση του θέματος είναι διαρκώς παρούσα. Έτσι οι ψύχραιμες σελίδες του βιβλίου άναζητούν και έν μέρος έντοπίζουν τίς αίτίες που έρμηνεύουν τήν έκπληκτική όρμη και έξαρση που έμφύσησε τό κομμουνιστικό δράμα. Είναι όμως οι παθιασμένες σελίδες του βιβλίου που δίνουν τόν τόνο και τελικά τό έρμηνευτικό σχήμα, γεγονός που ύπονομεύει τό άποτέλεσμα, δίνοντάς του συχνά τόν χαρακτήρα ιδεολογικού μανιφέστου. Ή κατανόηση των γεγονότων συρρικνώνεται και παραμορφώνεται υπό τήν πίεση τής ιδεολογικής καταγγελίας. Ή ιδέα του κομμουνισμού συγκάλυψε τήν ιστορία του κομμουνισμού, λέει κάποια στιγμή ό Φυρέ, και έν πολλοίς έχει δίκιο. Αυτό όμως που τελικά κάνει δέν είναι ιστορία τής ιδέας του κομμουνισμού, αλλά μία έξίσου ιδεολογική «άποκάλυψη» τής ιστορίας τής «συγκάλυψης».

Πιστεύω όμως ότι ή άμφιθυμία είναι ύφολογική και ψυχολογική έκφραση μις άντιφατικότητας που χαρακτηρίζει κυρίως τό επίπεδο τής πολιτικής ανάλυσης, τό όποιο άλλωστε κυριαρχεί καθόσον ό Φυρέ προτείνει έρμηνείες και όχι νέα ιστορικά στοιχεία. Σ' αύτό τό επίπεδο κινούνται κατά κύριο λόγο οι παρατηρήσεις που ακολουθούν.

Ό συγγραφέας όπως είδαμε τοποθετεί τήν εξέλιξη του κομμουνισμού στό εύρύτερο έννοιολογικό πλαίσιο του ολοκληρωτισμού. Θέλει μάλιστα νά εύρύνει τό πεδίο των σχετικών θεωριών, ώστε νά έρμηνεύσει και τίς «καταβολές» του φαινομένου. Έπιδιώκει έτσι νά διαμορφώσει μία θεωρία του ολοκληρωτισμού που νά κινείται σέ όλο τό μήκος τής νεωτερικότητας (κατά τό πρότυπο άς πούμε των σχετικών θεωριών τής Άρεντ ή των στοχαστών

Κομμουνισμός και δημοκρατία: σχόλια στον F. Furet

της σχολής της Φρανκφούρτης)¹⁰. Η έσωτερική δυναμική της δημοκρατίας και η ιδέα της επανάστασης στη δυτική πολιτική κουλτούρα αποτελεί τή ραχοκοκαλιά του θεωρητικού του σχήματος, αναλαμβάνοντας τό ρόλο πού έχουν π.χ. ή έννοια της αποξένωσης και του ατομικού κατακερματισμού στην Άρεντ ή τών άρνητικών έπιπτώσεων του έργαλειακού όρθολογισμού στους θεωρητικούς της Φρανκφούρτης. Σέ αντίθεση όμως μέ αυτά τά παραδείγματα, πού σχετικοποιούν ή υπερβαίνουν τά όρια του φιλελευθερισμού (κι έπομένως μιάς άπλουστευτικής πολιτειολογικής αντίπαράθεσής του στους όλοκληρωτισμούς), ό Φυρέ θέλει νά διοχετεύσει όλη τήν άνάλυση μέσα σ' αυτά τά όρια. Η όπτική μιάς μετριοπαθούς φιλελεύθερης δημοκρατίας, ένός «1789» χωρίς τό «1793», υίοθετείται ως άπόλυτη ιστορικά ύπαρκτή αντίθεση στους όλοκληρωτισμούς και ως κριτής του 20ού αιώνα. Στην περίπτωση όμως αυτή έπέρχεται μία λογική και ιστορική άνατροπή. Έκείνο πού αποτέλεσε τό πρόβλημα –ή κρίση του φιλελευθερισμού και ή άδυναμία νά άντέξει τίς πολιτικές και θεσμικές πιέσεις του «αίωνα τών μαζών»– γίνεται λύση. Αυτό πού έπισημαίνεται ως κινούσα αίτία (ή έσωτερική δυναμική και ό όραματικός χαρακτήρας της δημοκρατίας) έρχεται σέ σύγκρουση μέ τό κριτήριο αξιολόγησης (έναν μετριοπαθή και μή προβληματικό φιλελευθερισμό), τό όποιο για νά ύπάρξει πρέπει νά άκυρώσει τήν κινούσα αίτία. Τό έξεταζόμενο άντικείμενο μετατρέπεται έτσι σέ πεδίο ψευδαισθήσεων, πλάνης ή προδοσίας τών ταγών.

Η «μεγαλόπνοη» προσπάθεια ένταξης του κομμουνισμού στη μακρά διάρκεια της νεωτερικότητας συγκρούεται μέ τήν άπόπειρα νά στριμωχθεί όλη αυτή ή γενεαλογία στό σχήμα του όλοκληρωτισμού. Η δυναμική και ή δομική άντινομία της δημοκρατίας αίχμαλωτίζεται και άκίνητοποιείται μέσα στην στατική άνάλυση του κομμουνισμού ως σταλινικού όλοκληρωτισμού. Η σχέση φασισμού-κομμουνισμού ύποβαθμίζεται σέ άλλη μία έκδοχή της μεταπολεμικής πολιτειολογικής θεωρίας του όλοκληρωτισμού, πού μένει στον έντοπισμό τών κοινών θεσμικών χαρακτηρισμών, άδυνατώντας νά αποδώσει τήν έσωτερική δυναμική και τήν διαφορετικότητα. Από τήν άλλη, ή στατικότητα της άνάλυσης του κομμουνισμού έμποδίζει τήν αξιοποίηση της έρμηνευτικής μεταβλητής (της δυναμικής της δημοκρατίας) για τήν κατανόηση τών έξελίξεων του 20ού αιώνα, συμπεριλαμβανομένου του κομμουνισμού. Αυτή ή άφετηριακή άντιφατικότητα πιστεύω ότι έκδηλώνεται μέ διάφορους τρόπους κατά τή διάρκεια της άνάλυσης. Ώς άπροσδιοριστία της ιστορικής άποτίμησης, ως στατικότητα και χρονικός άκρωτηριασμός της ιστορίας του

10. Άντόρνο-Χορκχάιμερ, *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Άθήνα, Ύψιλον, 1984· Μ. Χορκχάιμερ, *Η έκλειψη του λόγου*, Άθήνα, Έκδόσεις Κριτικής, 1987· Χ. Μαρκούζε, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, Άθήνα, Παπαζήσης, 1971.

Γιάννης Βούλγαρης

κομμουνισμού, ως πλήρης και μεθοδολογικά έμπρόθετη παραγνώριση των δομικών παραγόντων.

Πράγματι, παρακολουθώντας την ανάλυση ή την έρμηνεία ενός ιστορικού γεγονότος, νομίζω ότι ο αναγνώστης του Φυρέ θα αναρωτηθεί αρκετές φορές: τελικά ποιά είναι ή προκρινόμενη έρμηνεία; Πώς σταθμίζονται οι διαφορετικές αίτιες που προτείνονται ως εξήγηση; Τί θεωρεί ο συγγραφέας πρόβλημα: τή συγκεκριμένη άμφισημία του γεγονότος ή τήν ιστορική πλάνη που προκάλεσε σ' ένα μέρος των δρώντων ύποκειμένων; Κι αν δεχτούμε, σύμφωνα μέ τόν πιραντελικού τύπου κοινωνιολογικό κανόνα, ότι μία μαζική πλάνη παράγει πραγματικά άποτελέσματα, πότε και ποιά πραγματικά (δηλαδή σύμφωνα μέ τήν ιδέα) άποτελέσματα παρήγαγε ή μαζική πλάνη γιά τόν χαρακτήρα του κομμουνισμού; Έχω τήν έντύπωση ότι ή άμφιθυμία τής προσέγγισης και ή αντίφατικότητα του θεωρητικού σχήματος αφήνουν τόν αναγνώστη μετέωρο, στό μέτρο άκριβώς που ή ίδια ή ανάλυση έκκρεμεί μεταξύ έρμηνείας και καταγγελίας. Όταν όμως πρόκειται γιά μία περίοδο συγκλονιστική, γεμάτη άμφισημίες και διλήμματα, ή άμφιβολία τής προσέγγισης γίνεται έσωτερική άπροσδιοριστία τής ανάλυσης. Η ιστορία γεμίζει «παράδοξα» και «παρεξηγήσεις», ή πολυσημία των γεγονότων μένει παραθετική. Η ανάλυση προσφέρει «καί τό ένα και τό άλλο», αλλά ο αναγνώστης δέν ξέρει τί νά πάρει. Σ' αυτές τίς περιπτώσεις δύο πράγματα δίνουν τό βασικό νόημα. Τό ύφος, ο τονισμός, ή ίδια ή διήγηση. Κι από τήν άλλη, ή βασική όπτική, τό άρχιμήδειο έρμηνευτικό-άξιολογικό σημείο. Κάτι τέτοιο συμβαίνει μέ τό βιβλίο του Φυρέ.

Τελικά ποιά ήταν π.χ. τό πραγματικό θάρος, ή πραγματική ιστορική έπίπτωση του οίκουμινισμού και τής δημοκρατικής γενεαλογίας τής κομμουνιστικής ιδέας; Ήταν συλλογική ψευδαίσθηση που νομιμοποίησε τή ρώσικη δικτατορία του Στάλιν ή (μαζί μ' αυτό) ήταν πρωτίστως μία πραγματική συνάφεια που παρήγαγε τήν βασική πολιτική-ιδεολογική δομή του πρώτου και άποφασιστικού μισού του 20ού αιώνα; Δύο πολιτικές κουλτούρες που συμμερίζονται τίς άξίες τής «οίκουμινικότητας», του «1789» και τά λοιπά, έχουν έπαρκείς συγγένειες ώστε νά θεωρήσουν ότι ανήκουν στό ίδιο στρατόπεδο όταν άπειληθούν από τήν τρίτη κουλτούρα που θεμελιώνεται στίς άξίες τής «ράτσας» ή του «μερικού»;

Έπίτηδες φέρω ως παράδειγμα ένα από τά μείζονα ζητήματα τής έξεταζόμενης περιόδου. Δέν είναι τυχαίο ότι έδω άκριβώς διαφοροποιούνται οι αναγνώσεις τριών ιστορικών που αντιπροσωπεύουν τρία διαφορετικά ιδεολογικά ρεύματα. Τελείως σχηματικά, ο Ε. Χομπσμπάουμ θεωρεί ως «φυσική συγγένεια» τό μέτωπο που ιστορικά πραγματοποιήθηκε μεταξύ κομμουνισμού-φιλελευθερισμού έναντίον φασισμού/ναζισμού. Ο Ε. Νόλτε έπιδιώκει νά ανατρέψει όχι φυσικά τό ιστορικό γεγονός, αλλά τήν «ιδεολογική συμμαχία», καθιερώνοντας δεσμούς μεταξύ του φασισμού/ναζισμού και των καπι-

Κομμουνισμός και δημοκρατία: σχόλια στον F. Furet

ταλιστικών δημοκρατιών έναντιον του ρώσικου μπολσεβικισμού¹¹. Ο Φυρέ διεκδικεί την αυτονομία του φιλελευθερισμού, αντιπαραθέτοντάς τον στον ναζισμό και άποσπώντας τον «έννοιολογικά» και ιστορικά από τον κομμουνισμό ή ακριβέστερα από τον άντιφασισμό, στο μέτρο ακριβώς πού ο τελευταίος υπήρξε ουσιαστικά φιλοκομμουνιστικός. Πιστεύω ότι ο Χομπσμπάουμ δέν έχει μόνο την ιστορία μέ τό μέρος του, αλλά και τό καταλληλότερο έρμηνευτικό σχήμα για την έξιχνίαση των έξαιρετικά άντιφατικών διεργασιών ή των ώσμώσεων της περιόδου.

Ο κομμουνισμός υπήρξε μία πρωτόγονη άπάντηση στις προκλήσεις πού έθεσε ο φορντισμός, ο άμερικανισμός και ή «μαζική κοινωνία» στό γύρισμα του 20ου αιώνα. Υπήρξε ύποτελής, κατά τή γκραμισανή έννοια, αλλά όμόρροπος πρός την ήγεμονική άπάντηση του New Deal και του Κοινωνικού Κράτους, ένω ή λύση πού αναζήτησε ο φασισμός στις ίδιες προκλήσεις κινήθηκαν πρός την αντίθετη κατεύθυνση. Η «παράδοξη» ιστορική συμβολή του σοβιετικού κομμουνισμού την όποία έπισημαίνει (διάσωση των καπιταλιστικών δημοκρατιών από τον φασισμό και κίνητρο για την αυτομεταρρύθμισή τους) μπορεί νά προστίθεται στό πολυάριθμα άθέλητα άποτελέσματα των ανθρώπινων σχεδιασμών ή στις πανουργίες της Ιστορίας, προσφέρει όμως καλύτερες δυνατότητες για την έρευνα των πραγματικών ιστορικών άλληλεπιδράσεων. Άντίθετα, ή ύπαγωγή αύτης της ιστορικής διαπλοκής στό πεδίο της «ψευδαισθήσης», της άπλης συγκυρίας ή χειρότερα της «καταγγελίας» όσων δέν κράτησαν ίσες άποστάσεις από τούς δύο ολοκληρωτισμούς, αίρει τίς πραγματικές ιστορικές διασυνδέσεις και άλληλεπιδράσεις ή άδυνατεί νά τίς σταθμίσει. Έτσι μετατοπίζεται άλλωστε και τό πραγματικό ιστοριογραφικό πρόβλημα. Παύει νά είναι ή διερεύνηση των ιστορικών άλληλουχιών και πνευματικών άλληλεπιδράσεων πού παρήγαγαν τά δύο αντίπαλα στρατόπεδα του Β' παγκοσμίου πολέμου, για νά γίνει ποιές ιδεολογικές και έννοιολογικές εξέλιξεις όδήγησαν σέ ψευδαισθήσεις ως πρός την πραγματική φύση του σταλινισμού, καθιστώντας άνέφικτο έναν άντικομμουνιστικό/άντισοβιετικό άντιφασισμό.

Δέν ύπάρχει άμφιβολία πώς ο κομμουνιστικός άντιφασισμός του μεσοπολέμου έξαρτήθηκε έργαλειακά από τίς άνάγκες της ΕΣΣΔ και συνήθως παρέπαιε μεταξύ άντιφασιστικού μετώπου και έξίσωσης των «ίμπεριαλιστικών δυνάμεων». Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή συμφωνία Χίτλερ-Στάλιν τό 1939 ήταν άπόρροια αύτου του διφορούμενου, μαζί θεβαίως μέ τό φόβο της αντίθετης συμμαχίας κατά της ΕΣΣΔ. Είναι γνωστή ή σχεδόν παρανοϊκή έπιθετικότητα

11. E. Nolte, ό.π.· πβ. και τίς έπισημάνσεις των Α.-Α. Κύρση, «Ιστορία και ιδεολογία στή Γερμανία», π. *Τά Ιστορικά*, τ. 4, τχ. 7, Δεκέμβριος 1987, σ. 209-224 και Κ. Λούλου, «Έθνική συνείδηση και δημόσια χρήση της Ιστορίας στή σύγχρονη Γερμανία. Προβλήματα "ύπέρβασης του παρελθόντος"», π. *Μνήμων*, τ. ΙΔ', 1992, σ. 177-187.

Γιάννης Βούλγαρης

της Γ' Διεθνούς κατά της σοσιαλδημοκρατίας, άκόμα και την εποχή που ο ναζισμός ανέβαινε ή είχε ανέβει στην έξουσία. Ό καθένας μπορεί έξάλλου νά κάνει διάφορες υποθέσεις για τό τί θά συνέβαινε άν ό Χίτλερ δέν στρεφότανε κατά της ΕΣΣΔ τό 1941, αλλά σταματούσε στην κατοχή όλης σχεδόν της Εύρώπης, και τά λοιπά. Τά ιδεολογικά όμως μέτωπα που δημιουργήθηκαν στην Εύρώπη (και όχι στον υπόλοιπο κόσμο, γεγονός καθόλου τυχαίο) από την άνοδο του Χίτλερ, από την αντίθεση στην επιθετικότητα των χωρών του "Άξονα ως τον Ισπανικό έμφύλιο και τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, τό πάθος και τό βάθος της στράτευσης που υποκίνησαν, ή πρόδρομη αντιφασιστική κινητοποίηση των διανοουμένων της Γαλλίας, της Άγγλίας, των ΗΠΑ, ένισχύουν την άποψη που βλέπει στενότερη συγγένεια, οργανικότερη σχέση ανάμεσα στις κουλτούρες του οίκουμνισμού από αυτές που ή άνάλυση του Φυρέ πολλές φορές έπισημαίνει, αλλά έξίσου συχνά άρνεϊται νά σταθμίσει.

Σ' αυτά τά υπερεθνικά έξάλλου ιδεολογικά μέτωπα οί πολίτες και οί διανοούμενοι προσανατολίστηκαν (και) μέσα από τις έμπειρίες των οίκείων έθνικών πολιτικών-ιδεολογικών αντιπαραθέσεων, που σχεδόν πάντα είχαν αίτιατή προτεραιότητα έναντι των έσωτερικών έξελίξεων, των τραγωδιών ή των έγκλημάτων που συνέβαιναν στην ΕΣΣΔ. Τό ποιόν και ό χαρακτήρας των έσωτερικών δυνάμεων αποτέλεσε κατά κανόνα πρόσθετο και άποφασιστικό παράγοντα που έδραίωσε τις συμπτώσεις κομμουνισμού και φιλελευθερισμού έναντι του φασισμού.

Οί προηγούμενες νύξεις άγγίζουν επίσης τις άπόψεις εκείνες του Φυρέ που διευρύνουν πολύ και καταχρηστικά τή συγγένεια μεταξύ κομμουνισμού και φασισμού. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι ή θεσμική και Ιστορικο-γενετική σύγκριση, πράγματι συνηθισμένη και καθόλου σκανδαλιστική στό μεσοπόλεμο, είναι νόμιμη και γόνιμη. Τό ότι μεταπολεμικά σε χώρες όπως ή Γαλλία, ή Ίταλία (ή και ή Ελλάδα) τέτοιου είδους συγκρίσεις περιθωριοποιήθηκαν άσφαλώς είναι στοιχείο που φωτίζει τό ίδιο τό πρόβλημα των σχέσεων (έν προκειμένω των αντιθέσεων) κομμουνισμού-φασισμού μετά την έμπειρία του πολέμου, της έθνικής ταπείνωσης, της κάθαρσης μέσω της αντίστασης κλπ., παρά ή νιοστή περίπτωση ιδεολογικής τρομοκρατίας των κομμουνιστών. Όπως και νά έχει, ό Φυρέ αναλύει μέ μαεστρία όμοιότητες και συμπτώσεις των δύο πολιτικών ιδεολογιών. Οί ένστάσεις έστιάζονται στις διαφορές τις όποιες υποτιμά και οί όποιες δέν περιορίζονται στη διαφορετική γενεαλογία, αλλά άφορούν συγχρονικές αντιθέσεις αντίληψεων, αξιών, κοινωνικών αναφορών, οικονομικών δομών, κριτηρίων έξωτερικής πολιτικής, κ.ά., γεγονός που έξηγεί γιατί αντιμετώπιστηκαν ή προσλήφθηκαν μέ διαφορετικό τρόπο. Άσφαλώς δέν είναι έδώ ό τόπος για έκτενέστερη άναφορά. Νομίζω όμως ότι ένστάσεις μπορεί νά έγερθούν και για τά δύο σκέλη της σχετικής έπιχειρηματολογίας του Φυρέ: στην άνευ έπιφυλάξεων θεώρηση του φασισμού ως επανάστασης, γεγονός που υποτιμά τά σαφή στοιχεία συ-

Κομμουνισμός και δημοκρατία: σχόλια στον F. Furet

νέχειας και συνέργιας των παλιών δομών¹², στην εξόγκωση των συγγενειών μέσω μιας υποτιθέμενης κοινής αντίληψης της πολιτικής ως επαναστατικής πράξης και αυτοεπιβεβαιωτικού βολонταρισμού. "Έτσι όμως υποτιμάται και αποκρύπτεται –παρά τις αναφορές– ή σημαντικότερη συμφωνία του κομμουνισμού με τη δημοκρατική και τη μεταρρυθμιστική γενικότερα παράδοση για τις δυνατότητες ορθολογικού σχεδιασμού στην πολιτική και στην ιστορία." Η ακριβέστερα, την ανάδειξη αυτών των κοινών αντιλήψεων στους κόλπους του αντιφασισμού.

Η όψη αυτή είναι ουσιαστική προκειμένου να αποτιμηθεί ή αντιφασιστική κινητοποίηση των διανοουμένων και ή «φιλοσοφική» τους στάση, για την οποία ο Φυρέ συχνά ενίσταται. Μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί ως ένα άλλο σχετικό ιστορικό παράδειγμα διαφορετικής αποτίμησης μέσω της μετατόπισης της όπτικης.

Ξέρουμε πώς η πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και η στράτευση των διανοουμένων στον αντιφασισμό εκδηλώθηκε έμφατικά στη δεκαετία '30 μέσα σ' ένα σαφές ιστορικό πλαίσιο: από τη μία, ή μεγάλη κρίση του καπιταλισμού τό 1929-1931 και ή άνοδος του Χίτλερ, πού ήρθε ως επακόλουθο δύο χρόνια αργότερα από την άλλη, ή έντυπωσιακή άνοση πού έδειξε ή ΕΣΣΔ έναντι της κρίσης αυτής. Θά πρέπει επίσης να προστεθεί μία ήδη διαμορφωμένη «παράδοση» συστράτευσης με την άριστερά σημαντικού αριθμού και ύψηλου επιπέδου καλλιτεχνών και διανοουμένων από την εποχή του Α' παγκοσμίου πολέμου. Με την άνοδο του ναζισμού και την εξάπλωση του φασισμού, ό έχθρός έγινε έσωτερικός και έπομένως κινητοποίησε αντίπαλες δυνάμεις (πρίν απ' όλα τή διανόηση) σέ κάθε χώρα. Παράλληλα, ή έκδηλη επιθετικότητα και πολεμική προετοιμασία των χωρών του Άξονα συνέδεσε βαθμιαία τον αντιφασισμό με την υπεράσπιση της ειρήνης. Κυρίως όμως, ό φασισμός/ναζισμός υπήρξε και έγινε αντιληπτός όχι απλώς ως αύταρχικό καθεστώς, αλλά ως συνολική απειλή κατά των θεμελίων του εύρωπαϊκού πολιτισμού, όπως είχαν διαμορφωθεί από την παράδοση του διαφωτισμού και της δημοκρατίας. Η προοδευτική διανόηση της Δύσης αντιλήφθηκε πολύ καλύτερα από τό μεγαλύτερο μέρος της Γ' Διεθνούς την ιδιαιτερότητα του φασισμού. Η σύμπτωση των κομμουνιστών με τους φιλελεύθερους και τους σοσιαλιστές διανοούμενους αποκτούσε έτσι μεγαλύτερο ιστορικό και πολιτισμικό βάθος από την απλή αντίθεση σ' έναν κοινό πολιτικό αντίπαλο.

Οί δραματικές εξελίξεις πού σημειώνονταν στην ΕΣΣΔ τήν ίδια περίοδο δέν άνέτρεπαν αυτή την τάση. Άντίθετα, έδωσαν τή δική τους ώθηση. Η

12. Βλ. σχετική παρατήρηση του Προκάτσι στό Furet-Procacci, *Controversa Novecento*, Μιλάνο, Reser, 1995, σ. 21.

Γιάννης Βούλγαρης

έπικράτηση του σταλινισμού, του «σοσιαλισμού σέ μία χώρα», τής έκθιομη-χάνισης μέ όλα τά μέσα, κλπ., σήμανε στήν ΕΣΣΔ τήν ανάγκη μίας ιδεολογίας πού έξήρε τή συμβολή τής έπιστήμης, τής εκπαίδευσης, του όρθολογισμού στήν ύπόθεση τής ανάπτυξης και τής οίκοδόμησης του σοσιαλισμού. Ό σταλινική έμπνευση «διαλεκτικός και ιστορικός ύλισμός» άνταποκρίθηκε σ' αυτή τήν ανάγκη, προκρίνοντας τήν θετικιστική ψυχή του μαρξισμού έναντι, άς πούμε, τής έγελιανής. Καθιέρωσε έτσι μία σαφή γενεαλογία, πού μέσω του μαρξισμού τής Β' Διεθνούς, παρέπεμπε στον Ένγκελς (περισσότερο από ό,τι στον Μάρξ) και στον ύλισμό των γάλλων φιλοσόφων του 18ου αιώνα¹³. Είναι γνωστό ότι αυτή ή γενεαλογία θά χρησιμεύσει γιά τον διασυρμό του διαφωτισμού από κάποιες μεταμοντέρνες τάσεις πού τον θεώρησαν συνυπεύθυνο γιά τά γκουλάκ. Είναι όμως ακόμα πιό χαρακτηριστικό, πώς ή πλέον χονδροειδής εκδοχή του μαρξισμού βρήκε τότε άνταπόκριση όχι στά χαμηλά στρώματα, αλλά π.χ. στά άδυστα τής φυσικής έπιστήμης –στό Κέμπριτζ– γιά νά ύποστηρίξει τούς άκριβώς αντίθετους στόχους: τή διάσωση των άξιων του εύρωπαϊκού πολιτισμού από τά έπερχόμενα Άουσβιτς.

Όυτε ή προηγούμενη ιστορική πλαισίωση, ούτε άνάλογα παραδείγματα ιδεολογικών ώσμώνσεων λείπουν από τήν άνάλυση του Φυρέ –άν και ύπάρχει μία ριζική ύποβάθμιση τής κρίσης του 1929-1931¹⁴. Ό τόνος όμως τίθεται άλλου και μαζί ή έμφαση. Στήν κατάδειξη π.χ. τής άφέλειας μέ τήν όποία οί φαβιανοί και ή μετριοπαθής άγγλική άριστερά παρασύρθηκε από τή γοητεία τής σταλινικής σχεδιοποίησης. Η «ψευδαίσθηση» αυτών των διανοουμένων, ή παγίδευσή τους από ίσχυρές πνευματικές παραδόσεις χρησιμοποιείται από τον Φυρέ ως κριτική κατά του άντιφασισμού, τής ιδεολογικής του μόλυνσης από τή συμβίωση μέ τον κομμουνισμό.

Ό άντιφασισμός ώστόσο στό σύνολό του άνέπτυξε μία δική του ιστορική δυναμική ή όποία δέν μπορεί νά μειωθεί σέ εύρύτερο περικάλυμμα του κομμουνισμού ή ύποκατάστατο τής έλλειψης δημοκρατικότητάς του. Τουτό ισχύει ήδη από τή δεκαετία '30, αλλά γίνεται καταλυτική πραγματικότητα μέ τον πόλεμο και τήν άντίσταση – τήν όποία ό Φυρέ σχεδόν προσπερνάει. Στο έσωτερικό του ζυμώθηκαν και άλληλοεπηρεάστηκαν τά ιδιαίτερα πολιτικά ρεύματα. Η σταλινική ήγεσία δέν άγκάλιασε ποτέ θερμά τό άντιφασιστικό κίνημα. Όχι μόνο γιατί δημιουργούσε άνεπιθύμητες δεσμεύσεις στήν κρατική έξωτερική πολιτική (συνεχή ζίκ-ζάκ δεκαετίας '30), ούτε γιατί κινήθηκε μονίμως μέσα σέ μία στενή άντίληψη κρατικής ασφάλειας έμποτισμένης στον άπομονωτισμό. Άλλά και έπειδή ό άντιφασισμός έμπεριείχε μία δυναμική

13. E. Hobsbawm, «Gli intellettuali e l'antifascismo», *Storia del marxismo*, τ. 3/II, Torino, Einaudi, 1981, ιδίως σ. 462-465.

14. Τήν παρατήρηση αυτή τονίζει ιδιαίτερα ό Προκάτσι, ό.π.

Κομμουνισμός και δημοκρατία: σχόλια στον F. Furet

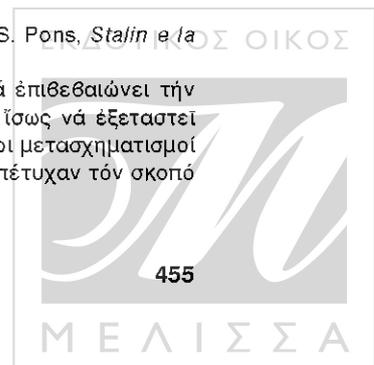
πού υπονόμεινε την κουλτούρα του σταλινισμού¹⁵. Σε κάθε περίπτωση, η δυναμική αυτή επέδρασε πολλαπλά στην ίδια την ιστορία του κομμουνισμού, όξύνοντας την έσωτερική ένταση μεταξύ επαγγελιών και πραγματικότητας, υποβοηθώντας την αναζήτηση δημοκρατικών δρόμων, είτε την άνεξαρτησία των εθνικών κομμουνισμών από τη Μόσχα. Η άπλη άνασκόπηση του αντιφασισμού στην Ελλάδα φωτίζει νομίζω τὰ προηγούμενα. Τόσο την αυτόνομη λειτουργία της αντιφασιστικής έαμικής παράδοσης στην μεταπολεμική ιστορία, όσο και τή θραδεία αλλά σημαντική επίδραση πού είχαν στίς έσωτερικές διεργασίες του κομμουνιστικού κινήματος.

Νομίζω, μέ άλλα λόγια, ότι ο δρόμος πού πρέπει νά ακολουθήσει ή ιστορική έρμηνεία είναι άκριβώς αντίθετος από αυτόν πού προτείνει ο Φυρέ. Αντί νά έκμηδενίσει τόν αντιφασισμό μέσα στη σκοτεινή πραγματικότητα του σταλινικού κομμουνισμού, νά αναζητήσει πώς ή κομμουνιστική ιδέα έμπλουτίστηκε έσωτερικά και επέδρασε ποικιλόμορφα μέσα από τόν (και στόν) αντιφασισμό. Έτσι θά φαίνότανε εξάλλου γιατί ή ιστορία της ιδέας του κομμουνισμού δέν μπορεί νά έγκλωβιστεί στη σταλινική περίοδο και στην θεωρία του ολοκληρωτισμού. Αύτή ή συμπαγής και άκίνητη έκδοχή της ιδέας του κομμουνισμού είναι ίσως ή πλέον έκδηλη άδυναμία της όπτικής του Φυρέ (και ταυτόχρονα ο μεγαλύτερος ύμνος στόν Στάλιν). Η μονοδιάστατη θεώρηση υποθαμίζει όλες τίς προσαρμογές και τίς έσωτερικές αντιθέσεις του φαινομένου. Ο κομμουνισμός, άκριβώς γιατί συνδέθηκε μέ τό δραματικό και οίκουμενικό στοιχείο της δημοκρατίας, άκριβώς γιατί συνδέθηκε μέ τό αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης ή της εθνικής άπελευθέρωσης, φάνηκε ιστορικά περισσότερο σύνθετος από την παγωμένη φωτογραφία του μεταπολεμικού σταλινικού καθεστώτος. Ο ίδιος ο Φυρέ περιγράφει μέ γλαφυρότητα πώς άκόμα και στην τραγική δεκαετία '30 ο μύθος της ΕΣΣΔ προσελήφθη ως «φιλελεύθερος» στη Βρετανία, «δημοκρατικός» στη Γαλλία, «σύμμαχος του New Deal» στίς ΗΠΑ¹⁶.

Σέ κάθε περίπτωση, ή θεώρηση όλης της μετασταλινικής περιόδου ως παρατεταμένης κηδείας της ιδέας του κομμουνισμού άποδεικνύει τή στατικότητα της όπτικής του Φυρέ και τόν άκρωτηριασμό, όχι τόσο της ιδέας, όσο της ιστορίας των μεταπολεμικών εύρωπαϊκών κυρίως κοινωνιών. Τό τέλος της άποικιοκρατίας, ή ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, ή άπε-

15. Μιά πρόσφατη άνάλυση πού άξιοποιεί τὰ σοβιετικά άρχεία, S. Pons, *Stalin e la guerra inevitabile*, Τορίνο, Einaudi, 1995.

16. Άκόμα και ή έμπειρία της ίδιας της ΕΣΣΔ, πού φαίνεται νά επιβεβαιώνει την άποψη της άκαμψίας, της άδυναμίας αυτομεταρρύθμισης, μπορεί ίσως νά έξεταστεί μετά λίγα χρόνια διαφορετικά, καθώς θά αναζητηθούν οι βαθύτεροι μετασχηματισμοί πού παρήγαγαν τίς μεταρρυθμιστικές δυνάμεις, παρότι αυτές δέν πέτυχαν τόν σκοπό τους.

Γιάννης Βούλγαρης

λευθερωτική κουλτούρα που έκλύθηκε από τὰ νέα κοινωνικά κινήματα (μαζί με τὶς ἀφέλειες ἢ τὸν αὐταρχισμό) δέν μποροῦν νὰ γίνουν κατανοητά χωρὶς τὴν παρουσία τῆς ἰδέας τοῦ κομμουνισμοῦ. Ὁχι τῆς θνήσκουσας ἐκδοχῆς τοῦ σταλινισμοῦ –σ' αὐτό δέν μπορεῖ παρά νὰ συμφωνήσει κανεὶς με τὸν Φυρέ– ἀλλὰ τῶν ἐκδοχῶν ἐκείνων πού ἐπιδίωξαν νὰ ἐπανασυνδεθοῦν με τὴ δημοκρατική ἀπελευθερωτική διάσταση τῆς ἰδέας τοῦ κομμουνισμοῦ πού παρέμενε ἀκριβῶς ὡς ἐσωτερική δυνατότητα. Γι' αὐτό ἄλλωστε μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει θάσιμα ὅτι σέ χώρες ὅπου ὁ κομμουνισμός ἀπέκτησε ἀληθινές ρίζες, ἰδέες, κινήματα καὶ προγράμματα πού προέρχονται ἢ συνδέθηκαν μαζί του ἀποτελοῦν ἢ θὰ ἀποτελέσουν συστατικά ἐνός νέου αἰτήματος κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Σ' αὐτό ἴσως συμφωνεῖ ὁ Φυρέ, καθὼς ὡς ἱστορικός βρίσκεται ἀπὸ ἀντιλήψεις «τέλους ἱστορίας» καὶ ὡς μελετητὴς τῆς δυναμικῆς τῆς δημοκρατίας ἀναμένει ἤδη τὶς νέες ἐκπλήξεις πού θὰ μᾶς ἐπιφυλάξει. Τὸ γεγονός αὐτό ὁμως ἐπιβάλλει ἤδη μία ἱστορική θεώρηση τοῦ κομμουνισμοῦ πῶς σύνθετη καὶ πολυεπίπεδη. Ὅπως καὶ νὰ γίνει, ὁ κομμουνισμός δέν ὑπῆρξε μία ἐπαγγελία οἰκουμενικῆς ἀπελευθέρωσης πού μετὰ δέκα χρόνια ἔγινε ὀλοκληρωτισμός γιὰ νὰ πάθει ἀποπληξία με τὸ θάνατο τοῦ Στάλιν καὶ νὰ πεθάνει κατάκοιτος ὕστερα ἀπὸ σαράντα χρόνια.

Γιὰ ἓναν πρόσθετο λόγο. Γιατί τὸ ἱστορικό πλαίσιο τοῦ 20οῦ αἰώνα, μέσα στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται ἡ ἰδέα τοῦ κομμουνισμοῦ, εἶναι πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ αὐτό πού παρουσιάζει ὁ Φυρέ. Ἡ παρατήρηση εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα. Ὁ Φυρέ ἐξετάζει τὸ θέμα καὶ τὸν 20ό αἰώνα μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἐννοιῶν πού ἐμπνεύσανε τοὺς μεγάλους πρωταγωνιστές. Γιὰ κρίσιμα μάλιστα ζητήματα διεκδικεῖ, με «πολεμικό» πνεῦμα, τὴν ὑπεροχὴ αὐτῆς τῆς προσέγγισης. Ὁ φασισμός, ὑποστηρίζει, π.χ. δέν ἐξηγεῖται με τὰ κοινωνικά συμφέροντα. Θὰ χρειαζότανε, νομίζω, νὰ προσθέσουμε ὅτι ἀσφαλῶς δέν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ χωρὶς τὰ κοινωνικά συμφέροντα ἢ, γενικότερα, ὅτι ἡ προσέγγιση τοῦ προβλήματος μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν ἀποδεικνύεται μερικὴ ἢ παραμορφωτικὴ ἂν δέν ἀφήνει ὑποδοχές, ἂν δέν δείχνει με σαφήνεια, καὶ τὴν πρέπουσα στάθμιση, τὴν ἐπίδραση ἄλλων παραγόντων. Πιστεῦω ὅτι ὁ Φυρέ ὑποβαθμίζει οὐσιαστικά καὶ μεθοδολογικά τοὺς δομικοὺς παράγοντες, τὶς συγκλονιστικὲς ἀλλαγές πού προκάλεσε ὁ «μεγάλος μετασχηματισμός»¹⁷ – κρίση τοῦ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ, ἐμφάνιση τῶν μηχανισμῶν καὶ τοῦ θεσμικοῦ ὀπλοστασίου τοῦ ὀργανωμένου καπιταλισμοῦ. Καὶ μαζί φυσικά, τὴν τεράστια ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν συσχετισμῶν πού προκάλεσε ὁ «μετασχηματισμός», ὄχι μόνο με τὴν ἐμφάνιση

17. K. Polanyi, *The Great Transformation*, Νέα Ὑόρκη, Holt, Rinehart & Winston Inc., 1944.

Κομμουνισμός και δημοκρατία: σχόλια στον F. Furet

στην πολιτική σκηνή απομονωμένων, ξεριζωμένων ατόμων, έτοιμων να ένταχθουν στην ιδεολογική-πολιτική πλαισίωση που προσέφεραν οι νέου τύπου μαζικές οργανώσεις των «δύο ολοκληρωτισμών», αλλά με την πιά όμοιογενή και συντεταγμένη παρουσία των εργαζόμενων τάξεων. Χωρίς τον συνυπολογισμό αυτόν, ο φασισμός δεν μπορεί άσφαλώς να γίνει κατανοητός. Τελικά οι συντηρητικές δυνάμεις δεν φοβήθηκαν μόνο τον Λένιν και τον Στάλιν, αλλά και τους μετριοπαθέστερους σοσιαλιστές, γιατί πίσω τους έρχοταν η εργατική στρατιά που όλο δυνάμωνε από την έκβιομηχάνιση.

Μόνο η συνάντηση της έσωτερικής δυναμικής της δημοκρατίας με την αύξανόμενη κοινωνική ίσχύ των εργαζόμενων τάξεων μπορεί να έξηγήσει τον 20ό αιώνα, τον ρόλο και την αίγλη της ιδέας του κομμουνισμού, την ιδεολογική και θεσμική ανεπάρκεια του παλιού φιλελευθερισμού, τη σταθερή άλληλεπίδραση των δύο «συστημάτων» –του καπιταλιστικού και του σοσιαλιστικού– που έπηρέασε σημαντικά τη διαμόρφωση των εύρωπαϊκών κοινωνικών κρατών μεταπολεμικά. Με αυτό τον τρόπο η ιστορία της ιδέας του κομμουνισμού μπορεί να συναντήσει την ιστορία του κομμουνισμού για να φανεί π.χ. ότι η επίκληση της δημοκρατικής οίκουμενικής γενεαλογίας δεν ήταν «ψευδαίσθηση» συνοδοιπόρων διανοουμένων, αλλά βιωμένη από εκατομμύρια εργαζομένων έμπειρία διεύρυνσης της δημοκρατίας, πέρα από τα θεσμικά όρια ενός μετριοπαθούς φιλελευθερισμού.

Παραδόξως, αυτή η προσέγγιση μάς βοηθά να συνδέσουμε τό θάνατο του σοβιετικού κομμουνισμού με τη γενικότερη κρίση της δυτικής άριστερας, γεγονός μάλλον αδύνατο στό σχήμα του Φυρέ. Γιατί, αλήθεια, η μή κομμουνιστογενής άριστερά περνάει τέτοια δοκιμασία στό σημερινό πλαίσιο του ήπιου φιλελευθερισμού, μιά και δεν μπορεί να κατηγορηθεί για ολοκληρωτισμό ή ιστορική «ψευδαίσθηση» ως προς τη φύση του σοβιετικού κομμουνισμού; Μόνο ο συνυπολογισμός των δομικών παραγόντων, συγκεκριμένα της διεθνοποίησης και των μεταφορτικών δομικών αλλαγών, μπορεί να ένοποιήσει την έρμηνεία των δύο φαινομένων. Χωρίς τη μεθοδολογική και ουσιαστική άποκατάσταση αυτών των παραγόντων, η ιστορία των ιδεών και η γενεαλογία των έννοιών γίνεται αυτοαναφορική εξέλιξη της ιδέας της δημοκρατίας και της ριζοσπαστικής όψης του διαφωτισμού, με μοναδικό σχεδόν κοινωνικό άποδέκτη τούς διανοούμενους.

Πιστεύω ότι από την άποψη της ιστοριογραφίας οι προηγούμενες παρατηρήσεις σημαίνουν ότι ο «βραχύς 20ός αιώνας» και η ιδέα του κομμουνισμού έρμηνεύονται καλύτερα αν ιδωθούν, όχι άποκλειστικά μέσα από τό πρίσμα της έσωτερικής άντινομίας και του αυτοδύναμου ριζοσπαστισμού της δημοκρατίας, αλλά μέσα από τις έντάσεις και τις άλληλεπιδράσεις που χαρακτήρισαν τη σχέση καπιταλισμού-δημοκρατίας την περίοδο αυτή. Μιλώντας έξάλλου από την όπτική της πολιτικής έπιστήμης, πιστεύω ότι η έπικρατούσα τάση που άντιπαραθέτει άναλυτικά και άξιολογικά δύο μοντέλα δημοκρατίας –τη μετριοπαθή φιλελεύθερη και τη «γιακωβίνικη», την «άγγλοσαξωνική» και την «εύρωπαϊκή»– θά άποδειχτεί στείρα, γιατί μεταξύ άλλων άναπα-

Λίνα Βεντούρα

ράγει τήν άποκοπή του πολιτικού συστήματος από τή δυναμική του καπιταλισμού ή των καπιταλισμών.

Τελικά ίσως χρειάζεται νά συμπληρώσουμε τό συμπέρασμα του Φυρέ: είναι ή σχέση δημοκρατίας-καπιταλισμού που μάς έπιφυλάσσει νέες έκπλήξεις.

Γιάννης Βούλαρης

‘Η διάσωση των αρχείων των αποδήμων Έλλήνων καί ή μελέτη τής ιστορίας τής μετανάστευσης

Παρ' όλη τήν έκταση του μεταναστευτικού φαινομένου και τή σημασία του για τή νεοελληνική ιστορία, δέν υπάρχει στή χώρα μας κάποιος φορέας ειδικευμένος στή μελέτη τής ιστορίας του, ούτε έκπεφρασμένη πολιτική βούληση για τή διάσωση τής ιδιαίτερης συλλογικής μνήμης των αποδήμων. Έξάλλου, ένω έχουν έκπονηθει άρκετές κοινωνιολογικές και οικονομικές έρευνες για τούς Έλληνες του έξωτερικού και τήν παλιννόσθησή τους, οί σχετικές ιστορικές μελέτες είναι λίγες.

Επιπλέον, στό λόγο περί αποδήμων παρατηρείται, άκόμα και σήμερα, μία ασάφεια στους όρους που χρησιμοποιούνται (π.χ. διασπορά, παρκοικίες, κοινότητες, μετανάστες, απόδημοι κλπ.), ή όποία, σέ συνδυασμό με διάφορους μύθους ή ιδεολογήματα, οδηγούν, συχνά, στήν άνιστορική και έθνοκεντρική προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου του 19ου και 20ου αί. ώς συνέχειας του ταξιδιού του Όδυσσέα ή των αρχαίων ελληνικών άποικιών. ‘Η άφαίρεση του ιστορικού πλαισίου και ή έμμονή σέ σύμβολα και στερεότυπα είναι έξαιρετικά επιζήμιες για τήν κατανόηση τής ιδιαιτερότητας του κάθε μεταναστευτικού ρεύματος (ανά εποχές ή ανάλογα με τίς χώρες προορισμού κλπ.), αλλά και γενικότερα για τή μελέτη τής διάρθρωσης και των μεταβολών τής νεοελληνικής κοινωνίας.

Οί υπάρχουσες έρευνες, πάντως, έχουν έπισημάνει ότι τά αρχεία των αποδήμων είναι έξαιρετικά πλούσια και ποικίλα. Παραμένουν όμως διάσπαρτα, δυσπρόσιτα και, σέ μεγάλο βαθμό, άνεκμετάλλευτα. ‘Η διασπορά των Έλλήνων ανά τόν κόσμο, ή έλλειψη ένός δικτύου πληροφόρησης και ό ιδιωτικός χαρακτήρας των αρχείων τους καθιστά τό έργο τής καταγραφής και διάσωσης τους δυσχερές, αλλά και άναγκαίο. Έως σήμερα, άποσπασματικές προσπάθειες έντοπισμού και διάσωσης αρχείων Έλλήνων του έξωτερικού έχουν γίνει άποκλειστικά άπό ιδιωτικούς φορείς ή μεμονωμένους έρευνητές.

‘Ο σχεδιασμός και ή έποπτεία τής μακρόχρονης διαδικασίας καταγραφής και διάσωσης αρχείων που βρίσκονται διασκορπισμένα σέ έκατοντάδες σημεία τής ύφηλιού άπαιτεί, ώστόσο, τουλάχιστον τήν ένεργή στήριξη του

Τά ἀρχεῖα τῶν ἀποδήμων

κράτους, τό ὁποῖο διαθέτει τούς ἀπαραίτητους μηχανισμούς διασύνδεσης μέ τούς φορεῖς τῶν ἀποδήμων. Σήμερα πού ἡ πολιτεία φαίνεται νά μεριμνᾷ γιά τήν ὀργάνωση τῶν ἀποδήμων καί τή συνεργασία τους μέ τό ἑλληνικό κράτος, εὐκταῖο θά ἦταν νά συνεισφέρει στή διάσωση τῶν ἀρχείων τῶν ἐλλήνων μεταναστῶν, ἀλλά καί στή μελέτη τῆς ζωῆς τους, μέ τήν ἴδρυση ἑνός διεπιστημονικοῦ ἐρευνητικοῦ Ἰνστιτούτου Μετανάστευσης.

Τό Ἰνστιτούτο αὐτό θά μπορούσε νά εἶναι ὑπεύθυνο γιά τό συντονισμό τῆς ἔρευνας γιά τή μετανάστευση, τήν καταγραφή καί διάσωση τῶν ἀρχείων τῶν ἀποδήμων καί τή δημιουργία ἑνός ἀρχείου προφορικής ἱστορίας τῆς μετανάστευσης. Πιό συγκεκριμένα, θά μπορούσε νά ἀναλάβει:

α) νά ὀργανώσει μιά ἐκστρατεία ἐνημέρωσης τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ γιά τήν ἀξία τῶν ἀρχείων τους καί τήν ἀναγκαιότητα τῆς διάσωσής τους μέ τήν βοήθεια τῶν ὁμογενειακῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης. Τά ἀρχεῖα αὐτά κινδυνεύουν, μεταξύ ἄλλων, ἀφενός γιατί συχνά οἱ ἄνθρωποι στῶν ὁποίων τά χέρια βρίσκονται δέν ἔχουν εὐαισθητοποιηθεῖ γύρω ἀπό τή σημασία τους, καί ἀφετέρου, ἐπειδὴ δέν ὑπάρχει κάποιος φορέας πού νά ἐνδιαφέρεται γιά τήν κατά τόπους συγκέντρωσή τους, γιά τήν καταγραφή καί διάσωσή τους·

β) νά συντάξει (σέ συνεργασία, ἐνδεχομένως, μέ τά ΓΑΚ καί τή σχολή ἀρχαιολογίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου) ἕναν εὐληπτο καί ἀπλό ὁδηγό διάσωσης καί ὀργάνωσης τῶν ἀρχείων καί νά τόν στείλει στούς διάφορους φορεῖς τῶν ἀποδήμων, στά προξενία κλπ. Ὁ ὁδηγός αὐτός θά ἀπευθύνεται στούς ἐθελοντές πού θά ἀναλάβουν στήν ἀρχή τό ἔργο τῆς διάσωσης καί τῆς στοιχειώδους ὀργάνωσης τῶν ἀρχείων·

γ) νά στείλει μιά ἐπιστολή πρὸς ὅλους τούς φορεῖς τῶν ἀποδήμων Ἑλλήνων, τίς κατά τόπους θρησκευτικές καί προξενικές ἀρχές, κλπ., ἡ ὁποία θά τούς καλεῖ νά ἐρευνήσουν τό ἐνδεχόμενο ὑπαρξης ἀρχείων στόν τόπο πού βρίσκονται καί νά ἐνημερώσουν τό Ἰνστιτούτο γιά τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τους·

δ) νά ξεκινήσει μιά πρῶτη καταγραφή τῶν ἀρχείων βάσει τῶν ἀπαντήσεων τῶν φορέων καί ὄσων ἄλλων στοιχείων συγκεντρωθοῦν, μέ ἀπώτερο στόχο τήν ἐκδοση ἑνός ὁδηγοῦ τῶν ἀρχείων τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ·

ε) νά ἀξιολογήσει σταδιακά τά διάφορα ἀρχεῖα μέ στόχο τή μικροφωτογράφιση τῶν πιό σημαντικῶν ἢ ὄσων κινδυνεύουν·

ζ) νά ἐντοπίσει τά ἀρχεῖα πού ἀφοροῦν τούς ἑλληνες μετανάστες στήν ἑλληνική ἐπικράτεια (π.χ. νομαρχίες, Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν κλπ.).

Ἡ ἴδρυση ἑνός διεπιστημονικοῦ ἐρευνητικοῦ Ἰνστιτούτου Μετανάστευσης θά μπορούσε ἐπίσης νά συμβάλει καθοριστικά:

– στή δημιουργία ἑνός ἀρχείου προφορικής ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς μετανάστευσης. Οἱ προφορικές μαρτυρίες παρέχουν διαφορετικοῦ τύπου πληροφορίες ἀπό τίς γραπτές πηγές καί εἶναι ἀπαραίτητες ὅταν μελετῶνται κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ οἱ ὁποῖες δέν ἔχουν πρόσβαση στό γραπτό λόγο.

– στήν κατάρτιση μιάς ἐνημερωμένης καί διαρκῶς συμπληρούμενης βιβλιο-

Λίνα Βεντούρα

γραφίας (έλληνικής και ξενόγλωσσης) γύρω από τη μετανάστευση και τους απόδημους Έλληνες και στη διασύνδεση με τις ειδικές τράπεζες δεδομένων που υπάρχουν στις διάφορες χώρες του έξωτερικού για θέματα μετανάστευσης:

– στην υιοθέτηση μιάς συγκριτικής προσέγγισης του μεταναστευτικού φαινομένου. Η συγκριτική μελέτη της ελληνικής μετανάστευσης προς τις διάφορες χώρες υποδοχής θα οδηγούσε αναμφισβήτητα στον εμπλουτισμό των γνώσεων γύρω από το φαινόμενο της μετανάστευσης κατά τα νεότερα χρόνια. Η σύγκριση επίσης της ελληνικής μετανάστευσης του 19ου και 20ού αιώνα με τα αντίστοιχα φαινόμενα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες αποστολής θα προσέφερε μιά πληρέστερη κατανόηση και των μηχανισμών της μετανάστευσης και της τυχόν ιδιομορφίας της ελληνικής περίπτωσης:

– στη μελέτη της μετανάστευσης προς την Ελλάδα και την άνάλυση των προοπτικών και προβλημάτων που δημιουργούνται από τη μετατροπή της σε χώρα υποδοχής ξένων πληθυσμών. Οι αναλύσεις αυτές θα μπορούσαν να προσφέρουν τα απαραίτητα δεδομένα για τη χάραξη μιάς πολιτικής για την οικονομική και κοινωνική ένσωμάτωση των μεταναστών που ζούν στην Ελλάδα, για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των ξένων μαθητών και των ελλήνων εκπαιδευτικών καθώς και για την πολιτική ευαισθητοποίηση των πολιτών στα πλεονεκτήματα και τις δυσκολίες μιάς πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Η συσχέτιση της ελληνικής μετανάστευσης προς το έξωτερικό με τη μετανάστευση ξένων προς την Ελλάδα θα μπορούσε να συνεισφέρει στην καταπολέμηση της ξενοφοβίας και στην κατανόηση του γεγονότος ότι η έπαφή των διαφόρων πολιτισμών δεν αποτελεί άπειλή, αλλά, αντιθέτως, εμπλουτίζει τό πολιτισμικό κεφάλαιο των χωρών αποστολής, των χωρών υποδοχής και των ίδιων των μεταναστών.

Λίνα Βεντούρα

Χρονικό

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών: μιά επέτειος

Τό Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών ὀργάνωσε ἐπιστημονική ἡμερίδα τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1995 γιά νά τιμήσει παληούς του συνεργάτες μέ τήν εὐκαιρία συμπλήρωσης ἐξήντα πέντε χρόνων ἀπό τήν ἴδρυσή του. Ὁ ἐπετειακός αὐτός σταθμός, ἐνδόσιμο γιά κριτικές ἀποτιμήσεις στό ἐσωτερικό τοῦ Κέντρου, χρησίμευσε παράλληλα γιά δημοσιοποίηση τῆς διαχρονικῆς του πορείας καί ἔκθεση τῶν μελλοντικῶν του σχεδιασμῶν σέ εὐρύ κοινό.

Ἰδρυμένο τό 1930 ἀπό τήν Μέλπω Λογοθέτη καί τόν Ὀκτάβιο Μερλιέ, διήνυσε μακρά πορεία – ἀπό τόν μεσοπόλεμο στήν εἰκοσαετία τῆς μεταπολίτευσης. Σήμερα, ἔχοντας φυσικά ἀπωλέσει τήν ἰκμάδα τοῦ ἐνθουσιώδους ἐθελοντισμοῦ, τῆς ἐπικῆς ἐποχῆς τῶν ἰδρυτῶν του, ἀλλά καί τόν ἐγγενή ἐρασιτεχνισμό τῶν χρόνων ἐκείνων, ἐδραιώνει τήν ἐπαγγελματική του ὑπόσταση χαράσσοντας νέα γραμμὴ πλεύσης. Ἐκσυγχρονίζει τήν λειτουργία του, ἀναθεωρεῖ τοὺς στόχους του, καί δίνει δείγματα ἀπτά τῶν ἐρευνητικῶν του ἐπιλογῶν.

Α) ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ. Οἱ ἱστορικές του καταβολές φέρουν τά σημάδια τῆς ἐποχῆς πού τό κυοφόρησε – ἡ γένεσή του ἐγγράφεται στήν μετά τήν τομὴ τοῦ 1922 περίοδο. Τήν πατρότητά του θά μπορούσε νά διεκδικήσει ἕνας κύκλος ἀνθρώπων πού ἀνήκε στίς διευθυντικές τάξεις, περί τόν Βενιζέλο, καί ἦταν εὐαίσθητοποιημένος σέ θέματα ἔθνικα. Ὑστερα ἀπό παρατεταμένη ἀναζήτηση ἀντικειμένου, κατέληξε στήν θεμελίωση ἐνός συλλόγου γιά τήν προστασία τῆς δημοτικῆς μουσικῆς. Ἡ ὁμάδα ἐμφορεῖται ἀπό πνεῦμα δημοτικιστικό, προκρίνει τήν λαογραφική προσέγγιση γιά ἐρμηνεία τῶν φαινομένων, ἐνῶ κάποια ἐπιβιώματα τῆς μεγάλης ἰδέας δέν εἶναι δυσδιάκριτα στίς θέσεις της. Ἀνάμεσα στά πρόσωπα τά ὁποῖα δροῦν ὡς καταλύτες στίς ζυμώσεις πού προηγήθηκαν τῆς ἴδρυσης τοῦ Κέντρου, περιλαμβάνονται ἡ Πηνελόπη Δέλτα, ὁ Χρῦσανθος Τραπεζοῦντος, ὁ Φίλιππος Δραγούμης, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος. Ἡ μετεξέλιξη τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα σέ κέντρο μελέτης τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ, θά συμβεῖ σέ δεύτερο στάδιο.

Χρονικό

Όταν η Μερλιέ, απόφοιτη του Νεοελληνικού Ίνστιτούτου της Σορβόνης, φθάνει στην Ελλάδα, δέν έχει βάλει στά σκαριά, ούτε καί διανοείται τήν οικοδόμηση ενός κέντρου ιστορικής μικρασιολογικής έρευνας. Ή έμπνευσμένη μαθήτρια του Ούμβέρτου Περνώ, μέ τήν σκευή της μουσικολόγου, διακατέχεται μόνον από τήν λαχτάρα νά έρθει σέ έπαφή μέ τόν λαό γιά νά καταγράψει τά τραγούδια του· τά πρώτα της δημοσιεύματα αναφέρονται στην μουσική λαογραφία στην Ελλάδα καί τά δημοτικά της Ρούμελης. Άγνοεί ότι ή άτραπός αυτή θά τήν φέρει στό έγχείρημα τής ανασύστασης ενός πολιτισμικού συνόλου τέτοιου γεωγραφικού εϋρους όπως ή Μικρά Άσία.

Ή περιρρέουσα άτμόσφαιρα είναι εκείνη πού θά τήν σφραγίσει, καί μαζί μέ τό ίδιο της τό ύλικό θά τήν όδηγήσει στην νέα κατεύθυνση. Ή στιγμή είναι ώριμη: μέ τήν καταστροφή του 1922 οί πρόσφυγες μικρασιάτες έρχονται στό προσκήνιο. Ή ύλική αποκατάσταση έχει πάρισσο αίτημα τήν καταγραφή της πολιτισμικής τους παρουσίας γιά τήν ένσωμάτωσή τους όχι πιά στόν γεωγραφικό, αλλά καί στόν ιδεολογικό χώρο του νέου έλληνισμού. Ό άθηναικός περίγυρος αναλαμβάνει τήν μύηση τής Μέλπως Μερλιέ στην λαογραφία. Παράλληλα, τής κληροδοτεί τά έργαλεία άνάλυσης: πρόκειται ουσιαστικά γιά τά έργαλεία τής γενιάς του όγδόντα: ή «ανάκάλυψη» του λαού άποτελεί ένα στοιχείο τής ιδεολογίας πού διέπει τούς όμόφρονές της. Παρενθετικά, θά λέγαμε ότι ένδεικτικό παράδειγμα του κλίματος πού τήν διαπλάθει, συνιστά ή στάση τών συγκεκριμένων ομάδων στό γλωσσικό ζήτημα: ό λαός ως μόνος θεματοφύλακας τής έλληνικής λαλιάς είναι καί ό μόνος πού μπορεί νά τήν διδάξει στους άστους: προτρέπονται λοιπόν οί διανοούμενοι καί λογοτέχνες –άνάμεσά τους ή Π. Σ. Δέλτα– νά έγκατασταθούν γιά λίγο στην ύπαιθρο, καί εκεί νά μαθητεύσουν στους άγνούς χωρικούς, γιά νά γράψουν τά σωστά έλληνικά. Ή «ανάκάλυψη» του λαού ως κιθωτού άρετής καί αλήθειας, συμβαδίζει μέ τήν ανάγκη άπαθανάτισης «ζώντων μνημείων», στό πλαίσιο τών έθνικών όραματισμών.

Τό 1930 λοιπόν ό φορέας πού θά αναλάβει τήν έθνική αυτή άποστολή θεσμοποιείται καί βαφτίζεται «Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών» – σέ έποχή κατά τήν όποία ή συλλογική έρευνα στην Ελλάδα ήταν είδος έν άνεπαρκεία. Τό Κέντρο στάθηκε ικανό τότε, νά έλκύσει τούς άξιους – τόν άνθό τής ύπάρχουσας έπιστημονικής κοινότητας, αλλά καί ξένους ειδικούς έπιστήμονες. Τό ζευγος Μερλιέ, συνεπικουρούμενο από ειδικευμένους συνεργάτες αλλά καί ένθερμους, άμισθους έρασιτέχνες αποδύθηκε γιά σαράντα συναπτά χρόνια στόν άγώνα τόν καλό. Ή έκστρατεία αυτή μιας «πρωτογενοϋς συσσώρευσης» ύλικού προφορικής παράδοσης άριθμεί σήμερα σεβαστό ποσό χιλιάδων σελίδων, ταξινομημένων γεωγραφικά. Τό ουσιαστικό του έκτόπισμα μένει νά άποδειχτεί στό χρόνια πού έρχονται.

Ένα από τά στοιχεία πού συγκρότησαν τήν νοοτροπία τών έρευνητών του Κέντρου ήταν ή έλεύθερη έπικοινωνία μέ τήν ξένη παιδεία – οί έπιστημονικοί όρίζοντες είχαν εύρυχωρία. Τό ανθρώπινο δυναμικό του Κέντρου ήταν ευέπιφορο στις νέες ιδέες καί δέν στάθηκε έρμητικό σέ ρεύματα κυ-

ρίαρχα τότε στον έξωελλαδικό χώρο. Η σχέση του Κ.Μ.Σ. με τό γαλλικό κράτος δέν περιχαρακώθηκε στην οικονομική έξάρτηση, αλλά άνοιγε παράθυρα για τήν καλλιέργεια δεσμών πνευματικών. Η άναστροφή τών ίθυνόντων μέ τις άνθρωπιστικές έπιστήμες καθώς και ή έγνωσμένα προσοδευτική τους τοποθέτηση δημιούργησε ένα άμάλγαμα από ζητήσεις, συχνά άσύμβατες. Άνίχνευαν –έστω και μή συστηματικά– ένα πεδίο πρωτοπόρων κινημάτων τής ιστορικής έρευνας, έξαναγκάζονταν όμως νά πραγματώσουν τούς ύψηλούς στόχους μέ στελέχη έναλλασσόμενα, κατά καιρούς άδιαμόρφωτα, μεθόδους παραδοσιακές, για νά έντάξουν τά προωθημένα σχήματά τους στό πλαίσιο μιάς έλληνοκεντρικής δεοντολογίας. Άντινομίες έκτυπες, σήμερα, στό ύλικό. Καί ένώ γύρω στά 1950 ή Μερλιέ, σέ ένα κείμενό της άναφερόταν θαυμαστικά στην «νέα έπιστήμη τής έθνογραφίας» και άλλου έβλεπε τήν ελληνική μικρασιολογία νά θαδίζει χέρι-χέρι μέ τήν τουρκολογία, θεμελιώνοντας στενούς και ισότιμους δεσμούς άνάμεσα στους αντίστοιχους έρευνητές κάθε χώρας, όταν θαρθεί ή ώρα για νά συνοψίσει τό έργο πού έπιτελέστηκε στην περιοχή τής Καππαδοκίας, δέν θά κρύψει τήν χαρά της για τό έπίτευγμα: «κατορθώσαμε νά άποδώσουμε στην Καππαδοκία τήν ελληνικότητά της», θά γράψει.

Β) ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΟ ΛΟΓΟ ΣΤΟ ΕΝΤΥΠΟ ΚΕΙΜΕΝΟ. Τό σχέδιο άνασύστασης τής «αύτοκρατορίας τών μικρασιατών» μέσω τής μαιευτικής-προφορικής μεθόδου, έδωσε δικαίωμα λόγου, τό δικαίωμα έκφρασης, σέ όσους δέν είχαν διέξοδο στον γραπτό πολιτισμό. Μέ τόν τρόπο αυτό, άπομνημόνευσε τήν άτομική ιστορία χιλίων τουλάχιστον άτόμων και τών δύο φύλων, προερχόμενων κυρίως από περιοχές δυσπρόσιτες, τά ένδότερα τής Μικρασίας. Οί πρόσφυγες, άπαντώντας στό έρωτηματολόγιο, άποτύπωσαν τήν είκόνα τής προελλαδικής τους έγκατάστασης. "Αν καταχρηστικά δανεισθούμε ιστορικούς όρους για τήν περιοδολόγηση, θά λέγαμε ότι ή τομή στην «μακρά διάρκεια» του ίδρύματος συμπίπτει μέ τήν έκπνοή τής δικτατορίας. Τότε, άκριβώς, τό Κ.Μ.Σ. άναγκάζεται από τήν δύναμη τών πραγμάτων νά αλλάξει ρότα. Η βιολογική κάμψη τής ίδρυτικής ομάδας τών έρευνητών συναντά τήν φυσική φθορά τών έρευνημένων· αυτό καθιστά πλέον άδύνατη τήν άντληση μαρτυριών από τήν πρώτη γενιά και οί έκστρατείες στους συνοικισμούς άποθαίνουν άτελέσφορες.

Η σιωπή τών προσφύγων οδηγεί στην έσωστρέφεια και άπορία τό ίδιο τό Κέντρο. Μετά τήν άρση τής διαπροσωπικής σχέσης έρευνητή-πληροφορητή, έρχεται ή άναδίπλωση. Άποδέχεται για ένα διάστημα τόν ρόλο ενός όργανισμου άποθησαύρισης, μιάς ταξινομικής άποθήκης για τήν όποία ή άνταλλαγή τής ύλης μέ τόν έξω κόσμο είναι πλημμελής, αν όχι άνύπαρκτη. Η όργάνωση μιάς λαμπρής έκθεσης τούς τελευταίους μήνες πριν τήν πτώση τής δικτατορίας, παρά τά φαινόμενα, έκφράζει πιό πολύ τό κύκνειο άσμα μιάς έποχής, παρά μιά καμπύλη άνοδική. Μοιάζει μάλλον σαν διαθήκη, ή όποία, παρά τήν θριαμβική άπογραφή όλου του πλούτου, δέν φθάνει νά κρύψει τήν άγωνία πού συνέχει τόν διαθέτη.

Χρονικό

Ἡ ὕπαρξη τοῦ κενοῦ ὁδηγεῖ στήν συνειδητοποίηση μιᾶς νέας πραγματικότητας πού βαίνει παράλληλα μέ ἀνακατατάξεις στόν κοινωνικό χώρο. Μέ τό ὠστικό κύμα τῆς μεταπολίτευσης, ἀποδεσμεύονται οἱ δυνάμεις ἐκεῖνες πού θά φέρουν τήν ἀνανέωση τῆς ἱστορικής ἐρευνας στήν Ἑλλάδα, συμπαρασύροντας –στήν μοίρα πού ἀναλογεῖ– καί ὀργανισμούς μικροῦς ὅπως τό ὀλιγάνθρωπο πιά Κέντρο. Ἡ τομή, δηλαδή τό πέρασμα ἀπό τίς προφορικές πηγές στήν γραπτή παράδοση, τοποθετεῖται, στήν μεταπολιτευτική ἐποχή – καί ὄχι μόνον σχηματικά.

Γ) ΑΠΟ ΤΗΝ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ. Ἡ μετάβαση ἀπό τόν (λαϊκό) λόγο στό ἔντυπο (λόγιο) κείμενο, δέν σήμανε αὐτόχρομα καί τόν μετασχηματισμό τοῦ ἰδρύματος σέ ἐρευνητικό κέντρο – παρά τούς ὀραματισμούς καί τόν βολонταρισμό διευθυντῶν καί ἐργαζομένων. Ἀδράνειας, δομές ἀρχαῖες, ὀλης τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας δέν ἐξαλείφονται γιατί ἀπλῶς κάποιιο τό ἐπιθυμοῦν. Ἐκτός ἀπό τήν οἰκονομική του ἔνδεια, τό πρόβλημα πού ἀντιμετώπιζε ὁ ἐρευνητικός αὐτός ὀργανισμός σχετιζόταν μέ τό κόστος πού τοῦ ἐπέβαλε ἡ ἴδια ἡ ἀλλαγὴ πορείας του. Ἡ μετεξέλιξη τοῦ ἀρχικοῦ μουσικολογικοῦ πυρήνα σέ ἴδρυμα λαογραφικῶν κατευθύνσεων –ἂν καί ἐγινε μέ διάσπαση!– δέν ὑπῆρξε τόσο ὀδυνηρή ὅσο ἡ προσπάθεια μετατροπῆς ἐνός ἀρχείου προφορικῆς παράδοσης σέ σύγχρονο ἐρευνητικό κέντρο.

Στήν τελευταία εἰκοσαετία ἐπιχειρήθηκε καί ὀλοκληρώθηκε ἡ στροφή πρὸς τήν ἱστορία. Οἱ μέθοδοι μεταβλήθηκαν μαζί μέ τό γνωστικό ἀντικείμενο. Ὁ ἐμπλουτισμός σέ ὕλικό προσανατολίστηκε καί ἐκεῖνος στό ἔντυπο. Χαρακτηριστικά θά ἀναφέρουμε ὅτι ἡ βιβλιοθήκη, ἀπό δύο χιλιάδες περίπου τόμους πού κατέγραφε στό βιβλίο εἰσαγωγῆς τό διάστημα 1930 ὡς 1977, διαθέτει σήμερα πάνω ἀπό δεκαεξί χιλιάδες τίτλους, παρουσιάζοντας συνεχὴ, αὐξητική τάση. Στόν ἀριθμὸ περιλαμβάνονται σπάνιες εἰδικές συλλογές παλαιῶν ἐκδόσεων τῆς συμρναϊκῆς καί κωνσταντινουπολίτικῆς τυπογραφίας, δίχως νά μνημονεύονται τὰ καραμανλίδικα ἔργα. Ὡς πρὸς τήν παρακαταθήκη τοῦ ἀρχείου προφορικῆς παράδοσης, ἐκκρεμεῖ ἡ ἱστορικοποίηση ἐνός κατὰ θάση ἀχρονικοῦ ὕλικου, ὁ ἔλεγχος τοῦ λόγου ἀπό τήν θάσανο τῶν γραπτῶν πηγῶν, τῆς ἱστορίας. Τό Κέντρο ὀφείλει νά παραμείνει αἰρετικό ὡς πρὸς τό ὕλικό του, κριτικό στήν ἀντιμετώπισή του, ἂν δέν προσδοκᾷ τήν ταρίχευση τῶν μαρτυριῶν ἀλλὰ τήν δημιουργική τους ἀξιοποίηση. Ἀμφισβητώντας πιά τήν ἐνδοστρέφεια τοῦ (ισόβιου) συλλογέα ὕλικου, ὕλικου πού προοριζόταν νά μείνει στό σκοτάδι, δέν ἔχει ἄλλη ὀδὸ παρά νά μεταπλάσει δημιουργικά τίς κληρονομίες του.

1. Τό Κ.Μ.Σ. λειτουργεῖ μέ διευπλοία μορφή, ἀφοῦ τό Μουσικό Λαογραφικό Ἀρχεῖο, ἡ μήτρα ἀπό τήν ὀποία προήλθε, διατηρεῖ τήν αὐτοτέλειά του. Τό Μουσικό τμήμα δέν πέρασε «κρίση ταυτότητας»· πορεύεται τόν δρόμο πού εἶχε χαράξει ἐξαρχῆς: καταγραφές σέ ἐπιτόπια ἐρευνα ἀνά τήν Ἑλλάδα, φωνογραφήσεις σπάνιες πού ἐκδίδονται σήμερα σέ δίσκους, ἐμπλουτισμός διαρκῆς τοῦ ἀρχείου του.

Χρονικό

Ίσως, ή ίδια ή ποσότητα, ο όγκος των συσσωρευμένων πληροφοριών οδήγησε σε μία ποιοτική αλλαγή. Τό Κέντρο άρχισε κάποια στιγμή να δημοσιεύει τις έρευνές του άποτολμώντας τήν έκδοση έπιστημονικής έπετηρίδας. Στο ένεργητικό του προσγραφόταν ήδη σειρά ειδικών μικρασιολογικών μονογραφιών – μία μόνιμη πρακτική άπό τήν ίδρυσή του ώς τις μέρες μας. Τό Δελτίο σχεδιαζόταν νοερά πολλά χρόνια πριν, αλλά έλαβε σάρκα και όστά στην μεταπολίτευση, τήν έποχή πού κρίθηκε όριστική ή «σιγή» του άρχείου προφορικής παράδοσης: ήταν μία κίνηση προς τά έξω. Ήδη βρίσκεται στον ένδέκατο τόμο του, άπηχεί τις κατευθύνσεις τής εύάριθμης ομάδας του ιδρύματος και λειτουργεί ώς όργανο έπικοινωνίας άνάμεσα στις κατακερματισμένες δυνάμεις των έκτός Κέντρου ειδικών – άφού ή μικρασιολογία δέν ένορχηστρώθηκε ώς τώρα σε άλλο σύνολο έρευνητικό.

Τήν τελευταία δεκαπενταετία, μέ τήν αλλαγή των προσανατολισμών και τήν αλλαγή των προσώπων, οί έπιστημονικοί του άξονες όρίζονται άπό τις τάσεις πού διαμορφώνονται στο εύρύτερο πεδίο των ιστορικών σπουδών. Ή μοναδικότητα του ύλικού του δέν τό οδήγησε στην υιοθέτηση μιάς στάσης στείρας, στο σύμπλεγμα του άνάδελφου. Ό ρόλος πού διαδραματίζει είναι έξειδικευμένος και μόνον μέ αύτήν τήν έννοια μοναδικός. Τό Κ.Μ.Σ. συνιστά ένα κύτταρο παιδείας, ικανό να συντηρεί αλλά και ικανό να δημιουργεί. Τά σπαράγματα ζωής πού συγκροτούν τό σώμα τής προφορικής ιστορίας, σαν τό καλό κρασί, γίνονται πολυτιμότερα μέ τό χρόνο άπό μία μόνον άποψη: άκριβώς γιατί δέν μπορούμε να ξαναμπούμε στο ποτάμι μιά δεύτερη φορά για να τά ξαναρωτήσουμε και να τά καταγράψουμε «όπως θά θέλαμε». Έπιχειρεί λοιπόν σήμερα, διατηρώντας τήν ιδιαιτερότητά του, να συμμετέχει σε κεντρικούς ιστορικούς προβληματισμούς, και στην ίδια κατεύθυνση στρέφει τήν παραγωγή του.

Γνωρίζουμε ότι ή πολιτεία χαλκεύει έναν λόγο ρητορικό περί ιστορίας, προσφύγων και θαυμάτων του παρελθόντος ως άλλοθι για τήν βαθεία της άδυναμιά να στοχαστεί και να πράξει. Ήν, σύμφωνα μέ τήν ρήση του ποιητή, θεωρούσαμε *έθνικό* ό,τι είναι *άληθές*, θά είχε γίνει συνείδηση ή ανάγκη και τό γιατί τής ιστορικής έρευνας, αλλά έμεις θρισκόμαστε *μακριά και πέρα...* Γι' αυτό, έξω άπό τόνους θρηνητικούς (για όσα δέν έγιναν) ή εύχολογία (για εκείνα πού δέν θά γίνουν), ή έπέτειος ενός έργου πού άδιάκοπα συντελείται επί έξήντα πέντε χρόνια, μαζί μέ όποιες άλλες συνδηλώσεις, μαρτυρεί για τήν ύπαρξη ενός όργανισμου όχι μόνον ζωντανου αλλά και δυναμικού. Τό Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών δέν κατέχει σήμερα έναν «ψιλώ όνόματι» τίτλο έρευνητικού κέντρου, αλλά μάχεται να του δώσει περιεχόμενο – και πάλι σε πείσμα των καιρών.

Ίωάννα Πετροπούλου

Βιβλιοκρισίες

Κ. Θ. Δημαράς – Νίκος Σβορώνος

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ – ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Η μέθοδος της ιστορίας. Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια*, Συνεντεύξεις με τόν Στέφανο Πεσμαζόγλου και τόν Νίκο Άλιθιζάτο, Άθήνα, Έκδόσεις Ήγγρα, 1995 (80, 168 σ.)

Οι συνεντεύξεις αυτές είχαν πρωτοδημοσιευτεί στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* (τεύχος 35-36-37, Δεκέμβριος 1988). Ήταν τότε αυτοί οι δύο μεγάλοι ιστορικοί στη δύση της ζωής τους: 84 ετών ο Κ. Θ. Δημαράς, 77 ετών ο Νίκος Σβορώνος. Σέ λίγο θά φύγουν και οι δύο, αφήνοντας ένα μεγάλο έργο, αλλά και κάτι άλλο εξίσου σημαντικό: μιάν ώθηση, έναν αναπροσανατολισμό στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, πού κατηύθυνε τους νεότερους ιστορικούς και τις ιστορικές σπουδές σέ νέες περιοχές. Νίκος Σβορώνος – Κ. Θ. Δημαράς: σίγουρα δέν πρόκειται ούτε γιά δίδυμο ούτε γιά αδελφές πνευματικά ψυχές. Μάλλον βίαι παρ'άλληλοι: ό καθένας περπατούσε στη δική του όχθη, κι οι δύο ώστόσο στο ίδιο ποτάμι της ιστορίας. Δέκτες και οι δύο των μεγάλων ρευμάτων των κοινωνικών

και ιστορικών έπιστημών πού άνθισαν μετά τόν Πόλεμο, ακούραστοι έρευνητές, συνέβαλαν στο νά αποκολληθεί ή ελληνική ιστοριογραφία από εκείνη τήν κυρίαρχη άκαδημαϊκή «πολιτική» ιστορία πού δέν γνώριζε παρά μόνο ήγεμόνες, βασιλείς, πρωθυπουργούς, μάχες, ήττες και νίκες του έθνους διά μέσου των αιώνων, μέσα σέ μία εύθύγραμμη εξέλιξη από τό ένδοξο παρελθόν των αρχαίων προγόνων πρός τήν τελείωση του έλληνισμού.

Ό Δημαράς πιστεύει και αναζητά τά πολλαπλά αίτια, επιδιώκει νά θεμελιώσει μιά πολυπαραγοντική αντίληψη της ιστορίας, παρ' όλο πού έρευνά τόν πνευματικό βίο του νέου έλληνισμού, τήν ιστορία των ιδεών και των νοοτροπιών, τήν ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, τήν ιστορία του ελληνικού Διαφωτισμού: ό Σβορώνος, χωρίς νά άρνείται τήν πολυπαραγοντική αίτιότητα, επιδιώκει τή συνάρθρωση των διαφορετικών έπιπέδων, τήν ιεράρχησή τους, παρ' όλο πού στέκεται περισσότερο στα οικονομικά φαινόμενα. Ό πρώτος χρησιμοποιεί λογοτεχνικές πηγές, λόγιες και λαϊκές, έρευνα τις νοητικές παραστάσεις, τις συλλογικές συνειδήσεις, τις νοοτροπίες. Ό Νίκος Σβορώνος έρευνά τους γενικότερους μηχανισμούς της οικονομίας κατά τους βυζαντινούς χρόνους κι άργότερα. Και οι

¹ Αναδημοσίευση από τό περιοδικό *Ό Πολίτης Δεκαπενθήμερος*, τχ. 11, 29 Σεπτεμβρίου 1995, σ. 44-45.

δύο ψάχνουν στο κοινωνικό υπέδαφος. Δέν είναι τυχαίο ότι στις *Συνεντεύξεις*, στο βαθμό που αναφέρονται στη γαλλική σχολή των *Annales*, από την οποία έπηρεάστηκαν και μέ την οποία συμπορεύτηκαν, ο μέν Δημαράς μνημονεύει τόν Λυσιέν Φέβρ, ο δέ Σβορώνος τόν Μάρκ Μπλόκ. Ό καθένας είχε τά δικά του κριτήρια (καί ανάγκες) νά αισθάνεται συγγενέστερος μέ τόν έναν ή τόν άλλον έκ τών συνιδρυτών τής σχολής τών *Annales*, μιά συγγένεια πού ύπογραμμίζει τή διαφορά τών έπιστημονικών καί τών ιδεολογικών τους προσανατολισμών στή δια-κονία τής έπιστήμης τους αλλά καί πέρα άπ' αυτήν. Φαίνεται καθαρά ή διαφορά αυτή στήν αυτόβιογραφική τους αφήγηση μέσα στίς *Συνεντεύξεις*, μιά διαφορά ώστόσο πού ό άναγνώστης τήν είσπράττει μέ ώφέλεια, καθώς τόν βοηθά νά ύποψιαστεί τήν ιστορική κίνηση σέ περισσότερα έπίπεδα, νά παρακολουθήσει περισσότερες τροχιές σέ έναν άνοιχτό όρίζοντα. Αύτή ή «άνοιχτότητα» τών όριζόντων είναι τό κέρδος μας.

Άναλογιζόμενος κανείς τούς θίους αυτών τών δύο άνδρων, όπως οί ίδιοι αυτόβιογραφούνται στίς *Συνεντεύξεις* καί καθώς, σνάμα, άνακαλούν μέ τήν αφήγηση τους τή ζωή του τόπου πού τήν έζησαν στάλα στάλα μέ μιάν όξεία συνείδηση τής πορείας του –κάτι άλλωστε πού είναι άναγνώσιμο καί στό ίδιο τους τό έπιστημονικό έργο– δέν μπορεί νά μήν έπισημάνει τή διαφορετική τους στάση πού συνιστά καί διαφορά μεθόδου γιά τήν ιστορία: ό Κ. Θ. Δημαράς παρατηρεί τή ζωή του νέου έλληνισμού από μιάν άπόσταση, αναλύει τίς κανονικότητές της, τίς μεταλλαγές της, τίς μετατοπίσεις, τίς ιδεολογικές άναταραχές, τή «φρικίαση» πού διαπερνά πότε πότε τό κοινωνικό σώμα, όπως ύπεροχα λέει ό ίδιος. Δέν αφήνει νά φανεί άν κι ό ίδιος φρικιά μέ τή φρικίαση τών ανθρώπων πού ιστορεί ή τουλάχιστον αφήνει άπ' έξω τό δικό του πάθος γιά τά πάθη, ψυχικά ή πνευματικά, του λαού πού ιστορεί. Ό Σβορώνος, πίσω από τόν σκλη-

ρό όρθολογισμό του –«τό ζητούμενο είναι νά μήν γράφεις διαλυμένο λόγο», λέει– σχεδόν στήν άπέναντι πλευρά, μπαίνει ό ίδιος μέσα στήν ιστορία. Τονίζει καί ξανατονίζει τόν άντιστασιακό χαρακτήρα τής νεοελληνικής ιστορίας, τήν αντίθεση του νεοελληνικού έθνους σέ ξένους πολιτισμούς, σέ ξένες δυνάμεις μέ τίς όποιες ήλθε άναγκαστικά σέ έπαφή ή του κάθισαν στό κεφάλι.

Άλλά θιάζεται νά προσθέσει: τόν άντιστασιακό χαρακτήρα τής ιστορίας, όχι του έλληνικού λαού. Γιατί τό ίδιο φαινόμενο δέν άποτελεί έλληνική άποκλειστικότητα, τό βρίσκει κανείς καί σέ άλλους λαούς. Δέν είναι περιούσιος λαός ό έλληνικός. «Δέν είμαστε έμείς οί παλικαράδες του κόσμου», λέει. Όστόσο είναι μέ τό μέρος αυτής τής άντίστασης, παίρνει τό μέρος τών ιδεών αυτής τής άντίστασης. Κι επειδή έν τέλει οί δικές του ιδέες είναι κι αυτές άντιστασιακές, παίρνει τό μέρος τών δικών του ιδεών. Κι ό Δημαράς βέβαια! αλλά μέ άλλον τρόπο. Άπό άπόσταση, σχεδόν μελαγχολικά: καταγράφει τό έξ ύστέρου άποτέλεσμα παρατηρώντας τήν καμπύλη πού διαγράφουν οί συλλογικές συνειδήσεις καί τά πνευματικά ρεύματα, κάνει τόν άπολογισμό.

Μπορεί τάχα ή ιστορία νά είναι τίποτ' άλλο από μιά καταγραφή τών περασμένων, τίποτ' άλλο από έναν άπολογισμό, μιά έπισήμανση τών αίτιοτήτων μέσα από τίς όποιες τά πράγματα του κόσμου οδηγούνται εκεί πού οδηγούνται; Τό λέει καί ή λέξη «γεγονός». Υπήρξαν, όμως, πολλοί τρόποι νά δούμε τά γεγονότα μέσα στό χρόνο καί μέσα στόν τόπο πού ξετυλίχτηκαν, καί συνεχώς άνευρίσκονται νέοι. Οί τρόποι (ή οί εύρετικές μέθοδοι, οί τεχνικές, οί θεωρίες, τά έρμηνευτικά σχήματα, οί έρμηνευτικές ή οί περιγραφικές έννοιες) είναι προβλήματα του παρόντος ή ιστοριογραφία είναι πρόβλημα του παρόντος. Καί εκεί διεξάγονται μεγάλοι πόλεμοι, φτιάχνεται ένα παράδοξο ντουμπλάρισμα τών πολέμων του παρελθόντος, είτε τής «βιωτής» είτε του

Βιβλιοκρισίες

πνεύματος είτε τής πολιτικής, παρ' ὄλο πού μέ τούς περασμένους πολέμους ὅ,τι ἔγινε ἔγινε.

«Ἐβύθισα τή σκέψη μου μέσα στήν πᾶσαν ὥρα», φέρνει στό νοῦ του ὁ Σβορώνος, μέ τό στίχο τοῦ Ἁγγελου Σικελιανοῦ, τή σχέση τῆς δουλειᾶς του μέ τή ζωή τοῦ τόπου. Ρίχτηκε στή δουλειά καί στά προβλήματα τῆς δουλειᾶς του «ὡς διψῶσα ἔλαφος...» ἐξομολογεῖται ὁ Δημαράς. Μέ πάθος καί οἱ δυό γιά τήν ἴδια δουλειά, ἔστω κι ἂν ὁ Δημαράς ὀνομάζει τό πάθος τοῦ ἱστορικοῦ «περιέργεια». «Ὁ ἀντιρητορικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο γράφω», λέει ὁ Δημαράς, «θά ἐπροβλημάτισε κάπως ὄσους μέ ἐδιάβασαν καί λίγο θά ντρέπονται νά μιλάνε μέ τόν παλιότερο στόμφο. Ἄν ἔστω καί κατά τι ἐλαττώθηκε ὁ στόμφος αὐτός ὁ ἐλληνικός, ἴσως νά συνετέλεσα κι ἐγώ»... «Ἐέρει κανεῖς μας ποτέ ἂν κρα-

τά στήν παλάμη του κόκκο συνάπεως;».

Οἱ σημερινές εὐκολες «περιστάσεις ἐπιτρέπουν τίς σχετικές, μάλλον ἀνεύθυνες, ἔλληνοκεντρικές ἢ ἔλληνορθόδοξες θεωρίες πού στηρίζονται κατά θάθος σέ παλιά ἰδεολογήματα» λέει ὁ Σβορώνος.

Στόμφος καί ρητορεία, ἰδεολογήματα ἔλληνοκεντρικά κι ἔλληνορθόδοξα εἶναι ὁ λόγος, μεντιατικός, πολιτικός, «ἐπιστημονικός», πού σκέπασε τήν ἑλληνική ἐπιφάνεια ἀπό τό 1988 καί μετά, τή χρονιά πού μιλοῦσαν οἱ δυό σοφοί γέροντες. Ὁ Σβορώνος πέθανε τήν ἐπόμενη χρονιά: ὁ Δημαράς δυό-τρία χρόνια ἀργότερα. Τούς πήραν κι αὐτούς τά σκάγια τοῦ στόμφου καί τοῦ ἔλληνοκεντρισμοῦ, πολλές φορές. Πόσο, τάχα, χρησιμοποιήσαμε τά δῶρα πού αὐτοί μας χάρισαν γιά ν' ἀντισταθούμε στήν πατριδολαγνεία;

Ἁγγελος Ἐλεφάντης

Ὁ «Ἱερός Κῶδιξ» τοῦ Πατριαρχείου

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ «Ἱερός Κῶδιξ» τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως στό 8' μισό τοῦ 19' αἰώνα: τὰ μόνα γνωστά σπαράγματα, Ἀθήνα, [Ἐθνικό Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Κέντρο Νοσηλοελληνικῶν Ἑρευνῶν, ἀρ. 43], 1992 (80, 200 σ.)

1. Ἡ ἀδιάκοπη, ὄχι ὁμως καί ἀτάραχη ἢ ἀκύμαντη παρουσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά τήν ροή τῶν αἰῶνων, εἶναι εὐλογο νά προκαλεῖ τόν ἐρευνητή καί νά συν-κινεῖ τήν ἐπιστημονική σκέψη. Ὁ θεσμός, ἄλλωστε, τοῦ Πατριαρχείου, μετά τήν κατάλυση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, κατεῖχε ἀνώτατη θέση στήν Ὀθωμανική διοικητική ἱεραρχία. Ὁ Πατριάρχης ἀναγνωρίζονταν ὄχι μόνον ὡς θρησκευτικός ἀλλά συνάμα καί ὡς πολιτικός ἀρχηγός (μιλέτ-μπασης = ἐθνάρχης) ὄλων τῶν φό-

ρου ὑποχρέων ὑποτελῶν ρωμαίων τῆς Σουλτανικῆς ἐξουσίας, διάδοχος περίπου τοῦ Βυζαντινοῦ Αὐτοκράτορα, τὰ σύμβολα τοῦ ὁποῖου (δικέφαλος ἀετός, δεκανίκιον) καί διατήρησε.

Γιά τήν ἐγγύτερη μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ θεσμοῦ εἶναι, φυσικά, ἀναντικατάστατη πρωτογενῆς πηγή τό σῶμα τῶν ἐπίσημων «πρακτικῶν», δηλαδή ὁ «Ἱερός κῶδιξ», ὅπου καταχωρίζονταν οἱ πράξεις καί οἱ ἀποφάσεις τοῦ Πατριαρχείου. Αὐτοῦ τοῦ «ἱεροῦ κώδικα» σῶζονται δύο τόμοι στήν Βιέννη, πού καλύπτουν τό διάστημα 1315-1404 καί ὁ «Κῶδιξ Α'» στήν ἔδρα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, πού καλύπτει τήν μετά τό ἔτος 1609 περίοδο. Ἐχουν, ἐπομένως, ἀπολεσθεῖ (λανθάνουν) οἱ τόμοι τῆς περιόδου 1404-1609. Ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα στερεῖται τοῦ πρωτογενοῦς ὑλικοῦ τῆς πιό κρίσιμης, ἴσως, ἐποχῆς, ἀφοῦ τότε συντε-

Ὁ «Ἱερός Κώδιξ» τοῦ Πατριαρχείου

λοῦνται ἱστορικές ἀλλαγές καί τό Πατριαρχεῖο διαμορφώνεται σέ ὕπατο κέντρο πολιτικής καί πνευματικής ἐξουσίας τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ.

II. Ὁ κύριος Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος ἐντόπισε 16 φύλλα, σπαράγματα τοῦ «ἱεροῦ κώδικα», σταχωμένα σέ ἓνα σύμμικτο χειρόγραφο, πού σώζεται στήν βιβλιοθήκη τῆς Μητροπόλεως Σάμου-Ἰκαρίας, μέ τόν ταξινομικό ἀριθμό 12. Τά σπαράγματα αὐτά καλύπτουν τήν περίοδο 1474-1498. Εἶναι προφανές ἡ πολλαπλή ἀξία τῶν εὐρημάτων, ὄχι μόνον ἐπειδή ἡ ἐπιστήμη ἀποκτά τμήμα πολύτιμης πρωτογενούς πηγῆς, πού ἀναφέρεται στήν πρώτη μετά τήν κατάλυση τοῦ Βυζαντίου πενηκονταετία, ἀλλά καί ἐπειδή τά σωζόμενα κείμενα μαρτυροῦν αὐθεντικά τόν τρόπο ἐσωτερικῆς λειτουργίας τοῦ θεσμοῦ.

Τό σύμμικτο χειρόγραφο εἶχε ἀπ' ἀρχῆς «προσαράξει» στήν ἱερή Μονή τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὅπου τό ἐπεσήμανε ἡ ἱστοριοδωτική μανία τοῦ Ἐπαμ. Σταματιάδη, ὁ ὁποῖος καί δημοσίευσε τό μεγαλύτερο μέρος (Ἐπαμ. Σταματιάδης, *Ἐκκλησιαστικά σύλλεκτα*, Σάμος 1891).

Βέβαια ὁ Ἐπαμ. Σταματιάδης δέν εἶχε ἀντιληφθεῖ ὅτι τά «σπαράγματα» ἦταν αὐθεντικά φύλλα τοῦ ἐπισήμου κώδικα καί ἔτσι δέν δίστασε νά προχωρήσει σέ «διορθώσεις» τῶν τάχα λαθῶν τοῦ ἀντιγραφῆα, νά παραλείψει ὀλόκληρες φράσεις ἢ τμήμα μιάς συνοδικῆς ἀπόφασης, νά συγκολλήσει χειρουργικῶς χάσματα καί νά παραναγνώσει λέξεις ἢ ἰδιόχειρες ὑπογραφές.

Ἡ ἐργασία, λοιπόν, τοῦ κυρίου Δημήτρη Γ. Ἀποστολόπουλου ἀποκαθιστά τήν ἀκεραιότητα τῆς πηγῆς καί, προπάντων, ἐπιχειρεῖ διπλωματική ἐκδοχή μέ χαλύβδινο στοχασμό, ἀφοῦ ἱχνηλατήσει τό ἀναγκαῖο ἱστορικό πλαίσιο.

Στό πρῶτο μέρος (σ. 17-48) δίνονται πανομοιοτυπα τῶν σπαραγμάτων, ἐνῶ στίς σ. 13-15 ὁ συγγραφέας ἀντιμετωπίζει μέ κριτικήν ἐπάρκεια τό πρόβλημα τῆς διπλῆς ἀρίθμησης τῶν φύλλων καθώς καί

τῆς πιθανότερης χρονολογικῆς σειρᾶς γραφῆς τους.

Στό δεύτερο κεφάλαιο τοῦ β' μέρους ἐξαντλεῖται ἡ ἐπιστημονική ἀκρίβεια τῶν διασταυρούμενων ἐπιχειρημάτων, πού θεμελιώνουν τήν αὐθεντικότητα τῶν σπαραγμάτων ὡς φύλλων τοῦ «ἱεροῦ κώδικα» τοῦ Πατριαρχείου.

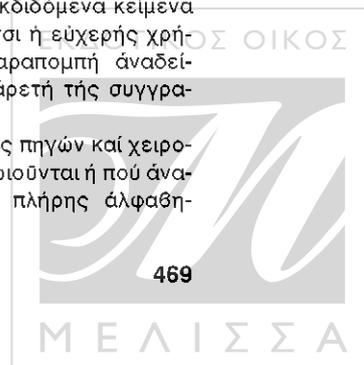
Στό τρίτο κεφάλαιο, ὑπό τόν τίτλο «Ὁ Ἱερός κώδιξ στό β' μισό τοῦ ΙΕ' αἰώνα» (σ. 71-76), ὁ συγγραφέας ἐρευνά καί συσχετίζει πηγές καί οἰκοδομεῖ τήν βεβαιότητα ὅτι, πράγματι, ὑπῆρχε στό Πατριαρχεῖο ἓνα χειρόγραφο βιβλίον, στό ὁποῖο καταγράφονταν «αἱ συνοδικαί πράξεις καί τά τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων ἔγγραφα σημεῖωματα», γιά νά καταλήξει στήν ἀνακουφιστική σκέψη ὅτι ἐκτός τῶν σαμακῶν σπαραγμάτων, οἱ ὑπόλοιπες καταχωρίσεις «λανθάνουν».

Στό τέταρτο κεφάλαιο, ὑπό τόν τίτλο «Ἡ ἱστορική ἐμβέλεια τοῦ ἱεροῦ κώδικος μετά τήν ἄλωση» (σ. 77-86), ἐπιχειρεῖται μέ ἐπάρκεια ἡ σκιαγράφηση τῶν διαφορετικῶν αἰτίων καί τῶν ἀντιτιθέμενων μεταξὺ τους στόχων ἐκείνων πού συνέβαλαν στήν ἀνάσυσταση τοῦ Πατριαρχείου στό πλαίσιο τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους. Ἀκόμα τονίζεται ἡ σημασία τοῦ «ἱεροῦ κώδικος» ὡς τεκμηρίου γιά τήν μελέτη τοῦ ἱστοριογραφικοῦ χώρου τῆς ὑψιστῆς ἐκκλησιαστικῆς συσσωμάτωσης.

Στό τρίτο μέρος (σ. 89-168) παρατίθενται τά κείμενα τῶν σπαραγμάτων, πλαισιωμένα μέ περίληψη καί ἐκτενή σχόλια, πού ἐξαντλοῦν ὡς τίς ἐσχατές λεπτομέρειες τά σχετικά ἱστορικά καί πραγματολογικά στοιχεῖα.

Στό Γενικό Εὐρετήριο (σ. 171-192) ἀποδελτιώνονται ὀνόματα προσώπων, τόπων, ὄρων καί λέξεις πού ἀπαντῶνται στήν μελέτη καί στά ἐκδιδόμενα κείμενα τῶν σπαραγμάτων. Ἐπίσης ἡ εὐχερῆς χρήση καί ἡ ἀκριβής παραπομπή ἀναδείχνουν τήν πρόσθετη ἀρετή τῆς συγγραφῆς.

Προστίθενται πίνακες πηγῶν καί χειρογράφων πού χρησιμοποιοῦνται ἢ πού ἀναφέρονται, καθώς καί πλήρης ἀλφαβη-

Βιβλιοκρισίες

τικός κατάλογος νεοτέρων συγγραφέων και έκδοτων (σ. 193-200).

III. Πρέπει να εξαρθεί ο άνετος και πρόσφορος χειρισμός του ελληνικού και διεθνούς βιβλιογραφικού πλούτου, η κριτική και τεκμηριωτική παράθεση της σχετικής με τα επί μέρους θέματα φιλολο-

γίας καθώς και τό ακριβολόγο, έναργές, στιλπνό ύφος της γραφής.

Η εργασία του κυρίου Δημήτρη Γ. Αποστολόπουλου αποτελεί σώμα ύψηλης θερμοκρασίας και λείον λίθο στο οικοδόμημα της επιστήμης.

Άλέξης Δ. Σεβαστάκης

Ο τόπος και οι πηγές του: ένα ωραίο δείγμα

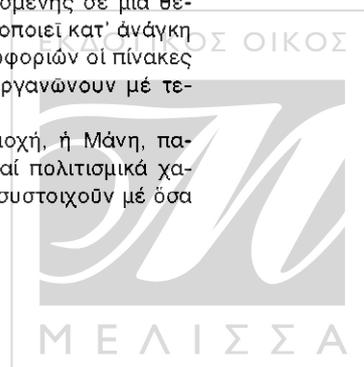
ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας, Ίωάννινα*, [Επιστημονική Έπετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ίωαννίνων Δωδώνη, Παράρτημα άρ. 57], 1995 (8ο, 702 σ.)

Τό βιβλίό του Κ. Κόμη επιβάλλεται μέ τήν τεκμηριωτική του είσφορά και τή μέθοδό του: ή πρώτη μαρτυρα γιά τίς λεπτομερείς, μακρόχρονες και καρποφόρες έρευνες του συγγραφέα σέ άρχαία πολλών χωρών και γιά τήν έξαντλητική χρησιμοποίηση μιας πλούσιας και μεγάλης έμβέλειας βιβλιογραφίας· ή μέθοδος δείχνει ότι ο συγγραφέας είναι σέ θέση νά παρουσιάσει μέ αναλυτικό και συγχρόνως μέ συνθετικό τρόπο τά αποτελέσματα των έρευνών του, σέ σχέση πάντα μέ τή θεματική του έπιλογή, δηλαδή τήν οικιστική και δημογραφική εικόνα μιάς περιοχής, πρόκειται γιά τή Μάνη, σέ μακρά ιστορική διάρκεια, από τόν 15^ο ως και τόν 19^ο αιώνα, μέ πολλές αναφορές σέ άπώτερες και πιό πρόσφατες εποχές. Η θεματική έπιλογή καθορίζει έπίσης τόν τρόπο διαπραγμάτευσης άλλων ζητημάτων, παραλλήλων αλλά σέ άναπόσπαστη σύνδεση μέ τό κύριο ζήτημα: έτσι, τά στρατιωτικά γεγονότα έκτίθενται μέ συντομία, ή οικονομία θρίσκει μιά συνοπτική διαπραγμάτευση, αλλά κι αυτή και κείνα ένσωματώνονται ως έρμηνευτικά στοιχεία στήν ιστοριογραφική πρόβαση, κάθε φορά όπου ή τελευταία υπερακοντίζει τήν περιγραφή ή τή μερική άναλυ-

ση γιά νά άναχθει σέ συνολικές διατυπώσεις.

Η δομή του βιβλίου άντανακλά μέ πιστότητα αυτό τό είδος ιστοριογραφικής πρόβασης: 262 σελίδες ένός πυκνού και ουσιαστικά τεκμηριωμένου κειμένου, συνοδευόμενες από ένα παράρτημα 308 σελίδων, από τίς όποιες οι 47 άφιερώνονται στήν άναγραφή των πηγών και τής βιβλιογραφίας. Τής άναγραφής των πηγών έχει προηγηθεί ή κριτική τους άποτίμηση, ή υπόδειξη άλλοιώς τής πληροφοριακής τους άξίας. Τό υπόλοιπο του παραρτήματος άποτελείται από έπεξεργασμένα ή αύτούσια τεκμήρια, χάρτες και γραφικές παραστάσεις. Ένα πολύτιμο λεξικό (σ. 265-408), βασισμένο στήν πρόσφορη βιβλιογραφία, καταγράφει 254 μανιάτικους οικισμούς και όσες πληροφορίες άφορούν τή χρονολογία, τήν τοπογραφία, τήν άρχαιολογία και τή δημογραφία τους. Πολυάριθμοι πίνακες συνοψίζουν σέ θεματικές ένότητες όλα τά ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα και συνιστούν έτσι, διατηρώντας πάντα τήν αυτόνομη άξία τους, ένα συνεκτικό και καλά οργανωμένο ύπόστρωμα ιστορικής έκθεσης, προσανατολισμένης σέ μιά θεματολογία πού δέν άξιοποιεί κατ' άνάγκη τό σύνολο όσων πληροφοριών οι πίνακες αυτοί περιέχουν και οργανώνουν μέ τεχνική άυστηρότητα.

Η έξεταζόμενη περιοχή, ή Μάνη, παρουσιάζει κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά πού δέν συστοιχούν μέ όσα

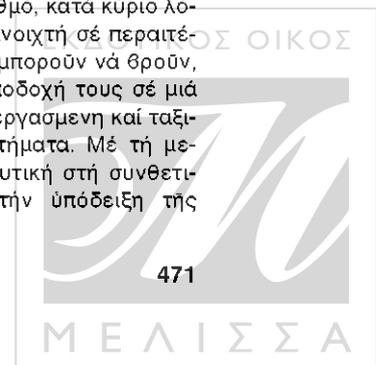

Ο τόπος και οι πηγές του

άποτελούν τόν κανόνα για τις περισσότερες πελοποννησιακές περιοχές: άγωνα και μέ εμφανή τή δυσαναλογία ανάμεσα στο ανθρώπινο δυναμικό της και στις άγροτικές της πηγές, είναι τό βάθρο μιάς φυλετικής και πολεμικής κοινωνίας, έξαρτώμενης από μία ποιμενική και άγροτική οικονομία πού άκολουθεί τούς καταναγκασμούς τής γεωγραφίας της και ύπακούει στά κατηγορήματα πού επιβάλλει ή όργάνωση τής, στηριγμένη στις συγγένειες. Ό συγγραφέας θέλησε νά ιδεί τήν επίπτωση αυτού του πλέγματος τών καταστάσεων στόν έξοικισμένο χώρο. Για νά τό κατορθώσει, παρουσίασε τόν οίκισμένο χώρο όπως μαρτυρείται από ένα πλήθος πηγών, έλλειμματικές οι περισσότερες αλλά γι' αυτό όχι άμοιρες μιάς έσωτερικής λογικής. Τό μεθοδολογικό στοίχημα στην αναλυτική πρόβαση του συγγραφέα συνίσταται στην αξιολόγηση μιάς μάζας τεκμηρίων πού δέν προσφέρονται σε συγκρίσεις παρά μέ διαμεσολαθήσεις· ώστόσο, αν αυτά τά εύθραυστα τεκμήρια άποθαρρύνουν τή συγκριτική και διαχρονική προσέγγιση, ό συγγραφέας μπόρεσε νά άποκαταστήσει τις διαμεσολαθήσεις και νά καταστήσει αυτές τις εύθραυστες και διάσπαρτες μαρτυρίες ένα όργανο ικανό νά άνιχνεύσει τις τάσεις και νά καταδείξει τούς μηχανισμούς πού ρυθμίζουν τή μορφολογία του μανιάτικου οίκισμένου χώρου: όρεινές αντίστώσεις, έσωτερικές μεταναστεύσεις (πρός τήν πεδιάδα) και έξωτερικές (συνδεμένες μέ τις κλήσεις για έποικισμό και στηριγμένες στην έσωτερική κοινωνική όργάνωση), δημιουργία λοιπόν νέων οίκισμών στην περιοχή, άποικιών άλλοι (στην Κορσική και στην Άμερική), δημογραφικές ώσμώσεις στα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου. Κοντολογής, μπόρεσε νά δώσει ένα πειστικό πίνακα του οίκισμένου χώρου και του δημογραφικού του βάρους, νά ταξινομήσει τούς οίκισμούς σύμφωνα μέ τό ανθρώπινο δυναμικό τους, τή θέση τους και τά γεωγραφικά τους χαρακτηριστικά πού μάς παραπέμπουν στην οικονομική φυσιογνωμία του

χώρου αυτού, ποιμενική και άγροτική μπόρεσε επίσης νά δείξει τις άντοχές του παλαιού δικτύου, τό δημογραφικό βάρος τών νέων οίκισμών ή τών παλαιών πού έπωφελήθηκαν από τις μεταναστευτικές κινήσεις. Μέ μιά προσέγγιση πού μαρτυρά τήν έξοικειώσή του μέ τις μεθόδους τής ιστορικής δημογραφίας, μπόρεσε νά μετρήσει τήν επίπτωση του πολέμου, τών επιδημιών, τών μεταναστεύσεων στόν πληθυσμό, νά δείξει τούς ρυθμούς του, νά άποκαλύψει τήν κρίση του κατά τόν ιζ' αιώνα και τήν κατοπινή του άνάκαμψη.

Παραλλήλως, ή όρθολογική και θεματική όργάνωση τών δεδομένων παρέχει τή δυνατότητα συμπληρωματικών προσεγγίσεων: έτσι, τό εύρητήριο τών οίκισμών προσφέρεται σε έρευνες ικανές νά αξιοποιήσουν τά αρχαιολογικά δεδομένα· οι πληροφορίες για τήν κατανομή τών καλλιεργειών και τή χρήση του έδάφους πού ένορχηστρώνονται στους πίνακες καλούν σε λεπτομερή προσέγγιση του οικονομικού· οι άναφορές στό σύστημα τών συγγενειών παραπέμπουν σε έξαντλητική μελέτη τών θεσμών. Όστόσο, αυτές οι ιστοριογραφικές άπαιτήσεις δέν άπουσιάζουν από τό σκεπτικό του συγγραφέα: άπλώς δέν γίνονται άντικείμενα συστηματικής και λεπτομερούς παρατήρησης, όπως αντίθετα συμβαίνει κατά κανόνα μέ τά θέματα στα όποια επικεντρώθηκε ή έργασία. Πρόκειται, μέ δύο λόγια, για μιά έργασία προφανούς εύρηματικότητας, μέ εύφυά έρμηνευτική πρόβαση, συστηματική και μεθοδική ως προς τή διάρθρωσή της και ως προς τήν έρμηνεία τών πηγών· προϊόν μακρόχρονων και δύσκολων έρευνών, προσεκτικού στοχασμού στρεφόμενου σε μιά μάζα τεκμηρίων, βενετικών σε μεγάλο βαθμό, κατά κύριο λόγο άνέκδοτων, είναι άνοιχτή σε περαιτέρω προσεγγίσεις πού μπορούν νά θρούν, καθώς λέγαμε, τήν ύποδοχή τους σε μιά τεκμηρίωση ήδη έπεξεργασμένη και ταξινομημένη στα παραρτήματα. Μέ τή μετάβαση από τήν αναλυτική στη συνθετική προσέγγιση, μέ τήν ύπόδειξη τής

Βιβλιοκρισίες

αυτόνομης πληροφοριακής αξίας της κάθε μαρτυρίας, ό Κ. Κόμης μάς έδωσε ένα ώραιο παράδειγμα ιστορικής μεθοδολογίας μέσα από τά πράγματα και συγχρόνως μιά στέρεη ιστορία τής οικιστικής φυσιογνωμίας τής Μάνης, υπόβαθρο για

συγχρονικότερες διερευνήσεις, υπόφορες σέ άλλου τύπου παρατήρηση, κατ' έξοχήν κτιριακή, καί σέ άλλου τύπου πηγές.

Σπ. Ι. Άσδραχάς

Οικογένειες καί περιουσίες στή Δαμασκό

COLETTE ESTABLET – JEAN PAUL PASCUAL, *Familles et fortunes à Damas, 450 foyers damascains en 1700*, Πρόλογος André Raymond, Δαμασκό, Institut Français de Damas, 1994 (8ο, 221 σ.)

Οί «άπογραφές περιουσιών μετά θάνατο» τά τελευταία είκοσι περίπου χρόνια, άποτελούν, για τούς ιστορικούς τής Ευρώπης, του Καναδά καί τής Άμερικής άκόμη, ένδιαφέρουσα πηγή δημογραφικής καί κοινωνικο-οικονομικής έρευνας. Σ' αύτήν λοιπόν τήν περίοδο, δημοσιεύσεις πολλές είδαν τό φώς.

Πιό σπάνιες έντούτοις είναι αυτές πού άφορούν στήν ιστορία τής Όθωμανικής άυτοκρατορίας, παρόλο πού τό ύπάρχον ύλικό είναι έξαιρετικά πλούσιο, καί περισσότερο μάλιστα από πολλές άλλες χώρες. Πλούσιο εξαιτίας τής χρονικής διάρκειας (άπογραφές ύπάρχουν από τά τέλη τουλάχιστον του 15ου αιώνα¹ του ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού πού βρίσκουμε σέ όλη τήν Άυτοκρατορία (χιλιάδες πράγματι άπογραφές ύπάρχουν, άφού οί πράξεις έκτελούντο από τόν καδή καί στίς μικρότερες άκόμη πόλεις)² τής πληροφόρησης (είναι πιό πλήρεις από πολλές αντίστοιχες, άφού δίνουν, λεπτομερειακά, όλα τά περιουσιακά στοιχεία,

τιμές, σύνθεση τής οικογένειας κλπ.).

Η μελέτη λοιπόν πού δημοσιεύτηκε τελευταία καί για τήν όποία θά γίνει λόγος πιό κάτω, από τούς δύο ιστορικούς τής I.R.E.M.A.M. (Institut de Recherches et Études sur le Monde Arabe et Musulman) τής Aix en Provence, σχετικά μέ τήν Δαμασκό καί τόν πληθυσμό της γύρω στά 1700, περίοδο πού ή Δαμασκό βρισκόταν κάτω από τήν όθωμανική κυριαρχία, είναι εύπρόσδεκτη, ένδιαφέρουσα, καί διαφωτιστική, από πολλές πλευρές. Ένδιαφέρουσα μέν για τό ίδιο τό άντικείμενο τής μελέτης, αλλά καί γιατί δίνει άπαντήσεις σέ γενικότερα έρωτήματα.

Όπως αναφέρεται στόν τίτλο πρόκειται για τήν μελέτη 450 άπογραφών περιουσίας μετά θάνατο. Σημειώνουμε ότι άφορούν πλούσιους καί φτωχούς, έπομένως τό μακροσκελές ή μη τής άπογραφής έξαρτάται από τήν οικονομική κατάσταση του πεθαμένου.

Όσο για τό δείγμα πού μελετήθηκε έδω, νομίζω ότι είναι αρκετά αντιπροσωπευτικό τής κοινωνίας τής Δαμασκού τήν έποχή αύτή, όπως άλλωστε έξηγούν οί ίδιοι οί συγγραφείς, προτάσσοντας σχετικά έπιχειρήματα³.

Οί δύο έρευνητές άσχολήθηκαν ιδιαίτερα μέ τά δημογραφικά προβλήματα, τήν οικονομία καί κοινωνία, τή σύνθεση του πλούτου, τό προσκύνημα στήν Μέκκα, τούς ξένους στήν πόλη,

1. Ό Barkan όμως ήδη δημοσίευσε όρισμένες άπογραφές τής Άδριανούπολης: Βλ. Ömer Barkan, «Edirne Askerî Kassamî'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)», *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, άρ. 5-6, 1968.

2. Βλ. *Τετράδια Έργασίας*, άρ. 7, 1984, σ. 45-54.

3. Η μελέτη έγινε μέ χρησιμοποίηση μέσων πληροφορικής.

Οικογένειες και περιουσίες στη Δαμασκό

καί τέλος μέ τήν κοινωνική κινητικότητα.

Σχετικά μέ τά δημογραφικά. Άναφέρουν κατ' άρχήν ότι ή Δαμασκός τήν εποχή αύτή είχε πληθυσμό 60.000 κατοίκους περίπου (ίσως ό άριθμός νά είναι ύπερβολικός). Δαπιστώνουν εξέλλου ότι ή θνησιμότητα ύπήρξε μεγάλη, ιδιαίτερα κατά τήν χειμερινή περίοδο, αντίθετα σέ περίπτωση έπιδημίας πανώλης ό Αύγουστος καί ό Σεπτέμβριος ήταν οί πλέον θανατηφόροι μήνες. Σχετικά άκόμη μέ τήν θνησιμότητα άναφέρουν ότι οί γυναίκες ζούσαν περισσότερο άπό τούς άνδρες (όπως παντού άλλωστε), άν εξαίρεσουμε έντούτοις τήν κριτική περίοδο τής τεκνογονίας. Όσο γιά τόν γάμο διαπιστώνουν ότι οί άγαμοί είναι ελάχιστοι, φαινόμενο πού άνταποκρινόταν στά ήθη τής Ισλαμικής κοινωνίας. Άλλο χαρακτηριστικό ή όλιγομελής οικογένεια μέ 2,6 παιδιά γιά κάθε έστία (νομίζω ότι είναι δύσκολο νά μετρηθεί ή παιδική θνησιμότητα μέ βάση τά ντοκουμέντα αύτά έτσι ώστε νά γίνει δυνατό νά καταμετρηθούν όλες οί τεκνογονίες. Σημειώνω όμως ότι καί άλλου παρατηρείται τό ίδιο φαινόμενο, π.χ. στήν Κρήτη πού είχα τήν εύκαιρία νά μελετήσω τά σχετικά γιά τήν ίδια περίπου περίοδο).

Οικονομία – κοινωνία. Τό μέρος αύτό είναι πλούσιο σέ πληροφόρηση καί συγχρόνως πολύ περιγραφικό. Άναφερόμενοι στά περιουσιακά άγαθά έπισημαίνουν καταρχήν ότι τό νόμισμα κατείχε σημαντική θέση στήν περιουσία τών άτόμων, όπως άλλωστε καί τά κοσμήματα, τά όποια όμως έπαιζαν καί ρόλο διαφορετικό, άφου τά βρίσκουμε καί στά πιό φτωχά άκόμη νοικοκυριά.

Οί άσχολίες τών κατοίκων στρέφονταν κυρίως γύρω άπό δύο πόλους: τό έμπόριο, μεγάλο καί μικρό, καί τήν βιοτεχνία.

1. Τό έμπόριο: σημαντικό τομέα άποτελούσαν α) τά ύφάσματα μάλλινα, μεταξωτά κλπ., τόσο γιά έσωτερική κατανάλωση όσο καί γιά έξαγωγές· β) ό,τι είχε σχέση μέ τήν τροφοδοσία: σιτηρά, άλευρα, άλλα καί κρέατα, γλυκίσματα κλπ.· γ) τό έμπόριο τών δερμάτων, ενώ εξέλλου οί

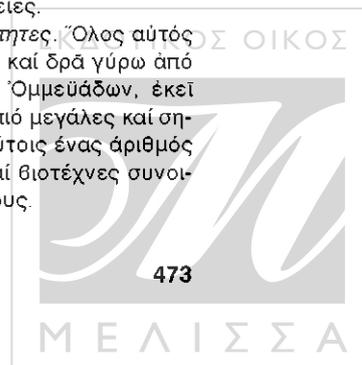
κοσμηματοπώλες κατείχαν θέση όχι άμελητέα. Σημαντικές επίσης είναι οί πληροφορίες οί σχετικές μέ τήν τοπογραφία τών έμπορικών δραστηριοτήτων μέσα στήν πόλη. Έντόπισαν τήν ύπαρξη 28 μεγάλων souks καί 14 χανίων προορισμένων στόν καταυλισμό ξένων έμπόρων καί ζώων. Στά περίχωρα επίσης έντοπίστηκαν διάφορα κτήρια, κήποι, άγροτικές έκμεταλλεύσεις.

2. Η βιοτεχνία: πολλές καί διάφορες, λίγο ή περισσότερο ένδιαφέρουσες, ύπήρξαν οί βιοτεχνίες πού άπασχολούσαν σημαντικό άριθμό του πληθυσμού· άπό τίς σπουδαιότερες όμως, όπως άλλωστε είναι ήδη γνωστό, ήταν ή κατασκευή ύφασμάτων καί ιδιαίτερα τών μεταξωτών.

Σύνθεση του πλούτου. Κάνοντας άνάλυση τής σύνθεσης τών περιουσιακών στοιχείων, διαπιστώνουν μεγάλη νομισματική πενία, μέ συνέπεια τήν πρακτική του «δανεισμού» σέ μεγάλη έκταση, άπό όρισμένες τάξεις, παρόλο πού ό Ισλαμικός νόμος τόν κατεδίκαζε. Έδώ μπορούμε νά πούμε ότι άνάλογα φαινόμενα παρατηρούνται καί άλλου. Έξέλλου οί στατιστικές τών περιουσιακών στοιχείων πλουσίων-φτωχών πού προτάσσουν, δείχνουν ότι ένα σημαντικό μέρος άποτελείται άπό δάνεια γιά τούς μέν, χρέη γιά τούς δε. Μεγάλος πάντως άριθμός προσώπων είναι χρεωμένος· πρόκειται συνήθως γιά βραχυπρόθεσμα μικροδάνεια.

Οί μεγάλες περιουσίες λοιπόν βρίσκονταν στά χέρια τών ολίγων. Όπως ύπογραμμίζουν, πρόκειται γιά κοινωνία μεγάλων άντιθέσεων. Έκτός άπό τό έμπόριο καί τήν κερδοσκοπία ή τάξη αύτή τών πλουσίων είχε άκόμη καί σημαντικές άκίνητες έκμεταλλεύσεις οικονομικού ιδιαίτερα χαρακτήρα: μύλους, έλαιοτριβεία, έκτεταμένες καλλιέργειες.

Κατοικία, δραστηριότητες. Όλος αύτός ό πλούσιος κόσμος ζει καί δρα γύρω άπό τό μεγάλο Τζαμί τών Όμμεΰάδων, εκεί πού βρίσκονται καί οί πιό μεγάλες καί σημαντικές Souks. Έντούτοις ένας άριθμός άπό μικροέμπόρους καί βιοτέχνες συνοικεί πλάι στούς πλούσιους.

Βιβλιοκρισίες

Τό προσκύνημα. Στη συνέχεια, άναφερόμενοι σ' ένα άλλο χαρακτηριστικό της ισλαμικής κοινωνίας, τό προσκύνημα στη Μέκκα, οί δύο ιστορικοί διαπιστώνουν ότι μεγαλύτερος άριθμός άπό ό,τι κάτοικοι άλλων περιοχών έπισκεφτόταν τόν τόπο αυτό του προσκυνήματος, κάθε χρόνο. Ίσως βέβαια έξαιτίας της περισσότερο κοντινής άπόστασης άπό τήν Δαμασκό. Παρατηρούν έξάλλου ότι τό προσκύνημα δέν ήταν θέμα πλουσιών ή φτωχών, ούτε ανθρώπων μικρής ή μεγάλης ήλικίας, ή άνδρών καί γυναικών. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού μπορούσε καί έπαινε μέρος. Ο άριθμός των γυναικών έντούτοις ήταν πολύ μικρότερος. Σημειώνουν άκόμη ότι τό προσκύνημα άποτελούσε εύκαιρία «συνδιάιτησης» των προσκυνητών, παίζοντας ρόλο καταλυτικό άνάμεσα στις διάφορες κοινωνικές τάξεις.

Οί ξένοι στην πόλη. Η Δαμασκός, έξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, των διαστάσεων της, των οικονομικών δραστηριοτήτων της, του κάλλους των μνημείων της, άποτελούσε πόλο έλξεως για τους ξένους. Υπολογίζουν ότι οί ξένοι στην πόλη άνέρχονταν σέ 15%. Προέρχονταν οί περισσότεροι άπό τήν γειτονική Συρία, άλλοι άπό τά Βαλκάνια, άλλοι καί άπό τά δυτικά παράλια της Άφρικής καί άλλοι άκόμη άπό τά ένδότερα της Άσίας, όπως οί Τουρκομάνοι. Οί ξένοι ήταν πλήρως άφομοιωμένοι μέ τήν κοινωνία της Δαμασκού, ζούσαν διασκορπισμένοι στην πόλη, όχι σέ ghetto. Έξαιρηση έντούτοις άποτελούσαν οί Τουρκομάνοι, οί όποιοι ζούσαν ήδη άπό τό τέλος του 16ου αιώ-

να συναθροισμένοι στην συνοίκια *Haqla*.

Κοινωνική κινητικότητα. Τέλος, καί σχετικά μέ όλα τά πιο πάνω, οί δύο έρευνητές συμπεραίνουν ότι ή κοινωνική κινητικότητα υπήρξε λίαν ίσχνή. Ότι στην άνιση αύτή κοινωνία ή οικογενειακή προέλευση έπαιζε μεγάλο ρόλο: οί δυνατότητες λοιπόν για τό πέρασμα ενός άτόμου άπό μιά τάξη σέ άλλη ήταν σπάνιες.

Συνοπτικά νομίζω ότι μπορούμε νά πούμε τά εξής. Η μελέτη αύτή ίσως νά μήν είναι άνανεωτική για ό,τι άφορα σέ όρισμένα φαινόμενα. Έρχεται όμως νά μάς έπιβεβαιώσει καταστάσεις, άντλούμενες μάλιστα άπό μιά πηγή, θά έλεγα περισσότερο άπτή, όπως είναι οί άπογραφές. Σύγχρονα όμως μας φέρνει στό φώς καί πολλές άγνωστες ως τώρα πλευρές. Η μελέτη μιάς πόλης της Άνατολής, μέ τίς δραστηριότητες της έποχής, δοσμένης μέ τόσο εύχάριστο τρόπο χάρις στην πλούσια περιγραφή του τοπίου καθώς καί του ανθρώπινου στοιχείου πού ζει σ' αύτήν, δίνει ιδιαίτερη ζωντάνια στό έργο. Τέλος, άν άλλες πλευρές των άπογραφών δέν έγιναν έπίσης άντικείμενο άνάλυσης έδω, όπως π.χ. τά προσωπικά ή μη άντικείμενα του πεθαμένου, ένδύματα, όπλα, κοσμήματα, ή άκόμη τά έσωτερικά σπιτιών, ή ή έπίπλωση, καί παντός άλλου είδους σκευή πού περιγράφονται πάντα στις άπογραφές, ό λόγος είναι ότι οί δύο έρευνητές πρόκειται νά άσχοληθούν μέ τό μέρος αυτό σέ χωριστή μελέτη.

Γιολάνδη Τριανταφυλλίδου-Baladié

Βαλκανικές μειονότητες

ΛΕΝΑ ΔΙΒΑΝΗ, *Έλλάδα καί Μειονότητες. Τό σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Έθνών*, Άθήνα, Νεφέλη, 1995 (8ο, 389 σ.)

ΑΡΕΤΗ ΤΟΥΝΤΑ-ΦΕΡΓΑΔΗ, *Μειονότητες*

στά Βαλκάνια. Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994 (8ο, 247 σ.)

Ένα άπό τά άποτελέσματα της πρόσφατης κρίσης στα Βαλκάνια είναι καί τό

Βαλκανικές μειονότητες

ὅτι ἐπανεφέρει στό προσκήνιο τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουν οἱ μειονότητες τῆς εὐρύτερης αὐτῆς περιοχῆς. Παράλληλα ὁμως ἔκανε εὐρύτερα γνωστή τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς κενοῦ στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία σχετικά μὲ τὸ θέμα αὐτό. Οἱ σχετικὲς μελέτες εἶναι ἐλάχιστες πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἡ ἔντονη ἐκδοτικὴ δραστηριότητα, στὴν ἀμέσως μεταπολεμικὴ περίοδο, μελετῶν πού ἀπτονται τοῦ θέματος, ἐξυπηρετεῖ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος καὶ ἐλάχιστα ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν θεραπεία τῆς ιστορικῆς ἐπιστήμης. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι μέχρι πρόσφατα ὁ ὅρος «μειονότητα» χρησιμοποιεῖται μὲ ἐξαιρετικὴ φειδῶ ὅταν γίνεται ἀναφορὰ στό ἐκτός συνόρων ἐλληνικὸ στοιχεῖο. Ἄντ' αὐτοῦ ἐπιλέγονται ὅροι ὅπως «ἐλληνισμός», «Ἕλληνες ἀπόδημοι», «διασπορά». Ἀντίθετα, ὅταν γίνεται ἀναφορὰ στό ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, ὁ ὅρος «μειονότητα» χρησιμοποιεῖται ὅταν ἐκ τῶν πραγμάτων δέν εἶναι δυνατό νὰ ἀποφευχθεῖ– ἐπειδὴ εἶναι προφανές ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ ἐπιδιώκεται ὁ ἀκριθὴς προσδιορισμὸς μιᾶς συγκεκριμένης ομάδας ὥστε καὶ νὰ καταστεί σαφές τὸ μικρὸν τοῦ μεγέθους τῆς καὶ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ χρῆση ἄλλου, πολιτικὰ ἐπιλήψιμου, ὄρου.

Ἡ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ θέματα αὐτά στό ἐπίπεδο τῆς ιστοριογραφίας, ἐκδηλώθηκε ἀρχικὰ μὲ μελέτες οἱ ὁποῖες, χωρὶς νὰ διαρρήξουν τὸν ὀμφάλιο λῶρο πού τὶς συνδέει μὲ τὴν ιστοριογραφικὴ παράδοση τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου, προσβάλλουν μὲ περισσότερη νηφαλιότητα–ἐπειδὴ καὶ οἱ περιστάσεις πλέον τὸ ἀπαίτουν– τὶς βασικὲς θέσεις πού διατυπώθηκαν τὴν περίοδο ἐκείνη. Οἱ τίτλοι τους ὑπαινίσσονται τὴν ὑπαρξὴ μειονοτικῶν προβλήματος, χωρὶς ὁμως νὰ τὸ ἀναφέρουν–μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις–, ἐνῶ ἡ θεματικὴ προσέγγιση πού ἐπιχειροῦν συνεχίζει τὴν παράδοση τῆς ἐπί μέρους ἀντιμετώπισης τῶν ζητημάτων πού ἐξετάζουν.

Τὸ ζήτημα τῶν μειονοτήτων δημιουργεῖ, ὡς γνωστόν, σοβαρὰ προβλήματα στὶς

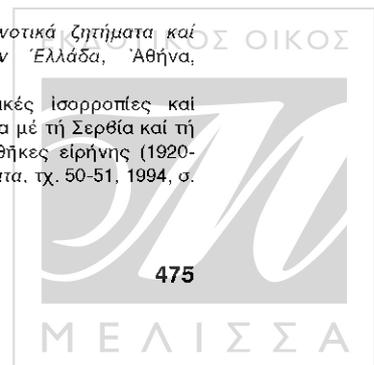
ἐλληνικὲς κυβερνήσεις, ἰδιαίτερα στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου.

Ἡ ἀπουσία λοιπὸν μιᾶς σφαιρικῆς θεώρησης τοῦ ζητήματος αὐτοῦ πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ ιστοριογραφικὴ ἀδράνεια. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ἀδράνειας θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἀπροθυμία νὰ θιγῆ ἕνα «εὐαίσθητο» καὶ πολύπλοκο θέμα, τοῦ ὁποῖου ὁμως οἱ ἐπί μέρους κακοὶ χειρισμοὶ δέν ἐξορκίζονται διὰ τῆς ἀμήχανης ἀποσιώπησης. Ὑπάρχει παρ' ὅλα αὐτὰ ἀντίλογος στὴν κυρίαρχη, πρὸς τὸ παρόν, ἄποψη γιὰ τὰ λεγόμενα ἐθνικὰ θέματα. Παράλληλα μὲ τὶς εὐάριθμες μελέτες πού καταγγέλλουν τὶς σκοπιμότητες καὶ ἐπισημαίνουν τὶς ἀδυναμίες πού χαρακτηρίζουν τὴν ἄποψη αὐτὴ, ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται ἐργασίες πού θέτουν τὸ ἀντικείμενό τους–στὴν συγκεκριμένη περίπτωση, τὸ μειονοτικὸ– στό εὐρύτερο ιστορικὸ τους πλαίσιο, τονίζοντας παραμέτρους πού ἔχουν ἀγνοηθεῖ καὶ γεγονότα πού ἔχουν ἀποσιωπηθεῖ. Μιὰ τέτοια ἐργασία εἶναι τὸ ἄρθρο τῆς Λ. Λούθη *Πολιτικὲς ἰσορροπίες καὶ μειονότητες*² καὶ ἀπὸ τὶς κρινόμενες μελέτες ἡ μονογραφία τῆς Λ. Διβάνη. Ἡ ἄλλη μελέτη, τῆς Α. Τούντα-Φεργάδη, δέν μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ στὴν κατηγορία αὐτὴ γιὰ λόγους πού θὰ ἀναπτυχθοῦν στὴ συνέχεια.

Οἱ ὁμοιότητες τῶν δύο αὐτῶν μονογραφιῶν ἐξαντλοῦνται οὐσιαστικὰ στό ὅτι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἴδια περίοδο καὶ μὲ τὸ ἴδιο θέμα. Ἡ διαφορετικὴ προσέγγιση πού ἐπιχειροῦν ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα δύο διαφορετικὰ βιβλία τόσο ὡς πρὸς τὴ δομὴ ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ διαπραγμάτευση τοῦ ἀντικειμένου τους.

1. Δ. Λιθοξόου *Μειονοτικὰ ζητήματα καὶ ἐθνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα, Λεβιάθαν, 1991.

2. Λ. Λούθη, «Πολιτικὲς ἰσορροπίες καὶ μειονότητες: τὸ πρόβλημα μὲ τὴ Σερβία καὶ τὴ Βουλγαρία μετὰ τὶς συνθηκὲς εἰρήνης (1920-1930)», π. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 50-51, 1994, σ. 24-39.

Βιβλιοκρισίες

Οι θεματικές ενότητες της Λ. Διβάνη ανταποκρίνονται στά επί μέρους προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ελλάδα στο μειονοτικό. Μέ αυτή τή διάρθρωση τής ύλης διευκολύνεται ή κατανόηση καί οι ενότητες αυτές άποκτούν αυτότέλεια. Άντίθετα, ή χρονολογική σειρά που ακολουθεί ή Α. Φεργάδη όδηγει σέ άποσπασματική αντιμετώπιση του θέματος, ή όποια έπιτελείται από τήν παρεμβολή ύποκεφαλαίων που έπιχειρούν νά δώσουν τό γενικότερο ιστορικό πλαίσιο.

Ή Λ. Διβάνη παρακολουθεί τήν εξέλιξη του μειονοτικού, ένw παράλληλα τό έντάσσει μέσα στό πλαίσιο του νέου συστήματος προστασίας του, που έγκαινιάζεται από τήν Κοινωνία τών Έθνών, καί τό όποιο άποτελεί τήν πρώτη συγκροτημένη προσπάθεια νά τεθούν οι βάσεις για τή διευθέτηση αυτού του προβλήματος.

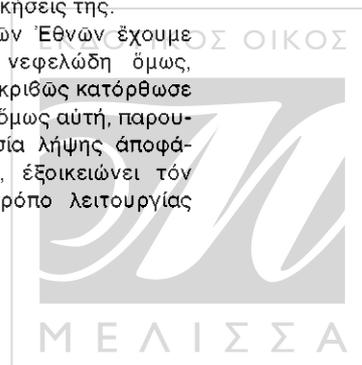
Έκτός από περιορισμένες μέχρι τώρα άναφορές, για πρώτη φορά παρουσιάζεται ή δραστηριότητα του όργανισμου στό θέμα αυτό. Ή μελέτη λοιπόν αυτή συμβάλλει σημαντικά στην εξέταση του προβλήματος, διευρευνώντας μία άπροσπέλαστη μέχρι τώρα όπτική γωνία που σχετίζεται άμεσα μέ αυτό. Ταυτόχρονα άναδεικνύει τά όρια του συστήματος προστασίας τών μειονοτήτων, που στην ουσία είναι προέκταση τών έγγενών άδυναμιών τής ίδιας τής ΚτΕ. Μέ τό σύστημα αυτό έγκαινιάζεται ένα θεσμικό πλαίσιο, τό όποιο -λόγω τών συνθηκών που δημιούργησε ό Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος- δοκιμάζεται άμέσως στην πράξη, γεγονός που παρέχει στον έρευνητή τή δυνατότητα νά άποκτήσει σαφέστερη εικόνα για τίς δυνατότητες έφαρμογής του. Ό πρωτοποριακός χαρακτήρας του συστήματος αυτού έγκειται, όπως έπισημαίνει ή Λ. Διβάνη, στό ότι τά προβλήματα μειονοτήτων έχουν πλέον διεθνή χαρακτήρα καί για τή λύση τους είναι ύπεύθυνη ή διεθνής κοινότητα.

Αυτή ή καινούργια διάσταση στην αντιμετώπιση τών μειονοτικών προβλημάτων, έπειδή άκριβώς θίγει παγιωμένες αντίληψεις περί κρατικής κυριαρχίας,

προκαλεί, όπως είναι άναμενόμενο, τή δυσaréσκεια τών κρατών που καλούνται νά ύπογράψουν τίς συμβάσεις αυτές. Πρόκειται για μία πλευρά του προβλήματος που άναπτύσσεται μέ ένάργεια στή μελέτη αυτή. Αυτό όμως τό αίσθημα πληγωμένης εύαισθησίας τών κρατών αυτών είναι όπωσδήποτε μέρος μίας εύρύτερης αντίδρασης άπέναντι σ΄ ένα καινούργιο συλλογικό όργανο, όπως ή ΚτΕ, τό όποιο, ένw θεσπίζεται για νά ανατρέψει μέχρι τότε κυρίαρχες αντίληψεις για τή διευθέτηση διεθνών διαφορών, ό τρόπος λειτουργίας του πολλές φορές δείχνει ότι τίς έπιβεβαιώνει. Τό πρόβλημα τών μειονοτήτων είναι ένα χαρακτηριστικό δείγμα αυτής τής νοοτροπίας τών ισχυρών κρατών τής ΚτΕ, γεγονός που έπισημαίνεται από τήν έλληνική πλευρά όταν συζητείται πιθανή άλλαγή του συστήματος προστασίας (σ. 37 καί 38).

Ή Ελλάδα, συγκεκριμένα, έκφράζει μία γενικότερη τάση όταν διατυπώνει τή δυσaréσκεια της για τήν άπουσία σχετικών συμβάσεων που νά δεσμεύουν κράτη όπως ή Ίταλία καί ή Βρετανία καί όταν ύπογραμμίζει τήν άδιαφορία που έπιδεικνύει ή Τουρκία στην έφαρμογή τών αποφάσεων για τίς μειονότητες. Είναι αυτόνόητο, έπομένως, ότι αυτή ή δυσaréσκεια είναι πολύ έντονότερη στους ήττημένους του πολέμου, καί μαζί μέ τίς άλλες άδικίες που τους έχουν έπιβάλει οι όροι τών συνθηκών ειρήνης, έπιδρά σισσωρευτικά στην πολιτική που διαμορφώνουν. Τυπικό παράδειγμα αυτής τής αντίδρασης είναι ή περίπτωση τής Βουλγαρίας, όπου τό μειονοτικό χρησιμοποιείται διττώς: ένισχύει τήν εικόνα του άδικημένου που προβάλλει ή χώρα αυτή καί ταυτόχρονα λειτουργεί ως δούρειος ίππος για τίς έδαφικές διεκδικήσεις της.

Για τήν Κοινωνία τών Έθνών έχουμε μία γενικώς θετική, νεφελώδη όμως, άποψη ως προς τό τί άκριβώς κατόρθωσε νά έπιτύχει. Ή μελέτη όμως αυτή, παρουσιάζοντας τή διαδικασία λήψης αποφάσεων στό μειονοτικό, έξοικειώνει τόν άναγνώστη μέ τόν τρόπο λειτουργίας

Βαλκανικές μειονότητες

του οργανισμού αυτού και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει.

Η Λ. Διβάνη εντάσσει άπρόσκοπτα το θέμα που αναπτύσσει μέσα στο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου την οποία παράλληλα εξετάζει. Το τελικό κείμενο όμως θα μπορούσε να ήταν λιγότερο έκτενές. Η αιτία της έκτασης της μελέτης θα πρέπει να αναζητηθεί στο ότι δεν έχουν καθορισθεί σαφή όρια στην ανάπτυξη του ιστορικού πλαισίου σε σχέση με το καθ' εαυτό θέμα των μειονοτήτων.

Ταυτόχρονα, η διαρκώς διευρυνόμενη βιβλιογραφία για τον μεσοπόλεμο επιτρέπει την ίσως αδικαιολόγητα αισιόδοξη άποψη ότι το αναγνωστικό κοινό, με την ιστορική παιδεία που πλέον διαθέτει, είναι έτοιμο να υποδεχθεί μονογραφίες στις οποίες το ιστορικό πλαίσιο υποχωρεί προς όφελος του κυρίως θέματος. Όσον αφορά στη βιβλιογραφική ενημέρωση, όρισμένες παραλείψεις είναι προφανώς αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής, ή οποία όμως δεν εξηγείται, όπως π.χ. η παντελής απουσία του Τύπου της περιόδου που εξετάζεται. Παράλληλα όμως απουσιάζουν και μερικοί βασικοί τίτλοι όπως η διατριβή του Γ. Γιαννουλόπουλου για την Συνδιάσκεψη της Λωζάννης, ή μόνη εργασία που διαπραγματεύεται εξονυχιστικά το θέμα αυτό, ή σημαντική μελέτη του Α. Παπαπαναγιώτου *Τό Μακεδονικό Ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό Κίνημα 1918-1939* (Αθήνα, Θεμέλιο, 1992) και το άρθρο της Λ. Λούθη. Αντίστοιχες έλλειψεις παρατηρούνται και στην εργασία της Α. Φεργάδη. Η παράλληλη όμως προσφυγή της Λ. Διβάνη στα αρχεία της ΚτΕ και του Υπουργείου Έξωτερικών διευρύνει το ερευνητικό της πεδίο, όπως άλλωστε είναι και ο στόχος της.

Στόν ευρύτερο βαλκανικό χώρο, η γερμανική παρουσία, τόσο έντονη στη δεκαετία του 1930, δεν καταγράφεται, ενώ το ενδιαφέρον της Βρετανίας παρουσιάζεται υποβαθμισμένο. Αντίθετα όμως από ό,τι γενικώς εικάζεται, την Άγγλία απασχολεί έντονα τόσο η γενική κατάσταση

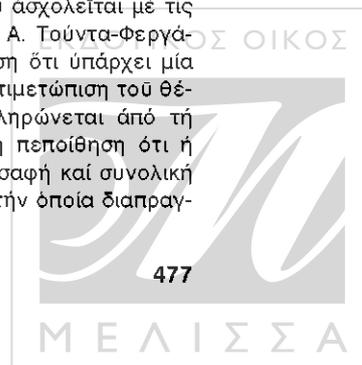
στά Βαλκάνια όσο και το μειονοτικό. Με εξαίρεση πάντα την Τουρκία, ή Βουλγαρία είναι εκείνη που συγκεντρώνει την μεγαλύτερη προσοχή του Λονδίνου στην προσπάθειά του να μειώσει την ένταση στην περιοχή.

Στη δεύτερη έκδοση της μελέτης θα πρέπει να αποδοθεί ο τσεχοσλοβάκος πρωθυπουργός Μπένες στην πατρίδα του, για την ίδρυση της οποίας είναι γνωστοί οι αγώνες του. Αν μάλιστα γνωψωθούν όρισμένοι όροι που αδόκιμα έχουν μεταγραφεί από την Έσπερία, ο άπελπις αγώνας για την καθαρότητα της ελληνικής γλώσσας θα έχει κερδίσει μία μικρή νίκη.

Η μελέτη διαπραγματεύεται με επιτυχία και προσεγγίζει σφαιρικά για πρώτη φορά ένα έντονα άμφιλεγόμενο θέμα. Τα βασικά ερωτήματα που καθορίζουν την πολιτική της Ελλάδας στο πρόβλημα των μειονοτήτων εξετάζονται σε συνάρτηση με τα αντίστοιχα ερωτήματα που απασχολούν τα άλλα βαλκανικά κράτη. Οι απαντήσεις που παρέχει η μελέτη διαφεύγουν, επισημαίνονται και τοποθετούνται κριτικά και με νηφάλιο λόγο απέναντι σε ένα θέμα που είναι αναπόφευκτα φορτισμένο.

Τό κενό στην ιστοριογραφία, που αναφέρθηκε στην αρχή του κειμένου, αρχίζει πλέον να συμπληρώνεται με μία μελέτη καθοριστικής σημασίας για τό θέμα αυτό. Η προσφυγή στη μελέτη αυτή είναι απαραίτητη για εκείνους που επιδιώκουν να προαχθεί ο επιστημονικός διάλογος στο θέμα των μειονοτήτων, αλλά και αναπόφευκτη για εκείνους που επιδιώκουν να προαχθούν εις βάρος του προβλήματος αυτού.

Η άλλη εργασία που ασχολείται με τις μειονότητες είναι της Α. Τούντα-Φεργάδη. Η αρχική εντύπωση ότι υπάρχει μία προχειρότητα στην αντιμετώπιση του θέματος γρήγορα συμπληρώνεται από τη σταδιακά εδραιούμενη πεποίθηση ότι η συγγραφέας δεν έχει σαφή και συνολική αντίληψη της εποχής την οποία διαπραγ-

Βιβλιοκρισίες

ματεύεται. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει ο αναγνώστης όταν μετά από προσεκτική μελέτη της εργασίας αυτής διαπιστώνει σοβαρά προβλήματα στη χρήση των πηγών, στη μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος, στη διαπραγμάτευση του ύλικου και στη διάρθρωση της ύλης. Λογικό επακόλουθο των ανωτέρω είναι η διατύπωση λανθασμένων κρίσεων, από τις οποίες θα έπισθανθαι ένδεικτικά ένας περιορισμένος αριθμός. Η έντυπωση που κυριαρχεί είναι ότι το υπό εξέταση θέμα αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο μιάς λογιστικής διεκπεραίωσης, με στόχο την μηχανιστική τακτοποίηση ασύνδετων μεταξύ τους έκκρεμοτήτων, στη διάρκεια της οποίας τό σημαντικό συμπαρατάσσεται με τό άσήμαντο, με αποτέλεσμα νά δυσκολεύεται ή κατανόηση του θέματος από εκείνον πού τό προσεγγίζει γιά πρώτη φορά.

Πρόκειται στην ουσία γιά μιά έμφανή μεθοδολογική άδυναμία πού οδηγεί στην έλλιπή έπισήμανση και συγκριτική αξιολόγηση των παραμέτρων πού επηρεάζουν τό αντικείμενο της μελέτης αυτής.

Αν όμως ο αναγνώστης πού επιδιώκει νά ένημερωθει, κλείνοντας τό βιβλίο, κυριαρχείται από δικαιολογημένη άμηχανία, δέν θά ήταν υπερβολή, νομίζω, νά ειπωθεί ότι όποιος έχει σχετική γνώση της περιόδου οδηγείται από έκπληξη σέ έκπληξη. Η πρώτη έκπληξη έλλοχεύει στην άρχή του κειμένου, όπου μετά από μιά σύντομη άναφορά στό Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ του 1924 δηλώνεται με κατηγορηματικό τρόπο ότι «ώς πρός τή σλαβική μειονότητα της Μακεδονίας δέν έγινε ξανά αντικείμενο σοβαρών συνομιλιών και διαπραγματεύσεων» (σ. 26). Μία τέτοια δήλωση είναι φυσικό νά προκαλεί την άπορία του αναγνώστη: γιά ποιό λόγο έπομένως γράφτηκε ή εργασία. Η άπάντηση είναι άπλή. Η επίμαχη φράση έχει μεταφερθεί με έλαφρές τροποποιήσεις, ώστε νά προσλάβει γενικότερο χαρακτήρα, από προηγούμενη μελέτη της συγγραφώς πού εκδόθηκε τό 1986³. Άγνωστο φυσικά παραμένει γιά ποιούς λόγους

τή συμπεριλαμβάνει και στην καινούργια μελέτη της γιά τίς μειονότητες τό 1930-1934.

Η άπορία πάντως, αν όχι γιάτί γράφτηκε ή μελέτη αυτή, τουλάχιστον γιά την έκταση πού καταλαμβάνει και μάλιστα με τό συγκεκριμένο τίτλο, παραμένει. Η ένδελεχής μελέτη της εργασίας όχι μόνο δέν δίνει ικανοποιητική άπάντηση, αλλά αντίθετα επιβεβαιώνει την άπορία γιά τό σκόπιμο της έκδοσης ενός βιβλίου 246 σελίδων γιά ένα θέμα τό όποιο έλάχιστα διαπραγματεύεται ή συγγραφέας στό κείμενο. Τό πρόβλημα αυτό δέν μπορεί νά κρυφτεί πίσω από τόν παραπλανητικό τίτλο, ό όποιος προΐδεάζει ότι πρόκειται γιά μιά μελέτη των μειονοτήτων στα Βαλκάνια. Παρά την άσάφεια πού προκύπτει από τόν ασύνδετο τίτλο και ύπότιτλο, ό αναγνώστης αναμένει τουλάχιστον μιά εξέταση του πώς αντιμετωπίσθηκε τό ζήτημα αυτό στις Βαλκανικές Διασκέψεις. Αντίθετα, αυτό πού εξετάζεται είναι ή εξέλιξη της πρωτοβουλίας του Άλέξανδρου Παπαναστασίου γιά τίς Βαλκανικές Διασκέψεις, τά προβλήματα πού προέκυψαν και τά θέματα πού τίς άπασχόλησαν, μεταξύ των όποιων είναι και τό μειονοτικό. Η άνάγνωση του πίνακα περιεχομένων δημιουργεί την πρώτη άνησυχία στον μελετητή γιά ό,τι πρόκειται νά συναντήσει. Η εισαγωγή του βιβλίου καλύπτει πενήντα περίπου σελίδες, ενώ στό τέλος του παρατίθενται όγδόντα περίπου σελίδες άσχολίαστων έγγραφων, όρισμένα από τά όποια δέν έχουν καμία σχέση με τό μειονοτικό ζήτημα. Τό κυρίως σώμα του βιβλίου –έκατόν δώδεκα σελίδες– διαπραγματεύεται με χρονολογική σειρά τίς Βαλκανικές Διασκέψεις αλλά και τίς εξελίξεις πού οδηγούν στην ύπογραφή του τετραμερούς Βαλκανικού Συμφώνου. Στο τμήμα αυτό παρεμβάλλονται ύποκεφάλαια, τά όποια αναφέρον-

3. Α. Τούντα-Φεργάδη, Έλληνοβουλγαρικές μειονότητες. Τό Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ 1924-1925, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1986, σ. 161-162.

Βαλκανικές μειονότητες

ται στις γενικότερες εξελίξεις τόσο στα βαλκανικά κράτη όσο και στις διασκέψεις αυτές. Τα υποκεφάλαια αυτά όχι μόνο δέν προσθέτουν τίποτα καινούργιο, αλλά παρουσιάζουν έλλιπέστατα και μέ λάθη τά θέματα πού θίγουν. Ή αίτία, έν μέρει, τών έλλείψεων πρέπει νά αναζητηθει στό ότι τμήμα αύτών τών υποκεφαλαίων προέρχεται από διδακτικό έγχειρίδιο τής συγγραφέως τό όποιο, άκολουθώντας τόν άπαράδεκτο αλλά εύρέως επικρατούντα παραλογισμό στην άνώτατη εκπαίδευση, άπλουστεύει τή διδακτέα ύλη⁴. Πρόκειται ουσιαστικά γιά αύτολεξει μεταφορά άποσπασμάτων, χωρίς αύτό νά δηλώνεται πουθενά, από πόνημα τό όποιο «άποσκοπει νά καλύψει διδακτικές άνάγκες», όπως τονίζεται στον πρόλόγο του, σέ έργασία ή όποία διεκδικεί τόν τίτλο τής μονογραφίας. Ή μεταφορά άφορά ένα σημαντικό σέ έκταση –και ένιστε σέ ούσία– τμήμα του κρινόμενου βιβλίου. Τό υποκεφάλαιο π.χ. γιά τούς λόγους άποτυχίας τών Βαλκανικών Διασκέψεων, και όχι μόνο αύτό, διατηρεί τόν ίδιο τίτλο και στό μεγαλύτερο μέρος του και τό ίδιο περιεχόμενο και στις δύο έργασίες. Πέραν του έπιλήψιμου τής άποσιώπησης, αύτή ή αύτολεξει μεταφορά άδυνατίζει άκόμη περισσότερο τό στοιχείο του πρωτότυπου στη μελέτη αύτή. Τό βραχυπρόθεσμο «δφελος» από τή γρήγορη και άνευ κόπου διόγκωση –γιατί μάλλον περί αύτου πρόκειται– τής μελέτης αύτης, όπωσδήποτε δέν αντισταθμίζεται από τό μόνιμο πλήγμα πού προκαλείται στην έπιστημονική ύπόσταση του βιβλίου.

Καινοφανείς άντιλήψεις όμως εισάγονται και ως προς τή χρήση τών πηγών, μέ άποτέλεσμα άρκετά σημεία τής μονογραφίας νά παραπέμπονται γιά τεκμηρίωση στό διδακτικό έγχειρίδιο, άναβαθμίζοντας το μάλλον άδικαιολόγητα. Μιά έπι-

πλέον ένδειξη τής άντιλήψης πού έχει ή Α. Φεργάδη σχετικά μέ τό θέμα αύτό, είναι ότι συνεχίζοντας παλαιότερη πρακτική τής τεκμηριώνει άναμφισβήτητα γεγονότα. Άρκετές φορές ή έπιλογή τών πηγών τής είναι ιδιαίτερα άτυχής, π.χ. δέ χρειάζεται νά έπιστρατευθει τό πόνημα του Π. Πετρίδη *Έλληνική Πολιτική και Κοινωνική Ίστορία 1821-1940* γιά νά έξασφαλισθει τό έγκυρο τής πληροφορίας ότι ό Ζαΐμης άναδεικνύεται Πρόεδρος Δημοκρατίας τό 1929 (σ. 48).

Μιά σειρά από διαπιστώσεις, πού άναπτύσσονται κατά τή διατύπωση τών έπιχειρημάτων τής, προστίθενται στη σειρά τών εκπλήξεων πού προαναφέρθηκαν. Μετά τό τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ούτε ή «παλαιά Σερβία είχε διαλυθει», όπως μάς έννημερώνει ή συγγραφεύς, έπειδή άποτέλεσε φυσικά τόν πυρήνα του νέου βασιλείου, ούτε «ή Άλβανία άνασυστάθηκε από τήν τέφρα τής», έπειδή ως γνωστόν τότε συγκροτείται ως κράτος γιά πρώτη φορά (σ. 21). Στά τέλη τής δεκαετίας του 1920 και έξης, διαπιστώνει τή διάθεση τών βαλκανικών κρατών γιά ουσιαστικότερη προσέγγιση και άκόμα τή δυνατότητα συμπήξεως μιάς Βαλκανικής Όμοσπονδίας, ένω παράλληλα μάς δηλώνει ότι τά κράτη τής Χερσονήσου του Αΐμου δέν είχαν πλέον ξεκάθαρο βαλκανικό προσανατολισμό (σ. 35 και σ. 40 αντίστοιχα). Πληροφορούμαστε ότι στις άρχές Όκτωβρίου 1930 «ή έλληνοτουρκική φιλία ήταν πιά γεγονός» (σ. 63). Δύο έβδομάδες όμως άργότερα –και έξι σελίδες παρακάτω– ή κα Φεργάδη μάς υπενθυμίζει «äs μή ξεχνάμε ότι ή έλληνοτουρκική φιλία όδευε προς τό τέλος τής» (σ. 69). Ή υπενθύμισή τής αύτή δέν τήν έμποδίζει νά υπογραμμίσει τή σημασία τής ανανέωσης τής έλληνοτουρκικής φιλίας του 1930, όπως προκύπτει από τό αντίστοιχο Σύμφωνο του 1933 (σ. 133). Έκει όμως όπου ή συγγραφεύς χαράσσει νέους δρόμους στη διπλωματική ιστορία τών βαλκανικών κρατών είναι στό θέμα τής έξόδου τής Βουλγαρίας στό Αίγαίο. Είναι γνωστή ή

4. Α. Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα Έλληνικής Διπλωματικής Ίστορίας (1912-1934)*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1985 και 1988.

Βιβλιοκρισίες

άπαίτηση της χώρας αυτής στη διάρκεια του μεσοπολέμου, για έδαφική έξοδο στο Αιγαίο. Τήν άπαίτησή της αυτή, βασικό αίτημα της έξωτερικής πολιτικής της, προβάλλει επανειλημμένα, και όπως είναι φυσικό εξελίσσεται σε κυρίαρχο πρόβλημα στις σχέσεις της με την Ελλάδα. Είναι επίσης γνωστό ότι η Βουλγαρία άπορριπτει επίμονα τήν οικονομική διέξοδο στο Αιγαίο πού προτείνουν οι ελληνικές κυβερνήσεις. Η Α. Φεργάδη μάς πληροφορεί όμως ότι «η Βουλγαρία προσπαθεί να πετύχει τήν αναβίωση της νεκρής πλέον διατάξεως της Συνθήκης των Σεβρών του 1920 για οικονομική διέξοδο στο Αιγαίο. Τό ζήτημα αυτό μεταβάλλεται σε στόχο της βουλγαρικής έξωτερικής πολιτικής, ενώ η ίδια η βουλγαρική ήγερσία ζητά ακόμα περισσότερα: και έδαφική επέκταση στο Αιγαίο» (σ. 24).

Στά συμπεράσματά της κατορθώνει να διευρύνει τήν έσφαλμένη αντίληψη πού έχει για τό θέμα αυτό. «Ανακινεί (ή Βουλγαρία) θέμα μειονοτήτων γιατί επιθυμεί τήν οικονομική διέξοδο στο Αιγαίο» (σ. 156). Η Α. Φεργάδη έχει δημοσιεύσει, αλλά δύο βιβλία καθώς και τό παραπάνω διδακτικό έγχειρίδιο, πού όλα

αναφέρονται στην περίοδο του μεσοπολέμου. Τό θέμα των μειονοτήτων τήν έχει άπασχολήσει και προηγουμένως, όπως προκύπτει από τόν τίτλο σχετικής εργασίας της. Η πρόσφατη αυτή ένασχολησή της με τό θέμα αυτό όχι μόνο δέ δικαιολογεί τόν τίτλο του βιβλίου αλλά κυρίως δέν προσθέτει ουσιαστικά καινούργια στοιχεία σε όσα είναι ήδη γνωστά για τό πρόβλημα των μειονοτήτων. Οι πρωτογενείς πηγές της περιορίζονται στά αρχεία του Υπουργείου Έξωτερικών. Ακόμα και όταν άσχολεϊται με τό θέμα των μειονοτήτων οι παραπομπές της στά αρχεία αυτά όχι μόνο είναι πολύ περιορισμένες αλλά αναφέρονται κατά κύριο λόγο στις διαπραγματεύσεις για τό αν θά συζητηθεί τό μειονοτικό και όχι στο ίδιο τό πρόβλημα.

Όποιοσδήποτε έρευνητής της περιόδου γρήγορα διαπιστώνει ότι τό διαθέσιμο πρωτογενές υλικό στην Ελλάδα για τό περιορισμένο θέμα πού επέλεξε να άσχοληθεί η Α. Φεργάδη, δικαιολογεί τή συγγραφή ένδεχομένως ενός άρθρου, όπωςσδήποτε όμως όχι ενός βιβλίου.

Προκόπης Παπαστράτης

Φυσιογνωμίες μεταναστών

ÉMILE KOLODNY, *Η Σαμοθράκη στις όχθες του Νέκαρ. Έλληνες μετανάστες στην Στουτγάρδη*, Μετάφραση: Χαρά Ντάλη - Άλέξης Χατζηδάκης, Άθήνα, Έθνικό Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών - Εύρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1985 [1982] (80, 149 σ.)

Σ' αυτό τό βιβλίο του ό Émile Kolodny, μελετώντας τους έγκαταστημένους στην Στουτγάρδη της (Δ). Γερμανίας Σαμοθρακίτες μετανάστες, μάς δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τό νησί της Σαμοθράκης, αλλά και γενικότερα για τή μετανάστευση

πού άρχισε να πλήττει τή χώρα μας από τίς αρχές της δεκαετίας του '60.

Μέ έναν τίτλο πού ξαφνιάζει τόν άναγνώστη (Νέκαρ είναι ό ποταμός πού διασχίζει τό άστικό διαμέρισμα Κάνστατ της Στουτγάρδης), ό συγγραφέας του άκρως ένδιαφέροντος όσο και άπολαυστικού αυτού βιβλίου σηματοδοτεί τό περιεχόμενό και τόν διττό στόχο της έρευνάς του: μέσα από τήν άνθρωπολογική προσέγγιση και τήν άνθρωπογεωγραφική μελέτη επιτυγχάνει τήν έξερεύνηση του συγκεκριμένου νησιωτικού χώρου -κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, αίτια μετανάστευσης,

Φυσιογνωμίες μεταναστών

προϋποθέσεις παλιννόστησης– και, χάρη στην πολύχρονη συμβίωσή του με τους Έλληνες μετανάστες της Στουτγάρδης, παρουσιάζει τις έκούσιες προσωπικές μαρτυρίες τους στις όποιες τό βιβλίο όφειλει μεγάλο μέρος τής γοητείας του. Ή σύζευξη τών δημογραφικών στοιχείων πού παρείχαν οί άξιόπιστες πηγές του δήμου τής Στουτγάρδης (Στατιστική Ύπηρεσία) μέ εκείνα πού ύπήρξαν ό καρπός τής επιτόπιας έρευνας του μελετητή, είχαν ως άποτέλεσμα τή συλλογή πλήθους πληροφοριών για τίς συνθήκες έγκατάστασης τών μεταναστών στην καινούργια «πατρίδα», και ή άφήγηση σέ τρίτο πάντα πρόσωπο τών ιστοριών τών ξενιτεμένων δέν είναι ποτέ σέ βάρος τής άμεσότητας και του συναισθήματος.

Τό βιβλίο χωρίζεται σέ 4 μέρη και σέ 22 κεφάλαια. Στο 1ο μέρος («Τό καθημερινό σκηνικό: τό Κάνστατ τών Έλλήνων και τά καφενεία του») περιγράφεται ή πόλη πού άποτελεί «τήν πραγματική πρωτεύουσα τής Σαμοθράκης», δίνονται στοιχεία για τόν ξένο και έλληνικό πληθυσμό και σκιαγραφείται ό κοινωνικός περίγυρος, όπου τά έλληνικά «καφενεία» (Gaststätte), μέ τούς ιδιοκτήτες, τό προσωπικό και τήν πελατεία τους άποτελούν, έκτός από τόν κυριότερο τόπο συγκέντρωσης τών μεταναστών, τό χώρο όπου ό έρευνητής έχει τή δυνατότητα νά παρατηρεί «άπό τά μέσα» τή μεταμόρφωση τών πρώην άγροτών σέ βιομηχανικούς εργάτες.

Τό 2ο («Ή έρευνα ανάμεσα στους εργάτες») και τό 3ο μέρος («Τά επαγγέλματα του τριτογενούς τομέα: μαγαζάτορες, βιοτέχνες και έπιχειρηματίες, δάσκαλοι, φοιτητές και διανοούμενοι») είναι άφιερωμένο στις συζητήσεις πού είχε ό Kolodny μέ τούς μετανάστες τής Στουτγάρδης: στην πλειοψηφία τους κατάγονται άπό τή Σαμοθράκη, ανάμεσά τους όμως υπάρχουν άρκετοί άπό τή Δράμα, τό Κιλκίς, τήν Άλεξανδρούπολη, τήν Κατερίνη, τόν Πειραιά, τήν Κρήτη. Άντρες και γυναίκες πού στό πλαίσιο μιάς φιλικής «κουβέντας» διηγούνται τήν ιστορία τους σ' έναν άνθρωπο, ό όποιος έχοντας κερδί-

σει μέ δυσκολία τήν έμπιστοσύνη τους, δέν χρησιμοποιεί μαγνητόφωνο ούτε κρατά κατά τή διάρκεια τής συζήτησης σημειώσεις, αλλά μετά άπό κάθε πολύωρη συνάντηση σπεύδει νά καταγράψει τά «βιώματά» του.

Κάθε μικρή βιογραφία πού ύπάρχει στό βιβλίο, έκτός άπό τά προσωπικά στοιχεία, περιλαμβάνει σχόλια και λεπτομέρειες επιφανειακά άσήμαντες, όμως άπαραίτητες για τή σύνθεση αύτου του μωσαϊκού πού άπεικονίζει σκηνές άπό τήν πατρίδα, τήν καθημερινότητα στην χώρα τής ύποδοχής (όροι - περιβάλλον εργασίας, μισθός, προοπτικές, οικογένεια, συνθήκες διαβίωσης, ψυχαγωγία) και βέβαια τά σχέδια για τό άμεσο ή/και άπώτερο μέλλον πού πάντοτε έχει σχέση μέ κάποια κερδοφόρα επένδυση, έφόσον μέρος του οικογενειακού εισοδήματος όπωσδήποτε άποταμιεύεται. Οί περιπτώσεις πού παρουσιάζονται καλύπτουν όλο τό φάσμα τών ατομικών και κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων: ό Kolodny παραθέτει ιστορίες άνέργων, συνταξιούχων, γυναικών μεταναστών (άνύπανδρων ή παντρεμένων), εργένιδων-μοναχικών (λόγω τών περιστάσεων), περιθωριακών. Ειδικότερα στό 3ο μέρος πού άσχολείται μέ τούς επαγγελματίες του τριτογενούς τομέα (συμπεριλαμβάνονται οί φοιτητές και οί διανοούμενοι), ή ανθρωπολογική προσέγγιση, σέ συνδυασμό μέ τήν κοινωνική γεωγραφία, κατορθώνει νά δώσει μιά ολοκληρωμένη εικόνα τής (άνοδικής) πορείας του ξενιτεμένου Σαμοθρακίτη. Ή άπαρίθμηση τών επιτυχημένων επαγγελματιών και έπιχειρηματιών δέν άφορά τό παρόν σημείωμα, είναι όμως άπαραίτητο νά αναφέρουμε ότι τό στερεότυπο του Έλληνα μετανάστη στην Γερμανία ακολουθεί τό παρακάτω σχήμα: στην χώρα προέλευσης άγρότης, στην χώρα ύποδοχής τόν πρώτο καιρό χειρώνακτας, στην συνέχεια εξειδικευμένος εργάτης, και τέλος, σέ άρκετές περιπτώσεις έπιχειρηματίας.

Στό 4ο και τελευταίο μέρος του βιβλίου («Επιστροφή στην Έλλάδα ή μόνιμη έγκατάσταση;») εξετάζονται οί προϋποθέσεις τής όριστικής ή πρόσκαιρης– παλιννό-

Βιβλιοκρισίες

στησης σέ σχέση μέ τίς δυνατότητες προσαρμογής καί επανένταξης καί, κυρίως, μέ τίς προοπτικές γιά επενδύσεις στή Σαμοθράκη ή στήν Άλεξανδροπούλη, πού αποτελεί καί τόν κυριότερο πόλο έλξης γιά τούς παλιννοστούντες. Πολλές φορές, ή αδυναμία προσαρμογής στό νησί, όπου οί περιορισμένες δυνατότητες γιά ιδιωτικές επενδύσεις δέν εύνοούν τή μόνιμη εγκατάσταση, γίνεται ή άφορμή γιά μιά άδιάκοπη μετακίνηση άπό καί πρός τήν καινούργια πατρίδα, ιδίως άν στή γενέτειρα ζούν μέλη τής οικογένειας του μετανάστη (γονείς, τό μικρότερο παιδί) πού δέν τόν ακολούθησαν στήν ξενητεία.

Ό Émile Kolodny έχει μελετήσει σέ βάθος τή νησιωτική άγροτική κοινωνία¹ τής οποίας χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ή Σαμοθράκη, καί ή έρευνητική του

έξοικείωση μέ τόν έλληνικό χώρο έπιβεβαιώνεται μέσα άπό ένα στέρεο έργο. Η πολύχρονη έργασία του καταλήγει σέ συμπεράσματα πού άφορούν γενικότερα τή μετανάστευση πού πλήττει τή Μακεδονία καί Θράκη, καί ή οποία παραμένει ή μόνη διέξοδος του ύποαπασχολούμενου άγροτικού πληθυσμού (κυρίως Μικρασιάτες πρόσφυγες τής δεύτερης καί τρίτης γενιάς) αυτών των περιοχών.

Η γραφή ρεαλιστική, δίχως διάθεση ώραιοποίησης πραγμάτων καί καταστάσεων, δέν στερείται εύαισθησίας καί χιούμορ, μέ τό όποιο ό συγγραφέας διασκεδάζει τίς δυσάρεστες (δικές του ή των άλλων) έντυπώσεις καί έμπειρίες. Τό μικρό αυτό βιβλίο, πού όφείλει επίσης πολλά στήν καλή μετάφρασή του άπό τά γαλλικά, άποτελεί ένα ολοκληρωμένο έργο, πολύτιμη συνεισφορά στή φτωχή βιβλιογραφικά έλληνική άνθρωπογεωγραφία καί προσφέρει μιά έπιπλέον άπόδειξη γιά τή συμβολή τής προσωπικής μαρτυρίας στή διαμόρφωση ενός τεκμηριωμένου (ιστορικού, κοινωνιολογικού) λόγου.

Βερονίκη Δαλακούρα

1. Κυρίως, É. Kolodny, *La population des îles de la Grèce - Essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, Aix en Provence, Edisud, 1974, καθώς καί τό *Chora d' Amorgos, un village cycladien*, Publications, de l'Université de Provence, 1992.

Βιβλία που έλαβαν Τά Ίστορικά

Άθανασία Κ. Αβδάλη, Γεώργιος Πολυμέρης: Ένας λόγιος τυπογράφος από την Ήπειρο (1811;-1858;), Ίωάννινα (ανάτ. από τό π. Δωδώνη, τ. ΚΑ΄, 1992), 1995.

Ήλιος Π. Άθανασιάδης, Παραγοντική ανάλυση αντίστοιχών και ιεραρχική ταξινόμηση. Παραδείγματα και εφαρμογές, Άθήνα 1995 (8ο, 144 σ.)

Άποστόλης Άνδρέου - Νίκος Λαμπρινός - Μαρία Ρεπούση - Καίτη Γιαννακοπούλου - Τζέην Βλαχοπούλου, Ή διδασκαλία της Ίστορίας και της Γεωγραφίας στο Δημοτικό Σχολείο, Άθήνα, Ο.Ι.Ε.Λ.Ε.-Σ.Ι.Ε.Λ., 1995 (8ο, 61 σ.)

Δημήτρης Γ. Άποστολόπουλος, Οί ιδεολογικοί προσανατολισμοί του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετά την Άλωση, Άθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, 1995 (8ο, 40 σ.)

Δ. Γ. Άποστολόπουλος - Π. Δ. Μιχαηλάρης - Μάχη Παΐζη, Ένα περιώνυμο χειρόγραφο που έλάνθανε: τό «χειρόγραφο Γ, του Γερασίμου Άργολίδος», Ένας άγνωστος κώδικας του Νικολάου Καρατζά, Θεσσαλονίκη (ανάτ. από τό π. Έλληνικά, τ. 45), 1995.

Catherine Asdracha, A brief Commentary to the Verses of Supplication to the Virgin, dedicated to her by the Despoina of Mongoulion, Παρίσι (ανάτ. από τό π. Cahiers Archéologiques, άρ. 43) 1995.

Catherine Asdracha, Cypriot Culture during the Lusignan Period: Acculturation and ways of Resistance, Άθήνα (ανάτ. από τό π. Σύμμεικτα, τ. 9: Μνήμη Δ. Α. Ζακυνθνού, Μέρος Α΄), 1994.

C. Asdracha, Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVie siècles). Présentation et commentaire historique, Άθήνα (ανάτ. από τό Άρχαιο-

λογικό Δελτίο, άρ. 43, 1988: Μελέτες), 1995.

Evangelia Balta, Les vakifs de Serrès et de sa région (XVe-XVIIe s.), Άθήνα, Centre de Recherches Néohelléniques de la Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, 53, 1995 (8ο, 442 σ.)

«Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και όμολογουμένως καλλίστων εφημερίδων». Οί παλαιές συλλογές της Βιβλιοθήκης του Έθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Άθήνα, Έθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 1995 (8ο, 192 σ.)

Marc Bloch, Άπολογία για την Ίστορία. Τό έπάγγελμα του ιστορικού, Μετάφραση: Κώστας Γαγανάκης, Άθήνα, Έναλλακτικές Έκδόσεις, 1995 (8ο, 210 σ.)

Jacques Bouchard, La reception des «Maximes» de la Rochefoucauld chez les Grecs au XVIIIe siècle. L'oeuvre de Mavrocordatos, Άθήνα (ανάτ. από τό Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας, Άθήνα 1991), 1995.

Γενικά Άρχεία του Κράτους, Άρχεία Νομού Σάμου, Είκόνες από τό Σαμιακά Άρχεία. Κατάλογος έκθεσης αρχειακού ύλικού, Σάμος 1995 (40, 16 σ.)

Γιώργος Γεωργής, Στίς άπαρχές της έλληνικής έξωτερικής πολιτικής, Άθήνα, Έκδόσεις Καστανιώτη, 1995 (8ο, 238 σ.)

Γρηγόρης Γιάνναρος, Εύκαιρίες και παγίδες στο τέλος της μεταπολίτευσης, Άθήνα 1995 (8ο, 18 σ.)

Eleni Calligas, Lord Seaton's Reforms in the Ionian Islands, 1843-8: A Race With Time, (ανάτ. από τό π. European History Quarterly, τ. 24), 1994.

Philip Carabott (έκδ.), Greece and Europe in the Modern Period: Aspects of a

Βιβλία που έλαβαν Τά Ιστορικά

Troubled Relationship, Λονδίνο, Centre for Hellenic Studies: King's College, 1995 (8ο, VIII+130 σ.)

David H. Close, *The origins of the Greek Civil War*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη, Longman, 1995 (8ο, 248 σ.)

Άλεξανδρος Δάγκας, *Ό χαφιές. Τό κράτος κατά του κομμουνισμού. Συλλογή πληροφοριών από τίς ύπηρεσίες Ασφαλείας τίς Θεσσαλονίκης, 1927*, Άθήνα, Έλληνικά Γράμματα, 1995 (8ο, 395 σ.)

Κωνσταντίνου Δαπόντε του μετονομασθέντος Καισαρίου, *Κήπος Χαρίτων*. Τρίτη έκδοση έννημερωμένη και αύξημένη μέ άγνωστα κείμενα, Φιλολογική επίμελεια: Γ. Π. Σαββίδης, Άθήνα, Έρμης, 1995 (8ο, 448 σ.)

Ευγενία Δαρβίρη, *Πέτρος Ροϋμπος, ό λησμονημένος Λακεδαιμόνιος καλλιτέχνης. Ψηφίδες από τήν ζωή και τό έργο του*, Άθήνα 1995 (8ο, 102 σ.)

Νάσος Δετζώρτζης, *Ποικίλα χρονολογικά*, Άθήνα, Έκδόσεις Γαβριηλίδη, 1995 (8ο, 412 σ.)

Κ. Θ. Δημαράς, *Η παρουσία τίς άρχαίας παιδείας μέσα στην Νεοελληνική συνείδηση (1750-1850)*, Άθήνα (άνάτ. από τό π. *Απόψεις του Συλλόγου Έκπαιδευτικών Λειτουργών του Κολλεγίου Άθηνών*, τ. 7), 1995.

Λένα Διβάνη, *Έλλάδα και μειονότητες. Τό σύστημα διεθνούς προστασίας τίς Κοινωνίας των Έθνών*, Άθήνα, Νεφέλη, 1995 (8ο, 392 σ.)

Μαργαρίτα Δρίτσα, *Τό χρώμα τίς έπιτοχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων 1830-1990*, Άθήνα, Τροχαλία, 1995 (8ο, 216 σ.)

Έπιστημονική Έταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγας», *Υπέρεια, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί - Βελεστίνου - Ρήγας»*, Βελεστίνου 2-4 Οκτωβρίου 1992, τ. Β', Μέρος Α': *Φεραί - Βελεστίνου*, Μέρος Β': *Ρήγας* (Αφιέρωμα στον Λέαδρο Βρανούση), Επίμελεια: Δημ. Καραμπερόπουλος - Εύάγ. Κανναβογιάννης, Άθήνα 1994 (8ο, 551+553-765 σ.)

Έταιρεία Μελέτης Έλληνικού Έβραϊσμού, *Οί Έβραιοί στον ελληνικό χώρο: ζη-*

τήματα Ιστορίας στή μακρά διάρκεια. Πρακτικά Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991, Άθήνα, Έκδόσεις Γαβριηλίδη, 1995 (8ο, 296 σ.)

Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Έπιστημονικό Συμπόσιο. Μηχανισμοί και όροι επιλογής για τήν τριτοβάθμια εκπαίδευση*, 4 και 5 Νοεμβρίου 1994, Άθήνα 1995 (8ο, 212 σ.)

Έφημερίς. Η άρχαιότερη ελληνική έφημερίδα που έχει διασωθή. Βιέννη 1791-1797. Έκδοτες: οί Άδελφοί Μαρκίδες Πούλιου. Ανασυγκρότηση τίς σειράς σε φωτοτυπική επανέκδοση. Έρευνητική συλλεκτική και έκδοτική φροντίδα - Προλεγόμενα - Σημειώσεις κτλ. Α. Βρανούσης, τ. 1-6, Άθήνα, Άκαδημία Άθηνών, Κέντρον Έρεΰνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού, 1995 (: τ. 1, *Έφημερίς - Έτος Πρώτον 1791*, 8ο, 150+587 σ.: τ. 2, *Έφημερίς - Έτος Δεύτερον 1792*, 8ο, 16+1190 σ.: τ. 3, *Έφημερίς - Έτος Τρίτον 1793*, 8ο, 16+1087 σ.: τ. 4, *Έφημερίς - Έτος Τέτατον 1794*, 8ο, 15+1224 σ.: τ. 5, *Έφημερίς - Έτος Έβδομον 1797. Προλεγόμενα*, 8ο, 1068 σ.: τ. 6, *Έφημερίς - Έτος Έβδομον 1797*, 8ο, 1171 σ.)

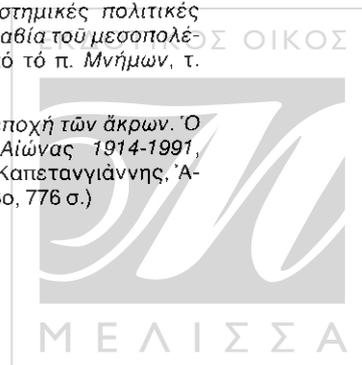
Γιώργος Ζιάκας, *Ό Μεγαλέξανδρος σε κοντινό πλάνο*, [κείμενα: Γ. Ζιάκας, Χρυσάνθη Σωτηροπούλου, Γαλλική μετάφραση: Έλευθερία Ζέη], Άθήνα. Θεμέλιο, 1995 (8ο, 157 σ.)

Norman Hampson, *Ό Διαφωτισμός: Μιά αποτίμηση για τίς παραδοχές, τίς θέσεις και τίς αξίες του*. Μετάφραση: Δήμητρα Γ. Μπεχλικούδη, Άθήνα, Έκδόσεις Παπαζήση, 1995 (8ο, 326 σ.)

Gelina Harlaftis, *A History of Greek - Owned Shipping. The making of an international tramp fleet, 1830 to the present day*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1996 (8ο, xxvi+448 σ.)

Gunnar Hering, *Συστημακές πολιτικές κρίσεις στή Γιουγκοσλαβία του μεσοπολέμου*, Άθήνα (άνάτ. από τό π. *Μνήμων*, τ. 16), 1994.

Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ό Σύντομος Εικοστός Αίώνας 1914-1991*, Μετάφραση: Βασίλης Καπετανγιάννης, Άθήνα, Θεμέλιο, 1995 (8ο, 776 σ.)

Βιβλία που έλαβαν Τά Ίστορικά

Χαλίλ Ίναλτζίκ, *Ή Όθωμανική αυτοκρατορία. Ή κλασική περίοδος 1300-1600*, Πρόλογος του συγγραφέα για την ελληνική έκδοση, Μετάφραση: Μιχάλης Κοκολάκης, Άθήνα, Άλεξάνδρεια, 1995 (8ο, 456 σ.)

Ματθαίος Καμπανιόλο, *Ή μονή Ίησουλτών Νάξου μεταξύ ιεραποστολής και παραγωγικής επιχείρησης*, Άθήνα (ανάτ. από τά Πρακτικά του Συνεδρίου «Ή Νάξος διά μέσου των αιώνων»), 1994.

Μαρία Καρά, *Ήμεεις οί άπ' έξω. ΠΕΟΠΕΦ: μία μικρή έποποιία*, Άθήνα, Έκδόσεις Κωσταράκη, 1995 (8ο, 235 σ.)

Άγγελα Καστρινάκη, *Οί περιπέτειες τής νεότητος. Ή αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*, Άθήνα, Έκδόσεις Καστανιώτη, 1995 (8ο, 500 σ.)

Κώστας Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί τής Μάνης, 15ος-19ος αιώνας*, Ίωάννινα, [Επιστημονική Έπετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ίωαννίνων Δωδώνη, Παράρτημα άρ. 57], 1995 (8ο, 702 σ.)

Χριστίνα Κουλούρη, *Μύθοι και σύμβολα μίας έθνικης έπετειού. Πανηγυρικός Λογος στον Έπίσημο έορτασμό τής 25ης Μαρτίου*, Πρόλογος: Γιάννης Πανούσης, Κομοτηνή [= Άθήνα] 1995 (8ο, 37 σ.)

Θεόδωρος Κρητικός, *Ή πρόσληψη τής επιστημονικής σκέψης στην Έλλάδα. Ή φυσική μέσα από πρόσωπα, θεομούς και ιδέες (1900-1930)*, Άθήνα, Έκδόσεις Παπαζήση, 1995 (8ο, 203 σ.)

Ήλι Κρίς, *Ό θησαυρός τής Τροίας και ή ιστορία του*, Μετάφραση: Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, Άθήνα, Στάχυ, 1995 (8ο, 238 σ.)

Χρήστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Ή εφαρμογή των θεσμών τής λαϊκής αυτοδιοίκησης και τής λαϊκής δικαιοσύνης στη Γορτυνία (1943-44)*, Άνέκδοτα έγγραφα, Άθήνα, Όδυσσεάς, 1995 (8ο, 174 σ.)

Κώστας Π. Κωστής, *Στόν καιρό τής πανώλης. Εικόνες από τίς κοινωνίες τής ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ήράκλειο, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, 1995 (8ο, χνι+464 σ.)

Χρίστος Λάνδρος, *Έντυπα φυλλάδια του Ίστορικού Άρχείου Σάμου*, Άθήνα (ανάτ. από τό π. Σαμιακές Μελέτες, τ. Α'), 1994.

Μιχ. Θ. Λαφαζάνης, *Έννιά έπιστολές λογίων προς τον τυρναβίτη δάσκαλο Ίωάννη Πέζαρο 1777-1786*, Λάρισα (ανάτ. από τό Θεσσαλικό Ήμερολόγιο, τ. 26), 1994.

Μιχάλης Λαφαζάνης, *Ήξι άνέκδοτες έπιστολές του Κ. Μ. Κούμα προς τον Ίωάννη Πέζαρο (1798-1801)*, Λάρισα (ανάτ. από τά Πρακτικά του Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών), 1994.

Μιχ. Λαφαζάνης, *Ό τυρναβίτης δάσκαλος Δημοσθένης Άνδρεάδης (1869-1952) και τά Άναγνωστικά του*, Πρόλογος: Χρίστος Τσολάκης, Λάρισα 1993 (8ο, 192 σ.)

Μιχάλης Λαφαζάνης, *Όχτώ έπιστολές λογίων προς τον τυρναβίτη δάσκαλο Ίωάννη Πέζαρο*, Λάρισα (ανάτ. από τό Θεσσαλικό Ήμερολόγιο, τ. 25), 1994.

Μιχ. Θ. Λαφαζάνης, *Τέσσερις έπιστολές λογίων προς τον τυρναβίτη δάσκαλο Ίωάννη Πέζαρο και ένα σχέδιο συμβιβασμού τυρναβιτών εμπόρων 1784-1805*, Λάρισα (ανάτ. από τό Θεσσαλικό Ήμερολόγιο, τ. 27), 1995.

Μπάμπης Λέγγας (έπιμ.), *Κείμενα περί βιβλιοδεσίας*, Άθήνα, Σύλλογος Έκδοτών-Βιβλιοπωλών Άθηνών, 1995 (8ο, 80 σ.)

Εύτυχια Δ. Λιάτα, *Οί άναβαθμοί τής απομνημόνευσης και οί πολιτικές στρατηγικές μίας οικογένειας*, Άθήνα (ανάτ. από τό π. Ό Έρανιστής, τ. 20), 1995.

Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Βενετία και βυζαντινή παράδοση. Ή εικόνα τής Παναγίας Νικοποιού*, Άθήνα (ανάτ. από τό π. Σύμμεικτα, τ. 9: Μνήμη Δ. Α. Ζακυθνοού, Μέρος Β'), 1994.

Άννα Μαράβα-Χατζηνικολάου, *Ό άγιος Μάμας*, Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, Πρόλογος-Επιμέλεια: Πασχάλης Κ. Κιτρομηλίδης, Άθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1995 (8ο, η'+168 σ.)

Λάουρα Μαράτου-Άλιπράντη, *Ή οικογένεια στην Άθήνα: οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Άθήνα, Έθνικό Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών, 1995 (8ο, 196 σ.)

Μαρία Μαρινέσκου-Χύμου, *Έλληνορωμανικές πνευματικές σχέσεις*, Άθήνα, Τροχαλία, 1995 (16ο, 139 σ.)

Βιβλία που έλαβαν Τά Ιστορικά

Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, *Οί προτάσεις για πανελλήνιο Ήρωο του Εικοσιένα (1830-1930)*, Αθήνα (ανάτ. από τό π. *Μνήμων*, τ. 17), 1995.

Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, *Τό Νεκροταφείο του Δραπάνου στο Άργοςτόλι, τόπος τέχνης καί ιστορίας*, Άργοςτόλι (ανάτ. από τό π. *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 6: *Αφιέρωμα στον Καθηγητή Δημήτριο Σ. Λουκάτο*), 1994.

Κώστας Γ. Μίσιος, *Βερναρδάκης, Έφταλιώτης, Μυριθήλης. Συμβολή στην ιστορία της λεσβιακής γραμματείας*, τ. Γ', *Μυτιλήνη, «Άστερίας»*, 1995 (8ο, 406 σ.)

Άφέντρα Μουζάλη, *Ή Όλυμπία κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο*, Αθήνα (ανάτ. από τά *Πρακτικά Ήλειακού Πνευματικού Συμποσίου*, 1993), Έταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 1994.

Ίωάννης Κ. Μουτζούρης, *Έπισκοπικός ιστορικός κατάλογος Μυτιλήνης*, Θεσσαλονίκη (ανάτ. από τό π. *Κληρονομία*, τ. 25, τεύχη Α'-Β'), 1993), 1995.

Τάκης Μπενάς, *Ένα συνέδριο που δέν έγινε ποτέ. Πρόδρομα ανανεωτικά στοιχεία της προδικτατορικής Άριστεράς (μέ βάση τά δημοσιεύματα άρχεία της ΕΔΑ που κατασχέθηκαν από την Άπριλιανή Δικτατορία του '67)*, Αθήνα, Δελφίνοι, 1995 (8ο, 197 σ.)

Εύγενία Μπουρνόβα, *Ίστορική δημογραφία καί ιστορία της καθημερινότητας. Στή Ραψάνη από τό 1900 έως τό 1950*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995 (8ο, 158 σ.)

Νομαρχία Καρδίτσας, *Ίστορικο-πολιτικό Συνέδριο για τό Νικόλαο Πλαστήρα. Πρακτικά*, Καρδίτσα 1994 (8ο, 430 σ.)

Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οί βυζαντινές ιστορικές οπουδές στην Έλλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό*, Αθήνα (ανάτ. από τό π. *Σύμμεικτα*, τ. 9: *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού*, Μέρος Β'), 1994.

Paolo Odorico, *Mémoire d'une voix perdue: le cartulaire de la métropole de Serrès, 17e-19e siècles*, Παρίσι, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1994 (8ο, 134 σ.)

Μάχη Παΐζη-Άποστολοπούλου, *Δημή-*

τριος Ραμαδάνης: Ένας ιστοριογράφος του 18ου αιώνα σε άφάνεια, Αθήνα (ανάτ. από τό π. *Ό Έραμιστής*, τ. 20), 1995.

Μάχη Παΐζη-Άποστολοπούλου, *Ό θεσμός της πατριαρχικής έξαρχίας, 14ος-19ος αιώνας*, Αθήνα, Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών, 54 [*Θεσμοί καί Ίδεολογία στην νεοελληνική κοινωνία*], 1995 (8ο, 284 σ. + χάρτης)

Νίκος Σ. Παντελάκης, *Δημόσια δάνεια, Άναλυτικά εύρετήρια Ίστορικού Άρχείου της ΕΤΕ*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπεζής, 1995 (8ο, 972 σ.)

Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Έμπορου πατρός έπιστολαί προς τον έαυτού υιόν*, Ίωάννινα (ανάτ. από τό π. *Δωδώνη*, τ. 20/1), 1994.

Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ένα άγνωστο χειρόγραφο χριστιανικής άστρονομίας. Τό «Τρόπαιον κατά των Κοπερνικανών» του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, Ίωάννινα, [*Επιστημονική Έπετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ίωαννίνων Δωδώνη*, Παράρτημα άρ. 3], 1994 (8ο, 204 σ.)

Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί καί κοινωνικοί μηχανισμοί στον όρεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου - άρχές 20ού αί.)*, Ίωάννινα, Έκδόσεις Ριζαρείου Σχολής, 1995, (8ο, 284 σ.)

Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ό Κοζανίτης λόγιος έμπορος Γεώργιος Ρουσιιάδης*, Ίωάννινα (ανάτ. από τό π. *Δωδώνη*, τ. 21/1), 1995.

Λία Παπαδάκη (έπιμέλεια, μετάφραση, σχόλια), *Γράμματα της Εύας Palmer Σικελιανού στην Natalie Clifford Barney*, Αθήνα, Έκδόσεις Καστανιώτη, 1995 (8ο, 374 σ.)

Βίκυ Πάτσιου, *J.-P. Jussieu, Simon de Nantua (1818). Ή περιπλάνηση του άγαθού έμπορου καί οί άφηγηματικές της προσαρμογές στα έλληνικά*, Αθήνα (ανάτ. από τό π. *Ό Έραμιστής*, τ. 20), 1995.

Βίκυ Πάτσιου, *Τά μυθιστορήματα του Ζολά, οί άναγνώστες του καί ή κριτική στην Έλλάδα (1880-1930)*, Αθήνα (ανάτ. από τά *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας*, Αθήνα, 1991), 1995.

Βιβλία που έλαβαν Τά Ίστορικά

Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Έκπαιδευτικές ανταλλαγές και τεχνική βοήθεια στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η διπλωματία των έκσυγχρονιστικών ιδεών*, Αθήνα, Έκδόσεις Σάκκουλα, 1995 (8ο, 151 σ.)

Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Εύρωκεντρικές κατασκευές*, Αθήνα (ανάτ. από τον τόμο: *Έθνος - Κράτος - Έθνικισμός*), 1994.

Stephanos Pasmazoglou, *Government, Ideology and the University Curriculum in Greece*, Αθήνα (ανάτ. από το *European Journal of Education*, τ. 29/3), 1994.

Stephanos Pasmazoglou, *Idéologie politique et medias en Grèce*, Παρίσι (ανάτ. από τα *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*, άρ. 18), 1994.

Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Συνεχιζόμενες πλάνες και ψευδαισθήσεις στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση*, Αθήνα (ανάτ. από τό π. *Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος*), 1995.

Stephanos Pasmazoglou, *The 1980s' in the Looking-Glass*, Λονδίνο (ανάτ. από τον τόμο: *Greece, 1981-1989. The Populist Decade*, R. Clogg έπιμ.), 1993.

Μιλτιάδης Δ. Πολυβίου, *Η άρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών άγιορείτικων καθολικών. Γενική θεώρηση*, Θεσσαλονίκη (ανάτ. από τον τόμο: *Πολιτιστική κληρονομία και άρχιτεκτονική παράδοση στην Χαλκιδική και στο Άγιο Όρος*), 1993.

Μιλτιάδης Πολυβίου, *Η ζητεία του Καισαρίου Δαπόντε για την άνοικοδόμηση του καθολικού της Μονής Ξηροποτάμου*, Θεσσαλονίκη (ανάτ. από τό π. *Κληρονομία*, τ. 24), 1994.

Μιλτιάδης Δ. Πολυβίου, *Λιθανάγλυφες παραστάσεις ναών σε έκκλησίες του Πηλίου*, Αθήνα (ανάτ. από τον τόμο: *Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συλλογών*, τ. Γ'), 1993.

Μιλτιάδης Πολυβίου, *Σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αί. Η περίπτωση του Καθολικού της Μονής Ξηροποτάμου*, Θεσσαλονίκη (ανάτ. από τό π. *Μνημείο και Περιβάλλον*, τ. 2), 1994.

Μιλτιάδης Δ. Πολυβίου, *«Τό σχήμα του ναού τό ξύλινον...»*, Αθήνα (ανάτ. από τον

τόμο: *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*), 1994.

Ευάγγελος Πρόντζας, *Η αύθεντία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία. Η περίοδος των διατακτικών κερμάτων (1885-1910)*, Αθήνα, Έταιρεία Μελέτης Νέου Έλληνισμού, [Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, άρ. 10], 1995 (8ο, 240 σ.)

Προσωπογραφίες του Κ. Π. Καβάφη, Αθήνα, Σύνδεσμος Αιγυπτιατών Έλλήνων, 1995 (4ο, 60 σ.)

Άλκης Ρήγος, *Τά κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, τ. Α', Αθήνα, Έκδόσεις Παπαζήση, 1995 (8ο, 290 σ.)

René Ristelhueber, *Ίστορία των θαλασσοκρατικών λαών*, Μετάφραση: Άναστασία Μεδενίτη - Άθαν. Δ. Στεφανής, Αθήνα, Έκδόσεις Παπαδήμα, 1995 (8ο, 542 σ.)

Φρειδερίκος Σ. Ροχότζης, *Άγνωστα στοιχεία σχετικά με τό χειρόγραφο του Διγενή Άκρίτα της Άνδρου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, 1995 (16ο, 23 σ.)

Άλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Τά προβλήματα για την όθωμανική κατάληψη και την έξαπλωση των κατακτητών στο Θεσσαλικό χώρο*, Λάρισα (ανάτ. από τό *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 28), 1995.

Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Εύρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα, Έκδόσεις Κριτική, 1993 (8ο, 196 σ.)

Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Οί κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, τ. Α': 1830-1845, τ. Β': 1845-1857, Αθήνα, Έκδόσεις Κριτική, 1994 (8ο, 320 + 318 σ.)

Θ. Δ. Σαρρηγιάννης, *Φύλλα κισσοϋ για τον Γιώργο Ίωάννου. Δοκιμή βιβλιογραφίας Γιώργου Ίωάννου. Μιά πρώτη καταγραφή*, Σέρρες, Έκδοση περιοδικού *Γιατί*, 1995 (16ο, 31 σ.)

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Η Σχολική Βιβλιοθήκη τό 19ο αιώνα. Η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα, Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών / Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών - Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», 3, 1995 (8ο, 336 σ.)

Γιάννης Σκουλάς, *Σταθμοί. Τραίνα και*

Βιβλία που έλαβαν Τά Ιστορικά

όριζοντες, Κείμενα: Τίτος Πατρίκιος, Λευτέρης Παπαγιαννάκης, Χριστόφορος Σακελλαρόπουλος, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995 (4ο, 180 σ.)

Δημήτρης Σταμέλος, *Πνευματική πορεία (1949-1989). Έργογραφία - Βιβλιογραφία - Κριτική*, Αθήνα, Έκδόσεις Τ. Πιτσιλός, 1994 (8ο, 151 σ.)

Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγασχολιτών, *Τά ελληνικά σχολεία της Πόλης. Η Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Η Μεγάλη του Γένους Σχολή. Το Ζωγράφειο Λύκειο. Το Ζάππειο Παρθεναγωγείο. Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο*, Αθήνα 1995 (8ο, 183 σ.)

Βασίλης Βλ. Σφυρόερας, *Ωδίνες και οδύνημιάς επανάστασης. Τό 1821 στην Κύπρο*, Λευκωσία (άνάτ. από τόν τόμο: *Κύπρος, από τήν Προϊστορία στους Νεότερους Χρόνους*), Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 1995.

Anna Tambaki, *La diaspora grecque en Roumanie. Etat actuel de la recherche et ses perspectives*, Βουκουρέστι (άνάτ. από τήν *Revue Roumaine d' Histoire*, τ. XXXIV, άρ. 1-2), 1995.

Άννα Ταμπάκη, *Οί παιδαγωγικές αντιλήψεις στην ελληνική μετάφραση των Παραγγεμάτων διά τήν καλήν ανατροφήν*

των παιδων του Charles Rollin, Θεσσαλονίκη (άνάτ. από τό π. *Έλληνικά*, τ. 45), 1995.

Λύντια Τρίχα, *Έμπόριο και στατιστικές στη Μακεδονία, 1880-1884. Υπόμνημα από τό Αρχείο Χαριλάου Τρικούπη*, [Θεσσαλονίκη], Έκδόσεις «Πρέσπες 1995» - Δημόσια Βιβλιοθήκη Φλώρινας «Βασιλικής Πιτόσκα Βαρνά», 1995 (8ο, 122 σ.)

Δέσποινα-Ειρήνη Τσοούρκα-Παπαστάθη, *Η ελληνική Έμπορική Κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλθανίας 1636-1848. Οργάνωση και Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου - 246, 1994 (8ο, 446 σ.)

Υπουργείο Πολιτισμού. 9η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη, *Θρησκευτικά Χαρακτικά. Από τή συλλογή τής Ντόρας Παπαστράτου*, (κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 1995 (4ο, 24 σ.)

Stuart Woolf, *Ο Έθνικισμός στην Εύρωπη*, Μετάφραση: Έφη Γαζή, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995 (8ο, 86 σ.)

Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρείς πρόσφατες αναλύσεις τής ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα*, Αθήνα (άνάτ. από τό π. *Μνήμων*, τ. 16), 1994.

Περιοδικά

Άρχαιο Θεσσαλικών Μελετών, Περιοδική έκδοση τής Έταιρείας Θεσσαλικών Έρευνών, τ. 11, Βόλος 1995 (8ο, 208 σ.)

Άρχαιον Εύβοϊκών Μελετών, Έτήσια έκδοση τής Έταιρείας Εύβοϊκών Σπουδών, τ. Α', Αθήνα 1992-1993 (8ο, 226 σ.)

Βαλκανικά Σύμμεικτα, Περιοδική έκδοση του Ίδρυματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, τχ. 7, Θεσσαλονίκη 1995 (8ο, 292 σ.)

Δοκιμές, Έκδοση μεταπτυχιακών φοιτητών, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, άρ. 3, Αθήνα, Άνοιξη 1995 (8ο, 208 σ.)

Έλευσις, Τρίμηνη πολιτιστική έκδοση Λόγου, Τέχνης και Ίστορίας, χρ. 6', άρ. 6,

Βόλος 1995 (8ο, 120 σ.) άρ. 7-8, 1995 (8ο, 136 σ.)

Έλληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Έπιστήμης, Περιοδική έκδοση τής Έλληνικής Έταιρείας Πολιτικής Έπιστήμης, άρ. 5, Αθήνα, Θεμέλιο, Άπρίλιος 1995 (8ο, 168 σ.) άρ. 6, Νοέμβριος 1995 (8ο, 196 σ.)

Έταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Έπετηρίς, τ. Η', Αθήνα 1995 (8ο, 408 σ.)

Ζόρα, Μηνιαία Πολιτική Έπιθεώρηση του «Ουράνιου Τόξου», άρ. 8, Αριδαία, Ιούλιος 1995.

Histoire et Mesures, τ. Χ, άρ. 1/2 (άφιέρωμα: *Έconomie et société grecques, ΧΙΧε-ΧΧε siècles*), Παρίσι, CNRS, 1995.

Βιβλία πού έλαβαν Τά Ιστορικά

Καρδιτσιώτικα Χρονικά, Έταιρεία Καρδιτσιώτικων Μελετών, τ. 1, Καρδίτσα 1995 (8ο, 412 σ.)

Μακρινίτσα, Περιοδική έκδοση Κοινότητας Μακρινίτσας, άρ. 7, Άπρίλιος 1995· άρ. 8, Ιούλιος 1995.

Μετάφραση '95, Ένα περιοδικό για τή μετάφραση (: αφιέρωμα στό Παρίσι), Άθήνα 1995 (8ο, 152 σ.)

Νεύσις, Έξαμηνιαίο περιοδικό Ιστορίας

καί Φιλοσοφίας τής Έπιστήμης καί τής Τεχνολογίας, τχ. 2, Άνοιξη 1995 (8ο, 176 σ.)

Ό Πολίτης Δεκαπενθήμερος, τεύχη 6-16, Άθήνα, Ιούνιος - Δεκέμβριος 1995.

Σύγχρονα Θέματα, Τριμηνιαία έκδοση έπιστημονικού προβληματισμού καί παιδείας, τχ. 56, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1995 (4ο, 176 σ.)

Τά Νέα του Ε.Λ.Ι.Α., άρ. 39, Άθήνα, Άπρίλιος-Ιούνιος 1995.

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Paraît deux fois par an

DIRECTION

SPYROS ASDRACHAS - PHILIPPE ILIOU - VASSILIS PANAYOTOPOULOS

ÉDITIONS «MELISSA». DIRECTEUR GIORGOS RAYAS

Sommaire

<i>Philippe Iliou</i>	La «passion du martyr»: contribution à l'histoire des Néo-Saints	267
<i>Elisabeth A. Zachariadou</i>	L'orientation expansionniste de Bayazid II	285
<i>Thanassis Karavatos</i>	La revue <i>Mercure le Savant</i> lieu de débat sur le magnétisme animal et le mesmerisme	299
<i>Costas B. Krimbas</i>	L'expédition scientifique française de Morée: la physiognosie en Grèce et les débuts de la concurrence des influences scientifiques étrangères	317
<i>Loukia Droulia</i>	Les symboles du nouvel état grec	335
<i>Od. Lampsidis</i>	G. Skliros et le métropolitain de Trebizonde Chryssanthos Philippidis	351
<i>Procopis Papastratis</i>	De la libération à l'affrontement de décembre 1944	369
<i>Nikos Kotaridis</i>	Histoire et conflit dans le <i>Discours de Lamia</i> d'Aris Velouchiotis	381
<i>Ioanna Papathanassiou</i>	La logique des affrontements au sein de la direction du Parti Communiste de Grèce: 1945-1948	407
<i>Maria A. Stassinopoulou</i>	Que cherche l'histoire au cinéma?	421
APPROCHES		
<i>Yiannis Vulgaris</i>	Le communisme et la dynamique interne de la démocratie: commentaires sur le livre de François Furet	437

<i>Lina Ventoura</i>	La sauvegarde des archives des grecs de l'immigration et l'étude de l'histoire de l'émigration	458
CHRONIQUE		
<i>Ioanna Petropoulou</i>	Le Centre d'Études de l'Asie Mineure: un anniversaire	461
COMPTES-RENDUS		
<i>Angelos Elefantis</i>	C. Th. Dimaras - N. Svoronos	466
<i>Alexis Sevastakis</i>	Le «Codes sacré» du Patriarcat de Constantinople	468
<i>Sp. I. Asdrachas</i>	Le paysage et ses sources: un bel exemple	470
<i>Y. Triantafyllidou-Baladié</i>	Familles et fortunes à Damas	472
<i>Procopis Papastratis</i>	Minorités balkaniques	474
<i>Veroniki Dalakoura</i>	Visages d'émigrés	480
	Livres reçus	483

CORRESPONDANCE - ABONNEMENTS: *HISTORICA*, ÉDITIONS «MELISSA», 10, RUE
NAVARINOY, 106 80 ATHÈNES - ABONNEMENT ANNUEL POUR L'ÉTRANGER, 20\$

Diffusion: ATHÈNES, Librairie «Melissa», 10, rue Navarinou, 106 80 Athènes, Tél. (01) 3600865
THESSALONIKI, Librairie P. Rayas, 41, rue Tsimiski, Tél. (031) 229010

